PAPERS AND MONOGRAPHS

OF THE

AMERICAN ACADEMY IN ROME

VOLUME VI

AMERICAN ACADEMY IN ROME

1928

PRINTED IN ITALY

Printed for the American Academy in Rome
by
SINDACATO ITALIANO ARTI GRAFICHE
Roma - Via Fontanella Borghese, 28 - Roma

PLATE I

Sicco Polenton (?). See p. XLIX.
(Pal. lat. 1478, f. 1).

Polentone, Secco

SICCONIS POLENTONI SCRIPTORUM ILLUSTRIUM LATINAE LINGUAE

LIBRI XVIII

EDITED BY

B. L. ULLMAN

AMERICAN ACADEMY IN ROME
1928
PRINTED IN ITALY

ERRATA

Page XLIV, line 14: 438.18 should be 438.10.

Page 8, note on line 8: the parenthesis should be in front of *erat*.

Page 14, note on line 2: promotheo R should be pro mo-theo R.

Page 34, note on line 34: there should be a caret after ipse.

Page 97, line 3: delete tius.

Page 234, line 12: change eses to esse.

Page 243, the footnote should refer to line 34 not 35.

Page 272, the footnote should refer to line 13 not 12.

Page 329, note on line 16: the reference should be to I. 18.2 instead of I. 16.

Page 359, line 12: delete comma at end of line.

Page 364, in the note on line 17: the reference should be II. 16.4 instead of II. 14.4.

Page 409, line 19: haud quaquam should be written as one word.

Page 428, line 33: change « Quas » to « Quam ».

Page 510, line 26: change beneficiumh abuit to beneficium habuit.

Page 511, line 12: in the numeral delete the capital C.

Page 13, ~~xxxx~~ note on line 19: Capitalize Chalcidio.
Page 23, note on line 21: change Sat. to Somn. Scip.
Page 61, note on line 27: change 1526 to 1726.
Page 80, line 28: change Octavianus to Octavianum.
Page 190, note on line 17: change "correctione" to "correctione."
Page 462, lines 17-18: change period to comma after #extat" and put "Multa . . conscripta" in quotation marks.

PREFACE

While several of Sicco Polenton's minor works have been published, the present is the first edition of his *magnum opus*, on which he spent 25 years. It has long been known through the publication of small portions and its value has been commented upon at various times, but its bulk has apparently deterred scholars from attempting to publish it, though an abortive attempt was made by Kapp in the eighteenth century.

The importance of the work is two-fold: first, it gives a fine idea of the extent of the knowledge of Classical Latin authors in the first half of the fifteenth century. While Sicco omitted mention of some works that were known to some of his contemporaries, it is still true that one could write a rather good account of the significance and scope of the Renaissance from this book alone. In the second place, the discussion of the various authors often throws valuable light on the text and text tradition of these authors. The work is not, to be sure, a great piece of literature, nor was Sicco one of the greatest of the humanists. Its interest for us is purely historical.

The desirability of publishing Sicco's *Lives* has often been pointed out. Typical are the following expressions:

« Ed è perciò seriamente desiderabile, che ne venga finalmente pubblicato il testo intiero... I pochi passi qua e là finora pubblicati non sono i migliori nè valgono a dare un' idea chiara dell'opera (1). »

«(Polenton) concepì anzi per il primo e colorì l'ardito e geniale disegno di ridurre tutti i materiali vecchi e nuovi a sintesi nel suo poderoso trattato... L'opera di Sicco non ha valore tanto per gli studi

(1) Sabbadini, *Mus. ital. di ant. class.* III (1889), 321.

classici in sè, quanto per la loro divulgazione e fortuna, perchè comprende quasi tutto ciò che allora era nel dominio della classe colta (1).»

«(Pubblicare) opera invero desiderabile e desiderata (2).»

While it is surprising that this work has never been published in its entirety, it is even more surprising that the various bits that have been published have been taken from inferior manuscripts and that it has not been noticed that in the Vatican library there is a manuscript written in Sicco's own hand, in which he made his final additions and corrections. As this manuscript has been taken as the basis for the present work, this is not only the *editio princeps* but also the definitive edition of Sicco's most pretentious book.

The publication of this work would scarcely have been undertaken if it had not been for the collaboration of the following members of the American Academy during the year 1925-1926: Melvina L. Flynn, Carolyn Hall, Elsie Hall, Dorothy Latta, Donnis Martin, Gladys Martin, Mary B. McElwain, Dorothy M. Robathan, Mary B. Ullman. They shared with me the task of copying the text of the autograph manuscript, which I had discovered many years before, and some of them did much work in searching out the sources of Sicco's quotations. After this was done I compared the whole copy carefully with the original manuscript. I wrote the introduction and prepared the apparatus.

B. L. ULLMAN.

University of Chicago, May 1, 1927.

---

(1) Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci*, 1905, p. 184.
(2) Flamini, *Giorn. stor. lett. ital.* XIX (1892), 416.

INTRODUCTION

I. The Revival of Learning

One of the most fascinating periods in the history of the world for the student and one of the most important in its influence on the future of mankind was the Italian Renaissance. Starting with a reawakened interest in the ancient Latin authors, especially Cicero, it spread into ever wider fields and ultimately gave us all our modern literature, art, and science.

We are accustomed to say that Petrarch was the first modern man. Granting that no one person can start a movement so vast as the Renaissance, it is still true that he stands out as a giant among the rest. His passion for the ancient authors, most of all for Cicero, was so intense that it is hard for us, living in the later days when the first heat has cooled off, to understand it. And what led to this passion? It was the desire to know things, to know about the world and its people. That world was found in the books of the ancients. People were becoming weary, apparently, of the fancies of the Middle Ages and craved the more substantial food of truth. This craving was one of the primary forces in the revival of learning.

There were no doubt many factors which made it inevitable that Italy should be the place, that the *trecento* should be the century, and that Petrarch should be the man to begin the movement. Petrarch was an Italian, but he spent many years in France. He thus came into contact with that country which even more than Italy itself had perpetuated the traditions of antiquity and produced a series of lesser revivals of learning during the Middle Ages.

Petrarch searched far and wide for books by ancient authors and interested his friends in the search. Most prominent of them was Boccaccio. Both bewailed the neglected condition of libraries and both succeeded in saving from the rubbish heap important works which otherwise would not have been preserved to us.

The man who perhaps more than any other continued the work of Petrarch and Boccaccio in the fourteenth century was Coluccio Salutati of Florence. His successors and disciples made Florence the center of humanism in the fifteenth century under the splendid patronage of the Medici. It will be a long time before the world produces the like of Florence of the *quattrocento*.

But the humanistic revival was by no means confined to Florence. Most of the cities of northern Italy in particular became centers for the propagation of the new culture. Among these Padua took an honored place. Petrarch spent the last years of his life in and near Padua. The historian Livy was proudly remembered as a son of Padua, and his name served to awaken its citizens to the glories of ancient times. It is with one of Padua's most important humanists that this book is concerned.

II. Sicco Polenton

Sicco Polenton was born in 1375-1376, as established by Segarizzi in the admirable introduction to his edition of Sicco's play, the Catinia (1). The place of his birth was probably Borgo Valsugana (2), though he speaks of himself as being from Levico (near Trent), which was the home of the Ricci family, to which he belonged. He was the youngest of nineteen children by his father's first wife. As a small child he was brought to Padua, the ancestral home of the family. In this city he remained all his life and with it he

---

(1) A. Segarizzi, *La Catinia, le Orazioni e le Epistole di Sicco Polenton*, Bergamo, 1899. The reader is referred to this work and its *Supplemento* (1901), both of which are unfortunately out of print, for further details and bibliography. An addition to the bibliography is given by Segarizzi in " A. Baratella e i suoi corrispondenti " (*Pubblicazioni della R. deputazione veneto-tridentina di storia patria*), 1916. One insignificant item to be added to this list is a pamphlet by V. d'Agostino, *De vita antiq. poetarum Lat. in Xiconis Polentoni libro*, Turin, 1926.

(2) G. Suster, *Atti della accad. scientifica veneto-trentino-istriana* (*classe stor.-filol.*) III-IV (1906-1907), 81 n. Suster also makes the probable suggestion that Sicco's father was commander of the guard at Borgo and named his son after his employer, Siccone di Telvana.

identified himself so completely that we must think of him as a Paduan. His most notable teacher was Giovanni da Ravenna, who taught at Padua from 1392 to 1404 (1). In 1396 Sicco became a notary of the ruling Carrara family. He obtained Paduan citizenship between March 15, 1402 and June 29, 1403 (2). Perhaps soon after this he became a public notary, though we cannot be certain that this took place before 1411. That he became chancellor of Padua in 1404 is the contention of Segarizzi, but the argument for this incredibly early date is based on a misinterpretation. Segarizzi cites the will of Cardinal Pileo da Prata, which we have only in a printed form of the seventeenth century. In this will Sicco signs himself as chancellor. The printed text reads as follows:

« Anno a Nativitate Christi Millesimo quadrigentesimo quarto Indictione secunda, *etc*.. »

As the date and the indiction do not agree, Segarizzi changed *secunda* of the indiction to *decima secunda*. But the objections to this are insurmountable: the Latinity of *decima secunda* is unusual, and the date of the document would be far too early, as it makes Sicco chancellor only a few months after becoming notary. Segarizzi himself indicates other objections: the document submitting the surrender of Padua to Venice in 1405 is signed by two notaries, not by Sicco, who, it would seem, ought to have signed as chancellor. Furthermore Sicco does not sign himself as chancellor in any extant document until 1417, though, to be sure, even after that date he sometimes signs himself merely as notary. In view of all these objections it seems simpler to change the year to match the indiction rather than vice versa. Therefore we read:

«Anno... Millesimo quadringentesimo <vicesimo> quarto Indictione secunda, *etc*..»

As this gives us the date 1424, the document is of no value in de-

---

(1) R. Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*, 1924, pp. 74 ff.

(2) Segarizzi (p. XXIV) cites as the earliest example of the designation of Sicco as Paduan citizen a document of October 11, 1403. But a bill of sale in the possession of Conte Antonio Medin of Padua, which he was so kind as to let me examine, is dated June 29, 1403, and in it Sicco calls himself *civis et habitator Padue* (see Plate II, *a*).

termining the date when Sicco became chancellor. As a matter of fact, it is clear that he was not yet chancellor in 1413. In that year he finished the *Argumenta*, a work giving outlines of several of Cicero's orations, in continuation of a similar work by Antonio Loschi. It has not been observed that a copy of this work in the Vatican (1) was made for Sicco himself and, in fact, was partly written by him. On the first page it contains his coat of arms, a winged arrow pointing up. This was the emblem of the Ricci family to which he belonged, used also by his brother Francesco (2).

To the left of the arrow is the letter X, to the right, I, standing for Xicho, or Xico, the older spelling of the name (3). On the same page there is an illuminated initial containing a hooded figure holding a book, which is perhaps that of our author (see p. xlix). Later in the book (f. 161) we find, in the handwriting of Sicco: *Xicho Polentoni scriba patavus hoc opus scribi fecit padue anno* 1413 *ad usum eius et posterorum.* Later Sicco himself changed the first words to *Sicco polentonus patavus*, etc., leaving a blank space where the word

---

(1) Pal. lat. 1478. The outlines are much briefer in this manuscript than in the other manuscripts. The same is true of Loschi's outlines, also given in this manuscript. Furthermore the text of the orations themselves is given, which is not true of the other manuscripts of the *Argumenta.* In other words, the manuscript is primarily one containing Cicero's *Orations.*

(2) In a manuscript of Sicco's life of St. Anthony copied in 1464 by Francesco (Venice, Marc. lat. cl. IX, 182). A hedgehog is added to each side of the arrow. Segarizzi (p. lxviii), overlooking the stemma and the letters FR (Francesco), wrongly casts doubt on the plain statement that Francesco copied the manuscript. He is led to do so by the many errors it contains. The Polenton family continued to use the red arrow; cf. Gio. Battista Frizier, *Origine della Nobilissima et Antica Città di Padoa, et Cittadini Suoi* (unpublished manuscript of the seventeenth century in Padua, Bibl. Civ. B. P. 1232), f. 399. Here a wolf is shown on each side of the arrow.

(3) This is a reminiscence of Sicco's notarial seal ("tabellione"), a monogram of XICO (see the facsimile in Segarizzi, opposite p. XXIV), which be continued to use even after he adopted the spelling Sicco.

scriba had been. On the next page (f. 161v) the original copyist added at a later time (as is clear from the use of a thinner pen and a slightly less careful style of writing) an outline of the *Commentarium petitionis*, as it is there called. Obviously this work came into Sicco's hands after 1413. Following this (f. 165v) Sicco himself added in his characteristic script an outline of the *Pro Murena*. As this oration was discovered by Poggio at Cluni in 1415, it is clear that Sicco must have added it after that date. On the flyleaf at the beginning Sicco added in his own hand a table of contents in the heading of which he included the words *Xicho patavinus scriba*. This he later changed to *Sicco polentonus*.

From all this it appears that he was still a *scriba*, not chancellor, in 1413. The higher office probably came to him in 1415-1416, perhaps not till 1417, the year to which the earliest document bearing Sicco's name with that title belongs. It is not unreasonable to suppose that when he first received the office he would take pride in using the title in official documents. This office he held until 1430, when he resigned on account of the low salary. In 1431 he ceased to act as notary and thereafter devoted himself chiefly to literary pursuits. He held various public offices, finally that of mayor in 1440-1441. His death occurred in 1447 (1).

Sicco's first introduction to humanism was through the teaching of Giovanni da Ravenna, though the latter's humanism was of a rather imperfect kind (2). Even before this the tales of adventure of his soldier father had given him that intense curiosity about the world and its people which was so important a feature of the humanistic movement. The presence of the Ciceronian scholar, Gasparino Barzizza, in Padua, whether Sicco was a pupil of his or not, must have been of importance in shaping Sicco's interests. In this connection it is perhaps not without significance that Sicco's first literary work was the *Argumenta*, a series of outlines of certain

---

(1) Strictly speaking, between December 7, 1446, and January 17, 1448 (Segarizzi, p. XXXV).

(2) See Sabbadini, *Giovanni da Ravenna*, 1924. In my review of this book (*Philological Quarterly* IV, 384) I summarize Giovanni's humanistic and non-humanistic qualities.

orations of Cicero (1). Soon after (in 1415) Sicco wrote a treatise, *De ratione studendi*, now lost. He followed this about 1419 with a comedy, *Catinia*, famous as being one of the earliest Latin comedies of the Renaissance.

III. The Lives of Famous Latin Authors

Even while writing his other books Sicco was collecting material for his *magnum opus*, which he called *Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Libri*. A first edition of this, less complete than the final form, exists in a single manuscript in the Riccardiana library of Florence. Sicco worked on this edition until about 1426. Segarizzi assumes that he then abandoned it suddenly and began all over again on the second edition. Another explanation seems more plausible. The Riccardiana manuscript was not written by Sicco himself, as is clear from the handwriting, and has no additions or corrections in his hand. It seems likely that the copy was made for some friend of Sicco's before the book was completed and ready for publication. Sicco then kept on adding and correcting until the book took on its final form.

The so-called second edition was the work of 25 years, as Sicco tells us in a letter written in 1437, and required much hard work and perspiration. The suggestion for writing such a book came from Petrarch and Jerome. In 216.12 he lists his predecessors; the names are taken from Jerome's preface to his *De Viris Illustribus*, with the exception of Pomponius Rufus, Petrarch, Gennadius, and Isidorus (2). The last two are mentioned for their biographies of Christian writers, along with Jerome, whose work they continued. The name Pomponius Rufus Sicco found in Valerius Maximus, IV. 4 *praef*. He owes little, however, to any of these predecessors except the mere suggestion. For example, he owes practically nothing to Petrarch's *De Viris Illustribus*. On the other hand he did make some use of

---

(1) Sicco followed Barzizza in calling Seneca *tragicus* the son of Seneca *moralis* (Novati, *Epistolario di Coluccio Salutati*, I, p. 154, n. 2).

(2) The inclusion of Cicero's name is due to the following sentence in Jerome: *Cicero... in Bruto oratorum linguae Latinae texens catalogum*.

the same author's *Rerum Memorandarum Libri.* Sicco's work apparently is the first modern history of Roman literature. Mehus (1) claims this honor for Filippo Villani and Domenico d'Arezzo, but it seems that their works were in no way comparable to Sicco's.

In view of the comprehensiveness of the work it is not surprising that the legend sprang up that Sicco secured the only existing copy of Suetonius' *De Viris Illustribus* and, after copying from it all that he wanted for his book, destroyed it in order to prevent the plagiarism from being discovered and to put himself beyond competition. But unfortunately it has been shown that this story, generally, though erroneously, attributed to Pontano, is not true (2). I say unfortunately advisedly, not from the standpoint of Sicco's reputation but from that of our selfishness, for, if the story were true, Sicco's book would be even more valuable than it is.

The work is divided into eighteen books. Preceding the first is an index of authors discussed, in which over one hundred names occur, including those of a few mediaeval writers and some early humanists. Living authors are not included. Sicco calls the index an epitome, and this has misled some into assigning this title to the whole work. If the latter were the epitome, one wonders what the whole would be! Book I deals with the origin of the alphabet and of the arts and sciences; books II-IV deal with the Roman poets from Livius Andronicus to Petrarch; at the end of book II is a section on Roman magistrates, inappropriate to the work as a whole and especially at this point (3); books V-VIII cover the historians; book IX begins the subject of eloquence and deals with Cato and Varro;

---

(1) *Vita A. Traversari*, 1759, p. cxl.

(2) Reifferscheid, *Suetonius*, pp. 363-364. There is one reference to Suetonius which I have been unable to trace (20.21). The passage is from Cic. *De Or.* I. 9, except for the substitution of *Aegyptum* for φιλοσοφίαν. This may be a conjecture for *eam quam* and a following lacuna (Greek words were often omitted). The mention of Suetonius is then a slip of the memory.

(3) Perhaps the inspiration came from the examples of Petrarch and Barzizza. To the former is attributed *De dignitatibus et officiis Romani populi*, to the latter *De magistratibus Romanae urbis* in Vat. Reg. lat. 786. They bear no resemblance, however, to Sicco's account.

books X-XVI are devoted to Cicero — seven books, for, as Sicco says, *magna res est Cicero;* book XVII takes up Seneca; book XVIII includes a number of minor writers on diverse subjects.

It will be noted that the plan of the work is irregular. As a matter of fact, it seems that the plan was changed several times. Book VI of the first edition became books VI and VII of the second. Aurelius Victor is discussed in book VII, but the « Epitome » wrongly refers to book VIII. That this is not a mere error in copying seems to be indicated by the fact that the « Epitome » calls Victor « temporum scriptor, » and such writers are taken up in book VIII, not book VII. In the preface of book X Sicco states that he had not planned to include a life of Cicero, because it had been so well done shortly before by Leonardo Bruni, but yielded finally to the urging of his son Lazzaro and of certain friends. Further indication of this change of plan is found in 40.29, where Sicco added the words *oratoresve* in the final draft of his work, thus showing that in the manuscript from which he was copying Cicero was not originally included. The same may be indicated by the fact that he discusses the origin of oratory briefly in the general introduction on the arts in book I and then says that the discussion of history and poetry would logically be next in order (22.28) but that he will postpone this until he takes up the writers themselves. At the end of book XVII he speaks of « the following books, » but only one was written. Even book XVIII was apparently not finished. The last author, Isidore, is very briefly treated, and the last sentence is incomplete. It seems likely that Sicco intended to say something about the *Etymologies*, which he quotes a number of times. Called away from his task, he apparently forgot that his last sentence lacked a verb. Book XVII, containing the life of Seneca, was published separately before the others. In doing this, Sicco acceded to the request of friends because he wanted to get their reaction, as we now put it, but as he has it, to see whether they found the first sip of the wine sweet or sour. The introduction of book XVIII seems more suitable in book IX and apparently was written before the books on Cicero (X-XVI), for he speaks of having written about the poets and historians and states that it would now be appropriate to speak about philosophy and eloquence.

Evidently the life of Seneca (now book XVII) was to have followed book XVIII but was put before it so that Seneca could be discussed immediately after Cicero.

Sicco was perhaps one of the first to think of his age as we do, as a reawakening. After speaking of Juvenal, he says (125.17) that poetical ability and eloquence went to sleep. Then in discussing Dante (128.31) he remarks that the Muses were slowly waking up as if from a very long sleep of a thousand years, that they were moving their limbs, were rubbing their eyes and stretching. Likewise he says (139.9) that Petrarch was *princeps et auctor* in stirring up interest in poetry and eloquence, which had been neglected and lain dormant (1). Sicco wrote this long before Ciriaco d'Ancona said " I go to awake the dead, " and before the coining of the word " Renaissance " and similar terms (2). Interesting too is Sicco's remark that he is glad to be living in an age in which genius flourishes, in contrast with the earlier sterility (163.23). The thought was suggested to him by the numerous translations from the Greek which were being made as a result of the new interest. Worth quoting too is a sentence in the introduction: " What finer occupation is there than to browse in books, which, even if they seem dumb and dead, yet are teachers of life and make those who study them ever better men as well as more learned scholars. "

IV. Publication and Manuscripts of the *Lives*

While this edition is based entirely on the autograph manuscript in the Vatican, Ottob. lat. 1915 (O), some consideration of the other manuscripts is necessary to determine the development of the work, the date of publication, the extent of its diffusion, etc.

---

(1) Cf. J. A. Symonds, *Renaissance in Italy, The Age of the Despots*, 1907, p. 4: " The intellect of the Western races awoke as it were from slumber and began once more to be active. "

(2) For the history of the word " Renaissance " see Sandys, *A History of Classical Scholarship*, II, 1906, pp. 2-3; K. Burdach in *Sitzungsber. d. kön. preuss. Akad. d. Wiss.*, 1910, p. 594; J. Plattard in *Mélanges offertes à... Lanson*, 1922, p. 128. Burdach shows that Rienzi had the germ of the idea as applied to the religious and political fields. In connection with

Of the first edition we have the Florence manuscript, Riccardiana 121 (R) and four (1) leaves used as flyleaves for another work of Sicco's (XXII, 559 of the Biblioteca Antoniana of Padua). The two manuscripts are strikingly different: the former was hastily written on paper, the latter was done on parchment in the best large Gothic of the period. Neither is autograph, and neither, apparently, is a copy of the other (2). Evidently the first edition had no wide circulation. Perhaps only the one manuscript (R) ever got out of Sicco's possession as a present to some friend (3). As to the Antoniana fragments, the only reasonable explanation of their use as flyleaves is that the manuscript of which they originally formed part and which perhaps was Sicco's official copy was dismembered when the second edition was completed. The manuscript for which these leaves were used as flyleaves contains one of Sicco's other works, written in 1437, exactly the time when the second edition was being published, as we shall see. The note which gives the date of writing and the name of the scribe states that the manuscript was presented by Sicco to the sacristy of the church of St. Anthony of Padua. Hence the use of the leaves of the first edition as flyleaves was due to Sicco himself. That so fine a manuscript was destroyed so soon after it was written is a significant indication that to Sicco's mind the first edition was now entirely supplanted by the second.

We are told that an autograph copy written in 1433 once belonged to Scardeonius (4). It would be an interesting manuscript to

---

Sicco's mention of Dante a sentence of Burdach's is interesting: " Hierdurch wird er [Dante] der Schöpfer dessen, was man Renaissance nennt. " Burdach is speaking here of religion, not literature.

(1) Segarizzi (p. lxxxiii) is wrong in giving the number of leaves as three at each end (instead of two). A third flyleaf at the beginning contains twelfth century Beneventan writing.

(2) R cannot be a copy of the Antoniana manuscript because in 67.16 R has *methamorposeos* and the Antoniana manuscript has *metaphmorphoscos*.

(3) It belonged to Pietro Crinito at the end of the fifteenth century.

(4) B. Scardeonius, *De antiquitate urbis Patavii et claris Patavinis*, Basel, 1560, p. 236: *Anno salutis humanae* MCCCCXXXIII, *cuius quidem exemplar, eius manu descriptum, penes nos est.*

find if Scardeonius' statement is correct, for it might represent an intermediate edition between the first and the second. But was it really an autograph and was it written in 1433? It seems very doubtful for the following reasons. Papadopoli (1) says that this manuscript came into the possession of the Lazara family. According to Kapp (2), the manuscript was then carried to England. If he is right, this may be the British Museum manuscript Harl. 4769 (the only complete manuscript of Sicco's work in England, so far as I know), which was copied in 1438 (3). It would be a simple error on the part of Scardeonius to make it 1433. As to Scardeonius' statement that the manuscript was an autograph, that may have been an inference based on the date, so near the time of composition, strengthened by the fact that the subscription does not give the name of the scribe but that of the Paduan notary (a colleague of Sicco's) for whom the manuscript was written (4).

Scardeonius died in 1574. His Sicco manuscript remained in Padua in the hands of the Lazara family. Before 1639 Tomasini made an examination of Paduan libraries but did not find this manuscript (5). Was it already in England, or was it identical with

(1) *Historia gymnasii Patavini*, Venice, 1726, II, p. 169: *Cessit deinde* (*i. e.* after Scardeonius' death) *in rem Illustrissimae familiae de Lazara Comitum Paludis Majoris ad Consilvanum, ut nos docet marginalis nota ad locum Scardeonii.* I failed to find this marginal note in any of the copies of Scardeonius now in Padua. C. F. Weber (*Vitarum M. Annaei Lucani Particula* III, Marburg program, 1859) stupidly calls attention to the fact that Sicco had a son named Lazzaro. Not only is this the Christian name, whereas the other is a family name, but Weber forgets that the manuscript was in Scardeonius' possession *before* it passed to the Lazara family. Furthermore he misunderstands Tomasini and thinks that the manuscript which Tomasini saw in S. Giovanni in Verdara was the same as the one which Scardeonius had.

(2) Ioannes Erhardus Kappius, *Dissertatio de Xiccone Polentono*, Leipzig, 1733, p. b 3 (*ad lectorem*). Kapp got his information from the Paduan scholar Ioannes Polenus shortly before his book appeared.

(3) Weber, not knowing of the subscription in the Harleian manuscript and so not disturbed by the difference of date, also suggests this.

(4) For the subscription see below, p. xxiii.

(5) *Bibliothecae Patavinae Manuscriptae*, 1639, p. 17.

the manuscript now in the Harleian collection, as suggested above, at that time in the possession of Io. Rhodius, as is clear from Tomasini's description (p. 140), and did it escape identification by Tomasini through the error in reporting the date? In view of the fact that it did not come into the Harley collection until 1720, as a note on the flyleaf indicates (1), that many of the manuscripts of this collection were bought in Italy, and that there was, apparently, no manuscript of this work in England in 1697 (2), the latter explanation is more likely. Kapp received his information about the taking of the manuscript to England just before his book was published (1733), for on p. 49 he knows nothing about it but inserts the statement in his preface. In 1733 there would be Paduans who knew that the manuscript had been taken to England if this happened in 1720, but it is scarcely likely that the fact would be known if it had happened a hundred or more years earlier.

Though it is possible in this way to explain away in a plausible fashion the date 1433 which Scardeonius gives for his manuscript, yet there is evidence for an intermediate edition such as his may have been. This is found in an excerpt containing the life of Sen-

(1) The inscription reads 12 Febr. 1719/20 on f. 1 and similarly on the first flyleaf. Mr. J. A. Herbert of the British Museum kindly informs me that this refers to the date on which the manuscript actually became the property of Lord Oxford (i. e. Harley) and is in the hand of his librarian, Humphrey Wanley. The latter's diary (Landsdowne 771, f. 15v) gives under the above date merely a general statement as to the acquisition of books, but under the date January 20 there is an entry of greater interest (f. 12v): « Mr. John Gibson came, and said that he has a small parcel of MSS. lately come from Italy, as also a parcel of fine printed books. I desired him to send in the MSS. and the Augustin de Civitate Dei presently.» The next entry under the same date is: "Mr. Gibson sent in 23 MSS., the St. Augustine and a Latin Bible." On February 2 Mr. Gibson brought in a list of the books with his prices. All this makes it likely that the Harleian and Lazara manuscripts are identical, for Kapp says (op. cit., p. b 3): « Autographum... quod... in familia de Lazara fuit, una cum aliis libris rarioribus, huic genti pertinentibus, in Angliam translatum fuisse ».

(2) None is mentioned in Bernard, *Catalogus librorum manuscriptorum Angliae et Hiberniae*, published in that year.

eca (book XVII) in the Vatican (Pal. lat. 888, which I shall call F) (1). That this volume belonged to Sicco is clear from the following facts:

1. On f. Bv it had the following lines in Sicco's hand, later incompletely erased:

«Tu, o qui me legis, siste parum, ausculta, audi; paucis expediam. Id velim nec aliud: ni quod legens ita legas ut rem non scriptorem attendas. Nam te nosce, minui presentia famam. Abeo; tu vero lege memor.»

2. It contains a portion of one of Sicco's letters (No. XVI, Segarizzi), written in formal Gothic, not autograph, as a flyleaf (f. 50) (2).

3. In the life of Seneca there are a number of additions and corrections in Sicco's hand (Plate III, margin; for a discussion of his handwriting see below).

4. Some of the corrections and also others not made by Sicco himself are of such a nature that only the author could have been responsible for them. The following examples will make this clear. In the opening words of book XVII (463.2) the manuscript originally had (as do O and the other manuscripts of the complete work) *fili mi suavissime Polydore*. This was then changed to *presul reverendissime*. We know from Sicco's letter XX, dated October 6, 1437, that he had at last finished the complete text of his big work after 25 years of labor and had recently published separately the life of Seneca as a sample:

«Ciceronem... sequitur librorum ex ordine quem vidisti, Seneca

---

(1) Ff. 1-49v contain Sallust (s. 12-13), ff. 51-85v the life of Seneca. Then comes another Sallust (ff. 88-140), which was bound with the rest since coming to the Vatican and has nothing to do with Sicco. See Plate III.

(2) The passage begins with *liquefactus* (p. 113 Seg.) and ends with *dei* (p. 114). Variants are *vectigale* for *vectigal*, *aeque* for *atque* (*bis*), *a capite* for *e capite*, the inclusion of the words *feramenta multa adest pretor Marcus Dandulus* after *lesi*. These last words furnish a splendid tribute to Segarizzi's remarkable acuteness as a textual critic, for he actually restored the last four words. The context calls for another name, and Segarizzi found it in a parallel passage of the *Scriptorum Illustrium Libri*.

ethicus; hunc edere separatum, ut videas, a ceteris et ante alios, qui erant videndi cupidi, amici coegerunt.»

From this it is clear that the bishop of Feltre, to whom this letter is addressed, had received a copy of the life of Seneca before October 6, 1437. What more likely than that the *presul reverendissime* of our manuscript is this very bishop, and that the manuscript is either the presentation copy or, as seems much more likely on account of the numerous corrections and the inclusion of the old Sallust at the beginning of the volume, a preliminary copy from which the final one was made? Incidentally it becomes evident from the change of *Polydore*, etc. to *presul*, etc. that the life of Seneca was not written as a separate work and then incorporated in the larger work, but that it was first written as part of that work.

Just below this correction a reference to the earlier books (*libris*) on Cicero is changed to read *superioribus commentariis*. Similarly at the end (499.32) there is an erasure of three lines, part of which can be made out:

« Reliquos autem de quibus dicendum restat libri sequentes habebunt explicit (?) liber (?) S(icconis) P(olentoni) D<ecimus Septimus>...»

Evidently Sicco wished to have the book stand by itself (1). An examination of the critical apparatus for book XVII will show in part how Sicco changed the final form of that book in O. Only a few of the differences of F and O are given in the apparatus.

The autograph manuscript which Sicco considered his final draft and which has been used as the sole basis for the present edition is a parchment manuscript in the Vatican, Ottob. lat. 1915, which is here called O. Segarizzi examined it (2) but did not recognize that it was an autograph and regarded it as of lesser value than

---

(1) Another manuscript of the life of Seneca is in Oxford (Magdalen College 39). This beautifully written manuscript was probably copied from F after some of the corrections had been made but not all. See note on 465.13 and 499.32. According to Lilius Gregorius Gyraldus, *De Poetarum Historia* 8 (*Opera*, 1696, p. 437) copies of Sicco's life of Seneca were in circulation under the name of Augustine.

(2) *Op. cit.*, Supplement.

other manuscripts. That the manuscript is an autograph is made certain by the following facts:

1. It is in Sicco's handwriting throughout. Sicco used two styles of writing, both of which remained strikingly consistent throughout his life. One is his notarial style (1), the other his literary style. Yet the two are of course similar to each other. The most characteristic feature of the literary style, in which our manuscript is written (Plates IV, V) is the final *s*. While this is not constant in his notarial style, it is by no means absent (2). The notarial script is clearly identified for us by many documents giving his signature. The identification of the literary style, while not quite so certain, is put beyond doubt not only by its resemblance to the notarial style, but also by its use in manuscripts which clearly belonged to Sicco, such as Vat. Pal. lat. 888 (see above and Plate III, margin) and Vat. Pal. lat. 1478 (see below and Plate II *b*, *c*).

2. While it seems clear from long study of Sicco's hand that it can be recognized at a glance in O, there are even more convincing proofs that O was written by Sicco himself. Practically all the corrections and additions in O are by the same hand as the text, though made at various times, as shown by color of ink and width of pen stroke. The additions are such as only an author would be likely to make (see below, p. xxviii). But some of the corrections are still more interesting. In many cases it is possible to make out the original writing and to establish from the spacing or from the fact that in the original writing a word was not completed that the corrections were made at once in the course of writing the manuscript. Some of these immediate corrections are not those of mere scribal errors but are changes in wording and content such as only an author makes who revises his manuscript as he copies it. This is made particularly clear when the original writing agrees with or comes closer to the text of the so-called first edition or to the earlier text of the life of Seneca discussed above. Of the numerous examples which may be found in the critical apparatus a few are given here.

---

(1) Plate II(*a*) and Segarizzi, plate facing p. xxiv.

(2) See preceding note.

235.1. *delectatus quoque interdum est venatione verum sine litteris et carthis* was changed immediately to *Denique litteris adeo usque delectatus est Plinius iste ut etiam in venatione,* etc.

292.34. After a few lines were written the sentence was erased and an entirely new paragraph was inserted. Then the lines written first were repeated, though considerably changed.

451.3. It is obvious that the details about Cicero's letters *ad familiares* were added as an afterthought.

469.16. The phrase *philosophiaeque... eruditum* was an afterthought, for it is omitted in F.

481.2. The agreement of F with the text which Sicco started to write in O makes certain that the text was revised as it was being copied by Sicco.

487.21. The original of O must have agreed with F in having *qui scribunt historias pro vero commemorant.* In copying O, Sicco decided to add *omnes* before *pro,* but before finishing the sentence concluded that *multi* would be a safer form of statement.

Such cases, and many others like them, show clearly that it is a questionable practice to speak of first and second editions. Sicco's procedure seems to have been to make corrections and additions in his first copy from time to time and then to re-copy, making further changes as he copied. Whether there were more such copies in Sicco's hand than our O and the original from which R was copied and perhaps Scardeonius' manuscript of 1433 it is impossible to say.

Such revisions as just described often result in unevenness and uncertainty. A striking instance is in 462.22, where a sentence on the identification of Cicero's *Timaeus* was added later in O. Sabbadini (1), using only inferior manuscripts in which the sentence appears in the text, commented on the uncertainty which Sicco displays in handling the question.

Another thing is clear. We are able to surprise Sicco in his process of revision only in the cases in which he decided to revise after he had already begun to copy the earlier version. That he

(1) *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli* XIV e XV, 1905, p. 185' n. 10.

must have made many changes which we cannot discover because he made them as he was about to copy the earlier version is beyond doubt.

3. The fact that all other existing manuscripts of the " second " edition are direct or indirect copies of O is added, though unnecessary, evidence that Sicco owned and probably wrote O.

V. The Other Manuscripts

The following are known to me in addition to O R F described above:

A: Milan, Ambrosiana G 62 inf. Paper.

C: Rome, Casatanense 418 (formerly C. III, 8). Paper. Divided into nineteen books. Has subscription:

«Presenti huic operi ego Johannis Francischus domini Cataldini de Callio, incohato die VI Decembris 1374 (*sic; error for* 1474), die XI Februarii deo opitulante Canthiani finem imposui.»

After *Canthiani* the first hand deleted the words *ibi tunc pre.*

D: Cesena, Malatestiana XVI. 5. Parchment. Contains the coat of arms of the Malatesta family and was probably written for that family in the latter half of the fifteenth century. It was written by two scribes; the second began on f. 158v (near end of book XV). He also filled in some of the lacunae left by the first scribe.

H: London, British Museum, Harl. 4769. Paper. On f. 1 coat of arms with the letters B. Fi., on f. 263v subscription:

«Hoc opus est scriptum pro Bartholomeo Fyato notario sub annis domini 1438 die 21 Iulii in vigilia sancte Mariae Magdalenae. Deo gratias.»

This is therefore the manuscript which Tomasini (1) states was in the library of Ioannes Rhodius of Padua (born 1587, died 1659). But Tomasini misread the subscription, taking it to mean that Fyatus was the scribe, not the owner (see also above, p. xvii). Fyatus (or Fiatto) was a notary of Padua from 1423 to 1469 (2).

---

(1) *Bibliothecae Patavinae Manuscriptae*, 1639, p. 140.

(2) Padua, Archivio Notarile, *Indice generale dei notai*, Modulo O. His documents are in the Archivio Notarile, IV, 68. 69.

During part of this time he was a colleague of Sicco. It was natural therefore that he should want a copy of the work.

M: Madrid, Biblioteca Nacional 5782 (Q 93 according to Segarizzi). Coat of arms erased.

P: Padua, Biblioteca Civica C. M. 105 (formerly CRM 247). Paper.

Q: Pavia, Univ. 164. Paper. This manuscript, as is seen from a note on f. 1, once was in the library of S. Giustina in Padua. It is clearly the manuscript which is mentioned in the eighteenth century catalog of that library found in manuscript in the Biblioteca Civica of Padua (B. P. 11, 389). Under Sicco in Vol. XVII of this catalog there is a cross reference to Io. Chrysost. This is found in Vol. XI, where the contents of the manuscript are given in full. The contents are unusual and agree in detail with those of the Pavia manuscript (1). This was written after 1453, the date of one of Bessarion's letters contained in it. It contains only book I, followed by one of Sicco's letters and then by an excerpt from book VI on Padua (176.15-177.32).

R: Rome, Vatican, Ross. lat. 906 (XI, 59). From the library of Cardinal Firmani. It was written by several scribes among whom the gatherings of the original had been divided. The gatherings agree with those of V in only a few instances.

S: Meissen, library of Hans Dietrichs von Schoenberg (now apparently lost). Known only from the description of Kapp (2), who gives its subscription as follows:

«...scriptus per me Bonifatium Evagniliste de Murrovallium sub annis domini millesimo CCCCLII tempore Nicolai papae V die X Ianuarii in Murro antedicto.»

It was bought by Schoenberg in Rome. It was put up for auction with other portions of Schoenberg's library in 1743 (3). Its

(1) Segarizzi (p. lxxxv, n. 1 *b*) failed to see that the Pavia manuscript and that in S. Giustina were identical. For details as to the contents see L. de Marchi and G. Bertolani, *Inventario dei manoscritti della R. Bibl. Univ. di Pavia*, I (1894), Fondo Aldini, No. 164 (some errors).

(2) *Op. cit.*

(3) *Bibliotheca Selectissima seu Catalogus omnis generis librorum ... in aedibus Petri Mortier*, Amsterdam, 1743, II, p. 584. The catalog is that

late date makes it unimportant for the date of publication discussed below. It contained two of Sicco's letters, some of Cicero's orations, and the pseudo-Ciceronian *Synonima*.

T: Turin, Biblioteca Nazionale D. III. 35. Parchment.

U: Milan, library of Prince Trivulzi 815. Parchment. Has subscription:

«Sicconis... explicit. Deo gratias. Ioannes Baptista Spada de Interamna scriptor extitit.»

There is a date 1436 preceding this, just after the text, but it is not the date of copying (see below). The manuscript contains the stemma of the Arcimboldi family (archbishops of Milan, 1484-1497); it passed to the Belgioioso family from the Visconti (1). It is therefore the manuscript which Muratori (2) mentions as being *apud heredes Marchionis Vercellini, Mariae Vicecomitis Mediolani*.

V: Rome, Vat. lat. 3760. Paper and parchment. The date 1436 found in this manuscript is discussed below.

W: Rome, Vat. lat. 3541. On a flyleaf a later hand wrote a short poem about Sicco (3) with the name of the author, A. Tridento (who perhaps owned the manuscript and wrote the poem with his own hand), and the date 1466.

In addition to these manuscripts, whose relation to O will be discussed below and which are occasionally cited below and in the critical apparatus, there are the following:

Rome, Vat. lat. 8533. Paper. Written hastily by several scribes among whom the gatherings of the original had been distributed. Often the scribe finished his gathering in the middle of a word or a sentence long before his paper had run out. It is obvious that a manuscript whose gatherings end at these points can be identified as the original of this one. That manuscript is V.

---

of Schoenberg's library, and the description of the manuscript gives the subscription as above. For Schoenberg's library see *Lausitzisches Magazin*, Görlitz, 1790, pp. 364-365.

(1) F. Flamini in review of Cloetta, "Anfänge d. Renaissance-tragödie," *Giorn. stor. lett. ital.* XIX (1892), 416.

(2) *Rerum Ital. Script.* X, p. 1.

(3) Quoted by Segarizzi, Suppl., p. 13.

Leningrad, Lat. F. IV. 81. Known to me only from the brief description of Zabughin (1), who calls it a seventeenth century copy of an original whose subscription is included. Zabughin fails to note that the subscription is that of the Schoenberg manuscript, of which the Leningrad manuscript must then be a copy. It was almost certainly made by Kapp. My reasons for thinking so are the following: Kapp tells us (2) that he made a copy with a view to publication, and it is not likely that anyone else would have undertaken so laborious a task. Furthermore Zabughin says that the scribe in making corrections " corrects " for the worse such forms as *Aeneidam* to *Aeneida*. This agrees in part with Kapp's own statement as to his intended edition (3).

A manuscript formerly owned by Sicco's son, Modesto, and later in the library of S. Giovanni in Verdara, Padua (4), has now disappeared. As Modesto is already called a doctor of laws in the note of ownership, the book came into his possession after 1435 (5) and presumably belonged to the same edition as the other manuscripts.

Antonius reports, on the authority of Alphonso Giaconius, a manuscript in the Cathedral library of Seville which previously belonged to Fernando Colón, son of Christopher Columbus (6).

Pignoria informed Vossius (7) about two manuscripts in Padua,

---

(1) *Giorn. stor. lett. ital.* LXIV (1914), 259-261.

(2) P. 6.

(3) P. 6 " Neque vero adeo me amor suscepti negotii... fefellit, ut nullos errores... in dicendi genere observaverim... Illos in annotationibus a me operi, quod iam descriptum penes me servo, brevi in lucem producendum, subiiciendis, emendare, et omissa supplere elaborabo. "

(4) Tomasini, *Bibl. Pat. Manuscriptae*, p. 17. According to Tomasini it had the subscription *Modesti Polentoni Legum Doctoris liber iste est*, as well as a metrical epitaph of Sicco signed by N. F.

(5) See below, p. xxxii.

(6) Nic. Antonius, *Bibliotheca Hispana Vetus*, I, 1788, p. 31 (I. 7). The manuscript of the Collegium Capranicense, Rome, also mentioned by Antonius, is probably one of the Vatican manuscripts.

(7) Vossius, *De Historicis Latinis*, ed. 2, 1651, Lib. III, 9, p. 804. On Pignoria see below. The statement is not found in Vossius' first edition of 1627.

one belonging to the printer and bookseller Caspar Crivellarius, the other in the possession of an unnamed Paduan patrician. The latter is perhaps Io. Rhodius, since he was a close friend of Pignoria (1). The other manuscript to which Pignoria referred may be one of the known ones. One at least, P, must have been in Padua in his time, since it is there now (2). Vossius got his information between 1627, the date of his first edition, which did not contain Pignoria's statement, and 1631, the date of Pignoria's death. Tomasini's catalog of Paduan manuscripts, containing reference to Rhodius' manuscript and one in S. Giovanni in Verdara, appeared in 1639.

Manuscripts containing parts only of Sicco's work are the following:

Venice, Marc. lat. cl. X, 31. Contains the life of Suetonius. Possibly the basis for the text of this biography given in the edition of Suetonius published at Milan in 1491. I have examined neither.

Venice, Marc. it. cl. IX, 53. Contains, without author's name, the life of Petrarch following the Italian poems of that author.

Oxford, Bodl. Canon. Ital. 70. Same contents as preceding.

Oxford, Bodl. Canon. Ital. 73. Same contents as preceding (3).

Modena, Estens. lat. XVII. GG. 23. Contains only the discussion on the Roman magistrates found in book III.

---

(1) Tomasini, *Elogia Virorum Literis et Sapientia Illustrium*, 1644, p. 205. I do not know, however, that Rhodius was a Paduan patrician.

(2) This is probably the manuscript which Polenus told Kapp (*op. cit.*, p. b 3v) in 1733 (or shortly before) was in a Paduan monastery.

(3) These three manuscripts evidently form one group. They are no doubt to be identified with three similar manuscripts mentioned by Tomasini, *Petrarcha Redivivus*, 1635, p. 44 (ed. 2, 1650, p. 35), one in S. Giovanni in Verdara, Padua, a second belonging to Iohannes Reinst of Amsterdam, the third owned by D. Gaffarelli. This was a parchment manuscript dated 1463. I have not examined any of the three existing manuscripts for this date. Apparently it was this date that misled Edward H. R. Tatham (*Francesco Petrarca*, I, 1925, p. 189) to say that Sicco wrote the life in that year! The fifteenth century (undated) edition of Petrarch's poems which contains this life is perhaps based on one of these three manuscripts.

Florence, Laur. 53.15 contains some of the lives, greatly abbreviated, without the attribution to Sicco (1).

VI. The Relation of the Manuscripts

The following readings give an idea of the general relations of the manuscripts mentioned above so far as I have examined them. Where no reading is given for a manuscript it should be understood that my notes fail to cover the particular passage or that the manuscript is incomplete, as may be judged from the above descriptions. A number of the readings involve passages which were added to O by Sicco at various times after the first copying. O^1 is used to mean a later correction by Sicco himself.

8. 8: plurique (*vel* plurimi?) OH aliqui O^1AVCDRSTUMPQW.

8. 17: quedam *add.* O^1 MPQW *om.* AHVCDRSU.

8. 17: nota quid divus Sico scripsit *i. m. add.* O^2 P *om.* AHVCDRTUMQW.

8.24: o dulcissima genitoris verba *i. m. add.* O^2 P *om.* AHVCDRTUMQW.

10.15: memoratu digna *add.* O^3 PQ *om.* AHVCDRSUW.

42.13: contempraneum OAHVRU contemporaneum H^2CDTP conterraneum W.

44.19: voluptates OAHVCDTUP voluptatem O^1 (*vid. ad loc.*) voluptates *in* voluptatem *corr.* RW.

71.17: Lascivo... fecit (*vid. ad loc.*) OAHVCDRTU Versu... inscriptum O^1MPW.

76.12: *om.* OA *hab.* O^1HVCDRTUPW.

81.27: cremonsi OH cremoñsi VR cremonensi AH^2CDTUPW.

95.31; 96.27: *vocabula Graeca in spat. rel. postea add.* OHP *om. spat. rel.* VCDRTUW (*priore loco nullo spat. rel. in* CD).

101.23: CCXLIIII OAHVCDRTUW CCLXIIII O^2P.

117.4: *om.* OAHVCDRTU *hab.* O^1PW.

---

(1) I take the information about this manuscript from Weber, *op. cit.*, p. 11. For manuscripts containing the life of Seneca, see above p. xix, xx.

122.30: nati clavi *et i. m.* i. chali O nati clavi APW nati clavi .i. chali (*sic, totum in contextu*) H nati chali VRTU natichali D naticali C.

127.23: urnis *om.* OAHVCDRTU *hab.* O¹PW.

137.19: nepote O nepotem O²? (*male scriptum*) HP nepotes AVCDRTUW.

141.7: veniebant OAHMW veniebat O¹ (*virgula leviter deleta*) VCDRTUP.

145.27: assecuntur OAHVCDRTU assequntur O¹ assequuntur PW.

150.28: ad *om.* OAHVCDRTU *hab.* O¹PW.

158.2: ignominise OVR ignominiose ACUPW ignominose H (*locum om.* D).

158.19: *om.* OA *hab.* HVCDRTUPW.

159.32: illustres OCMPW illustris O¹ (*vid. ad loc.*) AHVDRTU.

175.32: *om.* OAHVCDRTU *hab.* O¹PW.

218.30: veluti consilia... competant exempla *hab.* OAHW *om.* VCDRU.

250.29: *om.* O *hab.* O¹AHVCDRTUPW.

293.4: si OAHMP se H²VCDRUW.

309.21: veteri OAVCDRUPW vetere O¹ (*vid. ad loc.*) H.

325.2: in odium ipsum OH in ipsum odium O¹ (*vid. ad loc.*) AVCDRU ipsum in odium W (*facili errore ex* O).

446.16: quarta OAHVCRUP quarto O¹ (*vid. ad loc.*) DW.

450.17: *om.* OAHVCDRU *hab.* O¹PW.

456.22: *om.* OAHVCDRTU *hab.* O¹PW.

462.22: *om.* O *hab.* O¹AHVCDRTUMPW.

463.20: habitavit *om.* OFAHVCDRU *hab.* O¹PW.

465.2: Borgomum OH Bergomum P Borgonium VDRUW Borgoniam C.

465.9: suo *om.* OAHVCDRU *hab.* O¹PW.

504.16: summit OACD sumit VRUPW.

504.21: *om.* O *hab.* O¹AHVCDRTUPW.

505.24: traiecerunt OVDRUPW trauicerunt C traijecerunt O¹? AH.

514.27: scripsit TM edidit R *om.* OAHVCDUPW.

These examples make clear that a number of the manuscripts belong together and were copied from a common original, perhaps

one of their own number, which was a copy of O. Those outside of this family were also copied from O, directly or indirectly, at various times. The first to be copied was the original of A, as A is the only manuscript which has the first version of 158.19. Other readings make clear that A is not a direct copy but a copy of a corrected copy of O. The next in order of copying was H (or its original) and the original of VCDRSTU, then MPQ and the original of W. P certainly was not copied until after Sicco's death (cf. the example 8.17 above); MQW may not have been copied until then.

The determination of the exact relation existing between the members of the rather large group of manuscripts that belong together (VCDRSTU) cannot be certain without a more thorough examination of the manuscripts. The evidence at hand favors the selection of V as the common ancestor of the rest. It is certain that it is the parent of Vat. lat. 8533, as shown above. It is the ancestor of R but not the immediate parent, as shown by the condition of the gatherings in R, mentioned above, by the addition of *edidit* at the very end of R, and by various emendations in R, such as *constitutus* for *constitutis* (337.29), in which latter wrong reading V agrees with O. R is also clearly the ancestor of U, as shown by the fact that the latter contains marginal matter written in red ink by the first hand which in V was written by one or probably two later hands partly in red, partly in black ink. This matter is not found in other manuscripts and apparently originated with one of the readers of V. The correct reading *ignominiose* in 158.2 as against *ignominose* of OV must be an emendation introduced into the immediate parent of U. It may be thought that D does not belong to this group because in several of the passages quoted it has correct readings differing from OV, but these are simple corrections obviously introduced into its much emended parent. The wrong spelling *summit* in 504.16, agreeing with OA against V, is not significant, as one cannot argue from agreement in spelling in humanistic manuscripts. D itself cannot be the parent of any existing manuscript, as it has numerous omissions, for some of which space was left, which do not occur in any other manuscript. D is apparently related to C more closely than to any other manuscript

of the V group. The two parts of Q seem to belong to different traditions; the first is closer to P (cf. 8. 17 and 10.15), the second is closer to C (177.3 igitur *om.* C Q; 177.32 etiam *om.* C Q).

VII. The Date of the "Second" Edition

The letter of Sicco to the Bishop of Feltre already mentioned makes clear that the work was complete by October 6, 1437, and that scribes were then busy making copies for Sicco's friends. The natural interpretation of this letter is that the work had been completed only a short time (let us say a month or two) before this. Disregarding the supposed date 1433 in Scardeonius' manuscript, which we have already discussed, the earliest date found in any of the manuscripts is 1436. This is found in the first hand at the end of Vat. lat. 8533 and of U. In neither case is the date in the form of an *explicit* (1). We have already seen that Vat. lat. 8533 is certainly and that U and its fellows are probably copies of V. In this manuscript too we find a date 1436, but by the second hand. Thus the date in the other two manuscripts is of no value in indicating when these manuscripts were written (2). Why did the second hand in V put in the date? Is it the date when he made his corrections or is it the one which he thought correct for the completion of the work by Sicco? This is difficult to answer, but on the whole the second seems more likely. Whether he was right or not is another question. I am inclined to believe that the evidence of Sicco's letter is better (3) and that none of the manuscripts was written before 1437. In fact, there is a bit of evidence that seems to clinch that belief. Sicco says that several copyists were at work in October, 1437, making copies in all haste for many people. If

---

(1) In the former only the date is given; for U see above, p. xxv.

(2) In the same way a number of manuscripts of Sicco's *Argumenta* have the date 1413, the date of composition. The *Argumenta* with this date follow the *Lives* in V (in the same hand), so that obviously 1413 is not the date when the manuscript was written.

(3) To be sure, we know the letter and its date only from Kapp's report of the lost Schoenberg manuscript.

V and its group were copied in 1436, A and perhaps the original of H before that, H itself in 1438, MPQW after Sicco's death, then not a single manuscript of that most fertile period of copying, 1437, is left to us. This is incredible. We are forced to believe that the V group is the very one to which Sicco refers. He says that in his haste he is dividing the gatherings among several scribes (*hiis quaternatim servio*). We have seen that Vat. lat. 8533 was copied in exactly this way from V, and that R was copied thus from a copy of V. One manuscript at least was already complete when Sicco wrote his letter, in the possession of Michael Savonarola, as he tells us. This may conceivably have been the original of A, the earliest of the descendants of O in respect to text.

We may conclude therefore with some confidence that O was completed in 1437 and that the other manuscripts were copied in that year or later (cf. also p. xvi).

An argument for an earlier date of publication may be brought forward from a letter (XIX Segarizzi) of Sicco's to this same friend Savonarola. Its date must be later than June 27, 1435, since Sicco states in it that his son Modesto *ius profitetur civile* (1), and Modesto was elected to the college of jurists on that date (2), after taking the examination for the doctorate of laws on June 18 (3). Sicco made the speech of thanks to the college for the honor (Or. III Segarizzi) (4). In this speech Sicco uses the phrase *legibus studuit* of Modesto's activity up to that date, quite in contrast with the phrase *ius profitetur civile* of the letter. Likewise in the preface of

---

(1) Segarizzi takes no account of this expression, dating the letter 1435(?) on p. 119, 1434 on p. xliv, end of 1434 or beginning of 1435 on p. 146. Segarizzi says that Modesto " studiava ancora legge, " which is incompatible with Sicco's expression, especially since the latter contrasts his oldest son Modesto, the practicing lawyer, with Lazzaro, who is about to take up medicine (*operam medicine daturus*).

(2) Segarizzi, p. 134.

(3) C. Zonta and I. Brotto, *Acta Graduum Academicorum Gymnasii Patavini*, 1922, p. 235. We do not know the exact date on which the degree was conferred.

(4) In the manuscript of this speech the date is given as June XVII, an obvious error for XXVII.

the life of St. Anthony (written 1433), addressed to Modesto, he says: *nam es adolescens et legibus studes.*

To come back to the letter to Savonarola and its bearing on the date of publication of Sicco's *magnum opus.* In it Sicco speaks as if the work were a thing of the past:

«Incitasti me... nunc annus, ni fallor, est tertius, ut... miracula... sancti Antonii... memorarem. Id enim existimasti equum ac dignum fore, si quemadmodum vitas scriptorum illustrium Latine lingue seculares ad litteras memoravi, ita... miracula... absolverem.» In fact, the letter implies that the work had been completed two years earlier. Granting that the letter was written in the latter part of 1435, this would take us back to 1433, the very date which Scardeonius gives for his manuscript of Sicco's *Lives.* It may be therefore that the first draft of the work was finished in that year but that Sicco was unwilling as yet to release it until be had polished it off. This polishing he did in spare moments, in the meantime devoting himself to the lives of the two Sts. Anthony and of St. Helen. The latest reference in the *Lives* which can be assigned to the draft of 1433 is to the coronation of Sigismond (1433), which is referred to as recent. A date later than June 27, 1435, is indicated by the phrase *Modestum, qui ius profitetur civile* (8. 21), as we saw above, but this may have been added while O was being copied. This seems to be the easiest way to reconcile all the evidence. Furthermore it seems unlikely that Savonarola had a copy of Sicco's work at the time of the latter's letter to the former. For in this letter Sicco answers his friend's request for information about the earliest inhabitants of the district of Venetia and for an explanation of the use of Venetiae in the plural. For an answer to the first question Sicco might well have referred his friend to the discussion at the beginning of the life of Livy (176.15), though, to be sure, he answers the question more fully in the letter.

Accepting then the date 1437 for the writing of O, it remains to speak of the additions and corrections made in that manuscript after the draft was complete. These represent further revisions, though they are too few perhaps to justify the term "editions." By comparison with the other manuscripts, notably H, which is dated July 21, 1438, we can determine approximately when many of

these were made. Let us consider the added passages in some detail (1). Among these are several dealing with Martial. The life of Martial (71.17) is entirely in erasure. Most of the other manuscripts, including H, have the text as originally written; MPW have the text as corrected in O. Similarly all the manuscripts except (M) PW omit additions to the lives of Seneca (117.4) and of Livy (175.32) based on information gained from Martial (2). The changes due to the reading of Martial must therefore have been made after the copying of H or its original, if H is not a direct copy of O. So too in the case of an addition from Augustine's *Soliloquies* (456.22).

This raises the question whether H is a direct copy of O or not. The readings previously quoted show that its text was taken from O before V's text was (more of O's corrections are in V than in H). But we have seen that V was probably written in 1437, while H is dated 1438. Therefore it seems that H is not a direct copy of O but a copy of a copy made in 1437 (3).

Two passages added in O (76.12; 158.19) are found in all the manuscripts except A. They were therefore added in O somewhat earlier than the preceding. Two others found in all the manuscripts (250.29; 462.22) must be still earlier.

VIII. Sicco's Sources and His Use of Them

In his introduction Polenton states that his object is to tell the truth as he finds it, and he challenges anyone to prove that he deliberately invented his statements. One must not, however, take his challenge too literally. While he quotes his authorities gen-

(1) To do this for the entire text would necessitate complete collation of several of the manuscripts, especially H, but this is scarcely worth while. The facts about the added passages are given above. A small number of readings from H which are of interest in this connection are quoted in the critical apparatus.

(2) I lack information about M at these two points but consider it reasonably safe to assume that it agrees with PW.

(3) If H is a direct copy of O then V must have been written in 1438 (or later), and the date of the letter to the Bishop of Feltre would almost

erously, especially at the outset, he sometimes quotes inaccurately, apparently from memory. He also is fond of making direct quotations out of indirect, as in 476.6. A particularly bright light is thrown on Sicco's method by the following facts. Sabbadini (1) cites a passage on the life of Horace from Sicco's first edition (R) as follows:

«Audivi qui se vidisse etiam affirmaret poetae huius elegos epistolasque prosa oratione sub titulo quasi se commendantis ad Maecenatem scriptas. Id tamen falsum putat epistolaeque nihil suae dictionis et gravitatis haberent. Hominis huius iudicium, quod haudquaquam minimae sit et reverentiae et dignitatis, non parvi facio; mihi tamen et (2) vetustas codicis et dignitas scripturae et ipsa inscriptio persuadent esse non dissimile vero Horatium ea scripsisse, quam parum multum laborata.»

While calling attention to the similarity of Sicco's language here to that of Suetonius in his life of Horace, Sabbadini thinks that the passage shows that Sicco had personal knowledge from someone who had seen the manuscript, that therefore these works of Horace actually existed in Sicco's day. Later (3) Sabbadini revised his opinion and called Polenton's statement a mere mistake. But another explanation is more likely. In the final edition the statement was cut down to this:

«Scripti quoque ab eo versus elegi epistolaeque prosa oratione feruntur. Materia est quod Mecenati se commendat.»

Why the omission of so striking a fact as that mentioned in the earlier version? Apparently because it was not a fact and Sicco wanted to avoid giving the impression of deceiving. The original

---

inevitably have to be changed to 1438. But such other evidence as there is for the completion of the work and its publication favors a date earlier rather than later than 1437 (Scardeonius; letter to Savonarola). In other words, to assume that H is a direct copy of O involves us in additional difficulties.

(1) *Museo ital. di ant. class.* III (1890), pp. 363-364.

(2) The manuscript has *ut*, followed by *metus*, which Sabbadini emends to *videtur*, retaining *ut*.

(3) *Le scoperte*, etc., 1905, p. 176, n. 15.

statement was not an outright invention but a rhetorical embellishment of the facts given by Suetonius, much in the same way that Cicero (Sicco's master and model) likes to report (*e. g.* in the *De Sen.*) as verbal tradition that which he has read in books. Somewhat analogous is Sicco's elaboration of the letters which appear in the Suetonian biography by inventing inscriptions for them.

Sicco's chief authority, as he tells us (97.35), is his fellow-Paduan Livy. At times he is quite scientific in his arguments, as in deciding that Cicero could not have praised Virgil's sixth Eclogue (82.23) and in dismissing the mediaeval stories about Virgil as being *rebus magiis ac obsoletis plena dictaque per fabulam ac femineas nugas* (90.11). Incidentally, he makes a number of similar derogatory remarks about women.

How Polenton's *Lives* may be of value for the student of Latin literature and its history may be illustrated by a few examples. It was Sicco's custom to weave into his biographies material taken from the authors or works being discussed. Thus in the remarks on Dares' history of Troy he says (162.23; cf. 216.21):

«Daretis quidem opus, quod esset foliis palmarum scriptum, Cornellius Nepos ad C. Sallustium in Latinum vertit.»

This is taken from the beginning of the work itself:

«Cornelius Nepos Sallustio Crispo suo salutem... in latinitatem transvertere.»

In the biographies of Tibullus (64.15) and Juvenal (122.32) he obviously embellishes the lives of Tibullus and Juvenal found in the manuscripts of these authors. In the life of Catullus he says of Lesbia that the poet *basiis multis milibus basiat* (63.19). This is taken from Catullus' poems 5 and 7: *Da mi basia mille... milia multa; basia multa basiare.* Again he says that Catullus writes to his friend Cornelius, *qui nugas eius aliquid esse putare soleret.* This is from poem 1. 3-4: *namque tu solebas meas esse aliquid putare nugas.* In the life of Propertius he says of Cynthia, *quae miserum ipsum ocellis fecerat suis* (64.12). This is from Propertius I. 1. 1: *miserum me cepit ocellis.* The reading *fecerat* serves to fix the class of manuscripts to which Sicco's belonged, for some of them incorrectly have *fecit* instead of *cepit.*

This custom of introducing phraseology from the works which he is discussing, and especially from the first few lines of these works leads to an interesting conclusion. In writing about Cicero he says that the death of Tullia led Cicero to write on the subject of consolation (458.7):

«Tum quidem, ut doloris magnitudinem medicina aliqua mitigaret, librum edidit unum, qui de Consolatione inscriptus est.»

This work is lost, but a treatise on the subject going under Cicero's name is extant. The date of this forgery has been set all the way from antiquity to the sixteenth century. Now Sicco seems to have had this treatise in mind. Its opening words are:

«Quamquam recentibus morbis medicinam adhibere vetant sapientes... opem ad leniendum et mitigandum dolorem petere coacti sumus.»

The similarity of these words to Sicco's is striking enough, in view of Sicco's method of citation as we have set it forth above, to justify the assertion that he had access to the pseudo-Ciceronian treatise and that he considered it genuine (1). Therefore it not only was not written in the sixteenth century but probably not later than the Middle Ages. The name of the eminent scholar who was charged with forging it, Carlo Sigonio, is thus cleared. May he have the satisfaction of knowing it!

The number of works known to Sicco is astonishingly large; he knew most of the works known to us, although of course it is not necessary to suppose that he read them all or even had direct access to them. Among the notable exceptions are Lucretius (2), Petronius, Valerius Flaccus, Frontinus' *De Aquis*. Of Plautus he apparently knew only eight plays. He does not mention the *Silvae* of Statius, though he knew Silius Italicus, found by Poggio at the same time. He speaks of prose letters of Statius (121.23); the most

(1) While the idea expressed in Sicco and the forgery is common enough in the *Tusculans*, and *medicina* is often used in a figurative sense in that work, the phrase *dolorem mitigare* is used only in *Fin.* II. 95. It would be strange if both Sicco and the author of the forged *Consolatio* conflated the *Tusculans* and the *De Finibus* in the same way.

(2) He knew of Lucretius through Jerome but had not seen his book.

probable explanation of these is that be had heard of but not seen the letters prefixed as prefaces to the books of the *Silvae*.

Sicco tells us (111.26) that he saw letters which had been interchanged between Persius and Lucan. Is this a mere elaboration of the statement made in the *Vita Persii* found in Persius manuscripts that Persius and Lucan were good friends, or did Sicco have access to a fuller form of the *Vita Persii* in which the letters were quoted, just as in Suetonius' life of Horace we find letters of Horace, Maecenas, and Augustus, or was Sicco deceived by humanistic inventions, as Sabbadini suggests (1)? If there is anything in the second suggestion, this fuller form of the *Vita Persii* may still exist in one of the late Persius manuscripts not yet studied.

In the brief life of Aurelius Victor (212.29) only the *Epitome* is mentioned, and this Sicco quotes several times (80.29; 230.29). A citation in 479.17 can refer to the *Epitome* equally as well as to the *Caesares*. There is no other citation that can definitely be referred to the *Caesares*, which therefore Sicco probably did not know. Only two manuscripts of this work are known at present. These also are the only ones which contain the *Origo Gentis Romanae*, another work which Sicco seems not to have known. The *De Viris Illustribus* Sicco cites once (248.9) under the name of Pliny, as was customary.

In 87.26 Polenton refers to a poem by Ovid on the publication of the *Aeneid*. Sabbadini (2) rightly identifies this as the epigram " Temporibus laetis " (3), but supposes that Sicco's manuscript attributed the poem to Ovid. But as none of our manuscripts makes this attribution, so far as they have been reported, a slightly different explanation seems more plausible, namely that the poem had no author's name but was in a collection that followed poems of Ovid (as Harl. 5198, Baehrens p. 23), and that this situation led to a false inference as to the authorship. Or the poem may have

---

(1) *Le scoperte*, etc., 1905, p. 176. But Sabbadini misunderstood Sicco and speaks of an interchange of letters between Persius and Cornutus, instead of Lucan.

(2) *Studi ital. di fil. class.* XV (1907), p. 260.

(3) Baehrens, *P. L. M.* IV, 185.

followed poem 176 (Baehrens), which in the manuscripts has the title *Ovidii Nasonis epigrammata.*

Sicco refers to " lives " by Plutarch which do not exist. In these Varro was bracketed with Plato and Aristotle, Virgil with Homer (263.1; 499.22). Plutarch is quoted as saying tha the could find no Greek to pair with Seneca. Presumably these " lives " are forgeries produced by one of the humanistic translators of Plutarch.

Sicco seems to be the first person to report the famous note on Laura found in the Ambrosian Virgil which belonged to Petrarch (1). It is more likely, however, that he got it indirectly than that he examined the manuscript with his own eyes.

IX. Published Portions of the *Lives*

The portions of the *Scriptorum Illustrium Libri* which have been published are the following lives, in addition to various bits published by Kapp, Sabbadini, and others (2):

Plautus, Terence: F. Ritschl, *Parerga zu Plautus u. Terenz*, I, 1845, p. 633 (R).

Catullus: Ellis, *Catulli Veronensis Liber*, ed. 2, 1878, pp. xix, 355 (HR).

Virgil: Sabbadini, *Studi ital. di fil. class.* XV (1907), p. 215 (AUR).

Horace: Lenchantin de Gubernatis, *Boll. ital. fil. cl.* XX (1913), 53 (TCR); cf. Landi, *Athenaeum* II (1914), 46 (P).

Livy: L. Ferretto, *Livius Noster*, 1903 (P).

Ovid: Lenchantin de Gubernatis, *Athenaeum* I (1913), 412 (TC); cf. Landi, *loc. cit.* (P).

Seneca: *L. A. Senecae... opera... omnia*, Basel, 1557 (reprinted 1573); Italian translation by G. di Tante in an Italian edition of the *De beneficiis* by Benedetto Varchi, 1574.

---

(1) Cf. 137.20 and P. de Nolhac, *Pétrarque et l'Humanisme*, ed. 2, 1907, I, p. 140.

(2) The letter given in parenthesis at the end of each entry represents the manuscript used. These letters are explained above.

Lucan: C. F. Weber, *Vitarum M. Annaei Lucani*, Particula III, 1859, p. 12 (H).

Tacitus: Largaiolli, *Atti della I. R. Accad. degli Agiati di Rovereto* X (1904), 215-217 (T); Ussani, *I libri* XV-XVI *degli Annali di Tacito*, ed. 2 (TP).

Suetonius: edition of Suetonius, Milan, 1491; S. Pighius, *Annal. Rom.* III, 600.

Dante: Mehus, *Spec. Hist. Litt. Flor.*, 1747, p. xix (A); Mehus, *Vita A. Traversari*, 1759, p. clxxi (R); A. Solerti, *Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio* (*Stor. lett. d'Italia*), 1904, p. 154 (PR).

Mussato: Muratori, *Rerum Ital. Script.* X, p. 1 (A); Novati, *Archivio stor. per Trieste, l'Istria e Trentino* II (1883), 86 (AR).

Petrarch: undated edition of Petrarch, fifteenth century; Tomasini, *Petrarcha Redivivus*, 1650, p. 185 (from manuscript of Gaffarelli); Mehus, *Vita A. Traversari*, 1759, p. cxcviii (R); Solerti, *op. cit.*, p. 320 (PR).

Boccaccio: Mehus, *Spec. Hist. Litt. Flor.*, 1747, p. xxxix (A); Arri, *Di un volgarizzamento della quarta deca di T. Livio*, 1832 (T); Massèra, *Zeitschr. f. rom. Phil.* XXVII, 328 (P); Solerti, *op. cit.*, p. 694 (P).

Benvenuto da Imola: Mehus, *Vita A. Traversari*, 1759, p. ccli (AR).

X. Sicco's Latinity

Sicco's style, while it has no great virtue, has at least the merit of being relatively simple. We can hardly accept the latter part of Muratori's comment: (1) *opus summo labore, et multa eloquentia compositum.* It is significant that Sicco found Cicero's style so difficult (446.27) that he challenges anyone to understand the orations when they are read aloud. He explains this difficulty as due to the revision which some, at least, of the orations underwent before publication.

Sicco's favorite rhetorical device is to use words or phrases in groups of three; cf. 39.25:

(1) *Rerum Ital. Script.* X, 1727, p. 1.

«Taceo bellicam rem, qua una disciplina, felicitate, virtute non Graecos modo sed orbis etiam universam gentem, reges, populos infinitis victoriis, amplissimo imperio, immortali gloria superavit.» This Ciceronian touch became such an obsession with Polenton that its constant recurrence in his work is exceedingly monotonous. Another device of which Sicco was very fond is the emphatic position of the adjective before the preposition. In some cases he corrected from the normal to the emphatic position, *e. g.* 493.9 *in eo articulo* changed to *eo in articulo.*

Sicco's syntax is in the main classical. The most noteworthy exception is his constant use of *quod* for *ut* in result clauses, *e. g.* 9.34:

«provinciam... adeo magnam... esse quod amplecti haud facile tota possit.»

His use of the subjunctive is sometimes unusual, especially when he makes a subjunctive and an indicative coordinate, *e. g.* 174.30:

«ut ab ea quae... vixerat... et... putaretur.»

The following words used by Sicco are not found in Forcellini-De-Vit. If they are found in Du Cange they are marked " D. " It is likely that the work contains still other novelties which were overlooked because their meaning was obvious.

assecutivus 21.18
capricornium (D) 17.7
commensatio 137.14
commonefactio 62.32
dietim (D) 52.8; etc.
erudimentum (D) 166.9
importuosus 283.23
leviare 75.32; 403.33; 404.15
ludibunde 96.17
magius 90.11
minabundus 318.32; 418.24
multissimus (D) 401.2
murmuramentum 347.13
perditare 483.11
persimulatus 485.28
proximior 357.7, proximius 372.7 (proximioritas D)
quota (D) 180.34
scitator (*error in the ms. of his source*) 159.18
subinimicatus 89.4
undequaque 357.17; 399.15
virtuose (D; *only in inscriptions* F) 40.32

Beside the above, Sicco uses other words which perhaps belong here. He frequently used *plurique* (usually abbreviated *pl'ique*)

in his first draft. In almost all cases he later changed *plurique* to *multi*, *aliqui*, *quidam*, etc., as noted in the critical apparatus. He overlooked the word in 249.30; 507.29. In fact Sicco had almost abandoned the word before he finished copying O; in 465.15 he uses *permulti*, whereas F still has *plurique*.

The word *leviare* for *levare* Sicco got from his manuscript of Donatus, as Sabbadini has shown (1). It is interesting to note his care in preserving this mistaken form, for in 404.15 he corrects *levandas to leviandas*.

In 24.17 it may be presumed that Sicco originally wrote *aegritudines*, as in H. The correction to *aegrotationes* was no doubt due to reading Cicero *Tusc.* III. 10: *ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo*.

In 122.30 Sicco quotes Pliny to the effect that Silius Italicus committed suicide on account of a tumor (*clavi*). The exact meaning was not clear to him, for he put in the margin the gloss *.i. chali*. The latter word (properly spelled *callum*), meaning " callous, " is an approximate synonym for *clavus* only in the meaning " corn. " Modern editors agree that the *clavus* in the case of Silius was something worse than a corn.

Among the words in new senses are *comitiva*, " companion "(D) 403.16; *dubitare*, " rather think " 347.15; 421.33; *noverca*, applied to a harsh man 250.3; *obaudio*, " refuse to listen " (D) 388.35; *praevisus* in the active sense 151.8. *Ocularia* is used in the sense of " eyeglasses " 136.22, for which Du Cange gives no example before the time of Nicholas V.

Certain peculiar usages are the following: *quo usque* for *dum* 13.4; *eocum* 24.7, etc., even *eo forte cum* 361.26, and *illocum* 242.11, 306.34, for *cum eo, cum illo*, on the analogy of *quocum*, etc.; *suapte* used as a noun in the ablative case 32.5; 36.27; 165.7; 206.24; 288.14; 332.30; 486.28, though at other times when used with a feminine noun it could be interpreted as an adjective (*suapte natura* 24.12, etc.); *satis atque satis* apparently in the sense of or on the analogy of *satis superque* 26.5; 29.33; 312.4; *diffiniant* for *definiant* (see below under " Spelling "); *convalescere* for *coalescere* 28.4; *esse perditum iri tempus*

(1) *Studi ital. di fil. class.* XV (1907), 258.

for *tempus periturum esse* 34.25; separation of enclitic *-ne:* "*faciunt,*" *ut Terentius inquit,* "*ne*" 42.24; *huiusce* for *huius modi* 45.30; 440.18; 443.4; 459.22; *ut melius poterat* for *ut optime p.* 70.28 (cf. 91.17); *quam propius* for *quam proxime*, etc., 157.23, etc.; *presto* in the Italian sense 91.22, *hic quidem hic est* 119.1 (cf. 159.26); the treatment of *fasces* as feminine, though later regularly corrected 130.14; 217.15; 226.16 (masculine correctly in 391.13; 407.6); *sedeo* with the accusative 172.3; *venum iret* for *venderet* 370.6, *veniit* for *vendidit* 258.32, but corrected by Sicco to *vendidit* in 172.10; 251.13; 262.17; 271.21; (*vendidit* without correction 172.13, close to an example of *veniit*, showing that at first Sicco considered them of equal meaning); *adequito* with a direct object 259.1; confusion of pronouns; *scripta sua... nomen eius*, used of the same person 269.28; *a pueris* for *a puero* 485.27.

XI. Sicco's Spelling

The text of this edition has carefully preserved Sicco's spelling as found in O. The critical apparatus gives all the corrections in O which involve spelling, as far as they could be made out (1). It would be interesting to study in detail Sicco's development in this respect as representative of the advance in the knowledge of correct Latin usage made during this period of the Renaissance. For in the main the corrections are improvements. A few examples may be given here: *Helius* changed to *Aellius* 5.13; *Iohachinus* to *Ioachinus* 5.21; *tollerari* to *tolerari* 9.15 but *tolerari* correctly without change 106.8; *Aegiptius* to *Aegyptius* 11.23 etc., and similar changes of *i* to *y; Promotheus* to *Prometheus* 14.2; 45.8; *tercius* to *tertius* 21.19 etc., and similar changes of *c* to *t; tyramnus* to *tyrannus* 21.30, though in other places we find now the one, now the other; *traiiecit* to *traiecit* 56.28, etc. (but uncorrected in 22.22; *adiecit* changed to *adiiecit* and back to *adiecit* 222.32); *archa* to *arca* 37.18, and similar changes; *vale* to *valle* 41.5, etc.; *pollitius* to *politius* 43.28; *Penis*

(1) When the note says *ut saepe* or *ut alibi* no further examples are given in the apparatus.

to *Poenis* 49.6 etc., but overlooked in 58.18; 109.22; *cepit* to *coepit* 105.33 etc., but *cepti* unchanged in 106.16; 169.10, while *coepti* was correctly written the first time in 85.3 etc. and *coeptum* was changed to *ceptum* 58.17 etc.; *cuntos* to *cunctos* 64.17 etc., but *cunctis* correctly without change in 306.30; 345.9; *carthis* to *chartis* 162.26, etc.; *Plutarcum* to *Plutarchum* 163.14 etc.; *secuntur* to *sequuntur* 248.9 etc.; *acque* to *atque* 322.24; 496.34 (1); *Deyotaro* to *Deiotaro* 372.28; 409.31; 450.4, but *Deiotaro* to *Deyotaro* 409.3; *Deiotaro* unchanged in 451.1.

Such peculiarities of spelling as the following remain uncorrected: *Aetrusci* 17.14, etc.; *caeterus* 20.10, etc.; *intervalo* 21.29, etc.; *diffiniant* for *definiant* 26.7, etc.; *cohercerent* 27.1, etc.; *interogatus* 34.12, etc.; *capescenda* 52.14; 423.13 (cf. *nosce* for *nosse* 246.3, etc., *lacescere* 350.33; 424.27); *stillus* 55.1, 14; 60.9; 263.17; 466.5 (but corrected in 118.17;121.18 and *stilo* correctly in 438.18); *vendicet* 8.5, etc. (but *vindicare* 196.35; 249.32); *ortos* for *hortos* 88.20, etc.; *quaestae* for *questae* 243.24, etc., but *questus* 362.24; 386.10; *finistrae* 246.33; 357.29; *baxiasset* 250.27; *extuaret* for *aestuaret* 267.35; 401.8; ; *telli* for *teli* 288.25; 362.28; *hostia* for *ostia* 333.2 etc.; *ditionis* for *dictionis* 369.29, etc.; *terrebat* for *terebat* 378.5; 414.22; 424.21; 447.17; but *terant* 422.2; *perteriti* for *perterriti* 375.9, etc.

It has not been easy to decide how to spell out words which are regularly abbreviated. I have used the form *impresentia* throughout; in O this form is found in 179.23, *ī praesentia* in 178.16, *praesens* in 335.33, *presentia* in 152.1. Elsewhere an abbreviated form is used. In general the abbreviated form of *prae* is written out as *pre* in this edition because in the few instances in which this prefix is not abbreviated it is generally spelled *pre* (*presto* 239.3). As *unquam, nunquam, tanquam, utrinque* are written out a number of times, that spelling has been adopted for the abbreviated forms. As *nanque* is spelled out in 498.21 and *namque* does not occur, the former has been adopted in expanding the abbreviation.

---

(1) The usual spelling elsewhere in O is *atque*, but *acque* is found uncorrected in 35.31; 485.28. The latter is Sicco's earlier spelling, as may be seen from R, F, and manuscripts of his earlier works. Its preservation in these few cases in O is no doubt due to mechanical copying of the earlier draft.

Sicco's word division, punctuation, and capitalization has been ignored throughout in the interest of clearness. His overuse of punctuation may be seen in the facsimiles accompanying this volume. As to word division (or lack of it) we find such forms as *opereprecium, multifacere, proculdubio, plusquam, suasponte, quammaxime, posteaveroquam, saepequidem, enimvero, nec dum, trium vir, eo cum.* But Sicco is quite inconsistent, and many exceptions are found.

XII. Manuscripts of Sicco's Other Works

Here are listed first of all additions to the list of manuscripts of Sicco's other works given by Segarizzi in his book and the supplement, next those manuscripts mentioned by Segarizzi on which additional information is here given, and finally, in one group, the rest of Segarizzi's manuscripts.

Argumenta

Naples, Biblioteca Nazionale IV. B. 4 *bis*. The catalog of Ianelli says that this manuscript was written in the school of Vittorino da Feltre.

Rome, Vatican, Pal. lat. 1494. The date 1444 which it contains was probably copied from another manuscript, perhaps the following.

Rome, Vatican, Pal. lat. 1594. Formerly belonged to I. Manetti. The date 1444 which it contains is probably that of the time of copying.

Rome, Vatican, Pal. lat. 1478. See above, p. x.

Rome, Vatican, Urb. lat. 317. Contains a coat of arms with initials F C. The date 1444 which it contains was probably copied from another manuscript (see above).

Rome, Vatican, Cappon. lat. 15. Copied at the direction of Franc. Rhigaeus the first year he was at Ferrara, studying under Guarino Veronese (between 1429 and 1460).

Oxford, Balliol College 295. Paper. Written by Theodoricus Nicolai Werken de Abbenbroec in 1445. This is the manuscript which Segarizzi lists from Vossius, *De Hist. Lat.*, 1651, p. 804.

Florence, Ricc. 843. Belonged to "Bartholomaei Fontii et amicorum."

Venice, Marc. lat. Z. 433; Cremona 12225; Treviso 251; Rome, Vat. lat. 3541; Vat. lat. 3760; Vat. lat. 8533; Rome, Angelica 2137. On the three Vatican manuscripts see above, p. xxv.

In addition to the early printed editions mentioned by Segarizzi, the Vittorio Emmanuele library in Rome has an edition printed at Venice by Bartholomeus de Zanis de Portesio in 1503. It is probably a copy of the edition of 1477.

Lives of Saints

Padua, Antoniana XXII, 559. Written in 1437 and presented to the library by Sicco himself. The best copy of the work, but not autograph. See p. xvi.

Venice, Marc. lat. cl. IX, 182. Written by Sicco's brother Francesco in 1464. See above, p. x.

Rome, Vallicelliana H. 80; Brussels 8932; Padua, Bibl. Civ. B. P. 93; Archivio del Museo Civico; Bibl. Univers. 1683.

De Confessione

London, British Museum 14809. Parchment. Written before 1450. Perhaps identical with the copy which was once in the library of the Eremitani in Padua (Tomasini, *Bibliothecae Patavinae Manuscriptae*, 1639, p. 75).

Padua, Antoniana XXII, 565. The catalog of the library calls it an autograph. This it surely is not. Contains the date 1440, but probably written much later. Perhaps a copy of the Modena manuscript, which Segarizzi says is dated 1440.

Modena, Estense lat. VII. F. 17; Venice, Marc. lat. cl. III, 81; Marc. lat. cl. III, 82; Marc. lat. cl. III, 137; Rome, Vat. lat. 7781. One of the Venice manuscripts is probably the one owned by Farsetti (*Bibl. manoscritta di Tommaso Giuseppe Farsetti*, Venice, 1771, p. 124, No. LXXIV; paper). This catalog refers to two other manuscripts of this work, one in the Biblioteca Zeniana, the other in S. Giorgio Maggiore, Venice. Probably these are to be identified with the other two manuscripts now in Venice.

Liber Exemplorum

Padua, Bibl. Univers. 1833. Parchment. It has not been noted that this manuscript was copied by Sicco himself. As the work is dedicated to his son Modesto and as this manuscript contains the indication of ownership "Liber Modesti Polentoni" and "Mei Modesti liber est," this manuscript is obviously the dedication copy. The last paragraph, on Thomas Reatinus, was added later, though by Sicco, and is incomplete. This is perhaps the copy which in Tomasini's time was in S. Giovanni in Verdara in Padua (*op. cit.*, p. 20).

Rome, Angelica 1534. On f. 66v erased ownership mark: "Iste liber est meus Iacobus Mellino (Mollino?)."

Venice, Museo Civico Correr 941; Milan, Ambros. B. 161 sup.; Perugia 588 (H. 74); Rome, Vallicelliana C. 48.

Orations

Padua, Bibl. Civ. B. P. 1223; Vienna, 3160.

Letters

1. To Niccoli:

Berlin, lat. quart. 557. Paper. Formerly Phillips 1019 (was 959); previously Collegii Agen. Societ. Iesu.

Oxford, Balliol College 293 (see above on *Argumenta*).

Milan, Ambros. F. 98 sup. Parchment. End of fifteenth century. This is the manuscript which Segarizzi quotes from Montfaucon, *Bibl. Bibliothecarum*, 1739, p. 523.

Padua, Bibl. Univers. 2245. At the end is the subscription:

«Descripsi ego L.P. die 10 Maii 1608. Commodavit vir optimus, rerum Patavinarum studiosissimus, et amantiss[imus] Franciscus Vidua, qui me lacrimante ingressus est viam universae carnis die, qui hunc diem processit, hora 23.

Homo vitae commodatus: non donatus est.

Vita haec mancipio nulli datus, omnibus usu.»

This of course means that the copy was made from a manuscript loaned by Franciscus Vidua. Segarizzi (p. lxviii) misinter-

preted *commodavit* to mean that the manuscript was copied at the suggestion (*per incarico di*) Vidua. Segarizzi also strangely failed to note that L. P. must be Lorenzo Pignoria, who, as Segarizzi goes on to say, published the letter in 1625 (1).

Venice, Marc. lat. cl. IX, 182. See above on *Lives of Saints.*

Rome, Vatican, Cappon. lat. 15.

2. Other letters:

Rome, Vatican, Pal. lat. 888. See above, p. xix.

Padua, Bibl. Civ. B. P. 1223; C. M. 105 (see above, p. xxiv); Vienna 3517; 3160; Venice, Marc. lat. cl. XIV, 267; Pavia, Univers. 164 (see above, p. xxiv).

XIII. Sicco's Library

Acquaintance with Polenton's characteristic handwriting ought to make it possible to identify some of the books which he owned and perhaps annotated. A mere beginning is made here.

Rome, Vatican, Ottob. lat. 1915. Sicco Polenton's *Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Libri.* Autograph; see above, p. xx.

Padua, Univers. 1833. Sicco's *Liber Exemplorum.* Autograph; see above, p. xlvii.

(Padua, Antoniana XXII, 559. Sicco's *Lives of Saints.* Copy presented by Sicco; see above, p. xvi, xlvi).

Rome, Vatican, Pal. lat. 888. Sallust, etc. See above, p. xix.

Rome, Vatican, Pal. lat. 1478. Cicero's *Orations*, etc. See above, p. x.

Rome, Vatican, Pal. lat. 886. A collection of various manuscripts. The first, a Sallust, is dated 1447 and was probably not the property of Sicco. The next, a Solinus, though older, may not have been owned by Sicco. On f. 125 are excerpts from Macrobius' *Satur-*

---

(1) There are several printed books in the University library of Padua which belonged to Pignoria and afford a chance to compare the handwriting of our manuscript with specimens of his hand., *e. g.* S. N. 10874 (*Hippolyti*, etc., Hannoviae, 1598), which has the ownership mark *Laurentii Pignorii* and some manuscript notes.

nalia in a hand of the ninth-tenth century. On the bottom of the page are the letters SI arranged in a monogram. These I interpret as *Sicco* (cf. XI = *Xicho* in Pal. lat. 1478, as described above). Following Macrobius are selections from the *Scriptores Historiae Augustae* (f. 141) in the same hand. There are no notes by Sicco, unless some of the many symbols for *Nota* were made by him. These selections are followed by another independent manuscript (ninth century) containing Fulgentius. There is no evidence that Sicco was acquainted with this author, so that this part of the collection probably was not in his possession.

XIV. The Portrait of Sicco

Pal. lat. 1478 has been described above as a manuscript of Cicero's *Orations*, preceded by brief outlines composed in part by Antonio Loschi, in part by Sicco Polenton. Not only is Sicco's handwriting to be found in this manuscript, as already indicated, but it is clear that the manuscript was made for him. The outlines, both Sicco's and Loschi's, are much briefer than they are in other manuscripts in which they alone are found without the text of the orations. The order is not determined by the authorship of the outlines, for the Sicconian outlines with their orations are in the order 9, 10, 11, 12, 13, 15, 20, 21, 14, 16, 22, 23 (1). Thus three of Loschi's outlines (17, 18, 19) come in the midst of Sicco's. There is nothing in the manuscript itself to indicate which outlines are Sicco's and which are Loschi's. How greatly the *Argumenta* have been cut down, obviously by Sicco himself, is shown by the fact that the one for the first oration contains 337 words, while in the usual form it has about 6180 words.

The manuscript is thus primarily a copy of Cicero's *Orations*. The scribe in copying left spaces for colored initials at the beginning of each outline and larger spaces for those at the beginning of each

(1) The missing numbers represent Loschi's outlines; the variation in the order of Sicco's outlines is from the normal order found in manuscripts which give the fuller form of the outlines.

oration. These were later filled in by a miniaturist. For the first oration he made the initial of the outline and the border for the initial Q of the oration, leaving the large oval inside blank. He likewise made a border for the page and between the columns, but left a large space, approximately square, vacant at the bottom in the middle. These two spaces were filled in at a later time, perhaps by another miniaturist. The proof lies in the fact that the pigments are different from those used in the rest of the ornamentation. The blue especially is rougher, more chalky (or sandy) than the smooth blue of the rest (1). As a result its surface has worn off more. There is less difference in the greens, though here too the green of the added parts is rougher and has less yellow in it. Still less difference can be seen in the lavender pink tints, though that of the added portions has a bit more brown in it.

The added part at the bottom of the page consists of Sicco's coat of arms, as described above (p. x); the initial includes a portrait of a jurist in fifteenth century garb, wearing a rich garment of lavender and green, with a collar of ermine. In his left hand he holds a book, to which he points with his right hand (see Frontispiece).

Whom does the portrait represent? Only three alternatives suggest themselves: Loschi, Cicero, Sicco. The first may be summarily dismissed: Loschi's outlines, as we have seen, were cavalierly treated by Sicco, and in fact condensed and rearranged so that their authorship is scarcely recognizable. At some points Sicco made additions of his own in his own hand. Only on a flyleaf is there a recognition of Loschi in the heading of the table of contents written in Sicco's own hand:

«Orationes Tullii in hoc volumine colligate sunt cum argumentis suis, quorum partem, videlicet XI, fecit Antonius Luscus Vincentinus orator egregius, reliquam, videlicet XII, facere ausus est Sicco Polentonus (2).»

If Sicco had wished to honor Loschi with a portrait, he would first of all have given his predecessor's *argumenta* in complete form.

---

(1) On all these points I have the support of Mgr. E. Carusi of the Vatican library, Professor C. E. Morey, and Professor Myrtilla Avery.

(2) See also above, p. xi.

Between Cicero and Sicco it is harder to choose. In favor of the former is the fact that in this period it was a common practice to give imaginary portraits of ancient authors in modern garb at the beginning of their books. On the other hand the fact that the portrait was put in later, at the same time as Sicco's coat of arms, creates a strong presumption in favor of taking the portrait as Sicco's. That the portrait was not placed at the very beginning, in the initial letter of the *argumentum*, but was inserted near the end of the page in the initial letter of Cicero's oration is no proof that the picture represents Cicero. For the original copyist, as previously stated, regularly left a smaller space for the initial of the *argumentum* than for that of the oration, and the former was too small for a portrait. The miniaturist was thus forced to use the larger space for the portrait.

Why did the miniaturist not make the coat of arms and the portrait when he ornamented the rest of the page? As far as the former is concerned at least, the reason did not lie in lack of artistic ability, for the task demanded less ability than the rest of the illumination. Clearly then the reason was that special directions had to be given for making the coat of arms. Much the same reason must have been operative in the case of the portrait. If this were merely an imaginary Cicero, the illuminator could simply have been told to go ahead and draw on his imagination. Since, on the other hand, the illuminator was told to leave the space bare, it seems a little more likely that this was done because the portrait had to be made from life or copied from another portrait. We cannot, however, attain to certainty, and so can only suggest the plausibility of the identification of this portrait as Sicco.

XV. The Critical Apparatus

In a few cases the text of this edition deviates from the reading of O where it was felt that O's reading is due to a purely mechanical error in copying, which Sicco would have corrected if he had noticed it. In such cases the apparatus reports the reading of O. Otherwise the chief purpose of the apparatus is to note those corrections in

O which, so far as they can be made out, seem to bear on Sicco's immediate and subsequent revision of the text and on his growth in knowledge of correct Latin usage. When an erasure is indicated in the apparatus, the letters within a parenthesis are not in erasure, *i. e.* mag(nus) means that only the first three letters are in erasure. A note such as *erat* re(gnum?) means that Sicco wrote *re* but changed that immediately to something else before completing the word intended, and that my guess is that he originally intended to write *regnum*. But a note written re(gnum)? means that *re* is clear, while the rest is a guess. Abbreviations are ordinarily not indicated, but in a few cases where some special point is involved the omitted letters are put in parenthesis. This is done only where there is no chance of confusion with an erasure.

In the notes below the text I have tried to give the sources of Sicco's actual quotations only, but occasionally, especially in the life of Caesar, I have given fuller references to the sources in order to show how his biographies were patched together. It is expected that one of the collaborators in this edition will make an extended study of Sicco's sources for a doctoral dissertation.

SICCONIS POLENTONI
SCRIPTORUM ILLUSTRIUM
LATINAE LINGUAE
LIBRI XVIII

Sicconis Polentoni Epithoma in Vitas Scriptorum Illustrium Latinae Linguae ad Polydorum Filium Incipit Feliciter

Profitetur, mi Polydore suavissime fili, opus hoc ad te inscriptum vitas scriptorum illustrium Latinae linguae. Haec quidem rei summa est. At si attendimus ordinem, praecedunt doctrinarum inventores, deinde poetae, postea historici veniunt. Novissime autem commixta quaedam oratorum et moralium sequitur acies. Ea vero loci est habita ratio, quod librorum qui est primus, is litterarum omnisque doctrinae ac sapientiae principia et originem memorat. Secundus laudat poesim et qui fuerunt poetae primi; comicos, tragoedos, lascivos in Nasonem usque et Martialem Coquum refert. Tertius Maronem, Horatium et quos civitas Roma magistratus habuit tradit. Poetas quartus Persium, Lucanum, Senecam tragoedum, Statium Tolosanum, Iuvenalem Aquinatem ac deinde inferiores tenet. Quintus narrat officium et dignitatem historiae, deinde qui res memorant externas dicit. Sextus regum ac rei publicae Romae scriptores nominat. Caesareos numerat septimus. Octavus dat qui exempla, qui rerum tempora, qui locorum situs tradunt atque Plinium utrumque commemorat. Nonus Censorinum Catonem et, qui Romanorum fuit doctissimus, M. Terentium Varronem tenet. Libros septem amplectitur Cicero. Ipsum enim et qui decimus est liber et qui sequuntur ad sextum decimum explicant. Senecam moralem habet decimus septimus. Qui vero est decimus octavus et ultimus, is Vittruvium, rei architectoriae magistrum, ac reliquos huius modi colligit. Sed facilior ut inventio habeatur, singulos et litterarum ex ordine et librorum e numero nominemus.

---

10. Martialem *ex* Martianum *corr.*

Arithmeticae origo, libro primo
Astrologiae origo, libro primo
Accius, poeta, libro secundo
Amatorii poetae, libro secundo
Arator, poeta, libro quarto
Annales Romani, libro sexto
Atticus, historicus, libro sexto
Alcuinus Gallus, historicus, libro septimo
Aulus Gellius, libro octavo
Apulleius, libro XVIII
Albertinus Mussatus, historicus et poeta, libro quarto
Aellius Lampridius, historicus, libro VII
Aellius Sparcianus, historicus, libro VII

Benvenutus Imolensis, libro VII
Beda Anglicus, libro VIII
Boecius, philosophus, libro XVIII

Comici poetae, libro II
Caecilius, poeta, libro II
Catullus Veronensis, poeta, libro II
Centona, libro IIII
Cornellius Tacitus, libro VII
Cornellius Nepos, libro VIII
Cato superior, libro VIIII
Cicero libro X incipit
Cassiodorus, libro XVIII

Dialecticae origo, libro primo
Dantes, poeta, libro IIII
Dithes Gnosius, libro V
Dares Phrygius, libro V
Donatus, grammaticus, libro XVIII

Ennius Tarentinus, poeta, libro II

---

12. *Hic et sequens versus postea add. in fine paginae; vide infra sub littera H.* 14. Benevenutus (e *exp.*) Benevenutus H.

Eutropius, historicus, libro VIII
Eusebius Caesariensis, libro VIII

Furius, poeta, libro II
Franciscus Petrarca, poeta, libro IIII
Fabius Pictor, historicus, libro VI
Flavius Vopiscus, historicus, libro VII
Frontinus, rei militaris auctor, libro VIII

Grammaticae origo, libro primo
Geumetriae origo, libro primo
Gaufredus, poetriae scriptor, libro IIII

Horatius Venusinus, poeta, libro III
Historiae officium et dignitas, libro V
Honorius Solitarius, temporum scriptor, libro VIII

Iuvenalis, poeta, libro IIII
Iuvencus, poeta, libro IIII
Iosephus, historicus, libro V
Iustinus, Trogi abbreviator, libro V
Iulius Caesar, togatus, libro VII
Iulius Capitolinus, historicus, libro VII
Iulius Africanus, temporum scriptor, libro VIII
Ioachinus Abbas, libro VIII
Isidorus, ethimologiarum scriptor, libro XVIII
Iohannes Buccatius, historicus, libro VIII
Iohannes Bonus Andreae, temporum scriptor, libro VIII

Litterarum origo, libro primo
Legum origo, libro primo
Livius, poeta Latinorum primus, libro II
Lucilius, poeta, libro II

---

13. *Totus versus i. r.; erat* Helius Lampridius *et cetera* (*vide supra sub* Aellius). *Etiam in spatio duorum versuum quod sequitur rasura est; erat* Helius Sparcianus *et cetera*, Honorius *et cetera*. 21. Johachinus (h *exp.*) O Iohachinus H.

Lucretius, poeta, libro II
Lucanus, poeta, libro IIII
Lucius Piso, historicus, libro VI
Lucius Caelius, historicus, libro VI
Lucius Luceius, historicus, libro VI
Lucius Florus, abbreviator T. Livii, libro VI
Lactantius Firmianus, libro XVIII

Musicae origo, libro primo
Medicinae origo, libro primo
Macer Veronensis, poeta, libro II
Martianus Coquus, poeta, libro II
Magistratus Romani, libro III
Martialis Capella, libro XVIII
Macrobius, libro XVIII

Nevius, poeta comicus, libro II

Ovidius Naso, poeta, libro II
Octavianus Caesar, historicus, libro VII
Orosius, historicus, libro VIII

Philosophiae origo, libro primo
Poesis origo, dignitas, officium, libro II
Plautus, poeta comicus, libro II
Pacuvius, poeta, libro II
Propertius, poeta, libro II
Persius, poeta, libro IIII
Prudentius, poeta, libro IIII
Paulus Diaconus, historicus, libro VIII
Prosper, temporum scriptor, libro VIII
Pomponius Mella, cosmographus, libro VIII
Plinius Secundus superior, libro VIII
Plinius Secundus inferior, libro VIII
Ptolomeus Alexandrinus, cosmographus, libro VIII
Palladius, rei agrariae magister, libro XVIII
Priscianus, grammaticus, libro XVIII

Quintus Curtius, historicus, libro V
Quintus Asconius, rhetor, libro XVIII

Quintilianus, rhetor, libro XVIII

Rhetoricae origo, libro primo

Seneca, tragicus poeta, libro IIII
Statius Tolosanus, poeta, libro IIII
Sillus Italicus, poeta, libro IIII
Sedulius, poeta, libro IIII
Sallustius, historicus, libro VI
Suetonius, historicus, libro VII
Sextus Aurelius, historicus, libro VII
Sextus Ruffus, historicus, libro VIII
Solinus, cosmographus, libro VIII
Seneca, moralis, libro XVII
Servius, grammaticus, libro XVIII
Sidonius Gallus, libro XVIII
Simachus, philosophus, libro XVIII

Theologiae origo, libro primo
Terrentius, poeta comicus, libro II
Turpilius, poeta comicus, libro II
Tibullus, poeta lascivus, libro II
Trogus Pompeius, historicus, libro V
Titus Livius, historicus, libro VI
Trebelius Pollio, historicus, libro VII
Terrentius Varro, philosophus, libro VIIII

Virgilius, poeta, libro III
Valerius Ancias, historicus, libro VI
Valerius Maximus, historicus, libro VIII
Victor, temporum scriptor, libro VIII
Urbius, cosmographus, libro VIII
Vittruvius, de architectura, libro XVIII
Victorinus, rhetor, libro XVIII
Vegetius, rei militaris magister, libro XVIII

---

5. *Hic versus i. m. postea add. est.*

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Incipit Primus ad Filium Polydorum Feliciter

Quanquam nobis, Polydore mi suavissime fili, ad quae intenderet animus doctrinarum studia sit ocii multum parum, quod me aliquando publicum munus, interdum forensis labor, saepe res familiaris impediat, partem quoque sibi naturae necessitas vendicet, adducor tamen delectatione quadam studii litterarum, quae mihi sunt dulce pabulum atque deliciae, ut quod possum temporis, quantulum sit, id colligam undique atque tum saltem cum data vacatione aliqui somno, quidam inertiae, multi voluptatibus serviunt, me ad libros aut legendos aut scribendos solicite transferam. Quid enim per deum optimum ac prepotentem iocundius, quid honestius, quid melius quam versari in libris? Qui etsi muti esse ac mortui videantur, vivunt tamen magistrique vitae sunt ac studiosos sui continuo et doctiores et meliores efficiunt. Equidem legi multa, quaedam etiam scripsi, quae haudquaquam incommoda, quantum opinor, studiosis erunt. Scripsi enim ad amicos in orationes Ciceronis argumenta quedam; scripsi de ratione studendi; scripsi de lege bibia plenam ioco et risu Catiniam.

Erunt quoque, si dabitur ocium, quae propicio ac bene favente deo deique filio Iesu Christo ad te, qui filiorum maior es natu, quae ad Hippolytum, quae ad Modestum, qui ius profitetur civile, quae ad Prudentium, quae ad Iustinum, quae ad Lazarum, ingenii docilis ac optimae indolis puerum, quae denique ad Gregorium, infantem atque puellum, scribam. Sunt enim ipsi

---

8. aliqui *i. r. erat* (plurimi *vel* plurique) plurique H. 17. quedam *i. m. add.* 17. Nota quid divus Sico scripsit *i. m. add.* O^2. 24. o dulcis genitoris verba *i. m. add.* O^2 (dulcis *postea in* dulcissima *corr.* O^3).

et tu mihi filii ac prope anima cariores. Ad principes quidem et summos ad viros scribant alii. Mihi autem animus persuasit ad meos scribere filios enitique ut non modo qui apud me sunt ac presenti fruuntur luce, Modestus et Lazarus, sed reliqui omnes, qui diem obierunt suum, participes sint rerum mearum et apud mortales immortales, quam diutius possit fieri, nominis saltem recordatione vivant. Nihil enim video quod ne memorem meos qui etiam sint vita defuncti me iure ullo prohibeat.

Ad te igitur, etsi eo perductus sis quod mea ope non egeas, edere tamen constitui vitas scriptorum illustrium Latinae linguae, nec quidem omnium (hoc enim non profiteor), sed paucorum atque illorum modo qui eorum e numero sunt qui eloquentiae studiosis esse quam maxime cogniti et familiares solent. Quod munus si cui maiora fortasse cupienti videretur exiguum, habet tamen nihil iudicio meo quo minus legi ac tolerari possit. Neque vero sum nescius futuros qui dicent; me operis huius cum exornandi tum amplificandi causa dixisse multa non vera. Neminem tamen hoc dicturum puto qui sit ex illis qui aut horum libros, dicta, facta satis accurate ac familiariter noverint aut fateri plane quod intelligant dictum vere quam mea calumniari malint. Sed loquatur quisque iure suo. Mihi autem illud est quod verum esse affirmare queam: nihil esse a me ullo de viro, nihil ulla de re dictum usquam quod vel studiosi vel curiosi quibus hoc percribrare placuerit vel ab eo ipso de quo erit sermo vel quoquam ab alio, nec quidem insulso aut fabuloso sed illustri sane ac digno fide scriptore, non dictum inveniant. Illud vero est quod nobis magis esse timendum existimem, ne quis me iure ac digne reprehendat quod sint a me pretermissi multi, sint etiam non dicta omnia quae et cognitione pulcherrima essent et memorari vere ac summa horum cum laude possent. Haec quidem patienter ferent ac veniam dabunt, reor, pro modestia sua qui erunt periti ac boni viri, quod intelligent provinciam hanc nullis terminis diffinitam eandemque adeo magnam atque immensam esse quod amplecti haud facile tota possit. Hoc

---

11 sed *corr. ex* si. 15 tollerari (l *exp.*) O tollerari RHV. 31. ferrent.

nanque et fatemur ipsi et credere potest quisque, quod neque viderimus omnia nec meminerimus omnium quae sunt etiam a nobis visa. Illud quoque non inficior reprehendi posse, quod loquens de scriptoribus claris dictione sim haud satis digna nec delimata usus. Sed tolerabunt hoc facile qui meminerint Quintiliani consilium esse ne scribere desinamus, quoniam quidem dicere quam optime non possimus. Nos quidem opus hoc nostrum quam poterimus et ornatius et copiosius absolvemus. Quantum enim potuimus, solertia et investigatione nostra collegimus quicquid usquam dictum esse vel ab ipsis vel ab aliis, doctis certe viris ac scriptoribus claris, hoc nostrum ad propositum invenimus, et quae apud alios sparsa et multis in libris compendio dicta erant, ea nos quasi membra reduximus ad corpus suum, ut quo loco, quo tempore, quo parente quisque et natus et vita defunctus sit, quid vivens dixit, quid fecit, quid scripsit ac omnis denique cuiusque vita uno in loco collecta explicataque integre nostris verbis et ordine habeatur. Hac enim commemoratione illud saltem, speramus, eveniet, quod revirescent vitae scriptorum illustrium, nos vero accendemur ad virtutem enitemurque hos imitari viros qui et laude sunt amplissima et nominis immortalitate digni.

Nostrae autem institutioni consentaneum esse putamus nominare primum atque hoc loco qui omnium primi fuerunt qui litterarum figuras quique doctrinarum ac sapientiae prima initia et studia invenerunt. Hoc enim veluti quodam nostri operis fundamento usi poterimus, reor, nostrum ad iter, uti statuimus animo ac sumus polliciti, liberius proficisci. Neque vero arbitramur, impresentia saltem, cum mentionem simus claris de scriptoribus habituri, licere preterire illos qui suo studio, qui sua meditatione, prudentia, vigilantia dederunt nobis radices et capita rerum, sine quibus esse vir nemo ullo in genere peritus et bonus potest.

---

6. Quint. *Inst.* X. 3. 15.

---

5. tollerabunt (l *exp.*) O tollerabunt H. 15. *Post* fecit *i. m.* memoratu digna *add.* O[s] 16. collecta *ex* lecta *corr.*

Quippe multum illis et honoris et reverentiae posteritas debet. Qui enim semina iaciunt, hi meo iudicio nascentium causa sunt. Graviter quidem ac religiose ista de re illi sentire mihi videntur qui omnem facti huius rationem ad summum aeternumque ac creatorem omnium deum attribuunt arbitranturque, uti res ipsa monet, ipsum illum unum esse cuius e fonte, gratia, virtute et litterae et doctrinarum instituta omnia, uti quae habentur bona caetera, et hausta et profecta sunt. Quis autem mortalium is fuerit qui ante alios datum sibi ex alto lumen habuit? Perquisitum magis a pluribus eisdemque antiquis ac doctissimis viris quam ullo certo ab homine hunc in diem solide ac vere compertum invenio. Nempe maiores nostri, qui veteres fuerunt ac periti viri et huius rei investigandae singularem curam et diligentiam assumpserunt, adeo sunt opinionibus varii adeoque dissentiunt, adversantur, pugnant ut quid verum sit coniectura magis credi quam certa scientia et solida ratione discerni possit. Tanta enim in vetustate rerum tantaque in varietate opinionum hominum, etiam doctissimorum ac excellentium, quid verum sit haud facile invenitur. Hoc nanque munus esse ac divinum munus fatentur omnes, sed pars ipso a mundi principio, pars longe post factum mundum omnia haec primum cogitata ac inventa putant. Adde quod hi etiam isti adeo sententiis differunt ut honoris hanc palmam quidam Hebraeis, aliqui Aegyptiis, nonnulli Syris, multi Graecis deferendam scribant. Nec desunt qui eadem e gente rerum tantarum initia alii alios docuisse dicant. Facile igitur mihi ignoscendum existimo, si qua de re viri etiam doctissimi ac vetustissimi dubitarunt, de ea loquar dubius nec certe quis vere sit auctor affirmem. Proinde et isto in loco, qui, ut dixi, apud veteres ac peritos est dubius, et alibi saepe ac quotiens intelligam oportere utar testimonio peritorum verbaque inseram aliquando sua, ut qui fabulas me fabulari fortasse putarent aut recitare somnia crederent, hi plane intelligant quibus e fontibus haurio, et contenti maiorum sententia, iudicio, auctoritate quiescant. Illud autem mea sententia videtur certum, quod, quisquis fuerit, si mortalium modo quisquam fuit qui res tantas

---

23. *Ex* Aegiptiis *corr., ut saepe.* 24. multi *i. r.; erat* plurique.

invenit, is certe vir excellentis ingenii et sapientiae multae fuit. Neque vero potest vir non sapiens iudicari qui aut litterarum aut doctrinarum principia et fontes, quibus fiunt homines sapientes, invenit.

Sed ut tandem incipiam et ipsis a litteris, ut fert animus, ordiar, vir certe sapiens acutique ingenii ac divini fuit qui omnium primus vocis humanae sonos, qui varii sunt, qui multiplices sunt, qui, ut paucis colligam, infiniti sunt, certis litterarum notis. nec quidem multis sed paucissimis, terminavit integrumque ad intellectum rerum omnium amplexus est. Quippe, si credimus famae quae vulgatissima est ac vetus, Moyses, dei servus ac populi Hebraei princeps, ante omnes litterarum figuris simul et legum tabulis ipso a deo in monte Sinai donatus est. Facile hoc credere hominum multitudo solet argumento ducta quod sacris in libris nusquam ante Moysem litteras fuisse legant. Equidem sententiae huic aquiescerem facile, ni contra esset magnus ecclesiae doctor, Aurelius Augustinus. Is nanque, cum graviter et accurate, uti solet caetera, Dei Civitatem effingeret et multa ad noticiam antiquitatis insereret, non credendum scribit (testimonio eius ac verbis utar) Hebraeas litteras coepisse a lege quam Moyses dedit, sed potius per illam successionem patrum Hebraeam linguam cum suis litteris custoditam. Iosephus quoque, Mathathyae filius, vir sane doctus et Iudaicae antiquitatis perscrutator ac scriptor egregius, memorat nepotes Adam, qui humani generis primus fuit sator et parens, longe ante natum Moysem duas reliquisse inscriptas columnas, ut commonefacta posteritas devitaret quae avus mala futura predixerat. Sunt etiam qui laudem hanc tribuunt parenti primo, quod existimatione sua vero simile videatur ut is primum docuerit litteras qui optimi ac summi artificis dei fuit manu ita factus ut litteris, ut doctrinis, ut omni denique sapientia ac virtute preditus esset nec re careret ulla quam assequi aut corporis ad decorem aut ingenii ad bonitatem aut sapientiae ad lumen homi-

11. Cf. Isid. *Etym.* I. 3. 5. 18. Aug. *Civ. Dei* XVIII. 39. 22. Ioseph. *Antiq. Iud.* I. 2. 3.

20. *Ex* cepisse *corr., ut saepe.*

num quisquam posset. Hieronymus autem, presbyter idemque nominis hortodoxi decus ac splendor ecclesiae, priscos Iudaeos Samaritanosque, quod essent parentibus unis orti, perdiu ac quo usque in Babyloniam sunt in servitutem ducti, eisdem litterarum caracteribus usos refert; Esdram vero, qui legis scriba esset, tum novas Iudaeis litteras invenisse cum servitute liberati patriam repetissent, quod usum omnem ac memoriam litterarum, quas vel primo a parente vel a Moyse accepissent, longa captivitas delevisset. Haec ab illis qui litteras primum apud Hebraeos fuisse putant.

Plinius autem Veronensis, qui antiquitatem investigavit plurimum, in illis presertim libris quos de Historia Naturali scripsit, et mundum aeternum esse et litteras aeternas dicit. Fuisse tamen memorat qui eas prudentia hominum sed alii apud Aegyptios, alii apud Syros primum inventas credant. Nominat quidem Anticlidem, qui referat Mennonem annis quingentis ante Phoroneum, antiquissimum Graeciae regem, in Aegypto fuisse. Nominat item Epigenem, qui fertur ex diverso apud Babylonios septingentorum viginti annorum observationes siderum scriptas coctis laterculis reliquisse. Platonis vero in Thimaeo introductus sacerdos Aegyptius ita Solone audiente de antiquitatibus disputat ut litterae antiquissimae ac aeternae apud Aegyptios videantur. Cornellii autem Taciti, qui Caesarum gesta et ornate et copiose scripsit, sententia fuit ut rei huius principatum Aegyptiis dandum esse putaret. Animalium enim figuris eos primum pro litteris usos monumentaque apud eos certissima esse impressa saxis, quae pro memoria conserventur, tradit. Aristotelem quoque ita consensisse istis invenio ut fateatur Aegyptios fuisse qui omnium primi litteras invenerunt. Neque vero ab his dissensit Lactantius Firmianus. Is nanque, Christianae religionis cultor ac multae scientiae vir, scribit litterarum inventores fuisse primum qui mox Aegyptum post dilluvium habitarunt. Aegyptiis autem Isidem omnium primum invenisse

1. Hieron. *Vulg. Prolog. Galeat.* 10. Plin. *N. H.* VII. 192-193. 19. Plat. *Tim.* a chalcidio translat. 5, 6 (Mullach, *Frag. Phil. Graec.* II, 152 sqq.). 22. Tac. *Ann.* XI. 14. 27. Hoc non inveni. 29. Lact. *Inst.* I. 6. 2?

litteras et Bocatius et, qui longe fuit antiquior, Isidorus memorat. Ingenii nanque multi femina Isis fuit. Patre autem Prometheo seu, ut malunt quidam, Inaco, Argivorum rege, nata, Io nomine altero appellata est. Api vero, Aegyptiorum regi, nupta litteras docuisse Aegyptios omnium prima fertur traditurque non easdem omnibus sed biformes instituisse, ut aliis sacerdotio prediti, aliis vulgo populus uterentur. Sic enim placuit ne vitae sanctimoniam, si mixti re ulla cum populo sacerdotes essent, aliqua prophana contagio macularet. Haec qui litteras primum apud Aegyptios inventas putant.

Qui vero hanc palmam Syris deferendam scribunt, id adiumento habent, quod Moyse ac Iside fuit antiquior Abraam, populi Hebraei pater, quem litteras invenisse et Syras et Chaldaeas Isidori sententia est. Phoenices autem (Syriae populi isti sunt) usum litterarum se ante omnes habuisse dicunt. Assentit eis Pomponius Mella, cosmographiae scriptor. Assentit Lucanus Cordubensis, poeta. Assentit Hugucio Ferariensis, antistes. Quintus vero Curtius, haudquaquam spernendus auctor, in eo libro quem de rebus Alexandri scripsit, cum de Phoenicum ageret laudibus, quasi dubius his verbis hoc ad propositum usus est: « Etsi famae libet credere », inquit, « haec gens litteras prima aut docuit aut didicit. » Cornellius autem Tacitus, cum de Claudio loqueretur, in eo libro quem, ut dixi, de gestis Caesarum edidit, hanc in sententiam scriptum reliquit: « Phoenices de Thebis Aegyptiis in Syriam profecti, quia mari praepollerent, litteras Graeciae intulerunt; quo adepti sunt gloriam tanquam invenerint quae ab Aegyptiis acceperunt. » Neque vero a Cornellio dissentit Eusebius. Eo nanque in libro quem de Temporibus scripsit Phoenicem una cum Cadmo fratre de Thebis Aegyptiis

1. Bocc. *Genealog. Deorum* IV. 46, VII. 22. 1. Isid. *Etym.* I, 3. 5. 14. Isid. *Etym.* I. 3. 5. 16. Pomp. Mel. I. 65. 16. Lucan. III. 220 (apud Isid. *Etym.* I. 3. 5). 17. Hoc opus non editum est. 18. Curt. IV. 4. 19. 22. Tac. *Ann.* XI. 14. 28. Hieron. *Chron. Anno Abr. 562.*

1. *Ex* Boccatius *corr.* (*etiam in indice*), *sed ita male ut etiam nunc* Boccatius *facilius legatur.* 2. *Post* multi *vocabulum* fuit *del. et exp.* 2. *Ex* promotheo *corr.* O promotheo R prometheo *in* promotheo *corr.* H.

venisse in Syriam Danao regnante Argivis, et apud Tyrum et Sidonem imperasse, litterarumque characteres primum rudibus illis populis, qui sunt, reor, ab eo Phoenices appellati, dedisse tradit.

Caeterum, quocunque sint litterae primum auctore profectae, eas posteritatis ad memoriam, conservandasque ad doctrinas et sapientiam inventas constat. Sensim vero postea ita sunt omnes ad gentes sparsae ut proprias iam suas ferme quisque populus habeat, quod ea vestigia imitati alii aliis gentibus novas litterarum formas suo arbitrio et ordine invenerunt. Herculem nanque, Aegyptium illum ipsum qui et Nilo natus et nominis eius secundus fertur, litteras dedisse Phrygiis Cicero, eloquentiae Latinae princeps, in libro qui est tertius de Natura Deorum scribit. Graecis vero, qui doctrinis omnibus floruerunt, litteras primum invenisse Cadmum Aegyptium et Isidorus et, qui longe ante ipsum fuit, Plinius memorat. Nulli tamen non Dionysium, qui Cadmi ex Semelle nepos fuit ac Liber pater est dictus, malunt. Cornellius autem Tacitus « Fama est » inquit « Cadmum classe Phoenicum vectum rudibus adhuc Graecorum populis litterarum auctorem esse. Quidam tamen Cecropem Atheniensem vel Linum Thebaeum et, qui fuit temporibus Troianis, Palamedem memorant XVI litterarum formas constituisse; mox alios ac precipue Symonidem caeteras adiecisse ».

At vero quoniam nobis mentio de Thebis Aegyptiis ac de Lino Thebaeo fuit, ne quemquam, ut solet, interdum vox aequivocata decipiat, memorare hoc loco placet tres quae vocarentur Thebae civitates fuisse. Una, quam saepius nominavi, in Aegypto fuit: huius cives sunt Thebaei; altera in Graecia, a qua Thebani dicti; tertia in Iudaea, unde oriundi sunt Thebite appellati.

Sed ad propositum redeamus. Graecos quidem litteris Phoenicum primum usos tradit Septimius, civis Romanus nec ieiunus scriptor. Is nanque Ditem Gnosium Cretensem, antiquissimum

---

12. Cic. *Nat. Deor.* III. 42. 15. Isid. *Etym.* I. 3. 6. 16. Plin. *N. H.* VII. 192. 18. Tac. *Ann.* XI. 14. 31. Sept. *epist. apud Dictyn Cret.*

---

6. que *sscr.*

belli Troiani scriptorem ac testem, in Latinum vertens, ita praefatus est ut dicat libros Ditis, qui eo de bello tum nuper inventi essent, litteris esse Phoenicis sed verbis Graecis scriptos, quod eas tunc litteras Cadmo et Agenore auctoribus Graecia frequentaret. Graecas vero litteras quae priscis usui primum essent sex ac decem modo fuisse Priscianus, grammaticae Latinae magister ac pater, refert. Plinium quoque habemus testem litteras Graecis institutas primum a Cadmo XVI esse, illis vero deinde Palamedem quattuor, postea Symonidem alteras quattuor adiecisse. Aristoteli autem litteras Graecis primum octo ac decem fuisse, duas vero supplevisse haudquaquam Palamedem, ut putant quidam, sed Epidaurum placet. Isidorus vero Cadmum litteras septem ac decem Grecas primum instituisse, bello autem deinde Troiano Palamedem tres, Symonidem quoque tres, postremo Pythagoram unam, qua vitam humanam effingeret, invenisse, ut sint Graecis litterae quattuor et viginti, tradit.

Ad Italos vero, apud quos tandem sed quo tardius, eo diutius ac firmius studium omne litterarum et sapientiae floruit, primum e Graecia litteras esse delatas omnium confessione constat. Quippe mari haudquaquam magno distant. Italiam quoque olim magnam Graeciam appellarunt prisci. Neque vero hunc in diem verba pauca tenet Italia quae ipsis a Graecis sumpta esse docti omnes assentiunt et fatentur plane. Siquidem Italiam de nomine ducis Itali appellatam, eandemque terram antiquam uberem agro ac potentem armis fuisse et Maro, summus poeta, canit et auctores egregii affirmant multi. Timaeus autem, qui ex Locris, nobili quondam Italiae civitate, oriundus et magni Platonis auditor fuit, cum Graeca oratione scriptas historias edidit, et, qui Romanorum doctissimus fuit, M. Terentius Varro et de Re Agraria et de Antiquitatibus scribens Italiam Greco de nomine, quod boves Graeca veterum lingua italae vocarentur, nominatam scribunt. Erat quidem Italia, si Varroni et Timaeo assentior, quondam plena bobus; populi autem rudes non litteras, non doctrinas sed pecua et armenta curabant.

---

6. Prisc. *Inst.* I. 15 (I, p. 12. 17K). 7. Plin. *N. H.* VII. 192. 9. Arist. apud Plin., loc. cit. 12. Isid. *Etym.* I. 3. 6. 25. Verg. *Aen.* I. 531-533. 26. Tim. apud Varr. *R. R.* II. 5. 3. 29. Varr. *R. R.* II. 5. 3.

Neque vero ut impresentia rusticum et vile sed decus ac regium erat tractare pastoria. Nam et Abraam in Syria et Moysem in Aegypto et Oëtam in Colchida et Geryonem in Hispania oves et armenta exercuisse multis scriptorum testimoniis certum est. Magni quidem ea res apud priscos visa atque tanti facta ut qui etiam doctissimi viderentur ac caelum describerent antiquissimi viri nominibus tauri, arietis, capricornii caelestia signa vocarent; Aegeum mare, quod abundarent capris in eo sitae insulae, nominarent; montes quoque et oppida quedam nomine tauri vel huius modi appellarent; reges autem qui essent gregibus opulenti habere arietes velleris aurei poetarum fabulae canerent.

Sed missis pastoriis litteras Italia longe post Graeciam nec ante CCC annum post Cadmum et Agenorem habuit. Primum vero aliis Latini sunt, aliis postea nec diu Aetrusci usi. Fuit enim, fuit quondam, tum ante, tum post conditam urbem Romam in Italia Aetruscorum mari terraque magna potentia. Quicquid enim habet Italiae et inter duo maria latitudo et a freto Siculo ad Alpes usque longitudo, id ferme totum Aetrusci imperio tenuerunt. Testis est mare Superum, quod ab Adria, oppido olim Aetrusco, Adriaticum mare vocant. Testis est mare Inferum, quod gentis e nomine mare Tuscum appellant. Testis est qui haec refert, Romanae pater historiae, T. Livius Paduanus.

Litteras vero, ne digrediar longius, Aetruscis proprias fuisse easdemque inventas sibi ab Demaratho Corinthio, Cornellius Tacitus memorat. Avus hic Tarquinii Prisci, Romanorum quinti regis, fuit. Sed litteras brevi atque imperium Aetrusci hinc Gallis, inde Romanis crescentibus amiserunt. Populis autem qui essent aborigines et Latino a rege Latini sunt postea nominati, litteras, si libet Isidoro credere, Nicostrata nimpha, quam nomine altero Carmentem vocant, ante omnes invenit. Hoc idem tradit Eutro-

---

22. Liv. V. 33. 7. 25. Tac. *Ann.* XI. 14. 29. Isid. *Etym.* I. 4. 1.
30. « Eutropii » (Pauli Diac.) *Hist. Rom.* (Mon. Germ. Hist., auct. ant. II. p. 6. 12).

---

2. Syria *ex* Siria *corr.* 3. *Pro* Aeetem. 3. *Ex* Gerionem *corr.*
9. quedam *i. r.; erat* pluraque.

pius eandemque Latini regis fuisse matrem scribit. Solinus vero et Maro ac T. Livius parentem ipsam Evandri fuisse volunt. Neque vero eam litteras invenisse Latinas sed fatiloquam fuisse, litterarum autem inventorem esse, quem nominavi, Evandrum, filium suum, et Cornellius Tacitus et, qui maior est auctoritate, T. Livius memorat. Evander quidem profugus e Graecia in Italiam annos ante urbem conditam haud multos nimium supra CCCC venit et quae sunt circa Palatium montem et fuerunt postea urbis loca et principia tenens, litterarum figuras quasdam invenit. Usui primum Latinis fuisse litteras sex modo ac decem Graecorum e vestigio easque antiquitate perpetua esse conservatas, qui est grammaticae Latinae magister, Priscianus refert, quae sunt a, b, c, d, e, g, i, l, m, n, o, p, r, s, t, u. Reliquas vero, quae sunt numero septem, ut f, h, k, q, x, y, z, a posteris inventas dicit. Assentit quoque Macro et Varroni, qui litterarum numero k, q, h non adhibendas putant, quod h sit aspiratio et nihil preter figuram litterae habeat; pro k vero et q, ut solerent prisci, qua utimur c litteram habeamus; pro f autem prisci Latini ph uterentur; pro x vero cs vel gs haberent; verum y ac z Latinos scribendi Graeca modo causa sumpsisse. Pomponius autem, qui iurisconsultus secunda de origine iuris lege preditos iuris scientia memoravit, Appium Claudium virum in eo genere prudentissimum nominat eundemque litteram r invenisse refert, ductus coniectura quod pro Valeriis et Furiis veteres dicere solitos Valesios et Fusios, quasi non haberent r litteram, inveniret. Sed haudquaquam id affirmasset, reor, si aut quae dicuntur a Prisciano vidisset aut meminisset Remum, Romulum, Romam et huius modi reliqua centena milia r litteram habentia nomina vel apud antiquissimos dicta esse. Quippe id Pomponius certe poterat affirmare, hanc istam r litteram longe ante natum Claudium

1. Solin. 1. 10. 2. Verg. *Aen.* VIII. 336. 2. Liv. I. 7. 8. 5. Tac. *Ann.* XI. 14. 6. Liv. I. 7. 8. 12. Prisc. *Inst.* I. 15-16 (I, pp. 12. 17 sqq. K). 20. Pomp. *Digest.* I. 2. 36.

5. est *sscr.* 20. *Post* scribendi *vocabulum* gratia *exp.* 29. antiquis-mos.

istum longeque ante conditam urbem et ab Evandro primas inter litteras inventam et usui deinde Romanis ac Latinis etiam vetustissimis conservatam esse; Romanam vero linguam ita mutasse loquendi usum ut quos primum Valesios, Fusios, Papisios, Clausos appellasset (familiarum haec urbis nomina sunt), eosdem postea mutata s littera Valerios, Furios, Papirios, Claudios nominaret. Valerius autem Corvinus ob victam Messanam, Siciliae civitatem, primum honoris causa Messana, deinde paulatim vulgo permutante litteras Messala dictus est. Bello quoque Punico secundo ludi Apollinares ex libris Sibyllinis primum instituti sunt suadente Cornellio Ruffo decemviro, qui ob eam rem postea Sibylla vocatus est; deinde corrupto vocabulo Sylla vocari coepit. Unde Sylla dictator postea nascitur. Memorari hoc ad propositum familiarum nomina complura possent quae aliter apud antiquissimos, aliter postea, non quidem inventione sed commutatione litterae, uti vulgo fit, appellata sunt.

Sed nostrum revertamur ad institutum atque r litteram haudquaquam a Claudio, ut tradit Pomponius, sed ipso ab Evandro, ut scribit Priscianus, inventam conservatamque dicamus. Litterae autem figuram quae vim v consonantis haberet inventam esse a Iulio Caesare, qui eius nominis primus rem publicam usurpavit, testimonio Prisciani constat. Sed usum eius haberi vetuit Octavianus, quod existimaret videri turpe obscurarique Caesareum nomen, si princeps qui fuisset orbis adeo usque abiecisset animum ut, quasi esset unus e magistris litterarii ac puerilis ludi, haec minuta ac plebeia tractasset. Id quoque liquet satis Claudium, haudquaquam iurisconsultum illum quem nominavi, sed qui eadem e familia post Iulium Caesarem imperavit, litterarum figuras tres invenisse, quae, simul ut est ipse vita defunctus, quod superfluae viderentur, neglectae subito et consensu omnium antiquatae sunt. Rei huius auctorem habeo Cornellium Tacitum. Se quidem illas vidisse refert sculptas in aere ac plebiscitis per fora et templa fixis. Sed hactenus et, quantum arbitramur, hoc ad institutum satis de origine litterarum.

---

22. Prisc. *Inst.* I. 20 (I, p. 15. 5K). 31. Tac. *Ann.* XI. 14.

Deinceps videndum est quo e fonte sunt artes liberales ac doctrinae haustae. Quippe generi humano usum et loquendi et scribendi ita veteres nostri qui rerum istarum sunt periti distribuunt quod alium esse communem, alium liberalem ac peritum velint. Utuntur communi vulgus, quod imperita hominum multitudo aut litterarum sit nescia prorsus aut contenta modo figuris negocia factitet sua, sermone autem patrio et loquatur et scribat. Pauci vero, quos aequus amavit Iuppiter et ardens evexit ad aethera virtus, optimas amplectuntur doctrinas atque ita loquuntur, scribunt, sentiunt ut caetero a populo segregati esse praestareque omnibus lingua, scientia, moribus videantur. Studiorum autem generis huius si originem quaerimus, ea Graecorum industria vel inventa vel aucta conservataque ac illustrata sunt. Oratorum nanque princeps Cicero eloquentiae ac omnium doctrinarum Graeciam sed nominatim Athenas inventrices dicit. Prisciani quoque testimonio constat eloquentiam ac omne studiorum genus quod sapientiae luce praefulgeat Graecorum e fontibus derivatum esse. Quae etsi istis duobus a viris, Prisciano ac Cicerone, dicantur, habent tamen qui haudquaquam a Graecis sed, quemadmodum de litteris diximus, ita doctrinas alias ab aliis profectas putent. Tranquillus enim, qui etiam Suetonius appellatus est, vir quippe in perscrutandis istis permaxime accuratus et politus scriptor, et, qui longe ante fuit, Aristoteles ipse, philosophorum caput, ac multi alii ornatissimi et doctissimi viri omnium laudatarum artium procreatricem esse et quasi parentem Aegyptum scribunt.

Itaque ordiamur ab ea quae haudquaquam inventione sed ordine prima venit. Eam Greco e nomine grammaticam vocant. Isidori quidem sententia est inventores fuisse huius qui iam doctrinas reliquas percepissent. Id autem putet nemo, artes

---

8. Cf. Verg. *Aen.* VI. 129-130. 14. Cic. *De Or.* I. 13. 15. Prisc. *Inst.* I. 1 (I, p. 1. 1 K). 21. Hoc non inveni. 23. Arist. *Pol.* 1329 b 32 (cf. Gell. XI. 18. 16: « Aristonis »). 29. Isid. *Etym.* I. 5. 1.

---

19. habent *errore pro* sunt. 19. *Post* qui *exp.* has doctrinas. 24. multi *i. r.* O (*erat* plurique); plurique H.

istas quo sunt impresentia ordine collocatae, eodem primum institutas et inventas esse. Grammaticam igitur inventam primum esse in Memphide, civitate Aegyptia, quae studiorum esset domicilium ac nutrix, cum regnaret Osiris, scribit Martianus Capella in eo libro in quo Philologiae nuptias presentia Bonarum Artium honestavit.

Illius autem disciplinae quam liberales inter artes ordine secundam locant, quod in ea disputandi vis omnis et ratio habeatur, radicem primam veteribus a philosophis traditam, postea vero ab Aristotele subtilius explicatam Isidorus memorat. Aliqui semen artis huius ortum primum in Syria opinati sunt. Nonnulli Zoroastem, Bactrianorum antiquissimum regem, movisse ante alios quicquam hac de arte putant. Quidam Caucaso in monte Parmenide auctore inventam scribunt. Martianus autem Capella, cum Philologiae nuptias enarraret, et istam et caeteras apud Aegyptios excogitatas primo, deinde ad Graecos Parmenidis studio ac diligentia vectam dicit.

Quae vero est arti huic, uti Aristoteles tradit, assecutiva ac ordine tertia dicendi facultas, ea confessione omnium apud Graecos aut nata aut saltem enutrita cognitaque ac observata est. Quaedam enim de ratione dicendi excogitasse ante alios Empedoclem, cum prius neque praeceptum nec mentio ulla hoc de artificio haberetur, homines vero tum dicerent, ut etiam impresentia rudes ac imperiti solent, quantum ingenio suo et cogitatione quisque posset, et Quintilianus et, qui est Latinae pater eloquentiae, Cicero memorat. Deinde vero Corax et Tysias, homines Siculi et acuti, dicendi artem quandam et praecepta scripserunt ut se hoc praesidio tuerentur cum agerent causas pro illis qui longo intervalo res privatas iudiciis, ut fit dominatus mutatione, repeterent. Erant quidem e Sicilia radicitus tum sublati tyranni

4. Mart. Cap. 223. 10. Isid. *Etym.* II. 22. 2. 14. Mart. Cap. 330. 18. Arist. *Rhet.* I, 1. 25. Quint. *Inst.* III, 1. 8. 26. Cic. *Brut.* 46.

7. *In indice* Dialectica. 11. nonnulli *i. r.* O (*erat* plurique); plurique RH. 17. *Post* vectam *ras. in* O (*erat* esse); vectam esse H, Martiani... testimonio... habitum est... vectam esse R. 18. *In indice* Rhetorica. 19. *Ex* tercia *corr., ut saepe.* 30. *Ex* tyramni *corr.*

quibus illa regio perdiu aut praeda aut nutrix fuit. Prothagoras postea rerum illustrium dispositiones quasdam, quae nunc loci appellantur communes, instituit. Gorgias deinde Leontinus singularum rerum laudes vituperationesque conscripsit quibus rem augere suam et adversarium labefactare posset. Numerorum autem rationem, qua soluta oratio expolitur atque splendescit (vulgo cursus vocant eos), primum a Trasimaco, deinde ab eo quem nominavi paulo ante, Gorgia, institutam, postremo ab Isocrate, ut esset temperatior, expurgatam dicunt. Neminem quidem isto in genere scientius versatum quam Isocrates fatendum esse, sed principem inveniendi numeri huius Trasimacum fuisse Cicero ad Brutum scribit. Arte nanque ista, fructu eius vique ac suavitate gustata, Attici supra omnes delectati sunt. Negligentibus enim gentibus caeteris tanto sunt ipsi eam et studio et ardore complexi ut omnis virtutis huius laus fuisse Atticorum propria videatur. Ipsam quoque sunt Asiatici et Rhodii prosecuti, sed principatus semper apud Athenienses fuit. Ad Latinos vero dicendi haec facultas, ut caeterae artes fere omnes, demigravit sero. Romanorum autem omnium primum hoc artificio usum M. Cornellium Cethegum memorat Tullius eundemque fuisse magistrum Ennii poetae ac consulem bello Punico secundo cum P. Tuditano refert. Nempe quo anno traiiecit in Africam Scipio, eodem consulatum Romae P. Tuditanus cum M. Cethego gessit. Secutus vero Cethegum est hoc in genere studii Cato censorius. Is enim nominis Latini primus de arte rhetorica, ut ait Quintilianus, scripsit. Oratorem autem virum esse bonum dicendi peritum dixit.

Haec oratoria de arte. Originem vero historiae ac poesis, etsi de utraque dicere hic locus exigeret, quod huius affines sint atque sororiae, explicare tamen statuimus alibi atque tum maxime cum nobis sermo de ipsis habendus erit.

Nunc vero in animo est memorare qui fuerunt inventores artium illarum quae sunt mathematicae appellatae nec in verbis, uti de quibus diximus, sed ipsa in re sunt perspicua demonstratione locatae. Neque vero de his apud peritos contentio parva.

---

11. Cic. *Or.* 175. 20. Cic. *Brut.* 57-60. 26. Quint. *Inst.* III, 1. 19.

Lactantius enim et, qui longe fuit Lactantio cum aetate tum dignitate ac nominis fama superior, Aristoteles quique sunt hos secuti docti viri artes istas Aegyptiorum e fontibus primum haustas dicunt. Iosephus autem Iudaeus et nobili apud Iudaeos familia natus sacerdotioque ac singulari prudentia et multis litteris praeditus et, qui longe post eum fuit, Aurelius Augustinus, Christiani nominis clarissimum sidus ac singulare lumen, hanc Hebraeis deberi laudem firma opinione putant. Sunt etiam qui earum inventores fuisse Graecos tradant. Memorant enim Pythagoram Samium, doctum sane ac excellentem virum, meditatione, ingenio, cura sua primam dedisse viam inveniendae doctrinae illius qua de numeris paribus disparibusque colligendis apud Graecos certa ratio haberetur. Nec desunt qui Thaletem Milesium, illum antiquum doctumque ac sapientem virum (Thalete quidem inferior Pythagoras annos haud multos supra quinquaginta fuit), ista de re prius locutum ferunt. Hoc quoque isto a Thalete, si Apulleio, antiquo sane ac perito viro, credimus, quae habetur metiendi ratio inventa est. Plinius autem scribit Phedonem vel, ut Gellius mavult, Palamedem mensuras et pondera invenisse. Eodem item a Pythagora cantus rationem inventam esse Macrobius, somnii Scipionis accuratus interpres, refert. Laudem hanc Plinius Amphioni et Cethio, quidam Lino Thebaeo deberi putant. Inventores aliqui Tyrrhenos fuisse tubae, Phrygios tibiarum, Apollinem citarae, Mercurium lirae dicunt. Fistulae autem inventionem quidam Mercurio, aliqui Fauno, nonnulli pastori Agrigentino tradunt. Moyses vero Genesis libro patrem canentium in citara et organo fuisse Iubal scribit. Caeli autem rationem ac siderum vim et cursus, si est fides scriptoribus Graecis danda, Athlas, Libyae filius, investigare primum coepit. Fictum enim ob eam rem esse a poetis dicunt Athlantem humeris sustinere caelum. Cicero vero, cum de divinationibus scri-

---

1. Lact. *Inst.* I. 6. 2? 2. Arist. *Met.* 981 b 23. 4. Ioseph. *Antiq. Iud.* I. 2. 2. 6. Hoc non inveni. 17. Apul. *Flor.* 18 (p. 37. 11 Helm). 18. Plin. *N. H.* VII. 198. 19. Apud Plin., loc. cit. 21. Macrob. *Sat.* II. 1. 8. 22. Plin. *N. H.* VII. 204. 26. *Gen.* 4. 21. 31. Cic. *Div.* I. 2.

---

5. *Ex* sacerdocioque *corr.*

beret, Asyrios ac nominatim illa e gente Chaldaeos primum, quod ad caeli prospectum loca patentissima habitent, stellarum tractationes ac motus, quibus futura praedicerent, observitasse tradit, Aegyptios quoque eandem artem longinquitate temporum ac innumerabilibus pene seculis consecutos.

Sed artes istas sequitur medicina. Eam quidem patribus ante dilluvium, quo sunt omnes preter Noe et qui eocum fuerunt in arca submersi, usui non fuisse quidam nec temere opinati sunt, quod saluberrimo ac optimo caelo nati homines non egerent medicinis, sed nullo vexati morbo vitam et sanam et longissimam agerent. Adiumento istis Iosephus adest. Memorat enim patres illos ante dilluvium vixisse perdiu, quod et terra suapte natura optimos exhiberet fructus et homines illi quadam innata prudentia sobrie ac parcissime viverent. Omnium autem primum qui morbis esse remedia docuit, quem paulo ante nominavi, Noe fuisse putant, quod mox temperie caeli mutata res vitiatas esse perciperet aegrotationesque futuras vir plenus annis ac sapiens consideratione sua quasi alta e specula praevideret. Proinde a multis creditum est ipsum ante alios docuisse virtutem herbis atque radicibus inesse quandam quae depellendos ad morbos conservandamque salutem hominum plurimum valeat. Plinius autem, vir etiam in medicina doctus et clarus, refert Aegyptios gloriari huius rei se inventores esse; quosdam tamen Arabum, Babylonis et Apollinis filium, quae morbis essent remedia praemonstrasse malle; alios herbariam et iumentorum medicamenta primum data esse a Chyrone, homine quodam Graeco, Saturni et Phylonis filio, dicere. Tranquillus vero atque Lactantius auditorem Chyronis huius Aesculapium fuisse scribunt. Sunt qui Apollinem ante alios carmina primum ad remedia dedisse volunt. Aesculapium vero postea rerum experientia ac eventu usum primum, deinde artem quandam fecisse putant. Sed is fulmine ictus interiit. Proinde quam inceperant homines habere

11. Ioseph. *Antiq. Iud.* I. 2. 3; 3. 2; 3. 4. 21. Plin. *N. H.* VII. 196.
27. (Tarquitius) apud Lact. *Inst.* I. 10. 2. 27. Lact. *Inst.* I. 10. 2.

10. *Ex* medicina *corr.* 17. (aegr)otationesque *i. r.* O egritudines H.

medendi curam omnem et artificium posuerunt, veriti deos iratos esse atque in eum acerbae mortis exegisse poenam quod, ne homines morerentur, ope humana depellere morbos auderet. Ita quasi caelesti iussu interdicta quingentos ad annos iacuit medicina. Eam tandem, cum sopita obdormisset diu, Ipocras excitavit suaque sapientia ad usum hominum disciplinamque reduxit. Docuit enim homines stolide credere diis haec remedia displicere, cum hominum ad salutem ipsi virtutem herbis radicibusque dedissent.

Haec de medicina. Nunc originem videamus legum. Ita enim sunt coniunctae affinitate ut ipso e fonte philosophiae utraque, sed altera e naturali, altera e morali nascatur, togatorum autem pars maxima, etsi doctrinas laudet omnes, has tamen intentius sequatur duas, quod illae pulcherrimae scitu, istae fructu meliore et auriferae videantur. Enimvero si primam legum perquirimus, ea videri mihi solet quam mundo creato ac ipso rerum principio dominus deus parenti dedit nostro dicens: « Ex omni ligno paradisi comede; de ligno autem scientiae boni et mali ne comedas. In quacunque die comederis ex eo, morte morieris. » Hac vero lege contempta nullis sunt homines deinde ad multos annos legibus presertim scriptis usi, quod neque opes, quae lites excitant, antiqui curarent homines nec qui peritus esset ullum ex codice vel digesto discernendas ad causas haberent. Principio quidem ad seniores, cum violaretur quisquam, erat concursus, quod boni esse homines anteireque caeteris uti aetate ita prudentia atque iusticia viderentur. Populos isti auctoritate, non imperio gubernabant; lites autem dirimebant uti aequum esse iudicio quodam naturali putabant. Causam vero tandem legibus scribendis dedit quod essent quidam opinionibus varii, insulsi, ieiuni; aliqui etiam odio, ira, avaricia flecterentur; quosdam moveret amor. Tum igitur visum est multis tutum leges habere scriptas quae ad universos una fronte, una voce,

---

17. *Gen.* 2. 16-17.

---

22. *i. e.*, *ordine hodierno*, nec haberent ullum qui peritus esset ad. 23. ullum *i. r.*; ex *sscr.* 31. multis *i. r.* O plurisque H.

uno animo loquerentur. Mansit tamen atque hunc in diem apud quosdam manet opinio ac mos antiquus nullas habendi leges scriptas; habent quidem magistratus quos viros graves, prudentes, bonos esse putant, qui non lege scripta sed patrio more, uti aequum arbitrantur, ita ius dicunt. Satis enim atque satis et litterarum et legum habere putant qui litem modo celeriter et animo aequo diffiniant.

Prudentiam vero scribendarum legum ante alios Phoroneum habuisse tradunt. Fuit iste Inaci et Niobe filius. Rex autem iusticiae celebratae Argis leges primum scripsit. Populo autem Hebraeo tabulas legum scriptas per Moysem esse a deo in monte Sinai datas constat. Moysi quidem aequalis tempore Inacus fuit. Aegyptios vero prima scriptarum legum monumenta docuit Mercurius Trimegistus. Atticis postea leges Draco scripsit. Multae hic erat prudentiae vir, rerumque et humanarum et divinarum, quantum illius aetatis Graeci homines uterentur, scientia praeditus. Sed scriptae ab eo leges, quod severae presertim in fures nimium viderentur, paulatim omnium consensu antiquatae sunt. Ferre quidem gens illa non potuit quod mulctandos statuisset fures, quibus non impunitas modo sed licentia et laus haberi, veluti quadam pro virtute et animo magno, soleret. Draconis itaque legibus antiquatis, munus id scribendarum legum Soloni, qui tum sapientissimus putaretur, Attici contulerunt. Cautior hic malo alieno factus illas mitiorem ad poenam gratioremque reduxit. Erat Solon septem illis ex sapientibus unus quos habuisse Graecia gloriatur. Temperavit quidem Draconis severitatem Solon, effecitque moderatione sua ut legibus eius Attica gens quam diutissime viveret. Cretensibus autem leges Minos primus dedit.

Spartani vero, qui sunt etiam Lacedaemonii appellati, legibus primum usi Lycurgi sunt, nec quidem sponte sed inviti resistentesque, quod apud vulgarem popularemque sensum dure nimium esse adversaeque licentiae suae ac luxuriae viderentur. Quippe vir prudens Lycurgus, doctrinisque omnibus bonis instructus ac regis pupilli tutor et patruus, leges instituit quae

---

2. quosdam *i. r.* O multos H. 10. leges *i. r.*; *erat* litteras?

cohercerent lasciviam civitatis essentque ita omnium ad aequalitatem, ad parsimoniam, ad virtutem digestae ut vivere quisque bene ac honeste posset. Contra vero civitas insolens nec legibus sed voluptati ac licentiae assueta impugnabat enitebaturque illas, quamvis essent honestae ac sanctae, abiicere prorsus ac omni studio abrogare. Lycurgus autem suum ad propositum, quod publicum bonum, non privatam et bestialem populi voluntatem inspiceret, constans et fortis erat. Denique multa nequiquam expertus, quod apud lascivientem populum ratio, auctoritas, praeces non valerent, se tandem ad consilium quippe grave sed bono cive ac fortissimo viro dignum vertit. Delphicum enim Apollinem, cuius numen tunc ac nomen celebre apud gentes in terris esset, finxit legum auctorem esse, ut qui sua consilia non audirent saltem metu ac reverentia numinis ad obedientiam traherentur. Admonuit enim populum ne, quae sacrosanctae ac ipso a deo profectae essent leges, eas ipsi temere ac deo inconsulto contemnerent. Ita mox ad religionem et metum animis inclinatis impetravit inducias adegitque omnes iuramento parerent legibus nec immutarent quicquam quoad ipse Delphos profectus numen, abolendaene omnes prorsus leges quae populo displicerent an corrigendae forent modo, consuleret ac rediret. Nec quidem mora; nepoti enim qui esset interea factus adultus regnum summa fide restituit; deinde spe redeundi populo data profectus est patria. Sed haudquaquam Delphos, uti erat pollicitus (Boeciae civitas erat haec), sed in Cretam navigavit causamque ibi morandi aliam atque aliam insimulans aucupando tempus dum vixit apud Cretenses mansit. Moriens quoque iussit alto in mari cineres spargi suos, ne Spartani, si quando eius fortasse reliquias reportarent, solutos se religione ac iuramento putarent abrogatisque legibus ad quam solerent ac cuperent licentiam vivendi redirent. Leges itaque coacti acceperunt Lacedaemonii et quas impugnare tantopere nitebantur, eas paulatim assueti ac civiliores facti quam longissime observarunt.

In terra vero Italiae, quae impresentia, uti quavis optima doctrina et virtute, ita legibus etiam maturis ac bene digestis floret,

---

28. Spartani *ex* Sparni *corr.* O Sparti R.

si antiquissimos repeto, iudicia uti caeterae gentes non scripta lege sed opinione et arbitrio absolvebant. Urbe autem condita Romulus, cum post fratrem occisum solus potiretur imperio, iura dedit populo, nec re alia preterquam legibus posse convalescere multitudinem unum in corpus arbitratus est. Populum itaque Romanum, qui nova tunc pastorum convenarumque omni colluvione collectus erat, Romulus in partes XXX divisit easdemque curias ideo appellavit, quod partium curas qui ius dicerent per sententiam expedirent. Latae quoque ab eo leges sunt curiatae hac ista ratione appellatae, quod his de rebus loquerentur quae nominatim ad curias pertinerent. Inde ortum illud manet hunc in diem usque, ut qui ius dicendi locus sit, is curia appelletur. Romulum autem secuti sex numero reges sunt, qui vestigio eodem, ut dietim novae reformandae civitatis et tempus et ratio persuasit, leges alias atque alias, quibus ille viveret populus, statuerunt. Iuris nanque dicendi munus in capitalibus et arduis apud regem erat; caetera praefecti curiis absolvebant. Qui vero rex erat, is regio habitu ac regia sella sedens populo ius dicebat.

Regibus autem ob Lucretiam violatam exactis liber deinde populus Romanus mox, ut essent qui regis loco ius dicerent regiaque munia agerent ac civitati cum bello tum pace consulerent, annuos consules creavit duos. Regias vero leges omnes, ut nihil potestatis regiae remaneret, abrogavit prorsus. Annos vero deinde ad LX ius Roma legibus nullis scriptis sed prisco more ex iudicantis arbitrio bono et aequo dixit.

Seditione autem inter plebem et patres orta utrisque ad tollenda certamina placuit scriptas habere leges, ut ius omnibus aequale ac unum foret. Vexavit tamen aliquamdiu civitatem hinc orta contentio, quod, etsi de condendis legibus convenirent, de his tamen deligendis qui eas ferrent quam maxime discreparent. Plebs quidem auctoribus tribunis deligi ad eam rem viros idoneos tam suo e corpore quam e patribus omnino volebant. Patres vero deligendum e plebe nullum sed omnes suo ex ordine affirmabant, quod putarent nobilitatem maculari suam, si quisquam e plebe ullo in magistratu patriciis misceretur. Eo denique

---

3. Romulum. 4. *Pro* coalescere?

res processit ut placeret legatos Athenas mitti, qui et inclitas Solonis leges et omnium Graeciae civitatum clara instituta, mores, iura scripta portarent. Ad eam itaque rem delecti ac missi in Graeciam summo et plebis et patrum consensu Sp. Posthumius, A. Manilius, P. Sulpicius Camerinus legati sunt. Romam hi anno altero posteaquam urbe profecti essent, ut erant iussi, scriptis cum legibus redierunt. Anno itaque qui exactis a regibus septimus et quinquagesimus, condita vero ab urbe supra trecentesimum alter fuit, senatus bono cum plebis assensu ad scribendas leges decem creavit viros, Ap. Claudium, T. Genutium, P. Sextium, L. Veturium, C. Iulium, A. Manilium, P. Sulpicium Camerinum, P. Curatium, P. Romuleium, Sp. Posthumium. In eis vero deligendis haec ratio senatum movit. Claudio enim ac Genutio pro honore honos est redditus, quod designati hunc istum in annum consules fuerant. Sextius autem priore anno consul ad senatum collega invito de scribendis legibus tulerat. Posthumius vero Manilius et Sulpicius ideo electi sunt, quod in Graecia legati pro legibus fuerant peritique legum quas portaverant esse nec parum ad nova condenda iura commodi videbantur. Suppleverunt caeteri numerum ut decem, sicut erat decretum, essent. Postremis autem suffragiis quattuor hi delecti sunt, quod viri essent maturi, ut aliorum ferociam sua modestia temperarent. Non desunt qui Hermodorum, Aephesium quendam philosophum, tum forte patria pulsum et in Italia exulantem, huic collegio adhibitum ut adesset legibus scribendis putent. Sed apud T. Livium, qui huius est pater historiae, nusquam Hermodorus istam ad rem nominatus est. Hos igitur ad viros, qui decem numero ad leges condendas designati essent, consularis potestas omnis sine provocatione translata est. Populo ius dicebat suo decimo quisque die. Summa tamen auctoritas permittentibus collegis penes Appium erat. Decem ab his tabulae prolatae sunt et, quo liberius videri, legi, emendari possent, in publicum editae; tandem, cum satis atque satis correctae ac commodae viderentur, omnium consensu centuriatis comiciis approbatae. His additae sequenti anno tabulae duae. Creati vero ad

26. Liv. III, 33 sqq.

eas scribendas e vestigio superioris anni decem viri, Ap. Claudius iterum, M. Cornellius Maluginensis, M. Sergius, L. Minutius, Q. Fabius Iubilianus, Q. Petilius, T. Antonius Merenda, C. Ebutius, Sp. Oppius Corniceus, M. Rabuleius. Ab his ius omne quod deerat absolutum est. Ita lex XII tabularum apud Romanos primum orta, quae aliarum atque aliarum et civilis et pontificii iuris deinde legum institutio ac fundamentum fuit. Haec impresentia de legum origine dicta satis velim. Suis enim legibus suisque moribus populus vivit quisque, quod, etsi mortale hominum genus ita sit ipsa a natura creatum ut ius ac iusticiam colamus omnes, condendis tamen in legibus adeo sumus opinionibus varii quod idem paucissimi sentiant, sed quae lex aliis placeat sanctaque ac laudabilis videatur, eandem alii nimium aut gravem aut levem putent.

Sed posteaquam monstravimus quo auctore, quo tempore sunt principia liberalium artium medicinaeque ac legum inventa, placet hoc loco, ne desit quicquam quod originem ad doctrinarum attineat, memorare quis fontis eius inventor fuit quo effluunt omnia quae deprehendimus aut doctrinis et facultatibus memoratis aut re ulla quae percipi hominum studio, ingenio, cogitatione possit. Huius autem rei tantae, quae omnium doctrinarum omniumque virtutum est nutrix et parens ac solet sapientia nominari, cognitio alia gentibus, alia Hebraeis, alia Christianis fuit. Sed quis apud gentes primum habere studuit explicemus. Gentium nanque philosophi quidam eam mundo aequalem esse opinati sunt. Aliqui vero nec parum docti sed periti ac suo in genere excellentes viri haudquaquam illo rerum principio tantum luminis fuisse dicunt, sed paulatim quasi oriente sole hanc sapientiae lucem atque splendorem mortalibus post longas ignorantiae tenebras illuxisse, quod existimatione sua primi saeculi homines rudes essent nullamque industriam investigandi, nullam meditandi curam haberent. Quosdam enim atque paucos e multis homines fuisse dicunt qui rerum cognitione ac scientia delectati perspicerent, admirarentur, investigarent, quantum suo ingenio, studio, cogitatione possent, rerum

7. legum *sscr.*

quas viderent varias qualitates, generationes, alterationes, effectus, causas. Suspiciebant quidem caelum isti et, quae caeli sunt pulcherrima ornamenta, solem, lunam, stellas contemplabantur admirabanturque magnitudinem caeli. Admirabantur solis immensam lucem perpetuumque ac celerrimum cursum. Admirabantur continuum lunae ac stellarum motum. Considerabant quae inferiora sunt, originem atque interitum brutorum et hominis. Videbant profundo in mari infinitos et varios nantes pisces. Videbant alto in aere volitantes aves. Videbant in terris aberrantia pecora. Videbant agros nunc viriditate nudatos et fructu penitus vacuos, nunc revirescentes gravidosque ac messem uberem producentes. Haec quidem atque huius modi alia, ne singula memorem, contemplantes admirabantur boni homines illi. Et quoniam ipsi tam excelsa oculis non viderent nec qui doceret usquam magistrum ullum esse putarent, descenderunt ad coniecturas investigaruntque ingenio et meditatione sua eane fortuito fierent an plures essent vel modo unus qui omnium esset moderator et dominus.

Hanc vero istam magno animo ac excelso dignam et nobilem investigandi curam primum suscepisse sacerdotes Aegyptios permulti atque ipse philosophorum princeps, Aristoteles, dicunt. Abundabant enim ocio illi et dum alii vel colerent agrum vel agerent pecua, hi vacui curis contemplabantur animo investigabantque ac studebant invenire, cognoscere, scire quae abdita sibi essent et admirabilia viderentur. Homines nanque illi pro dignitate religionis ocio pleni erant et innata quadam prudentia circumspecti non armenta, quemadmodum caeteri, sed ornamenta caeli perspiciebant considerabantque rerum pulchritudinem, varietatem, originem et singulari quadam admiratione acti investigabant quae prima rebus causa et origo esset quantumque meditatione, ingenio, eventu possent, id animo et memoria colligebant. Zoroastem vero, quem Bactrianorum regem et bello superatum a Nino, Syriae primo rege, et magicae inventorem artis ferunt, spectavisse diligenter principia mundi ac siderum motus memorat Iustinus, cum res orientales moderata brevitate e Trogo Pompeio refert.

20. Arist. *Met.* 981 b 23. 34. Iust. I. 1. 9.

Sed quisquis fuerit rerum spectator primus, illud satis est facile creditu, quod veri hanc perquirendi viam, sive unius sive plurium studio et diligentia patefactam, alii postea atque alii ac multi ingressi sunt, et quae a superioribus dicta aut obscure aut minus integre accepissent, ea suapte ingenio et quanta potuerunt ratione, subtilitate, studio ampliarunt certamque ad artem et scientiam redigerunt. Atque ne perirent oblivione quae tantis essent a viris tantaque cum vigilantia, labore, studio cogitata, ea tradiderunt litteris, quae inventae, ut dixi, memoriae praesidio et custodiae causa essent. Eodem quoque vestigio quas memoravi liberales artes atque doctrinae, quasi adiumenta ad res istas percipiendas exornandasque, additae ac sensim postea multorum ingenio, cura, studio, uti sunt impresentia, delimatae. Admiratione igitur apud gentes primum est philosophari coeptum, quod natura hominis appetat scire atque tum presertim cum est vacua curis meditetur ac investiget undique, ut quae sit vera causa tantarum rerum inveniat, cognoscat, sciat. Sed investigare quae alta sunt nimium cum niterentur frustra, et alii verum esse aliud coniectarent, eo ducti sunt opinionibus variis ac saepe vanis ut aberrarent interdum maximis in rebus, atque ita aberrarent ut, cum verum invenire omni meditatione curarent, niterentur, studerent, tum nihil minus quam vere quod esset verum, uti quaererent, invenirent. Proinde mundum aliqui aeternum esse, quidam post longum chaos dei manu factum putant. Solem pars tantum esse modo quantus videtur opinati sunt, pars multis eum partibus maiorem quam sit haec omnis terra dicunt. Hic lunam globosam esse, concavam ille iudicavit. Stellas isti caelo adhaerere atque infixas esse, hi cursu libero ferri per aerem coniectarunt. Caelum alteri quietum esse atque immobile, alteri celeritate incredibili volvi credunt. Hominum autem morientium animas quidam interire cum corpore, aliqui eas vivere posito etiam corpore scribunt. Horum quoque exutas corpore alii Tartaro immergi prorsus; quidam, si recte vixissent, ferri in caelum ad sidus suum, sin turpi essent vita usi, aut deferri ad manes aut novas in formas animalium (heu sententia stulta!) mutari putant.

---

32. alii *i. r.*; *erat* plurique.

Neque vero de ipso deo minus varie minusque vane ac stolide quidam opinati sunt. Nempe fuerunt qui deum esse nullum sed agi omnia fortuito dicerent. Fuerunt qui deum intelligerent esse sed nihil agere coniectarent; vim autem quandam rebus inesse putarent quae ordine certo ac summa ratione omnia gubernaret. Fuerunt qui deum esse unum eundemque praepotentem ac omnia regentem suo nutu suoque imperio crederent. Inventi sunt etiam qui solem esse deum affirmarent. Inventi qui non solem modo sed lunam etiam ac stellas colerent totque deos esse dicerent ut numero infiniti essent, nec caelum modo sed aera, flumina, maria, terras et diis et deabus implerent. Inventi qui Saturnum, Iovem, Mercurium, Venerem et huius modi reliquos, qui haudquaquam pauci essent et vulgo deorum nomine colerentur, non deos sed, uti sunt, sidera esse cognoscerent; eademque vim habere quandam dicerent quae suos cursus ad conservanda et tuenda omnia ratione quadam et ordine moderetur; ea vero ideo et figuris et nominibus hominum designarent, quod re alia nulla posse loqui de ipsis commodius videretur. Inventi quoque sunt qui templa Libertati, Honori, Concordiae, Saluti, Fidei consecrarent vellentque istas res nomen obtinere dei atque ut deum coli, quod earum vim sine deo non esse censerent. Non defuerunt qui eos homines qui aut suarum urbium fuissent conditores aut virtute aliqua ac beneficio excellentes deorum progeniem appellarent eosdemque in caelum spe, fama, opinione transferrent ac colerent. Hinc enim Mauri Iubam, Aegyptii Isidem ac Osirim, Latini Faunum, Romani Quirinum, Athenae Minervam, Peni Uraniam coluerunt. Erant qui bruta etiam ac feda quaedam suo pro numine adorarent. Sunt etiam ausi quidam investigare qualis quantusque dei sit habitus, quae potestas, quae forma, quo certo loco resideat. Divinam quidem mentem quae omnia gubernet esse in aquis Thales Milesius docuit. Crisippus autem et, qui longe fuit antiquior, Nemuroth esse in igne dixerunt. Deum vero habitare in aere sententia Anaximenis fuit. Sed divinae mentis sedem esse in centro terrae prisci Arcades putaverunt. Equidem video me in

15. ad *eras. post* suos. 16. *Ex* moderentur *corr.* 30. quidam. 34. *Ex* Archades *corr.*

volumen et magnum in volumen iturum, si prosequi quaecunque sunt ab illis cogitata velim. Sed pauca e multis haec sint pro testimonio nostrum ad institutum hoc loco satis. Multis enim sunt illi et vanis opinionibus fatigati.

Qui autem hoc in genere docti esse ac excellere videbantur, quod divinis in rebus et naturae abditis versarentur, hi sunt apud Graecos presertim et magno in honore habiti et magna pro laude sapientes nominati. Appellationem vero hanc immutavit Pythagoras Samius, ratus se haudquaquam dignum nomine tanto esse, quod id non esset cuiusquam sententia sua qui profiteretur scire quae nesciret. Vir nanque peritissimus Pythagoras iste, cum sapientem se negaret esse, interogatus quam ergo profiteretur artem, philosophum se, hoc est sapientiae amatorem, esse respondit. Eam modestiam secuti etiam posteri sunt. Hinc enim ortum ut qui studia haec pertractant, etsi doctissimi videantur ac omnes excellant, hi tamen se haudquaquam sapientes, ut illi solerent prisci, sed Pythagorae e vestigio philosophos, hoc est, ut dixi, sapientiae amatores, vocent.

Annos postea et paucos annos Pythagoram secutus est Socrates. Hic nanque, uti sapientis nomen ille, quod esset nimium arrogans ac dignum nemini videretur, ita veterum studia illa, quod essent difficillima ac supervacua, posuit. Philosophiam quidem iste omnium primus ad terras e caelo traxit, quod res caelestes procul esse nimium hominum a cognitione putaret existimaretque esse perditum iri tempus consumere ingenia illis presertim in rebus investigandis quae nec inveniri certa ratione possint nec inventa ad bene honesteque vivendum prosint. Disputans enim Socrates et quocunque in sermone loquens affirmabat nihil, refellebat omnia. Dicebat quidem omnium quae dicerentur esse nihil cuius veram scientiam et cognitionem quisquam haberet, quod rei huius investigandae scientia esset haudquaquam solida in ratione sed quadam in coniectura, opinione, auctoritate, ut verius esse quisque putaret, sita. Proinde cum caeteri se doctos esse ac omnia profiterentur scire, ipse unus, qui esset omnium doctissimus, hoc unum se modo scire, quod sciret nihil, dixit.

34. *Post* ipse:, *sed nihil add.*

Ob quam rem oraculo Apollinis sapientem ipsum iudicatum ferunt, quod in eo videretur sapientia esse vera qui non arbitraretur se scire quod nesciret. Novam igitur quandam philosophandi viam nec ab ullo veterum prius cogitatam instituit, quae haudquaquam de caelestibus et abditis naturae, quae occulta nimium sunt, sed de virtutibus et vitiis deque omnibus rebus et bonis et malis quae discerni possunt et sunt communem ad vitam et humanitatem inquireret. Sed dictorum eius nihil est a Socrate ipso ad memoriam litterarum monumentis datum. Multa sunt ab illis qui eum audiverunt, presertim a Platone, collecta accurateque ac copiose scripta. Is nanque Socraticos excelluit cunctos effecitque ut quae suo a praeceptore didicerat, ea viverent diu atque immortalia apud mortales essent.

Primus quoque omnium Plato noster philosophiae partes, quae ab aliis esse sibi contrariae ac repugnare in vicem dicerentur, ea ratione coniunxit esseque adeo affines et consentaneas docuit ut nequaquam contraria nec in vicem adversari, ut putarent illi, sed tria esse, uti sunt, membra sibi convenientia ac necessaria uno in philosophiae corpore videantur. Earum quidem partem unam illis in rebus posuit quae, ut dixi, veterum more ad perscrutanda caelestia et naturae occulta pertineant. Alteram, quae ipso a Socrate inventa erat, in moribus et vita locavit. Tertiam vero esse constituit in ratione diserendi diiudicandique quid verum sit, quid falsum, quid rectum, quid pravum, quid consentiat, quid repugnet. Posuerant enim illam Socrateam consuetudinem nihil affirmandi ac dubitandi de omnibus rebus et novam quandam artem induxerant iudicandi.

Hunc magistrum secuti sunt philosophi alii, qui, etsi Socraticos se esse arbitrarentur ac dici vellent virtutemque quam maxime comprobarent, ingenii tamen subtilitate quadam varie disputabant acque eadem in re differre opinionibus videbantur. Hinc enim Academici, hinc Stoici, hinc qui summum bonum esse in voluptate putarent Epicurei, hinc Peripatetici ac sectae huius princeps Aristoteles, qui universam philosophiam (auditor hic Platonis et magni Alexandri magister fuit) ita complexus est

33. *Ex* peripateci *corr.*

ut ab aliis tractata sed ab eo correcta, aucta, perfecta philosophia omnium sententia videatur.

Haec sapientiae quidem fuit apud gentes origo. Sequitur ut videamus Hebraeam. Rerum nanque principio, cum generis humani crescentem multitudinem una non domus, non civitas, non regio caperet, sed sparsi homines diversas ac multas in familias, populos, linguas quam occuparet quisque mundi partem incolerent, evenit ut qui essent uno parente nati, nomen alii ab alio varium suo vel a duce vel propinquo aut monte aut flumine sumerent, nec loco magis quam moribus, cultu, opinione differrent. Tum enim qui patrum sunt recte vestigia imitati (nec quidem fuerunt multi), hi linguam servarunt suam verumque caeli coluerunt deum. Nomine autem sunt primum Hebraei, deinde Israel, postea Iudaei aut dei populus appellati. Caetera vero multitudo varias, ut dixi, in regiones ac linguas sparsa diversos coluit deos. Nomen autem populus habuit quisque suum sed generali appellatione gentiles sunt vulgo universi a Christianis ac veteribus a Iudaeis dicti. Sapientiam vero sicut vero in colendo deo ita caeteris in rebus atque doctrinis, nec mediocribus modo sed illustribus, etiam apud Hebraeos fuisse et perpetuam et veram multi opinati sunt. Munus tamen hoc, quod divinum esse videretur ac esset, aliqui fuisse Moysi ante omnes infusum, inde vero ad posteros nec Iudaeos modo sed gentium quoque ad populos venisse putant. Moysem autem tum sapientia omni et divina et humana cum legibus ac litteris donatum ipso a deo quocum facie ad faciem loqueretur dicunt. Homines vero qui prius fuerant Hebraeo e populo alii suapte ingenio ac beneficio naturae inclinatum ad virtutes animum et quandam sapientiam, quantum a veteribus iuniores audirent ac memoria conservarent, vulgo sine litteris habuisse credunt, alii cognitionem hanc rerum illis fuisse negant, quod priscis hominibus veluti mundo infante natis fuisse ingenia obscura, adumbrata, rudia opinentur. Sed neutri assentit Aurelius Augustinus. Nempe vir iste et in omni fuit genere litterarum doctissimus et ad investigandum solertis-

---

33. Aug. *Civ. Dei.* XVIII. 37.

---

21. multi *i. r.*; *erat* plurique. 32. obscura *i. r.*; *erat* hebetia.

simus et ad scribendum accuratissimus. Docet quidem manifesta ratione omnem doctrinam, quam sapientiam veteres appellarent, cognitam longe post gentibus quam Hebraeis fuisse, barbaros tamen ac nominatim Aegyptios illam ante Moysem habuisse; alioquin non scriptum esse sacris in libris (utar verbis suis) Moysem esse omni Aegyptiorum sapientia eruditum. Iosephus autem, Iudaicae scriptor antiquitatis, memorat Seth (filius hic Adam fuit) studuisse virtuti; filios vero suos disciplinam rerum caelestium primitus invenisse. Denique sapientiae initia propria esse populi Hebraei eademque transferenda esse primum usque ad parentem putant, coniectura ducti quod lignum scientiae boni et mali comedit ipse optimoque a magistro et artifice summo deo sit factus ipse, ac soleant ingenia sicuti flumina eo clariora esse quo sint fonti suo atque origini propiora. Illud constat, quod verum deum coluerunt ipsi. Munera quidem de frugibus terrae et Abel et Caym domino obtulerunt. Enos autem, filius Seth, filii Adam, invocare domini nomen coepit. Noe vero egressus arca holocausta domino obtulit. Sed quanta in Abraam sapientia atque religio! Ipse quidem vir bonus deique servus omnique sapientia praeditus omnium primus, ut placet Iosepho, affirmavit ac gentes monuit haudquaquam, ut illi colerent, deos plures, sed deum modo unum, qui est in caelis dominusque ac creator omnium, colendum esse. Gens autem pertinax, quod institutis iam veterum assueta putaret indubie quotquot coleret deos esse, sprevit consilium sancti viri ipsumque adeo est abhominata atque abhorruit ut cogeretur bonus pater, quasi esset religionis ac deorum eversor, linquere patriam (habitabat tunc apud Chaldaeos Abraam) exulque inde ad Cananeos atque Aegyptios proficisci. Liquet autem sacris ex libris quod deo caeli obedientissime paruit atque, cum tres videret, trinitatem esse in deo uno significans unum modo reverenter ac sapientissime adoravit. Circumcisioni quoque populum alligavit Hebraeum, quo factum est ut genus hominum, qui uno sunt parente nati, quasi duas in factiones

---

6. Ioseph. *Antiqu. Iud* I. 2. 3. 20. Ioseph. *Antiqu Iud.* I. 7. 1.

---

12. que *post* optimo *sscr.* 17. ú (= ver). 18. *Ex* archa *corr.*

ob varium cultum, quod ipse posterique sui deum caeli colerent eundemque unum modo esse dicerent, alii vero deos plures esse putarent, divisum sit. Taceo Isaiam, taceo Hieremiam, taceo David et, qui omni fuit sapientia praeditus, Salomonem. Possent hoc loco prophetae nominari complures, quibus tantum sapientiae fuit quod dicta sua ad corticem multi sed nucleum attingere nemo ni sapientia ornatus magna possit.

Denique venit dominus noster Iesus Christus. Vereor ne minus reverenter ipsum quam debeam nominem. Verus nanque hic deus veraque dei progenies ac verus homo virgineo ventre natus universas vocavit oves, sensum aperuit scripturarum, rectum ad sapientiam et salutem patefecit iter. Curavit ne aberraret quisquam, sed unum tandem fieret ovile et unus pastor. Hinc enim, sacra theologia orta, quae intellectu transcendit caelos et quae supra naturam sunt, ea non ambagibus sed lumine claro perscrutatur ac videt. Mundi autem doctrinas ac philosophiam ipsam, quae studiorum parens ac domina putaretur, adeo excellit sapientia, veritate, fide ut sibi famulari omnia videantur.

Absolvi, reor, ut eram pollicitus, sed minus fortasse quam expectatio esset, quasi libamen operis nostri originem doctrinarum. Orsus nanque sum ipsis a litteris atque progrediens singulas per artes et studia ex ordine sacras usque ad litteras et sapientiae culmen ascendi. Nunc autem ipsos ad scriptores, ut nostra exigit institutio principalis, sed primum ad poetas eamus.

---

23. ascendi *i. r.*; *erat* veni.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Explicit Primus. Incipit Secundus Ad Polydorum Filium

Soleo mecum, Polydore mi suavissime fili, vehementer ac saepenumero gratulari, quod ingredienti mihi hanc istam provinciam, in qua, uti sum pollicitus, memorari debent vitae hominum illorum qui et Latinis sunt litteris usi et ulla de re docte ac ornate scripserunt, permulti ac prope infiniti occurrant qui suo studio, ingenio, cura ea sint complexi, assecuti, adepti quibus possit quisquam claros inter scriptores ac illustres viros iure optimo numerari. Habuit enim nec paucos habuit Italia viros adeo pollentes ingenio adeoque virtutum omnium studiosos ac dociles ut, quamcunque ad rem animum inclinarint quae percipi ullo humano ingenio et cognitione possit, eam perceperint tanta cum integritate ut non eruditi ullo a magistro sed missi e caelo divinitus et nati ad eam rem sine dubio videantur. Nempe illud est omnino verum, quod Italia, etsi cognitionem et usum doctrinarum serius quam Graeci atque ipsis a Graecis acceperit, sumpserit, habuerit, fueritque saepe ac prope semper bellis maximis impedita, tamen posteaquam iocundissimam illam suavitatem et dulcissimum fructum litterarum et sapientiae degustavit, mirum in modum ipsis delectata est tantumque huic rei, quam perciperet optimam et sanctam esse, ocii, curae, ingenii tribuit ut facile appareat ipsam deinde amplius nihil quam virtutem et sapientiam coluisse. Nec quidem habuit nullos qui aut praeferri aut saltem adaequari possint illis etiam ipsis Graecis doctis et claris viris qui se doctrinarum omnium ac sapientiae inventores et principes esse volunt. Taceo bellicam rem, qua una disciplina, felicitate, virtute non

---

5. occurant O oc̄crant R. 15. *Ex* acque *corr.*

Graecos modo sed orbis etiam universam gentem, reges, populos infinitis victoriis, amplissimo imperio, immortali gloria superavit.

Enimvero cum circumspicio et qui floruerunt singulos memoria colligo, se adeo frequentes et magno agmine offerunt ut, si recensere quos possim quocunque in genere omnes velim, facile principium, sed nunquam sim exitum inventurus. Quosdam igitur eosdemque claros et quasi flores potius quam multos generis eius delegi viros qui esse presertim studiosis eloquentiae grati et familiares solent. Adde quod pretermissi erunt a nobis hoc loco qui istis in litteris docti sunt et hac memoria nostra vivunt. Enimvero nominari complures ac excellentes possent, nec sibi quod vivant, ut inquit Plinius, obesse deberet. Libens equidem nominarem ipsos, tum quod bono ac optimo iure possent, tum quod aetati huic haud parum splendoris, dignitatis, laudis afferret viris tot et talibus floruisse. Sed apud posteros virtus sua claros ipsos efficiet. Nobis autem hanc dabunt veniam ac se pretermitti aequo animo patientur, si meminerint Aristophanem et Aristarcum, qui apud Graecos essent iudices poetarum, neminem omnium qui sua aetate viverent nominasse, Ciceronem quoque apud Latinos suo in Bruto, cum oratores claros nominavit, neminem sui temporis preter Iulium Caesarem et Marcellum memorasse. Neque vero apud Hieronymum, qui peritus, qui presbyter, qui sanctus esset, nominatus est quisquam illustres inter viros qui memoria sua sacris in libris versaretur ac scriberet.

Veteres igitur amplectar modo atque, ut dixi, non multos, verum ex illis quosdam qui et pulcherrimis sunt de rebus locuti et quae dixerunt, ea verborum quodam splendore, ornatu, artificio illustrarunt. Horum poetae sunt aliqui, historici quidam, morales oratoresve alii appellati. Quamquam enim vario in genere dicendi variaque in re versentur ac loqui aliqui iocose, quidam lascive etiam videantur, documentis tamen atque optimis documentis, si comprimimus succum, omnes ad bene virtuoseque vivendum referti ac optimi duces sunt. Nec dictum est quicquam ab eis alia mente ni ut vitia fugere, virtutem colere doceant. Atque

12. Plin. *Ep.* I. 16. 8. 19. Cic. *Brut.* 248. 22. Hieron. *Vir. Ill.*, Praef.

29. oratoresve *sscr.; etiam in indice* oratores *postea add.*

illud volenti est facile (velimus modo ipsi) tanta in copia et varietate librorum deligere qui nostro sapiant gustui colendamque ad virtutem esse nobis grati, commodi, idonei videantur. Quemadmodum enim flumina, sive montis alto in cacumine oriantur et fragore maximo decidant, sive plana in valle scaturiant ac lente fluant, sive linea eant recta et clara sint, sive arenoso ferantur cursu et alveo se tortuoso reflectent et turbida videantur, ea tamen ad mare (aquarum id est domicilium) veniunt omnia, ita scriptores docti sane ac boni viri, etsi vivendi aliqui precepta tradant, quidam exempla et historias memorent, alii metro, alii prosa utantur, pars brevi quadam via, pars longissima gaudeant, occultent frondibus isti patentia, occulta illi enucleent et obscura in lucem educant, severi sint quidam, iocosi aliqui videantur, omnes tamen hunc terminum appetunt, ut moveant mentes easque ad bene vivendum aut minis trahant aut blandimentis alliciant.

Sed quoniam poetae se ante alios offerunt, videamus primum quae sit poesis origo, quod officium, quantus honos apud veteres habitus ei. Deinde memorandas ad vitas eorum qui apud Latinos poetae fuerunt clari, ut principalis nostra iubet institutio, veniemus. Hoc enim sua et dignitas et vetustatis reverentia persuadet, exigit, iubet. Metri quidem usum antiquissimum esse fatentur omnes. Quo autem certo tempore, quo certo auctore, apud quam gentem sit metri habitus primum usus, adeo incertum esse scribunt periti ut dubii, nec minus dubii hac una de re quam caeteris de artibus et doctrinis ingenuis de quibus diximus, videantur. Plinius nanque is ille superior, qui et antiquus fuit auctor et maximus antiquitatis cultor copiosusque ac doctus scriptor, de historia naturali scribens magnam esse de poesis origine contentionem dicit. Esse tamen refert qui eam fuisse ante bellum Troianum putent. Aristoteli vero sententia fuit tum poesim ortam esse cum hominum esse congregatio aliqua popularis coepit. Scripsit quidem Poetriam Aristoteles atque facultatis eius rationem illa mentis acie, studio, cura qua rerum omnium vim naturam-

---

26. Plin. *N. H.* VII. 205. 30. Hoc non inveni.

---

5. *Ex* vale *corr.* 21. *Ex* antiquissimum usum *signis* b a *corr.*

que perspexit. Tranquillus autem, qui est Suetonius etiam appellatus, cum de poetis loqueretur in eo libro quem de Illustribus Viris scripsit, sacerdotes inveniendae poesis auctores fuisse tradit. Illud quoque in lite manet, quod aliis Hebraeos, aliis gentium populos metri esse inventores placet. Equidem metro dixisse quemquam ex istis vel illis ante Moysi tempora nusquam invenio. Moysem vero ante Troiam eversam fuisse annos ad V^c^ eundemque apud Aegyptios doctrinas omnes hausisse atque tandem apud Hebraeos Deuteronomium suum, in quo legem evangelicam praefigurat, heroico carmine decantasse constat. Apud gentes vero antiquissimum habeo Iob metro usum. Is nanque patientiae pater haudquaquam Hebraeo sed gentili e populo, ut refert Gregorius, pontifex summus, fuit. Moysem vero contemporaneum habuit atque vir doctus et bonus calamitatis suae mediam partem exametris, principium autem et finem prosa oratione contexuit. Postea vero apud Graecos Homerus, Hesiodus, Antimachus aliique atque alii poetae clari acie magna secuti sunt.

Haec de metri origine quae habui magnis ex auctoribus explicavi. Nunc vero poesis officium memoremus. Quippe metri usum qui non sunt his litteris assueti esse ad fabulas modo atque femineas ad nugas effingendas enarrandasque vulgo et institutum primo et deinde perpetuo conservatum putant. Falluntur quidem atque id « faciunt, » ut Terentius inquit, « ne intelligendo ut nihil intelligant. » Partem enim in peiorem trahunt omnia atque rem poeticam pervertunt multi. Qui autem ista de re sentiunt gravius, metrum et inventum primo ad exornanda sacra et conservatum postea memorandam ad virtutem dicunt. Affirmant enim testimoniis claris priscos viros qui essent sacerdotes religionisque ac sapientiae studiosi hoc dicendi invenisse genus, quod, uti erat, putarent nefas, si quemadmodum templa et omnem apparatum ita etiam verba divinus cultus et ornata et suavia non haberet. Atque illud constat, quod sacerdotes suos Graecia, quod tractarent

1. Suet. apud Isid. *Etym.* VIII. 7. 1-2. 13. Greg. *Moral. in Iob.* 7. 1, Praef. 24. Ter. *And.* 17.

8. *i. e.* D; *ex* CCC *corr.* 13. contempraneum.

divina et isto canendi genere uterentur, poetas theologos appellavit. Ennius quoque, poeta apud Latinos antiquus et gravis, sanctos dixit esse poetas. Suum vero ad Aurelium Catullus Veronensis scribens castum esse decere ac pium poetam refert. Hoc nanque isto dulci artificio et suavitate dicendi sunt primum, ut dixi, divinis in rebus et qui essent Hebraeo e populo sapientes atque prophetae et qui gentium ritu facerent sacra diis usi. Metro quidem ante, postea vero dictione soluta divinis in rebus antiquissimi usi sunt. Illum autem morem multis seculis custoditum quidam apud gentiles Pheretidem Syrum, nonnulli Achatem Milesium opinati sunt. Solutae igitur dictionis usus venit tandem divinamque ad rem colendam introductus est.

Genus autem canendi metro commemorandam ad virtutem illustrium virorum ac principum traductum atque deinde perpetuo conservatum est. Tum quidem carmini etiam immutatum apud Graecos nomen. Id enim primo appellabant Phytium, quod eo canendi genere qui celebrarent sacra Apollini Phytio uterentur. More autem mutato illud heroicum appellarunt, quod ipso laudes et virtutes heroum memorarent. Qui vero laudandos ad principes illo carmine utebantur poetae sunt haudquaquam theologi, ut prius, sed nomine novo heroici appellati. Postea vero exorta sunt alia complura et varia genera poetarum. Sed proximi heroicis atque sororii tragici veniunt. Nam utrisque et sermo de regibus esse et dictio sublimis et gravis debet. Principum nanque gesta utrique, sed illi modo clara et summam ad laudem, hi vero scelera impia aeternam ad infamiam ac vituperium memorant. Generis huius inventor traditur esse Tesphys. Id tamen emendasse ut sit politius Aeschylum ferunt. His adversi comoedi sunt. Nam regum illi facinora, hi meretricum, lenonum, servorum fallacias et mores tradunt. Genus hoc inventum apud Siculos audio. Contra vero elegi orti sunt. Iocosa quidem illi canunt, amatoria isti

---

2. Enn. apud Cic. *Arch.* 18. 3. Cat. 16. 5.

---

11. *Sc.* introduxisse. 14. ad *eras. post* illustrium. 28. pollitius (l *exp.*) O pollitius R H. 28. *Ex* Oeschylum *corr.* (*etiam in indice*) O Eschilum R.

deflent. Inventorem generis huius alii Colophonium, alii Archilocum esse putant. Sunt etiam satyri, vitiorum reprehensores duri; sunt lyrici; sunt buccoloci.

Adde quod veritati commiscent ficta quidam; fabulis aliqui rem omnem tegunt; miranda canunt multi; delectare simul ac prodesse volunt omnes. Quippe sensum velant fabulis quidam, quod ea res, quasi virens aspectus quidam, vehementer oblectet mentes mirumque in modum dulces ad investigandos qui latent fructus ingenium acuit atque illos, quo sunt maiori cum labore inventi, gratiores facit. Neque vero arboribus temere frondes natura dedit. Invenisse fabulas primum Alcimon Crotonius fertur. Sed nihil est a poetis ni magno cum artificio et gravitate dictum. Quid enim habet rei, ut e multis aliqua colligam, iudicium Paridis, cum iudex a Iove datus ut pomum aureum pulchriori daret deas Iunonem, Palladem, Venerem omni veste nudatas vidit, Veneri autem, quod premium esset pulchritudinis, aureum pomum dedit, ni Paridem, magni regis Priami filium, datum sibi a deo arbitrium bene maleve faciendi, ut habet quisque, liberum habuisse sed declinasse ad voluptates, quae ipsum ac omne regnum paternum evertit? Vitam enim humanam qui sunt philosophi verbis nudis ita distribuunt ut aliam esse contemplativam, aliam activam, aliam voluptuosam dicant. Poeta vero alio dicendi genere delectatus, quas vitas philosophus esse nudis verbis tres aperte dixit, eas fabulis ita texit ut trium dearum sub forma, habitu, nomine videantur. Palladem quidem sapientiae, hoc est vitae contemplativae, deam esse finxit. Potestatem regnorum, hoc est vitam activam, Iunoni attribuit. Quae autem voluptuosa est vita, eam Venerem nominavit. Deum vero summum, qui deligendi quam velit quisque liberam dat omnibus potestatem, appellavit Iovem. Hunc enim morem gentilitas habuit, ut quot ipso in deo munera, virtutes, officia esse perciperet, tot ipsum deum nominibus appellaret. Proinde ipsum aliquando Mercurium, saepe Iovem, interdum Saturnum, nonnunquam Phoebum seu Apol-

---

3. *Ex* lyrici *corr.* (*etiam in indice*). 5. multi *i. r.; erat* plurique.
19. *Ex* voluptates *in* voluptatē *corr., littera* s *leviter deleta; postea virgula erasa est ut nunc sit, ut videtur,* voluptates *vel* voluptate.

linem nominabant. Sed quamquam haec atque alia complura nomina commutarent, haudquaquam deos esse plures, uti putant multi, sed unum esse prepotentemque ac summum deum qui erant prudentes et docti et cognoscebant et fatebantur.

Age, ne a proposito discedamus, quid habet rei venefica Circes, quam homines in lupos, ursos, canes, sues mutasse ferunt, ni mente insensatos ac bestiales factos qui meretricis illius blandimentis capti libidinem et vitia sectabantur? Quid habet rei Prometheus, quid Deucalion, quid Orpheus, quid Amphion, qui tigres, leones, apros, montes, silvas, saxa poetarum fictione in homines converterunt, ni quadam horum prudentia, consilio, persuasione factum ut quae hominum multitudo dispersa et silvestris esset bestialique ritu per silvas et montes sine domicilio vagaretur et viveret, ea congregata sit tandem unum in locum humanumque ad cultum ac civilem ad vitam ducta? Quid habet rei noctuam pulsa cornice Palladis avem factam, ni sapientiae studiosos haudquaquam garulos et loquaces uti cornices sed tacitos et silentes esse ac rimari quae obscura sint et occulta debere? Quid habet rei Palladem, quam sapientiae deam esse poetae fingunt cerebro Iovis natam, ni sapientiam omnem ipso ex deo esse? Mille alia sunt, centena milia ipsis a poetis et magna cum gravitate ficta et summo cum artificio, delectatione, ornatu ad vitae humanae instructionem dicta. Sed non plura hoc loco. Enimvero quae optima vitae documenta putarent et doctissimis a philosophis soluta dictione apertaque ac nuda veritate darentur, ea qui erant poetae dulci canebant versu atque fabulis velabant, ut inventus cum labore fructus oblectaret magis et dulcior videretur. Philosophi autem quique graves sunt et sancti viri saepe exornandum ad sensum aenigmate, ironia, parabolis, allegoria et huiusce aliis figuris multis magno sunt cum artificio et ratione usi, quod existiment ingenii rudis esse semper in aperto versari.

Neque vero fabulis versus omnes referti sunt. Rem quidem divinam carmine nudo apud Hebraeos, qui paulo ante nominatus est, Moyses dixit. Annos postea nec paucos regum clarissimus David psalmos carmine lyrico cecinit. Salomon quoque, David

---

8. *Ex* Promotheus *corr.* (*etiam in indice*). 35. lyrico *corr.*; *ex* liryco?

filius atque successor, epitalamia (nuptiali sunt de re versus ad V milia) edidit. Horum secutus vestigia Hieremias, vir optimus atque propheta, lamentationes suas ita composuit quattuor alphabetis ut tertium trimetro, duo vero priora et ultimum metro Saphico ederet. Metro quoque utrumque testamentum scribunt apud Christianos Iuvencius, Arator, Sedulius. Apud gentes antiquo ritu laudes diis qui erant poetae, theologi, sacerdotioque ac multa sapientia praediti decantarunt. Vera quidem ad pulpamenta posse transferri metrum scribit tertio Confessionum libro vir summe auctoritatis ac pater sanctus, Aurelius Augustinus. Rationem vero colendi agri Maro poeta Mantuanus, herbarum vires Macer Veronensis dixit. De natura rerum apud Grecos Empedocles, apud Latinos Lucrecius et Varro scribunt. Bellum item Caesaris et Pompeii Lucanus sine fabula et fictione refert. Nempe res libera ac rerum omnium et humanarum et divinarum capax est versus. Is nanque praepotentis ac optimi dei cultum et laudes canit; is principum virtutes et vitia memorat; is vera simul et ficta narrat; is pacis et belli officia explicat; is sapientum sententias graves et dicta nobilitat; is vulgi vana proloquia arguit; is denique hominum mores, dicta, facta omnia complectitur. At si quid est usquam quod sit turpiter aut minus pudice dictum, id nempe haudquaquam metri neque poesis sed male utentium re optima culpa est.

Haec de officio. Reliquum est ut videamus quanto in honore, auctoritate, dignitate sit habita poesis. Graecia quidem, quae doctrinarum fons semper ac nutrix fuit, amplissimos honores et premia magna poetis exhibuit. Homeri autem nomen tanti fecit ut mortuum illum civitates complures suum dicerent concivem esse atque ob eam rem quasi pro singulari honore, laude, gloria magnis animis concertarent. Hinc enim Colophonii, inde Chii suum esse civem Homerum multis testimoniis affirmabant. Re-

---

10. Aug. *Conf.* III. 6. 11.

---

6. *Ex* Iuventius *corr.* (*sed in indice* Iuventius [?] *in* Iuvencus *corr.* 7. *Ex* sacerdocioque *corr.* 8. *Ex* pulmenta *corr.* O pulpamenta R pulmenta H.

petebant ipsum Sillanii. Smyrniis autem tantum animi, desiderii, ardoris fuit Homerum suum appellari civem ut delubrum sibi pro certo testimonio ac sempiterna memoria e publico dedicarent.

Delubrum esse, ut Asconius memorat, quidam idem quod templum dicunt. Aliqui differre ita putant ut templum singulis diis, delubrum multis attribuant. Alii delubra esse loca in quibus abluenda ad corpora more Dodonei Iovis aut Apollinis Delphici tripodes ac lebetes haberent. Cicero autem de Legibus scribens locum esse utrumque colendos ad deos, sed templum parietibus clausum esse, delubrum vero patens et apertum dixit. Memorat quoque Persarum magos loco patenti et aperto solere colere deos atque ob eam rem Xersem, Persarum regem, inflammasse Graecorum templa, quod nefas putaret parietibus claudi deos, quibus aperta et patentia omnia esse deberent. Adde quod, ut inquit Asconius, ea gens haudquaquam, ut populi caeteri, deos plures sed deum modo unum crederent, cui nulla in terris templa ideo condenda esse putarent, quod sibi vix mundus ipse sufficeret.

Sed ad propositum revertamur. In terra quoque Italia honos poetis est habitus magnus. Romae autem, quae orbis caput ac rerum princeps esset, et civitate et laurea donati sunt. Quid enim maius Roma illis potuit elargiri quam civitatem — ac se ipsam civitatem quae imperii summi domicilium ac sedes esset — quam insigne coronae laureae, quam solum imperatoribus eisdemque triumphantibus, ut felici re gesta reviviscerent perpetuo nominis fama, daret? Laurum enim, quod virescat semper, Apollini, sapientiae deo, consecrabat gentilitas tantique faciebat ipsam ut corona eius donaretur modo qui aut poeta egregius esset aut belli dux illustris ac rebus gestis maximis triumpharet. Ennio autem, qui Tarentinus esset civis, poeta vero excellentissimus putaretur, civitas dum viveret data est. Mortuus autem et Scipionum in sepulchro positus et laudibus magnis et marmoratis celebratus est.

---

4. Ps. Ascon. *Div. in Caec.* 3 (p. 101 Or.). 8. Cic. *Leg.* II. 26. 15. Haec neque apud Ascon. neque apud Ps. Ascon. inveni.

---

1. *Ex* Smiryniis *corr.* (*etiam in indice*) O Smyeniis H Smirini suum esse affirmant H. 2. suum *sscr.*

Auctoritas vero poetarum magni apud omnes facta est semper. Eorum nanque sententiis qui periti sunt dubiis in locis, quasi valido testimonio quodam ac firmissimo argumento, usi sunt. Cicero quidem, eloquentiae Latinae pater, ac moralis vitae magister, Seneca, persaepe dicta sua poetarum auctoritate confirmant. Sed quis saepius quam Priscianus, quam Nonius Marcellus? Nempe apud eos dicta illa valida esse ac firmo praesidio munita videntur quae aut Maronis aut celebrati nominis poetae cuiusquam auctoritate probentur. Adde Hieronymum, qui presbyter, qui doctus, qui sanctus fuit; dicta enim poetarum etiam gentilium suum ad institutum et sumit saepe et licere sumere scribens nominatim magnum ad oratorem docet. Neque vero apostolus Paulus, ecclesiae Christianae lumen ac divinum sidus, dicta poetarum aspernatus est. Graeco enim ac comico e poeta Menandro ad Corinthios scribit: « Corrumpunt bonos mores colloquia prava. » Ad Titum quoque scribens: « Cretenses mendaces, malae bestiae, ventris pigri, » ex poeta Epaminonda sumpsit. Loquens autem de deo cum dixit « ipsius et genus sumus, » ex Arato, poeta Greco, hausit. Id vero domini monitum, quod dictum ad Paulum Lucas evangelista in Actibus Apostolorum refert, « durum est tibi contra stimulum calcitrare, » Terentii sententia est.

Haec de honore et auctoritate poetarum placuit memorare. Sed iam tandem eorum ad vitas veniamus. Fabulas igitur metro ante omnes Latine cecinisse fertur L. Livius. Hoc enim et Cicero cum prefatur in Tusculanas et qui hac de re quicquam loquuntur usquam docti omnes scribunt. Versu tamen ac Latino versu usos prius in sacris Numam Pompilium, qui e Curibus Sabinis vir consultissimus fuit atque Romae post Romulum rex secundus regnavit, quique ante Numam fuerant, priscos Latinos et Faunos constat. Ingenium Livius iste ad virtutes et litteras nobile sed fortunam humilem et infimam habuit. Quippe fuit servus M. Li-

---

15. Cor. 1. 15. 33 (apud Hieron. *Epist.* 70. 2). 16. Tit. 1. 12 (apud Hieron. *Epist.* 70. 2). 18. Hieron. *Epist.* 70. 2. 20. Act. 9. 5; 26. 14 (Ter. *Ph.* 77-78). 24. Cic. *Tusc.* I. 3.

---

2. dubiis *i. r.* 6. *Ex* Nonus *corr.* 20. *Ex* euuangelista *corr.* (*etiam in indice*) O evangelista R. 26. omnes *i. r.*; *erat* plurique.

vii Salinatoris ac paedagogus eius liberos erudivit. Istis autem in litteris animo est adeo magno versatus ut Latinorum primus auderet metro canere fabulas. Quicquid enim illum in diem poesis erat in terra Italia, id totum quemadmodum caeteris in doctrinis Graecae litterae continebant. Quo enim anno victis primo bello Poenis pax data est, eodem poeta iste Romae fabulam serere primum coepit. Consules tunc C. Claudius Cento, Apii Claudii Caeci filius, et M. Sempronius Tuditanus erant. Serius tamen quam dixi ac Cicero ipse tradit, Romae poeticam esse coeptam Portius Licinius scribit verbis istis: « Punico bello secundo Musa pennato gradu intulit sese bellicosam in Romuli gentem feram. » Livius autem iste carmina primum placandos ad deos, quod viderentur irati, fecit. Fabulas deinde scripsit, sed ita scripsit ut legi amplius quam semel non esse dignae Ciceronis etiam iudicio videantur. Eam tamen ob rem quae, ut solent nova, omnibus admirabilis et grata esset, poeta hic Livius et ab universis laudatus summe et ipso a M. Livio Salinatore ad premium virtutis libertate donatus est. Neque vero parum laudis, honoris, gratiae debetur ei qui neglectam a caeteris viam ad haec studia veniendi, ne Grecis semper Italia litteris uteretur, omnium primus apud Latinos suo consilio, virtute, diligentia et invenit et docuit. Nec timuit Musas, quae pacem, ocium, quietem ament, inducere in urbem atque illam presertim in urbem quae nihil magis quam bellum et arma tractaret et cuperet.

Hunc vero ducem secutus est Ennius Tarentinus. Annum iste, uti Gellio et Ciceroni placet, posteaquam Livius fabulas edidit natus est, Q. Valerio et C. Manilio consulibus, Tarentino in agro. Oppidum incolae Rudias vocant; tali enim cive nobiles esse Rudias Pomponius Mella scribit. Anno quidem altero pax Carthaginensibus bello primo victis data erat. Tarenti autem puer educatus Ennius primas litteras didicit. Romam vero annos iam

---

10. Licin. apud Gell. XVII. 21. 45. 14. Cic. *Brut.* 71. 26. Gell. XVII. 21. 43. 26. Cic. *Tusc.* I. 3; *Brut.* 72. 29. Pomp. Mel. II. 66.

---

6. *Ex* penis *corr.* (*etiam in indice*), *ut saepe.* 8. *Ex* ceci *corr.*, *ut alibi.* 12. *Duae cruces* (*signum erroris*) *i. m.*

septem supra XXX natus venit consilio et adhortatione Catonis, qui eo anno quaestor esset, M. Cornellio Cethego et P. Tuditano consulibus. Annus belli secundi Punici iam XV erat. Romae autem in praeceptis eloquentiae audivit quem nominavi, M. Cornellium Cethegum, qui Romanorum primus fuit, ut memorat Cicero, qui esset orator ac eloquens haberetur. Studuit quoque Athenis Ennius. Denique linguarum trium noticiam assecutus tria se corda habere saepenumero gloriatus est. Romae habitavit Ennius, sed in monte aliqui Caelio, quidam in Aventino dicunt. Civitate quidem ob virtutem poetandi donatus est. Frugi autem vixit et habere cum plures posset, una modo ancilla contentus fuit. Dedit litteris omne tempus vitae suae nec scripsit pauca. Tragoediam quidem Euripidis, poetae splendidissimi Graeci, in Latinum vertit. Latinis vero ipse litteris comoedias, tragoedias, Satyras, Annales scripsit. Vexabatur podagris saepe, sed tum maxime poesi ac metris faciendis instabat cum oppressus podagra iacebat. Doloris quidem acerbitatem poetandi remedio mitigabat. Dictum enim ab eo memoratur saepe: « Nunquam poetor nisi podager. » Familiaritatem habuit M. Catonis superioris; habuit M. Fulvii; habuit Scipionum, Africani superioris et Asiatici. Ipsum vero M. Fulvius Aetholicum ad bellum duxit, non quidem arma tractandi causa, quod illi rei non assuetus esset, sed videndi oculis quae agerentur, ut Romae, posteaquam reversus esset, quae vidisset belli consilia, pugnas, eventus gesta describeret. Id nanque bellum in Aetholos (Graeciae populi sunt) Punico mox bello secundo finito coeptum est. Mentium enim adversarum populus Romanus memor bellum uno prope decreto Macedoniae, Aetholiae, Asiae (quod Punico bello secundo se Hannibali foedere colligassent) indixit. Aliis quidem alia bella, sed quod in Aetholos esset gerendum bellum M. Fulvio populus Romanus dedit. Victor autem Fulvius domum reversus quas habuit manubias summo pro honore Musis Ennii consecravit.

---

6. Cic. *Brut.* 57. 8. Enn. apud Gell. XVII. 17. 1. 18. Enn. apud Prisc. *Inst.* VIII. 80 (I, p. 434. 10 K).

---

3. *Ex* secundi belli *signis* b a *corr.* 19. habuit *sscr.*

Manubias tum appellabant Romae partem illam praedae quae hostibus devictis aut colendos ad deos aut exornandam ad urbem imperatoris arbitrio deberetur. Catonem vero, Sardiniae praetorem ac prope iam senem, Latinas litteras docuit. Litterarum denique studia summe coluit Ennius. Annum quidem agebat, ut tradit Varro, VII ac LX cum librum qui est Annalium duodecimus scriberet. Vixit annos LXX. Mortem autem obiit Romae articulari morbo Caepione et Philippo iterum consulibus. Sepultum ipsum Appia via intra primum ab urbe miliarium in monumentis Scipionum affirmant quidam. Nonnulli delata ossa eius ex Ianiculo Rudias atque cum paternis collocata dicunt. Epigramma suum hoc esse fertur: « Nemo me lacrimis decoret neque fletu funera faxit. » Id constat, statuam sibi inter imagines Cornelias magnis et marmoratis cum laudibus erectam esse. Doctum ipsum poetam ac longe supra quam esset excellentem et ipsa urbs Roma et omnis Italia reputavit. Sed plus ingenii quam artis ad poesim peritorum sententia habuit. Excitabantur quidem ingenia aetate illa (sic auguror tunc volentibus caelis) ad litteras et studia poetarum, sed artis erat parum, quod illo studiorum principio Roma, ut dixi, doctrinas nullas satis expurgatas haberet. Ennium quidem rudem fuisse Cicero tradit plane in ea ipsa oratione quam pro A. Licinio Archia poeta ad iudices habuit. Rudem quoque arte fuisse ipsum sed ingenio maximum scribit Naso. Adorandum eum uti sacros vetustate lucos, in quibus grandia et antiqua sunt robora, quae non tantam habent speciem quantam religionem, Quintiliani et sententia et verba sunt. Libros autem poetae huius cum lectitaret Maro et quid ageret rogaretur, respondit, « Aurum e stercore colligo, » significans quod sententias poeta Ennius graves ac optimas, ornatum vero nullum haberet. Nigidius vero Figulus, vir memoria sua doctissimus atque M. Varroni multorum iudicio adaequandus, in eo libro quem de poetis scripsit, Ennium poetam hunc comicos inter poetas ultimum nec quidem dignitatis causa sed antiquitatis annumerat. Illo nanque

---

6. Varr. apud Gell. XVII. 21. 43. 12. Enn. apud Cic. *De Sen.* 73. 21. Cic. *Arch.* 22 (*rudem* codd., *Rudinum* edd.). 23. Ov. *Trist.* II. 424. 26 Quint. *Inst.* X. 1. 88. 27. Verg. apud Ps. Donat. (Reifferscheid, *Sueton.*, p. 67). 30. Vulcacius Sedigitus (*non* Nigidius Figulus) apud Gell. XV. 24.

in libro poetas comicos recenset iure suo Nigidius. Locum autem pro dignitate dat primum Caecilio Statio; Plautum nominat secundum; ordine tertium numerat Nevium; Licinius est quartus; locus Attilio datur quintus; Terentio sextus; Turpilius habet septimum; Trabea octavus venit; nonus est Lucretius; Ennium vero, qui vetustate omnes excelleret, ultimum dignitate constituit. Res nanque poetica, uti doctrinae caeterae, apud Latinos rudis principio illo fuit. Dietim vero a pluribus deinde et suscepta et magis atque magis delimata expurgataque tandem certam ad artem summa ratione perducta est.

Comico igitur in genere Caecilius Statius iudicio Nigidii princeps fuit. Servilem iste fortunam habuit atque Statius a stando, uti solerent servi, appellatus est. Servos enim Statios, quod dominorum ad servitium et capescenda iussa parati starent, veteres appellabant. Gallus hic gente fuit. Mediolani quidem natus est, quae civitas in terra Italia ea in regione est quam illa tempora Galliam Cisalpinam appellarent. Romae nanque Tarquinio Prisco regnante Gallos, qui loca Transalpina incolerent, novas quaerentes sedes in Italiam venisse primum eosdemque, ut transgressi sunt Alpes, in agrum Insubrem descendisse atque pulsis inde Tuscis, qui ea tenebant loca, haud procul Ticino a flumine civitatem Mediolani ac deinde complures civitates sibi condidisse constat. Postea vero atque per idem fere tempus manus alia atque alia nunc Gallorum, nunc Germanorum venit. Hinc regio ipsis ab Alpibus Adriaticum ad mare usque Gallia Cisalpina, populi quoque passim Galli Cisalpini, quod quicquid est agri occuparent, appellati. Statius igitur poeta Gallus gente fuit sed habitavit Romae atque ibi defunctus vita iuxta Ianiculum sepultus est. Familiaritatem iuvenis cum sene iam Ennio habuit nec supra illum ni modo annum vixit. Poetam alterum nomine Statium appellatum liquet. Gallus quidem uterque, sed iste Mediolanensis atque, ut dixi, Cisalpinus, ille Tolosanus et Transalpinus fuit. De ipso dicam loco suo. Annos quidem ille ad CCC post istum mortuum natus est.

---

5. *Ex* Trabeas *corr.* (*etiam in indice*) O Trabeas R.

Sed revertamur ad comicos. Quippe Nigidii ordine secundus est Plautus. Patria hic Sarsinas fuit. Locus est illa in parte Italiae quam veteres Umbriam, iuniores ducatum Spoleti vocant. Romae habitationem habuit. Florebat tunc M. Cato, superioris nepos et orator. Opes nunquam habuit multas Plautus. Senex vero ac pauperrimus factus ad eam inopiam venit (pudet dicere nec sine dolore dicam) quod inedia cogeretur, qui poeta ac illustris poeta esset (o rem inauditam atque prodigiosam!), poeta, inquam, qui esset insignis, macinariam ad operam uti vilicum se locare. Quid dicam? Summam ob egestatem atque victus quaerendi causa pistori famulatus est poeta. Adde quod ita famulatus est ut aselli vice manu circumageret molas. Nihil dicam ultra; nam ut Epidicus apud eum inquit: « Plus scire satius est quam loqui. » Neque vero sine ignominia, sine vituperio, sine infamia illius et urbis et temporis haec memorari possunt, quod sit inventus nemo qui tanti viri egestatem munere aliquo aut privato aut publico sublevarit. Plautus enim ob perditam pecuniam, quam scenicum ad opus habuerat, summa cum egestate ac senectute certavit sed fortunae paruit suae et summam inopiam summa patientia toleravit. Se nanque poetam esse oblitus est nunquam. Rem quidem pistrinariam, uti convenerat pacto, egit; deinde collegit quicquid potuit temporis et quibus horis vacare licuit, cum negocio liberi alii pilae, quidam aleae, nonnulli spectaculis, multi inertiae, omnes voluptati servirent, se ipse tacitus abditum quemquam in locum poetandi ad ocium contulit. Comoedias tres ipso etiam in pistrino esse ab eo et scriptas et venditas M. Terentius Varro, nominis sui cultor, scribit. Annos denique nec multos ante bellum quod tertium ac ultimum populus Romanus cum Poenis gessit mortuus est Romae Plautus, P. Claudio et L. Porcio consulibus. Censor tum erat Cato superior. Epigramma vero sibi hoc Plautus lapidi incidendum fecit: « Postquam est morte captus Plautus, Comoedia luget. Scena est deserta, deinde Risus, Ludus, Iocusque et Numeri innumeri simul omnes collacrimarunt. » Varro quidem suo pro iudicio, quod, quacunque in re quae ad litteras et doctrinas

---

13. Plaut. *Epid.* 60. 26. Varr. apud Gell. III. 3. 14. 31. Plaut apud Gell. I. 24. 3. 33. Varr. apud Quint. *Inst.* X. 1. 99.

attineat, docti esse multi semper faciendum putant, hoc sibi laudis attribuit ut Musas Castalii fontis locuturas fuisse Plautino sermone dicat, si loqui modo Latine vellent. Parnaso enim in monte fontem esse qui et sacratus sit Musis et Castalius nomine appellatur constat. Id vero fonti nomen ortum ob demersam in eo virginem Castaliam Boccacius scribens de Fontibus refert. Age, comoediae Plauti iocis multis sed illis refertae iocis qui (Ciceronis haec sententia fuit) haudquaquam obsceni, petulantes, flagiciosi, sed urbani, ingeniosi, faceti sint. Comoedias vero edidit Plautus multas. Nam et longam in aetatem vixit et illa in re quam maxime obversatus est. Quales autem et quot essent, quod multae dubii atque incerti nominis vagarentur, magnum inter peritos certamen fecit. Eas quidem numero esse nonnulli quinque et viginti, multi XL, aliqui centum, quidam XXX etiam supra centum putant. Quid autem verius, credi potius quam certo discerni potest. Hac enim de re, ut taceam minores, dubitavit Laelius, vir memoria sua doctus et Plauto tempore proximus; dubitavit A. Gellius, antiquitatis investigator et ornatus scriptor; dubitavit Servius, qui et grammaticus fuit optimus et accurate Virgilium ac Terentium interpretatus est. Quid dixerim? Dubitavit omnium doctissimus M. Varro. Multum hic curae, operae, studii istam ad rem investigandam dedit. Librum etiam de comoediis Plauti fecit. Rem vero hanc difficilem cognitu factam putant quidam, quod vivens quas scriberet comoedias Plautus sine titulo ederet, seu metu ut invidiam devitaret, seu spe quod eas cognosci ipso gustu et sapore putaret. Comicis quidem id tempus, quod placere populo studerent multi, quam maxime floruit. Omnium vero aut princeps, ut sensit Varro, aut secundus dignitate, ut Nigidius dixit, comico in genere noster hic Plautus fuit. Inerat enim sibi hoc presertim in genere poetandi cum arte tum natura et usu mirus quidam ac incredibilis sermo, qui esset adeo facetus iocisque ac risu plenus

6. Bocc., ed. Vicentina, 1487, p. CLXXX. 8. Cic. *Off.* I. 104. 17. Apud Gell. III. 3. 12 (*Laelius* codd., *L. Aelius* edd.). 18. Gell. III. 3. 19. Serv. *Praef in Aen.* (p. 4. 15 Thilo).

4. constat *del. et exp. post* esse. 6. *Ex* Buccacius *corr.*

ut quas ederet fabulas, eas Plauti esse facile iocus ipse stillusque ac facetiae indicarent. Accessit quoque ut res dubitatior esset quod poeta comicus Plautius fuisset quidam, qui comoedias scripsisset complures quae vicinitate quadam et saporis et nominis hoc nostro a Plauto editae viderentur. Auctorem hac in re Varronem sequor. Hoc enim memorat ipse illo in libro quem, ut dixi, de comoediis Plauti scripsit. Illius enim fabulas nescia veri posteritas isti attribuit. Nominis quidem ac saporis, ut dixi, vicinitate decepti quidam et Plautum fuisse Plautium et quae Plautiae essent comoediae, easdem Plautinas esse putabant. Neque vero defuerant qui vere scriptas a Plauto sua vel temeritate vel arbitrio usurpassent. Constabat item Plautum emendasse multas quae aliis a poetis editae ieiunius viderentur. Istis enim tantum stilli sui tantumque ioci ac faceti sermonis adiecerat Plautus quod scriptae haudquaquam ab illis sed ipso a Plauto multorum iudicio putarentur. Has vero ambages dissolvere atque in lucem adducere conatus est Varro. Quippe delegit primum ex omnibus unam et viginti quae nulli essent dubiosae sed Plauti esse omnium sententia viderentur. Hae quidem Varronianae appellatae sunt, quod eas Plauti esse Varronis auctoritas confirmaret. Ex aliis deinde Plauto vendicavit Varro quasdam, quod saperent Plautum sed, quantum arbitrarentur quidam, aut sine certo auctoris nomine vagarentur aut falso usurparentur ab his qui suum nomen inscriberent. Enimvero comoedias Plauti quae incertae ferebantur cognitas de copia verborum etiam Macrobius memorat.

Comicorum autem illustrium tertium ordine Nigidii e sententia C. Nevium dignitas locat. Hunc Plautus contemporaneum habuit atque post mortuum istum annos ad quinque vita defunctus est. Annum vero Nevius supra LX vixit. Ipsum quidem stipendia fecisse bello primo Punico tradit Varro. Diem vero obisse consulibus P. Cornellio Cethego et P. Tuditano (belli Punici secundi XV tunc annus erat) Cicero suo in Bruto veterum ex commentariis refert. Fabulas vero ad populum Punica stante pace ante bellum secundum Punicum dedit. Hoc

6. Varr apud Gell. III. 3. 10. 26. Macrob. *Sat.* II. 1. 11. 33. *Brut.* 60.

quingentesimo ac undevicesimo post urbem conditam anno fuit. Litteras Nevius habuit multas. Sed illos suo pro ingenio est secutus quos maledicendi licentia summopere delectavit. Hoc enim licere sibi Graecorum poetarum e more putavit, oblitus viros graves et sapientes solere abhorrere maledicentias ac nos monere hominis non boni esse male de quoquam loqui, temerarii autem atque stulti esse scribere in eos qui proscribere quos velint possint. Nulla quidem lacessitus iniuria mordebat saepe nobiles Nevius. Saepius Metellos pungebat. Cives hi tum Romae clari ac metuendi cum opibus tum nobilitate ac rebus gestis erant. Hoc in eos dictum ab eo facete sed contumeliose fertur: « Fato Metelli Romae fiunt consules. » Iratus vero ob id Metellus, qui designatus tum forte consul esset, ita respondit: « Dabunt malum Metelli Nevio poetae. » Versus preterea et fabulas complures in nobiles ac presertim in Metellos maledicentiis et probris plenos fecit. Hanc ob rem, quae turpis esset vehementerque Metellis ac nobilibus displiceret, saepe reprehensus est. Sed cum linguam neque minis nec precibus coherceret, ipsum, qui capitalibus praeerant, triumviri in carcerem coniecerunt nec ante dimiserunt quam probra, fabulas, versus quos in nobiles ac Metellos ediderat omnes penitus revocavit. Duas tunc in carcere comoedias, quibus maledicta omnia expurgaret, fecit. Carcere ipsum exemerunt tribuni plebis, quod hinc emendatus ipse, inde reconciliatus illorum animus videretur. Ipse autem se maledictis haudquaquam abstinuit, sed, quasi ob carcerem lacessitus ac iuste ad vindictam motus, veterem ad consuetudinem rediit. Tum quidem factione nobilium urbe pulsus traiecit in Africam atque perdiu vagus diem tandem Uticae obiit. Lapidi vero inscribendum hoc sibi epigramma fecit: « Immortales mortales si foret fas, flerent divae Camenae Nevium poetam. »

---

12. Apud Ps. Ascon. *Verr.* I. 29 (p. 140 Or.). 14. Ibid. 30. Apud Gell. I. 24. 2.

---

2. (su)o pro *i. r.* 18. est *i. r.*; Sed cum *i. m. add.* 19 qui capit(alibus) *i. r.* 28. (trai)ecit *i. r.*; *erat* traijecit, *ut videtur.*

Ipsum autem Nigidii ex ordine Licinius, Licinium Athilius, Athilium P. Terentius Afer secutus est. Huius de tempore disceptatio audiri inter studiosos magna solet. Bello quidem omnes Punico ipsum, sed aliqui secundo, quidam tertio captum atque Romam ductum putant. Proinde res Carthaginensis altius hoc loco repetenda est. Neque vero impresentia modo tollendum hoc ad dubium sed alias saepe ac multis in locis percommoda erit ista cognitio.

Carthaginem igitur in Africa urbem maximam opulentissimamque atque imperiosam fuisse eandemque conditam a Didone, pudici et magni animi femina, et quae vulgatissima est fama dicit et testimonio multorum constat. Annos condita est Carthago ante Romam conditam duos et LXX. Eam primo Byrsam, deinde Carthaginem appellatam ferunt. Impetrato enim urbis condendae solo quantum bovis corium caperet, Dido haudquaquam femineo usa consilio tenuissimas in partes corio diligenter secto longe maius quam crederetur loci spacium amplexa est. Gens universa modo urbis ex nomine Carthaginenses, modo Poeni veterum Phoenicum lingua appellati sunt. Brevi nanque urbs haec, quae nova esset et inter Afros sita, cum virtute tum fortuna crevit mirum in modum adeoque viribus, opibus, populo aucta est quod non vicinos modo agros sed urbes veteres etiam atque magnas ac pene quicquid Africa contineret vi metuque subegit. Adde quod non contenta litoribus Africae in Siciliam transiit. Mare inter utramque, ubi est angustius, haudquaquam multum supra CXXVII milia passuum interfluens utriusque litora dirimit. Hinc Romanis belli gerendi causa primum cum Poenis orta. Nihil tum extra Italiam nec quicquam ipsa in Italia inter Padum flumen et Alpes tenebat Roma. Bellum autem indixit Poenis, quod illi capta Sicilia transire in Italiam cogitarent, hi ne transirent prohibere omni studio niterentur. Italiae quidem Sicilia ad passus MV^{c} vicina est. Anno igitur ab urbe condita octavo et septuagesimo supra quadringentos ortum esse bellum primum Punicum T. Livius refert. Consules vero tunc esse Ap. Claudium, Appii Caeci fratrem, et

34: Liv. XXXI. 1. 4.

M. Fulvium Flaccum A. Gellius scribit. Annos durasse primum hoc bellum quattuor et viginti Graecus belli huius scriptor Polybius tradit. Pax tandem Carthaginensibus fessis hac inter caetera condicione data est, quod omni Sicilia omnibusque insulis quae mediae sunt inter Africam et Italiam Carthaginenses excederent. Pacem hanc postea annos ad tres et XX Sagunto everso Hannibal violavit. Eo nanque auctore, quod iuvenis esset ferventis animi nec publico modo sed privato etiam odio populi Romani hostis, secundum ad bellum ventum est, quod adeo varium eventu et anceps fortuna gessit ut qui vicit populus Romanus propius periculo fuerit. Multis quidem atque maximis pugnis superior Hannibal magnam Italiae partem annos prope XVI tenuit. Neque vero dubium est futurum fuisse quod Romanos domuisset Hannibal, ni P. Scipionis virtus atque fortuna illum relinquere Italiam atque defendendam ad patriam redire in Africam coegisset. Anno denique septimo ac decimo posteaquam secundum hoc ceptum est bellum, pacem iterum impetrarunt Peni. Tum condicione pacis qui Romani cives apud hostes capti erant omnes libere dimissi sunt. Hos inter memoratur Q. Terentius Culeo, qui, Romanus civis atque senator, triumphantem Scipionem more maiorum, ne ingratus beneficii videretur, capite ad signum restitutae libertatis pilleato secutus est. Fuit Scipio iste ille qui Africanus est postea superior ob devictam Africam appellatus. Hanc vero pacem annos durasse quidam etiam supra LX, aliqui modo L scribunt. Imperii nanque amissi dolor magnos Carthaginensium animos incitavit tandem ut contra foedus ac temere moverent arma; unde ortum bellum est tertium, quo magna Carthago quadriennium obsessa captaque hostiliter ac funditus eversa est. Romanorum imperator hoc bello fuit Scipio Africanus, superioris nepos. Partam enim ob victoriam iste quoque Africanus e vestigio avi, sed inferior ad superioris differentiam appellatus est. Quippe fato quodam videtur actum ut quam urbem avus secundo bello devicerat:

---

1. Gell. XVII. 21. 40. 3. Polyb. I. 63. 4. 9. Cf. Liv. XXI. 1. 2.

---

17. *Ex* coeptum *corr.*

eandem bello tertio nepos everteret. Haec Punicis de bellis dixi quae vera sunt et scribentium historiis ac omnium peritorum testimonio approbantur.

Terentium autem poetam nostrum, quem impresentia memorandum habemus, Carthaginensem fuisse captumque bello Punico ac Romam ductum et qui sunt docti fatentur omnes et quod habetur suum epigramma testatur. Sed ita differunt aliqui quod Romam, ut dixi, ductum ipsum et captum pars bello secundo, pars tertio esse putent; eorum item qui secundo in bello conveniunt alii, quasi unus modo Terentius fuerit, velint esse illum ipsum qui superiorem triumphantem Scipionem, ut dixi ac T. Livius memorat, pilleato capite secutus est. Alii nominis aequivocatione hos falli dicunt, quod haudquaquam unus modo sed duo ita Terentii fuerint ut ille Romanus civis atque senator, hic poeta et origine Carthaginensis esset; ille maturus aetate, hic puer; ille pacis condicione dimissus de servitute ad libertatem venit, hic bello captus de libertate ad servitutem ductus est. Nempe alium Culeonem, alium poetam isti sed utrumque bello secundo fuisse et fatentur et volunt. Inventi quoque sunt (equidem istis assentior facile) qui Culeonem fuisse bello secundo, poetam vero tertio captum bello dicant. Qua in re illud est maximum argumentum, quod suo in prologo poeta noster auctores haudquaquam uti aequales sibi sed uti superiores ac veteres nominat Ennium, Nevium, Plautum, qui et bello secundo viverent et stante pace haud multos annos ante bellum tertium vita defuncti sunt. Enimvero Terentius, poeta noster, aetate puer tertio, quantum existimant, Punico bello captus ac Romam ductus est.

Sibi autem quod in patria nomen, qui parentes, quanta parentibus fortuna domi rebus quietis essent, incognitum habeo. Sed ipsum quae in eo erant facies omnisque habitus corporis ac morum forma nobili e familia natum esse dicebant. Nihil erat in eo rusticum, nihil plebeium, nihil deforme, nihil denique

---

12. Liv. XXX. 45. 5. 22. Ter. *And.* 18.

---

2. ac *sscr.*

quod per contumeliam et ludibrium criminari posset. Ipsum modo fortuna patriae irata fecerat bello servum. Ea vero in calamitate, quae magna esset, id solacii ac refugii habuit, quod servum ipsum Lucanus quidam, qui Terentius nomine vocaretur, homo locuples ac liberalis, emit. Puerum iste clara e fronte atque indole bona optimum habere ingenium coniectatus futurumque virum bonum et sapientem, si daretur doctrinis et artibus bonis, ratus litteris quasi filium erudiendum dedit, eruditumque iuvenem libertate pro ingenii merito ac stilli forma donavit. Nomen quoque suum ut Terentius appellaretur imposuit. Hunc enim morem habuit Roma, ut qui servi essent, si praediti modo virtute aliqua viderentur, hi nomen familiae dominorum haberent. Hinc enim, ut pretercam alios, et, quem peritum habuit Cicero servum, Tyro Tullius et, qui Latinorum primus poeta fuit, Livius, quod esset M. Livii Salinatoris servus, appellatus est.

Scripsisse multa non memoratur Terentius noster. Scriptorum eius comoediae sex habentur modo. Earum in quattuor Maenandrum, qui eo in genere Graecos omnes poetas excelleret, in reliquis, quae duae sunt, Echyra et Phormio, Apollodorum, poetam Corinthium, imitatus est. Ordo illis certus est nullus. Ubique tamen Andria prima est. Hanc recitante ipso priusquam aedilibus venderetur et audivit et laudavit magna cum admiratione Caecilius. Eunuchum vendidit Terentius octo milibus numum.]

Denique, ut solent pauperes qui aliena sunt presertim in civitate locati et virtute aliqua prediti, maledictis invidentium mordebatur saepe. Ipse vero tum ut malivolum linguas et oculos fugeret, tum ut studia Graeca perquireret ac gustaret, navigavit Athenas. Urbs erat in Graecia tum illa quae omnium esset laudatarum artium et doctrinarum parens et antiqua sedes. Neque vero ibi perdiu moratus est; redire quidem statuit Romam. Quas igitur habebat sarcinulas ac simul quae caeteris cariora essent, scripta sua, et quicquid librorum secum habebat in navem imposuit. Ipse autem navigandi tedio Patras terrestri itinere pro-

---

2. modo *sscr.*

fectus est hoc consilio, ut tractu inde brevi in Italiam navigaret. Sed longe secus quam animo cogitasset, ut saepe mortalibus accidit, res evenit. Navem quidem omnibus cum sarcinis ac scriptis turbatum mare circa Maliacum sinum adversis ventis obsorbuit. Ipse vero hanc ob rem tanto est dolore percussus ut profectus in Arcadiam morbo repentino captus diem obierit. Sepultus est de publico et magno cum honore. Audita enim nominis sui fama commovit Arcades ut munus id suppremum clarissimo poetae et libere et benigne persolverent. Epitaphium eius hoc esse tradunt: « Natus in excelsis tectis Carthaginis altae Romanis ducibus bellica praeda fui. Descripsi mores hominum iuvenumque senumque, qualiter et servi decipiant dominos, quid meretrix, quid leno dolis confingat avarus. Haec quicunque legit, sic puto cautus erit. »

Iudicia vero hoc de poeta apud peritos sunt habita varia. Quippe omnibus qui comico sunt genere usi praestare ipsum verborum proprietate Servius grammaticus refert. Quintiliani vero sententia est scripta eius, etsi hoc in genere elegantissima videantur, plus tamen gratiae habitura fuisse, si intra versus trimetros stetissent. Hieronymus autem, vir doctissimus nec in sacris modo sed istis etiam ipsis atque omnibus in litteris quae bonos ad mores et humanitatem pertineant doctissimus, ordine isto Homerum, Virgilium, Menandrum, Terentium poetas clarissimos nominat, ut Latini modo poetae duo excellere adaequatique duobus summis poetis Graeciae videantur. Sextum vero ipsum modo comicos inter poetas, ut dixi, Nigidius Figulus numerat. Petrarcae autem iudicium fuit poetam hunc suo in genere et priores vicisse omnes et posteros adeo terruisse ut qui genus id tentare sit ausus post eum memoria dignum neminem habeamus. M. autem Varro, cuius sententiam magni faciunt

---

10. Epitaph. in codd. Terentianis. 17. Serv. ad *Aen.* I. 410. 17. Quint. *Inst.* X. 1. 99. 20. Hieron. *Epist.* 58. 5. 27. Petrarch. *De Terentii Vita*, in ed. Terentii Westerhoviana, 1526, I. p. xxxiv (cf. P. de Nolhac, *Pétrarque et l'Humanisme*, ed. 2, I, p. 191-192). 30. Varr. apud Gell. VI. 14. 6.

---

6. *Ex* Archadiam *corr.* (*sed in indice* Arcadiam, *nulla correctione adhibita*). 9. *Ex* epithaphyum *corr.* (*etiam in indice*).

semper docti, genera dicendi esse tria dixit, quod esse in dicendo quidam uberes, aliqui mediocres, nonnulli graciles videantur. Terentio quidem ipse mediocritatem, Lucillio gracilitatem, Pacuvio ubertatem attribuit.

Fuit Lucillius satyri metri princeps tantumque gratiae apud quosdam atque peritos illo in genere habuit quod praeferendum ipsum caeteris iudicarent. Annos post Terentium mortuum iste ad XV natus est.

Pacuvius vero, Ennii poetae ex filia nepos, Brundusii nascitur. Tragico autem in genere versatus vixit perdiu Romae, sed Tarenti nonagenarius tandem exegit diem. Fecisse hoc sibi epigramma sepulchro incidendum fertur: « Adolescens, tametsi properas, hoc saxum te rogat ut se aspicias, deinde quod dictum est legas. Hic sunt poetae Pacuvii Marti sita ossa. Hoc volebam, nescius ne esses. Vale. »

Senem hunc iuvenis vidit L. Accius, poeta quippe ac illustris poeta tragicus. Pacuvio autem, qui tragoediam suam quae Atreus inscribitur frigidius laudaret, quod verba esse dura et acerba nimium viderentur, respondens « ita est, » inquit, « mi Pacuvi. Sed meliora spero futura fore quae deinceps scribam, quod ingenia veluti poma primum cruda, postea mitia ac iocunda fiant. » Haec Tarenti cum istuc Pacuvius senio ac morbo confectus ex urbe Roma quietis causa, Accius vero iuvenis in Asiam proficiscens forte uno tempore commigrassent. Neque vero aliter eventus dedit. Studio quidem ac aetate maturior dietim factus emendavit se Accius atque eo pervenit quod peritorum iudicio ipsi etiam Pacuvio, qui eo in genere floruisset, esse par cum gravitate sententiarum tum verborum pondere ac personarum auctoritate videretur. Fuerunt etiam qui sibi plus virium esse putarent. Animi autem poetae huic tantum fuisse memorant quidam quod Iulio Caesari venienti ad concilium poetarum non assurexit effecitque commonefactione sua ne assurgeret quisquam. Inquit enim Caesarem, etsi dictator esset rerumque summam victor bellorum civilium obtineret, eo tamen in ordine in quo litterae, non arma valerent nulli adaequandum esse.

---

12. Pacuv. apud Gell. I. 24. 4. 19. Apud Gell. XIII. 2. 4.

Romae natus est Accius parentibus libertinis. Familiaritatem habuit D. Bruti. Denique inter colonos Pisaurum ductus fundum habuit qui suo e nomine Accianus post eum mortuum multos ad dies et annos appellatus est.

Hoc quidem tempore floruit quam maxime poetarum nomen. Fuit tunc, quem iam nominavi, comicus poeta Turpilius. Fuit M. Furius cognomento Bibaculus appellatus. Cremonae hic natus est. Fuit T. Lucretius, qui summus poeta esset, ni aliquando amatorium ob poculum insanisset. Fuit Aemilius Macer Veronensis. Annales iste ac poemata scripsit. Romae autem versatus tandem annosus obiit mortem in Asia cum imperaret Augustus.

Fuit conterraneus eius Valerius Catullus. Bello hic civili quod in Marium Sylla gessit natus est Veronae. Diem vero ipso in aetatis flore (trigesimum agebat annum) exegit Romae. Poema suum habetur unum ad Cornellium Gallum inscriptum. Epithalamia sunt rebus amatoriis et lascivis plena. Feminam quidem, cui verum Clodia nomen esset, Lesbiam nomine mutato et falso vocat eandemque basiis multis milibus basiat. Oblectavit multos his diebus lasciva poesis. Hoc quidem in genere versatos esse Calvum, Cornellium Gallum, Varrum, Hortensium, Tullium, Virgilium quadam pro delectatione constat.

Oris quoque blandi habetur poeta Sex. Aurelius Propertius. Patria huic Mevania fuit. Umbriae locus est qui Spoletum Perusiamque conterminat. Patrem, qui suos inter homines homo esset honoratus ac dives, amisit triumvirali tempestate. Illis enim ex dediticiis fuit qui numero trecenti L. Antonium secuti essent atque Perusia capta iussu Octaviani ad aram divi Iulii ducti ac misere occisi sunt. Horum quidem et corpora abiecta et bona militibus veteranis data sunt. Adolescens tum erat Propertius. Patris tamen ut sepeliret corpus multis precibus impetravit. Fortunis autem spoliatus simul ac patria pulsus Romam se veluti commune ad domicilium ac refugium contulit. Iam

19. Cat. 5. 7 sqq.

20. his *ex* hic *corr.* O hic H. 31. patris tamen *i. r.*

erat quantum per aetatem poterat litteris eruditus pronumque ingenium ad metrum et poetas habebat. Romae igitur adhaesit C. Mecenati, adhaesit Cornellio Gallo. Multum hi poterant apud principem. Callebant quoque litteris nec difficile quos peritos videbant et donariis et honoribus adiuvabant. Propertii autem miserti sunt multum, nec dolendum erat parum quod indolis egregiae iuvenis uno ictu saevientis fortunae patrem, opes, patriam amisisset. Propertius vero, etsi metri faciendi ac poetandi quocunque in genere multum et artis et gratiae assecutus esset, elegis tamen canere (sic enim iubebant tempora) statuit. Libros igitur scripsit quattuor de amore Cynthiae, quae miserum ipsum ocellis fecerat suis. Ficto enim hoc nomine appellat Cynthiam, quae vero nomine Hostilia vocaretur.

Huius vero studiorum comes ac vitae fuit Albius Tibullus. Huic deferre illud etiam peritorum quidam solent, quod elegiaco in metro cunctos excellat. Romae autem pergratus et militaribus et togatis fuit, quod vir esset doctus nec, ut solent quidam, vultum austerum et tristem sed hilarem erga omnes ac benignum haberet. Quippe Tibullus statura pulcher, corpore agilis, facie iocundus, lingua comis, moribus dulcis et familiaris erat. Ante alios vero sibi omni officio ac benivolentia Messala Corvinus favit. Erat hic orator insignis, atque consilio eius et opera Octavianus princeps gravibus in rebus ac etiam maximis utebatur. Amavit quidem Tibullum Messala eundemque et domi et foris multis donis et favoribus sublevavit. Neque vero Tibullus fide minus integra quacunque in re obeunda solicitus sed percupidus honoris eius et cultor erat. Aegeum vero cum eo navigans mare valitudine mala captus est. Tum salutis causa proximam in terram, Feaciam, bona cum Messalae

---

12. Prop. I. 1. 1.

---

2. *Ex* adhesit *corr.* 3. Gallo *sscr.* 4. *Ex* calebant *corr.* O calebant H. 11. *Ex* Cinthiae *corr., ut etiam infra* (*sed in indice* Cinthia *non corr.*). 17. *Ex* cuntos *corr., ut saepe.* 24. *Ex* Ottavianus *corr.* (*etiam in indice*).

licentia, consilio, voluntate concessit. Arma quidem posuit ibi ac spretis qui divitias auro fulvo congererent, ad quae reliquerat litterarum ocia rediit. Epistolas familiares ad amicos complures delectabiles ac ornatas et metro et prosa dedit. Libros autem tres amatoria de re suam ad Deliam elegiaco metro scripsit. Sic enim quae nomine vero Plautia vocaretur hoc isto ficto ac non suo nomine appellavit. Plura non scripsisse memoratur Tibullus. Obiit nanque mortem ipso in flore iuventutis. Natus vero est Hircio et Pansa consulibus biennio posteaquam caesus est Iulius Caesar.

Natalis quoque Ovidio Nasoni poetae annus idem fuit. Se quidem natum memorat uterque versu isto; « Cum cecidit fato consul uterque pari. » Liberandum enim ad Brutum consules Hircius et Pansa missi apud Mutinam fuso fugatoque Antonio perempti sunt. Ovidio autem patria Sulmo fuit. Pelignorum id oppidum erat. Nomine pater P. Ovidius Naso, mater Pelagia appellati. Fratrem poeta noster Lucillium habuit. Aetate hic minor civili studebat iuri sed mortem iuvenis obiit. Poeta vero noster patris e nomine P. Ovidius Naso appellatus est. Litteris autem primis haustis ad Musas suapte natura, delectatione, ingenio ferebatur. Nec ipsum accendebat parum vulgata de se fama, quod facti ab eo versus laudarentur multum, nec ulli pueriles et fluxi sed castigati esse plenique bonae spei ac docto a viro editi viderentur. Contra vero solus adversabatur pater, quod eorum e numero esset quibus et poesis et doctrina omnis quae aurum non afferret quam maxime displiceret. Musas enim cumulandas non esse ad opes sed quasi frondosam sine fructu arborem esse putabat. Ius autem civile laudabat summe, quod multi et honoris et quaestus id esse videret. Patris igitur stimulis coactus Ovidius, ne protervus ac inobediens appareret, posuit Musas, studuit iuri civili effecitque tandem, ubi aetas et facultas exegit, quod delata sibi maiorum more ornamenta docti viri, togam virilem clavumque latum ac purpuram, sumpsit. Rem

12. Tib. III. 5. 18: Ov. *Trist.* IV. 10. 6.

30. appareret *ex* videretur *corr.* 31. effecitque tandem *i. r.*; ubi *sscr.*

deinde iudiciariam ad reos puniendos egit. Se autem in ea ministranda tanta cum prudentia, iusticia, moderatione gessit quod ipso etiam ab Octaviano principe laudaretur, quod et iuste punisset reos et honeste ditior factus esset. Interea vero utebatur dictione soluta, quod ne displiceret patri versus facere non auderet. Erat tamen ad Musas natura pronus nec ulla cum gratia loquebatur prosa. Quicquid autem dicere attentabat, id versus erat.

Denique patris morte sui iuris factus obsecundavit naturae atque civili posito iure ad quam amabat artem poeticam rediit. Tum quidem Musas caeteris missis libero animo et omni studio amplexus est. Istam vero ad rem apud amicos, qui eius consilium increparent, causabatur animum sibi haudquaquam iudiciales ad curas sed cupidum ocii ac quietis esse. Quos igitur honores et magistratus alii cuperent, ipse contempsit nec deinde prosa sed metro dicere ac quiete vivere delectatus est. Suppetebant quidem relictae sibi a patre opes ad sumptus egregie. Poetas vero secutus Naso audivit Horatium Venusinum; audivit Cornellium Gallum; audivit Macrum Veronensem. Erant hi aetate iam senes et hos ad dies poetae inter poetas magni nominis ac periti. Cum Macro et in Siciliam et in Asiam navigavit. Ex his autem qui sibi aequales essent ac eodem in studio versarentur nominatim Propertio ac Tibullo haesit. Sed Tibulli amicicia uti perdiu vetuerunt fata; nam mortem iuvenis ille obiit. Plusculum vixit Propertius. Virgilium autem vidit modo, sed nulla sibi familiaritate devinctus fuit. Ovidio quidem puero grandis iam erat fama ac aetate Maro. Poetas vero caeteros qui memoria illa vel Romae vel Athenis essent (nam utrobique studuit) et amavit et coluit uti deos. Denique instructus artibus illis et doctrinis quibus poeta constaret incitatusque cupidine laudis et gloriae, ut solet mortalium animus, multa scripsit. Nec dubium scripturus erat plura, si modo, quae impedit saepe, invidens fortuna liberum, ut coeperat, ocium tribuisset.

Prima quidem inter studia ingenii, reor, experiendi causa libellos edidisse fertur de Medicamine Faciei, de Medicamine

---

23. haesit *ex* hesit *corr.*

Aurium, de Cuculo, de Culice, de Nuce, de Philomena, de Scachis, de Vetula, de Puellis, de Vino. Haec iuvenis. Maturior autem factus bellum Giganteum et tragoedias scribere aggressus est atque illo in genere potuisset multum, si, ut Quintilianus tradit, ingenio magis obtemperare quam indulgere voluisset. Id opus cum libros iam quinque scripsisset quasi fessus medio itinere posuit. Heroidum vero epistolarum duos fecit libros. Amatorii deinde libri ab eo tres editi sunt, quos alii Sine Titulo, alii Amorum appellant. Pleni quidem amoris sunt. Blanditur enim amatrici suae eandemque Corinam nomine falso vocat. Erat femina ista litteris supra feminas erudita adeoque perita etiam in faciendo metro quod versum, ut refert Sidonius, ipso cum Nasone aliquando compleret. Tres item libros de Arte Amandi scripsit. Res quidem lasciva nec legi ab ullo digna qui, uti commonet ipse, gravia et pudica velit. Libros deinde de Remedio Amoris duos, de Fastis XII edidit. Postremo Metamorphoseos opus fecit. Libri sunt isti quinque ac decem, qui mutatas continent formas quae aut veteribus a poetis fictae aut ab eo ipso Nasone inventae sint. Illas enim artificio tanto disposuit, enarravit, contexuit ut profectae uno ab auctore, non a pluribus, videantur.

Dum vero quietissimo hoc vitae statu ac iocundo scribendi ocio frueretur gratusque civitati ac principi videretur, evenit forte ut regiam, quantum arbitror, familiarius quam liceret ingressus Naso offenderit principem, cum ea tractaret quae occulta omnibus esse nec videri ab ullo hominum voluisset. Quid autem tunc ageret princeps inveni nusquam, sed facile mihi animus persuadet tum a Nasone offensum Augustum cum aut venereis lascivius uteretur aut supra humanum fastigium inter amicos secrete deorum dearumque habitu caenitaret. Delectatum Augustum re utraque scribit Tranquillus. Quicquid vero fuerit, id esse visum a Nasone displicuit principi vehementer

4. Quint. *Inst.* X. 1. 98. 12. Sidon. *Ep.* II. 10. 6. 31. Suet. *Aug.* 69-70.

16. *Ex* Methamorphoseos *corr.* O Methamorphoseos H Methamorposeos R. 24. (li)c(eret) *i. r.*; *erat* liberet?

atque ita displicuit ut sint mox expositae tabulae quae iuberent Nasonem in exilium ad Thomitas ire. Dolore autem ingenti actus Ovidius mox quaecunque haberet scripta, presertim non emendata, atque nuper editum sed non satis uti cuperet delimatum Methamorphoseos opus egregium ardentes in flammas iecit. Id vero Methamorphoseos ut veniret ad posteros conservavit, quod exemplar eius qui viderant amici delectati re nova ac pulcherrima iam haberent. Annus ille et nativitatis Ovidii et imperii Octaviani quinquagesimus erat. Quo enim anno natus est Naso, eodem, ut dixi iam saepe, consulibus Hircio et Pansa mortuis imperare Octavianus coepit. Auctore nanque Cicerone Octavianus, ne dux sine imperio esset, iturus Mutinam ad Brutum liberandum propraetor creatus est. Is enim Octaviano primus ad imperium gradus fuit. Crimen vero propositae, ut dixi, tabulae continebant nullum. Edictum modo in haec verba erat: « Ovidius poeta quoniam displicuit principi in exilium ad Thomitas eat. » Sic enim Octavianus, quantum existimo, subita inflammatus ira constituit. Postea vero, ne damnatus sine causa qui esset civis egregius atque poeta videretur, insimulavit Nasonem in exilium pelli quod scripsisset libros de Arte Amandi, qui essent moribus bonis adversi ac sibi nimiam ob turpitudinem quam maxime displicerent. Ita enim vixerat Naso illum in diem quod iratus princeps nihil obiciendum invenit ni quod libros amatorios edidisset. Hanc quidem exilii causam esse, ut affirmabat princeps, et qui audivit tunc quisque credidit facile et, qui postea res Caesareas scripsit, Sex. Aurelius memoravit. Ovidius quoque id confessus est saepe, quod negare dictum a principe non auderet, ne quem lenire confitendo speraret, eundem negando ira maiori ac odio inflammaret. At vero, quantum omni coniectura et ratione percipio, exilii causa obiecta illa ac vulgo credita haudquaquam vera fuit. Nempe scripserat libros amatorios ac de Arte Amandi Naso sed annos supra XX iam ante exilium scripserat, atque illo tempore scripserat cum

26. Aur. Vict. *Epit.* I. 24.

4. satis *sscr.* 13. *Ex* propretor *corr.*

scribi talia lex prohiberet nulla. Neque vero preter ipsum damnatus exilio aut poena ulla mulctatus est quisquam omnium qui huius modi cecinissent, cum fuissent ac essent multi magnis etiam ac bene moratis in civitatibus et in Graecia et in Italia atque ipsa in urbe Roma poetae excellentis nominis atque famae qui amatoria, qui lasciva, qui meretricia sua pro delectatione, exercitio, studio non impune modo sed libere ac multa cum laude, honore, gratia et cecinissent et canerent. Nec dissimile id videtur vero, quod tam diu non expectasset Augustus, si haec Nasonis scripta ac vulgo omnibus cognita sibi tantopere displicebant. Lege quidem scribi talia vetuisset atque scripta venerea omnia, uti fatidicos libros, qui essent litteris cum Graecis tum Latinis scripti, supra II milia, quoniam supersticiosi esse viderentur, uno incendio perdidisset. Denique omnia docent quod exilii causam illam falso insimulavit Augustus. Quae autem vera esset causa patefecit Ovidius cum de Tristibus scriberet versibus istis: « Cur aliquid vidi? Cur noxia lumina feci? Cur imprudenti cognita culpa mihi? Inscius Atheon vidit sine veste Dianam; praeda fuit canibus non minus ille suis. » Hac enim similitudine, quae artificiosa est atque pulcherrima, poeta usus, cum aperte neque inficiari quae obiceret princeps neque aperire quae vidisset auderet, loco se idoneo increpat ac poenam exilii se pati refert, quod, uti Dianam vestibus nudam Atheon, ita principem vidisset ipse, cum se videri a nemine voluisset. Quaecunque autem exilii causa fuerit, ubi profiscendi datus advenit dies nec spes ulla reconciliandi principis superesset, uxor quique necessarii aderant pleni dolore omnes et lacrimis circumstabant eundemque « vale » saepius repetentem, ut moraretur diutius, multis et osculis et amplexibus retinebant. Uxor eius nomine Palles dicta est, Fabiorum e familia nobilis femina. Gener Fidus Cornellius appellatus est. Denique pergere ire ac properare iussus domoque ac urbe profectus dolentissime navigavit ad Thomitas. Sic oppidi e nomine oppidanos vocant; gens vero

---

16. Ov. *Trist.* II. 103-106.

---

3. multi *i. r.*

universa Gethae appellati sunt. Europae in finibus hic locus est Bistoniis, Sarmatis, Basternis vicinus. Ibi nix ac hiems perpetua; ibi caligo densa atque continua; ibi rerum bonarum omnium et sterilitas et caritas maxima; ibi gens fera ac morum civilium penitus nescia. Casas ibi fecere primum Milesii casu vario e Graecia venientes. Oppidum deinde latronum ad impetus conditum Thomos appellant. Id Graece dictum sectionem Latine significat, quod inde navigans Medea, sanguinaria quidem ac venefica femina, quem arripuerat fratrem infantulum studio retardandi patris iugulavit, dimembravit, dispersit. Exilii vero calamitatem Ovidius animo haudquaquam satis patienti tulit. Nempe dolorem augebat recordatio amatissimae uxoris, suavissimae filiae, nobilissimi generi, illustrium amicorum, desideratissimae patriae; augebat desperatio reditus, quod iratus princeps nulla prece ad veniam flecteretur; augebat consideratio periculi, quod gens nisi rapax ibi et fera esset atque pacis nescia quos posset vicinos nunc hos nunc illos latrociniis infestaret; augebat sterilitas loci nec esset quicquam ibi quod aut prece haberi aut precio emi ad medicinam ac vitae salutem posset; augebat dissona lingua, alieni ritus, barbari mores, quod esset omnium nemo quocum loqui ac versari ulla cum gratia et familiaritate posset. Tantis vero in malis id omnium modo remedium unum erat, quod litteras sciret, quod poeta esset, quod versus faceret, et quas ad amicos mitteret epistolas continue scriberet. Ad eos quidem amicos quibuscum versari et familiariter loqui Romae soleret, cum presentia non frui nec alloqui eos posset, saltem qua poterat dulci recordatione dictorum factorumque cum eis ac epistolis loquebatur. His nanque tristiciam animi repellebat; his dolorem ut melius poterat mitigabat.

Epistole sunt ab eo multae inde luctus et commiserationis plenae Romam ipsum ad Augustum, ad uxorem, ad amicos scriptae. Hac de re libri quinque de Tristibus, totidem de Ponto extant. Librum etiam in exilio fecit de Hibide unum, quo multa et dura imprecatur illi qui uxorem suam, feminam pudicissimam, infestaret. Edidit quoque librum de triumpho Caesaris Augusti

---

7. *Ex* grece *corr.*

quem victis de Germanis Drusi auspiciis ac virtute gessit. Haec metro et Latine apud Gethas scripta. Gethica item lingua, quam longa mora ac necessitas docuisset, composuit librum de laudibus Iulii. Hunc frequentissimo populo quanta potuit cum dignitate, gestu, facundia recitavit. Ea res rudibus populis admirabilis ac stupenda visa est atque mirum in modum barbaros animos erga poetam ad gratiam, ad benivolentiam, ad liberalitatem flexit. Ipsum nanque celebri laurea, ampla immunitate, multis opibus donaverunt tantique fecerunt ipsum deinde quod haudquaquam esse qui soleret illum in diem homo despectus, advena, exul, sed vir egregius, poeta excellens, ac primarius apud eos honore, auctoritate, reverentia videretur. Diem vero interea obiit Augustus. Annus erat tum exilii sextus. Neque vero apud Tyberium, qui Octaviano successit, locus veniae inventus est. Caeterum anno imperii Tyberii Caesaris quarto Naso iam senex atque sexagenarius apud Thomitas in exilio vita defunctus est.

Haec de Ovidio. Versu item ludit Valerius Martialis, cognomine Coquus etiam appellatus. Marsum patria se fatetur iste ac vixisse sub Traiano dicit. Poema vero suum epigrammaton inscribit. Libri sunt XII epistolis iocosis eisdemque brevibus ad diversos pleni. Sequuntur eas disticon, hoc est versus bini multi. Xeniorum est id opus inscriptum.

Sed tandem, qui erant temporum ordine praetermissi, Virgilium et Horatium videbimus sequenti libro. Sic enim placuit, ut qui poetae sunt amatorii uno sub ordine habeantur.

---

15. Cf. Hieron. *Chron. Ol.* 199. 1.

---

3. longa *i. m. add.* 13. *Ex* Tiberium *corr.* (*etiam infra et in indice*). 15. quarto *sscr. i. r.* 17. Versu... inscriptum *i. r.*; *erat sine dubio ut in* ACDHRTUV: Lascivo quoque in genere versatus est Martialis Coquus. Rome hic cum imperaret Domicianus vixit. Poeta quippe excellens ac copiosus fuit. Epigramma opus inscribit unum. Libros id XII habet qui epistolis ad diversos pleni sunt. Primum enim ad Catonem scribens quod severus sit ne theatrum intret suum rogat. Res quidem amatoria et lasciva est. Alium item librum qui exeniorum est inscriptus fecit.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Secundus Explicit et Incipit Tertius ad Filium Polydorum Feliciter

Absolvimus Ovidium et Martialem Coquum, poetas quippe illustres ac suo in genere excellentes, superiori libro, Polydore mi suavissime fili. Hoc autem libro memorare Virgilium et, qui eius contemporaneus fuit, Horatium statuimus. Equidem dicemus de ipsis ac caeteris, neque vero nimium multi sunt qui deinde hanc usque nostram ad memoriam clari poetae Latini nominis floruerunt.

Sed purgandus est primum locus iste, ne vitio quisquam nobis attribuat ac criminetur, quod veluti obliti ac nescii ordinis praeposuerimus et Nasonem et Martialem Coquum Horatio atque Virgilio, qui essent ante illos cum tempore tum dignitate ponendi. Nempe id oblivione non venit, sed fecimus ducti persuasione Antonii Baratellae, concivis Patavini nostri, qui sane grammaticus est doctus atque facilitate metri faciendi prope alter Ovidius. Nobis autem id sequi consilium placuit, quod visum sit consentaneum ordini, si libro alio poetas amatorios, alio Virgilium et Horatium memoramus.

Sed defuturos non speramus qui nostra calumnientur et mordeant. Quid enim nobis, qui sumus haudquaquam eruditi satis, vel sperandum vel metuendum sit, facile docent maiorum exempla. Quibus monemur scriptorum neminem omnium calumniatoribus caruisse. Nam, ut minores praeteream, ipsum in Hieronymum, qui sanctimonia morum, qui eloquentia, qui sapientia perfloreret et maximus haberetur, latrare sunt permulti ausi. Sed in quem plures sunt quam ipsum in speculum eloquentiae

---

22. *Ex* Hieronimum *corr.* (*sed in indice* Hieronymus, *nulla correctione adhibita*).

Ciceronem invecti? Hoc nanque devitare neque vivus nec mortuus potuit, qui esset doctissimus, Cicero, ne incideret in linguas hominum qui eum strictis dentibus remorderent. Nec fuit nescius ipse futurum quod eius scribendi labor in varias reprehensiones incurreret. Quippe fuerunt qui eum reprehenderent multi. Sed aliis displicebat quod functus tanta in urbe muneribus amplis adeo se animo abiecisset quod philosophiae libellos et instituta tractaret, quasi turpe esset ac non liceret ulli versari in litteris qui summos magistratus obisset. Reprehendebant alii quod ea scriberet quae haudquaquam suo e fonte hausta sed dudum iam Graecis a doctoribus et tradita et inventa essent. Criminabantur alii quod suis in dialogis colloquentes induceret homines qui illis de rebus disputarent quarum ipsi aut ignari penitus aut certe parum eruditi essent. Alios quoque ac doctos viros inventos constat qui dicerent ipsum in compositione peccasse. His nanque tumidus, fractus, redundans esse atque in repetitione nimius videbatur. Quid dixerim? Compositio illius ipsius qui et compositionis et omnis eloquentiae Latinae est magister ac princeps propalam vel apud eum ipsum et a Calvo et suo a familiari Bruto reprehensa est. Vitia quoque orationis suae ut crimen locis pluribus Asinius Pollio insectatur. Martianus Capella suis in Nuptiis Philologiae rhetoricam introducens Ciceronem scribit, etsi maiestate sua ac longo tempore defendatur, vitiosissimum tamen in clausulis reperiri eundemque turbare numeros quadam permixta confusione dicit. Enimvero qui detraherent, criminarentur, increparent neque Cicero nec scriptor quisquam quamvis doctissimus caruit. Hanc enim, quantum opinor, ad criminandi licentiam trahit multos invidia. Aliquos vana quaedam delectatio incitat. Alios stulta ducit opinio quod se, quo magis detrahunt aliis, eo doctiores videri ac dignos laude maiori putent. Inest aliis tanta severitas ac delicatus gustus ut laudent nihil quod parte omni non sit optimum perfectumque summe atque integerrimum videatur. Quippe omnium nemo

---

19. Quint. *Inst.* XII. 1. 22. 20. Ibid. 21. Ibid. 21. Mart. Cap. 517, 519.

---

33. nemo *i. m. add.*

qui scripsit unquam, ut ipsa docet experientia ac Hieronymus refert, id vitavit, quod detractoribus careat. Proinde si erunt qui mea reprehendant, aequo animo id ferre constitui, presertim quod sim haudquaquam ex illis qui aut invidis careant aut eo sint studio, ingenio, facultate provecti quod nihil reprehendendum, nihil non summa laude dignum, nihil non perfectissimum habeant.

Sed hoc libro Virgilium, deinde Horatium, uti est propositum, postremo extra ordinem magistratus Romanos qui rei publicae praeesse solerent, rem scitu haud inutilem, videamus. Parentes igitur Maro habuit rusticos. Fictilia pater fecit primum, deinde viatoris mercenarius atque tandem bono quodam pro aspectu, ingenio, solertia gener factus est. Mercaturam egit deinde sed felicior in emendis silvis et tractandis apibus, quas apud socerum invenit, fortunas auxit. Patri nomen Virgilius, matri Maia fuit. Ipse vero P. Virgilius Maro appellatus est. Nascitur Maro haud multum post tempora dominatus Syllae, Idibus Octobriis, Gn. Pompeio et L. Crasso consulibus. Annus erat tunc ab urbe condita VI^{c} LXXXI. Nec sine presagio natus est Maro noster. Quippe gravidae matri per quietem visum se parere lauri ramum, qui mox vehementer excresceret pomaque ac flores varios et delectabiles ederet. Haec somnio per noctem visa. Die autem qui eam secutus est noctem, ut solent rustica re soliciti, in agrum summo diluculo vir et uxor profecti sunt. Venter forte maturus erat atque ita maturus quod patenti in agro atque ipsa in via parere prope coacta sit. Vix mariti auxilio secessit proximam in fossam. Nulla erat ibi casa, nullum tugurium, nullus idoneus magis locus. Omnia caelo et terra patebant. Denique puerum urgente hora mariti solum et naturae adiuta suffragio enixa est. Infans vero utero egressus vagitum, ut solent nascentes pueri, nullum dedit sed facie letus, quantum aetas pateretur, edocuit quantus futurus vir ac poeta esset. Mater autem leviata partu

---

1. Hieron. *Vulg. Praeff.* (e.g., *in Ier.*; cf. *Epist.* 54. 13).

---

2. careat *i. m. add.* 17. haud multum *sscr.* 29. puerum *ante* enixa *exp.*

populeam virgam, ut in puerperiis gentium ritus exigeret, quo in loco erat natus puer, sevit. Is ramus mirum in modum ac prope subito crescens in arborem se veteribus etiam ac maximis adaequavit. Ea res in admirationem atque religionem adeo ducta est ut eam Virgilio consecrarent et quae pregnantes peperissent ad eam colendam quasi divinum ad numen pergerent ac vota darent. Maro autem apud parentes in villa tunc Andos, postea Pletulae appellata educatur puer. Rus est illud Mantuano in agro et Mantuae civitati propinquum. Mantuam vero antiquam esse in terra Italia civitatem et flumini Pado vicinam eandemque ab Oeno, Tusci amnis et fatidicae Mantos filio, conditam ac Mantuam e matris nomine appellatam sententia multorum est. Qui vero haec diligentius investigant Oenum Mantuae conditorem fatentur, filium autem Tusci amnis et fatidicae Mantos negant. At vero ob eam rem a poeta Virgilio fatidicae Mantos et Tusci amnis filium appellatum dicunt, quod gente Tuscus esset Oenus polleretque divinandi arte quam Graeci mantiam appellarent. Nostram vero ad rem illud constat, Mantuam Aetruscorum esse coloniam eandemque ab Oeno Aetrusco deductam ante bellum Troianum esse.

Qua vero in provincia est, eam nunc Lombardiam sed tunc Venetiam appellabant. Ita enim erat apud veteres Italia provinciis distributa ut quae hoc in angulo est provincia, ea quondam Venetia vocaretur, quod Antenorem ducem eversa Troia secuti qui e Paflagonia venerant Eneti primum, deinde Veneti vocarentur. Nomine gens prisca quae ista tenerent loca Euganei appellati. Histriam quidem et quicquid est agri et urbium Adriaticum ad mare atque deinde in Aduam usque flumen provinciae huius longitudo capiebat. Latitudo vero flumen Padum amplectens se ad montes usque qui Alemanos ab Italis dirimunt extendebat. Mantuam vero fuisse provinciae Venetae, ut reliquos taceam, et

---

15. Verg. *Aen.* X. 199. 21. Cf. Sicconis *Epist.* XIX (Segarizzi). 26. Liv. I. 1. 2-3.

---

7. Andos *etiam in indice.* 11. Oeno Tusci amnis et *i. r.* 12. sententia *i. r.* (*erat* constat); multorum... Troianum esse *i. m. inf. add.*

Servius, egregius Maronis interpres, et Macrobius, non ieiunus auctor, in eo libro qui Saturnalium est inscriptus tradit. Padum quoque Venetae dicionis esse solere refert Lucanus bellum scribens civile verbis istis: « Sic Veneto stagnante Pado. » Refert item, quem amatorios inter poetas nominavi, Propertius suam ad Cinthiam ita scribens: « Tam multa illa meo divisa est milia lecto, quantum Hippanis Veneto dissidet Eridano .» Casibus autem variis, uti sunt mutabilia quaeque, eo ventum est ut provinciae huius et nomen et termini mutati sint. Quod autem provinciae huius vetus soleret nomen esse, id tenet modo intimo in sinu Adriatici maris sita urbs senatu, opibus, dominatu pollens. Ea quidem Venetiae plurali numero appellatur. Alteram quoque Lugdunensi in Gallia provinciam esse quae Venetia vocaretur auctores memorant quidam. Haec Britaniam prospectans Occeano adiacet. Iulius Caesar ipsam, quod terra marique florens tergiversari auderet, se domuisse suis in Commentariis memorat.

Caeterum, ut est visa aetas idonea, Virgilium puerum pater iam ditior factus litteris erudiendum dedit. Cremonae prima egit studia Maro. Togam etiam virilem, ut mos erat gentium, ibi sumpsit.

Togam vero vestem illam veteres appellabant quae exterior ac longa vestes alias tegeret, eandemque togam a tegendo dici Nonus Marcellus scribens de proprietate verborum tradit. Utebantur ea Romani cives presertim qui versabantur in foro ac periti erant. Mulieribus quoque uti genere illo vestimenti licebat.

Annos septem ac decem agebat Maro cum togam sumpsit. Tum forte iterum, qui fuerant cum nasceretur, consules Gn. Pompeius et L. Crassus erant. Quo autem die toga est a Marone sumpta, eodem Lucretius, qui esset poeta excellens, vita defunctus est. Eruditior tandem factus Maro Cremona Mediolanum, Mediolano Romam, Roma Neapolim perquirens studia profectus est.

---

1. Serv. ad *Aen.*, p. 1. 4. Thilo. 1. Macrob. *Sat.* V. 2. 1. 3. Lucan. IV. 134. 5. Prop. I. 12. 3-4. 15. Caes. *B. G.* III. 8-16. 23. Non., p. 406 M.

---

3. *Ex* dictionis *corr.* 14. quidam *i. r*; *erat* plurique. 21. vestem illam vete(res) *i. r.* 22. Nonus *etiam in indice.*

Annos quattuor ante bellum quod civile Iulius Caesar cum Pompeio gessit Romam venit. In studiis autem litterarum operam liberalibus artibus sed precipue mathematicis ac medicinae dedit. Rei quoque oratoriae ac poesi ardentissime studuit. Dicendi quidem artem et metro et prosa in omni genere mirabili quodam ingenio, diligentia, cognitione amplexus est. Causam vero, ut solerent qui periti oratores essent, in foro egit modo unam. Nec illam quidem multa cum gratia habuit, quod, etsi quae dicendi essent instituta omnia artemque omnem eloquentiae, quantum ullus posset, et studio et ingenio percepisset, ei tamen obstaret natura atque ita obstaret ut nihil oratione soluta gratum satis audientibus diceret. Quippe sibi non vox, non dictio serviebat. Gestus denique nullus accommodatus erat.

Poetica vero in re confessione omnium excelluit cunctos. Natus enim atque formatus ipsa a natura ad poesim videbatur. Inerat quoque sibi delectatio quaedam summa faciendi metri. Artem vero ita erat assecutus ut nihil ei deesset quod vel tradi ullo perito a magistro vel colligi ullo a iuvene docili ac studioso posset. Versus ab eo facti per adolescentiam cum iocandi tum exercendi ingenii causa feruntur multi. Habentur etiam nonnulli qui grati sunt audientibus et quadam eius pro memoria ac reverentia conservantur. Generis huius in Balistam, qui magister ludi ob infamiam latrociniorum lapidibus obrutus esset, disticon fecit: « Monte sub hoc lapidum tegitur Balista sepultus; nocte die tutum carpe, viator, iter ». Culici quoque, qui pastorem ne a serpente dormiens laederetur aculeo excitasset, disticon scripsit: « Parve culex, pecudum custos tibi tale merenti funeris officium vitae pro munere reddo. » Versus preterea fecit de Ludo XII, de Monosyllabis « est » et « non » quinque et XX, de Viro Bono et Sapiente sex et XX, de Copa Sirisca VIII et XXX, de Rosis unum et

24. Donat. *Vita Verg.* v. 54 Brummer. 26. Ibid. v. 63.

13. gestus *ex* genus *corr.* 14. (cun)ctos *i. r.*; *erat* cuntos? 23. *Ex* distichon *corr.* 29. *Ex* monosylabis *corr.* (monosyllabae *in indice*).

L, de Moreto CXXIII. De Priapo liber est unus. De Aethna, monte Siculo, versus etiam scripsisse fertur.

Valvis quoque aulicis hos Maro affixit versus: « Nocte pluit tota, redeunt spectacula mane; commune imperium cum Iove Caesar habet. » Iam quidem sopita triumvirali peste solus imperabat Augustus. Auctorem vero, quod sine nomine scripti essent et laudes continerent Octaviani, cum perquireret Caesar, se falso poetarum e turba quidam Bacillus nomine appellatus professus est. Atque ob eam rem et laudes et dona suscepit. Erat hic poeta quidem sed haudquaquam amplius quam mediocres inter poetas habendus. Maro autem id tulit aegre. Atque valvis iisdem repetitum quater hoc principium versus « sic vos non vobis » inscripsit. Neque vero his patefecit nomen. Qui autem suos esse istos profiteretur atque compleret Augusto multum ac diu perquirente inventus est nemo. Tum Maro nomen apposuit suum atque subiunxit: « Hos ego versiculos feci, tulit alter honorem. Sic vos non vobis nidificatis aves. Sic vos non vobis vellera fertis oves. Sic vos non vobis mellificatis apes. Sic vos non vobis fertis aratra boves. Iuppiter in caelis, Caesar regit omnia mundo. » Proinde Bacillus multam in ignominiam ac odium incidit, quod falso nomen suum quos dixi versibus inscripsisset. Qui autem verus esset auctor Maro a cunctis atque ipso a Caesare summe laudatus est.

Haec atque alia ludibunde ab eo per risum et iocum scripta feruntur. Materiam vero amplioris dignitatis aggressus primum canere regum bella coepit. Ea tamen in re non perseveravit multum. Interea vero dum versaretur in litteris Cremonensem agrum Octavianus dedit militibus veteranis, quod eorum opera esset apud Mutinam et fusus et fugatus Antonius. Romana erat tunc colonia Cremona. Ea quidem simul et Placentia Gallorum in odium, quo anno secundum bellum Punicum oriebatur, deductae sunt. Missi autem qui militibus datum a Caesare agrum aequo

---

3. Donat. ed. humanistica (Sabbadini, *Studi it. di fil. cl.* XV, p. 211. 17).
12. Ibid. v. 23. 30. Liv. XXI. 25. 2.

---

1. est unus *i. r.* 19. Iuppiter... mundo *i. m. inf. add.* 29. simul *sscr.* 31. militibus *i. r.*

iure dividerent triumviri, cum Cremonensis non sufficeret, Mantuanum coherentem finibus adiecerunt. Tum vero qui Maronis erat Mantuano in agro relictus sibi a patre fundus Arrio datus est. Ductabat ordines iste et militum fortunae humilioris caput erat. Maro igitur animo aeger, quod se innocuo qui esset ager suus quasi praeda hostilis militi datus esset nec apud triumviros remedium inveniret, confugit Romam. Amicorum ibi favore litteras impetravit quibus ademptum sibi fundum restitui iuberet Caesar. Has ferens litteras magna cum spe recuperandi agri Mantuam rediit. Sed contempsit litteras miles atque poetam sua instantius repetentem aggressus interfecisset, ni pede celeri fugiens Mincium flumen proximum enatasset. Neque vero Maronem occidere difficile erat, quod ille miles assuetus armis, hic togatus atque inermis esset, nec res lingua sed manu et gladio ageretur. Praedium quidem miles datum sibi ut premium virtuti ac fidei suae debitum tuebatur, Maro autem quod suum esset hereditario iure ac litteris Caesaris repetebat. In aetatem iam creverat Maro. Nempe annos tum ferme octo et XX agebat. Sed virtus sua illum in diem cognita paucis erat. Denique litterae quae faverent sibi nihili factae sunt. Proinde reversus ad Caesarem iterum qui aderant amicos faventes ac propicios habuit. Favit nanque sibi C. Mecenas, favit Cornellius Gallus, favit Asinius Pollio, favit Varrus. Erant hi primarii apud Caesarem omnes et poetam quantis poterant laudibus extollebant. Denique factum est horum benivolentia et favore quod minus arma quam litterae valuerunt. Demptos quidem suos recepit agros Maro.

Atque deinde Caesari cognitus brevi singularem eius ad benivolentiam et familiaritatem venit. Octavianus inter amicos amatosque habuisse Virgilium tradit Sex. Aurelius. Erat quidem Octavianus in litteris presertim oratoriis ac metris faciendis haud mediocriter eruditus. Litteras enim caluit summe atque benignus erga peritos supra omnes fuit. Quippe superavit cunctos hac ista in laude atque ita superavit ut eius favore, gratia, premio suos

---

29. Aur. Vict. *Epit.* 1. 16.

---

2. (a)di(ecerunt) *i. r.*; *erat* adijecerunt? 33. Maro *post* laude *errore sscr.*

per dies excitata ingenia atque floruisse poetarum studia videantur. Maro igitur huius ad beneficii gratiam referendam excolendamque memoria sempiterna quicquam scribere dignum poetae ac viro grato constituit. Tum quidem rogatus a Pollione, qui amicus eius ac vir peritus esset, canere pastoria coepit. Annos ista in re scribenda tres consumpsit. Scriptae ab eo quae habentur Eglogae decem sunt. Imitatus est Theocritum Syracusium, qui mirabilis hoc in genere apud Graecos poeta fuit. Res nanque pastoricia est sed tantum sanguinis ac nervorum habet quod in ea tractanda multum gratiae assequi perrari possint. Virgilius autem hoc in genere, quemadmodum in caeteris, facile omnium iudicio apud Latinos princeps fuit. Tantum enim et laudis et gloriae pro mirabili suo ingenio et studio assecutus est quod Bucolica sua et domi a studiosis rerum istarum peritisque a magistris summa pro excellentia celebrata et foris apud populum more gentium in scena per cantores habitu, ut solerent, pastorio saepius ac multo cum plausu recensita et decantata sint. Cicero quoque, eloquentiae Romanae princeps atque iam senex, eglogam illam quae ad Varrum est et « Prima Syracusio » incipit, cum in theatro cantaretur, audivit et admiratus metri elegantiam et dignitatem rei perquisivit auctoris nomen obstupensque vehementer his tandem verbis poetae laudandi causa usus est: « Magnae spes altera Romae. » Quae suam ad laudem tanto a viro dicta, ne oblivione perirent, Virgilius postea ultimo Aeneidis libro ad personam Ascanii referens, ut scribit Servius, memoriae sempiternae dedit versu isto: « Et puer Ascanius magnae spes altera Romae. »

Sed quae sunt a me dicta veteranis de militibus Cremonensi donatis agro quod Mutinensi bello rem bene gessisset, ea Donatus et Servius, duo grammatici illustres ac summi, fuisse bello Philippensi scribunt. Hac enim de re utrumque ita locutum invenio ut post Philippense bellum scripta esse a Marone Bucolica videantur. Quod adeo est vero contrarium ut vel non laudatum, ut

1. Suet. *Aug.* 89. 19. Verg. *Ecl.* 6. 25. Donat. *Vita Verg.*, ed. hum. (Sabbadini, op. cit., p. 208. 9). 26. Verg. *Aen.* XII. 168. 28. Donat. *Vita Verg.* v. 69 Br. 29. Ibid. (cf. Sabbadini, op. cit.).

27. Cremonsi.

tradunt, a Cicerone Virgilium vel agro donatos milites re bene gesta, ut dixi, bello Mutinensi prorsus oporteat. Altero enim stante ruere alterum necesse est. Equidem ista non criminandi eos qui grammatici optimi ac periti essent causa (alienum esse hoc a me velim) sed memorandi veri ac venia cum bona dicam. Quippe nemo est qui nusquam erret. Tritum quidem est proverbium neminem omnium pergentium ire adeo prudentem quin longo itinere cespitet nusquam esse. Sed rem tangamus manu ne dixisse ista per calumniam aut somnium videamur. Octavianum gessisse bella ordine isto quinque, Mutinense, Philippense, Perusinum, Siculum, Achaicum et Tranquillus et qui Augusti gesta scribunt docti omnes una voce, uno testimonio, uno consensu tradunt. Primum igitur omnium bellum fuisse Mutinense apud peritos controversia nulla est. Id funesta triumviralis pestis mox secuta est. Tum quidem res publica eversa penitus. Tum proscriptorum expositae tabulae. Tum qui erat optimatum princeps recuperandaeque libertatis consilium ac spes una, Cicero, occisus est. Itur deinde Philippense ad bellum, quo Brutus et Cassius victi atque occisi sunt. Reliqua taceo quae deinde bella gessit Octavius, quod ea nostrum ad institutum nihil attineant. Quae autem memoravi de pugna Mutinensi, de peste triumvirali, de bello Philippensi, ideo memoravi, quod ea impossibile doceant esse ipso temporum ordine Ciceronem, qui ante bellum Philippense obisset diem, laudare quae postea scripserit Virgilius potuisse. Atque illud Cicero hoc ad propositum in epistolis memorat, ob rem bene gestam Mutinensi pugna senatum decrevisse ut qui veteranorum militum ea cecidissent pugna, hi perpetuam ad laudem sepelirentur de publico; qui vero superessent vivi, hi donarentur agro. Adest quoque Maronis aetas. Se quidem cum audax sibi iuventa esset scripsisse Eglogas refert. Bello autem Philippensi haud iuvenis sed vir maturus annos iam natus duos et XXX erat. Clarius igitur sole constat nec impugnari, quantum existimo, re ulla potest, si ordinem attendimus rerum, veteranos milites tum donatos

11. Suet. *Aug.* 9. 25. Hoc non inveni. 30. Verg. *Georg.* IV. 565.

7. neminem... itinere *i. r.*; cespitet... esse *i. m. add.*

agro cum apud Mutinam rem bene gessissent, Maronem deinde restituto sibi, qui erat demptus, fundo scripsisse Bucolica, Ciceronem posteaquam audivit Maronis eglogam collaudasse. Haec quidem si Mutinense referuntur ad bellum, sine scopulo in quam dixi sententiam suis pedibus eunt; sin Philippense ad bellum referre placet, id sustineri, si fas est dicere, praesidio nullo potest, quod Maronis egloga sit a Cicerone laudata. Proinde id unum stabile et firmum manet, si Maronis eglogam laudatam a Cicerone fatemur, ut bellum id fuisse haudquaquam Philippense sed Mutinense dicamus. Neque vero ab his dissentio prorsus qui, cum certus inter Eglogas ordo sit nullus, primam omnium scriptam ab eo «Prima Syracusio» esse putant.

Sed iam tandem ad reliqua transeamus. Absolutis igitur Bucolicis, quae his de rebus tractant quibus de loqui boum custodes et pastores solent, Maro ad Georgica venit. Nomen id e Graeco sumptum rem agrariam denotat nec colendi modo agri opus hoc sed arborum etiam pecorumque et apum rationem tradit. Hac in re Maro imitatur Hesiodum, Graecum utique poetam antiquumque atque illo in genere excellentem. Sed quod ille uno libro, hic quattuor explicavit. Hi sunt ad C. Mecenatem inscripti. Nam, ut memoravi, hunc virum ob beneficium restituti fundi singulari benivolentia coluit. Septennium operi huic perficiendo Maro dedit. In eo vero delimando hac lege usus fertur, quod versus, uti venirent ad buccam, quam multos mane colligeret, deinde per diem retractaret illos recoqueretque singulatim atque, ut dicere solebat ipse, lambendo ursino more omni cum ingenio, arte, studio paucissimos ad versus dignamque ac delimatam ad formam effingeret.

Opus id perfectum recitavit Augusto; ipsum enim avide audiebat Caesar. Fesso autem interdum Virgilio (nam continuum quatriduum recitavit aliquando) succedebat Mecenas. Tum est tanta varietas in pronunciando visa ut opus haudquaquam idem

---

12. Verg. *Ecl.* 6 26. Donat. *Vita Verg.* v. 82 Br.

---

2. Buccolica (c *exp.*). 18. He(siodum) *i. r.* (*etiam in indice*). 31. aliquando *i. r.*

sed aliud esse ferme quod recitaret Maro, aliud quod Mecenas audientibus videretur. Enimvero quae recitabat Maro, ea mira cum delectatione et auribus attenti qui aderant audiebant. Pronunciabat quidem Virgilius cum lenociniis et suavitate quadam. Mecenas vero cum vices legendi susciperet, etsi spectatus vir alioquin ac doctus esset, adeo tamen acerbe adeoque insulse ac inepte legebat ut quae recitaret ipse, ea nullo sale condita sed muta esse atque inania viderentur.

Postremo autem Virgilius Aeneidam, omnium maximum ac pulcherrimum opus gratumque et acceptum Augusto, coepit. Primum rem omnem soluta oratione composuit, deinde in metrum vertit, idque artificio tanto perfecit quod in eo, ut dici solet, et agni peditant et camelli natant. Caesarum enim aspectu primo originem et laudes ac gesta populi Romani canit. Verum si corticem palpas, ea suavis est atque iocunda. Si medulam inspicis et plane degustas, ea plena optimi saporis ac sapientiae magnae est. Si eloquentiam tangis, ea tanta est ut in poeta oratorem esse cognoscas. Si metri elegantiam dignitatemque consideras, hic caeteros qui Latini sint poetas excellit. Si denique omnia colligis, ipsum esse unum apud Latinos, ut est Homerus apud Graecos, qui principetur ac poeta sit omni iure ac merito appellandus vides. Scripti ab eo operis huius libri XII sunt. Annos vero in eis perficiendis XI posuit. Ut vero coepit hoc opus idque amicis, ut fieri solet, videndum exhibuit, tanta eius increbuit fama ut ipsum caelo ferme qui viderent omnes laudibus adaequarent. Multa sunt multis a doctis sane viris atque poetis summam eius ad laudem dicta. Propertius nanque, qui poeta esset egregius et bonus iudex, ut preteream caeteros, quid sentiret hoc isto de opere his versibus patefecit: « Cedite, Romani scriptores, cedite Grai: Nescio quid maius nascitur Iliade. » Erat quippe apud omnes visendi eius expectatio magna. Augustum vero mirabilis fama adeo inflammavit desiderio videndi ut mediis e bellorum curis atque ipsis e castris (nam gerebat tunc in Catambros bellum;

---

27. Prop. II. 34. 65-66 apud Donat. *Vita Verg.* v. 102 Br.

---

23. (coep)it hoc *i. r.* 24. exhibuit *i. r.*

Hispaniae populi isti sunt Pyrineis montibus et Gallis vicini) litteras nunc precatorias, nunc etiam, sed istas per iocum, minatorias scriberet, ut ad se quicquam coepti operis destinaret. Responsionum poetae ad Caesarem, quae meas ad manus venit, haec una est: « P. Virgilius Maro Octaviano Caesari sal. d. Ego vero frequentes a te litteras accipio. De Aenea quidem meo, si me hercle iam dignum quid hauribus haberem tuis, libenter mitterem. Sed tanta incohata res est ut pene vitio mentis tantum opus ingressus mihi videar, cum presertim, ut scis, alia quoque studia ad id opus multoque potiora impartiar. Vale. » Reverso autem Romam Augusto et multo desiderio ac veluti gravida quadam voluntate petenti Virgilius, quamquam esse non satis purgata res suo videretur iudicio, tamen ne differendo Caesari displiceret, libros tres, utpote secundum, quartum, sextum, ut scripti erant, ostendit, legit, recitavit tanta cum suavitate, voce, gestu quod, ubi illos ad versus qui sunt ad finem sexti ac memorant Marcellum venit, qui aderant omnes se alius alium obstupentes ac lacrimosi conspicerent. Adeo quidem sunt omnes ad pietatem, ad commiserationem, ad luctum commoti ut ne legeret amplius saepius exorarent, vixque finem adesse dicente ipso progredi paterentur. Aderat forte Marcelli huius mater et Augusti soror Octavia. Ea, cum recitarentur illi versus, « Heu, miserande puer, si qua fata aspera rumpas, tu Marcellus eris. Manibus date lilia plenis, » adeo capta est dulci recordatione nominis sui iocundissimi filii, qui adolescens optimae indolis et amplissimae spei obisset diem, quod lacrimis ac dolore plena, ut matres solent, in terram exanimis procidit nec sine medicorum auxilio, consilio, remedio levata et restituta est. Neque vero beneficii ingrata fuit sed tanti fecit nomen filii esse memoriae sempiternae datum quod dena sextercia pro singulo versu dari dono poetae iuberet.

Virgilius autem perraro apud amicos atque tunc illa modo de quibus ulla sibi esse dubietas videretur, ut cuiusque audiret iudicium, recitavit. Caeterum huius emendandi operis studio secedere

---

5. Macrob. *Sat.* I. 24. 11. 22. Verg. *Aen.* VI. 882-883.

---

1. (p)yrin(eis) *i. r.* 4. (me)as *i. r.* 18. sunt *sscr.*

in Graeciam atque in Asiam ire pergere statuit trienniumque alia re nulla impeditus delimandis modo his libris dare, ut deinde quod vitae reliquum superesset, id totum philosophiae, ocio, quieti daret. Iam enim senescebat Maro atque, ut solent senes, rerum fastidio fatigatus ocium liberum et tranquillitatem animi perquirebat. Sed quae animo cogitasset, ea prope omnia, ut saepe mortalibus accidit, flexerunt aliorsum fata. Quippe in Graeciam ex proposito navigans forte apud Athenas, quo primum declinare statuerat, in Caesarem incidit. Oriente nanque domito Romam tunc revertebatur Augustus. Maro igitur ad eum, quod plenus victoriis princepsque orbis ac sibi familiaris esset, uti erat par, visendum, salutandum, congratulandum accessit. Denique mutato consilio Romam eocum redire constituit. Ipsum quoque benigne excepit Augustus atque ipsius presentia et colloquio delectatus, quod magnis semper de rebus et pulcherrimis loqueretur, regredi secum animo libens vidit. Tum quidem quam maxime sol fervebat. Hinc enim vir, iam aetate gravis nec his caloribus assuetus, apud Megaram (oppidum id Athenis proximum erat) letali morbo correptus est. Neque vero navigationem intermisit sed perseverans dietim magis atque magis elanguit. Denique Brondusium delatus eam in aegritudinem venerat quod spes iam nulla salutis erat. Paucos quidem ad dies vita defunctus est. Quippe mortem obiit Maro Brondusii XI Kallendas Octobres Gn. Sextio Saturnino et Q. Lucretio Cinna consulibus, anno imperii Octaviani post exactam triumviralem pestem XII. Quadriennium id fuit ante natam virginem beatam quae deo plena ac semper virgo verum deum et hominem peperit Iesum Christum. Inde vero Neapolim delatus ad secundum lapidem via Puteolana sepultus est. Monumento autem sunt hi versus inscripti: « Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc Parthenope; cecini pascua, rura, duces. »

---

29. Donat. *Vit. Verg.* v. 136 Br.

---

21. *Ex* Brundisium *corr., ut etiam infra* (*sed in indice* Brundisium *non corr.*). 25. exactam *i. r.* 27. virgo *i. r.* 30. *Ex* Partenope *corr.*

Edendis autem in libris ordinem temporum et gravi et magno consilio secutus est Maro noster. Primum enim Bucolica edidit, quod primi seculi homines armenta curarent nec delicatis vescerentur cibis sed ad esum aut feras caperent aut fructus arborum, glandem, poma et huius modi reliqua quae terra produceret ultro colligerent. Deinde Georgica scripsit, quod proscindere terram aratro serereque ac putare vitem industria hominum postea didicit. Postremo autem cupido habendi agros excitavit bella quae urbes ac regna subvertunt. Hinc enim sibi scribere Aeneidam animus persuasit.

Verum cremandi operis huius, ut vita excessit, magna disceptatio exorta est. Rem nanque in litem ac periculum traxit recordatio voluntatis suae, quod proficiscens in Graeciam, quasi futuri mali presagam mentem haberet, Varrum obstrinxerat prece ut, si quid adversi opere non delimato accideret, id, ne quis minus purgatum haberet, igni combureret prorsus. Facturum tamen se id negaverat Varrus. Contentionem hanc diremit Caesar. Servari nanque iussit opus emendarique hac lege, ut, qui Maronis essent familiares ac poetae docti, Varrus et Tucca nihil adderent, abraderent modo si qua esse superflua iudicarent. Hac de re Sulpicii, Carthaginensis poetae, sunt versus isti: « Iusserat haec rapidis aboleri carmina flammis Virgilius, Phrygium quae cecinere ducem. Tucca vetat Varrusque simul. Tu, maxime Caesar, non sinis et Latiae consulis historiae. Infelix gemino cecidit prope Pergamon igni, et prope est alio Troia cremata rogo. » Facti quoque a Nasone qui habentur nonnulli atque ipso ab Augusto unus de viginti feruntur versus. Servatum igitur est opus egregium magnoque periculo ac ipso incendio liberatum. Additum vero nihil est usquam nec quidem qui dimidiati sunt versus ab his qui emendarent, Tucca et Varro, completi. Dempti vero e principio libri primi quattuor isti versus, « Ille ego qui quondam gracili modulatus avena carmen et egressus silvis vici-

---

21. Donat. *Vit. Verg.* v. 143 Br. 26. Baehrens, *P. L. M.* IV, c. 185 (cf. Sabbadini, op. cit., p. 260). 27. Baehrens, *P. L. M.* IV. c. 183 (cf. Sabbadini. ibid.)

na coegi, ut quamvis avido paterent arva colono, gratum opus agricolis. At nunc horrentia Martis, » ut qui versus esset quintus, « Arma virumque cano, » is primus esse operis videatur. Ex libro item secundo qui erant post Priami mortem et occidendae Helenae consilium memorabant (tres quidem sunt versus supra XX) dempti. Ordinem quoque librorum quidam ita commutatum putant ut qui ab eo tertius constitutus esset, ipsum illum secundum ordine habeamus.

Testamento autem isto de opere cavit nihil Virgilius. Heredes vero fecit ex quadrante Augustum, ex uncia Mecenatem, ex sextante Tuccam et Varrum, ex semisse Valerium Proculum, uterinum fratrem, quod Virgilii patre mortuo iterum nupta mater hunc filium ex viro altero habuisset. Patrem vero oculis captum et quos fratres duos germanos haberet, Sillonem impuberem et Flaccum iam adultum, unis prope diebus aetate iam grandis amiserat. Flaccum enim deflet egloga quinta Bucolicorum sub nomine Daphnis. Opes autem cum paterna hereditate tum amicorum liberalitate ad centies sextertium habuit. Annos vixit duos et quinquaginta Maro.

Domum habuit Romae in Exquiliis iuxta ortos Mecenatis. Raro tamen habitavit in urbe, plurimum Neapoli. Saepe in agro Campano, aliquando in Sicilia obversatus est. Vitabat libens frequentias hominum. Clientelas quoque ac loca celebria fugiebat. Pergens autem ire per urbem, quoniam id eveniret raro, quasi admirabilis et divinus monstrabatur digito. Ipse vero, ne multitudo ipsum videntium hominum sequeretur, se in quas poterat aedes proximas occultabat. Quippe ambitionis, avariciae, invidiae fuit expers. Versus alienos cum recitari audiret, aut laudabat summe aut vituperabat nunquam. Neque vero extollebat se si laudarentur sui. Alieno se mirum in modum abstinuit. Bona quidem exulis, quae ultro donare sibi Augustus offerret, recusavit constanter. Dicebat enim sibi non licere habere quod iusto a domino abla-

---

4. Verg. *Aen.* II. 567-588.

---

1. quamvis a(vido) *i. r.* 7. qui... tertius *i. r.* 12. Virgilii *sscr.* 18. *Ex* sextercium *corr.*

tum esset. Rerum autem suarum erga omnes liberalis fuit. Dicebat enim Euripidis e sententia omnia amicorum esse communia. Proinde Neapoli saepe obversans Parthemias, hoc est vita probatus, appellabatur vulgo. Nolanis autem subinimicatus est paulum, quod petenti sibi aquam suum ad irrigandum praedium dare pertinacius recusassent. Hanc vero ob rem quasi magna lacessitus iniuria Nolae nomen, quod Georgicorum secundo ita scripserat libro « Talem dives arat Capua et vicina Vesevo Nolae iugo, » abrasit prorsus. Ipsum autem ita reformavit versum ut « ora » pro « Nola » commutato nomine habeamus.

Statura Virgilius magnus fuit. Corpore grandis fuit. Colore subniger fuit. Faciem vero habuit rusticanam. Vexabatur saepe valitudine varia. Stomachum quidem interdum, fauces aliquando, caput saepe dolebat. Sanguinis etiam vomitum passus est. Cibi autem et vini modicus, omni denique vita modestus ac temperatus fuit. Plusculum modo quam liceret pronior in libidinem fertur. Ex famulicio dilexit ante alios Cebetem et Alexandrum. Amasse istos quidam turpem ob libidinem, aliqui bonam ob indolem, uti Alcibiadem amavit Socrates, opinati sunt. Nempe doctus erat uterque. Grammaticam enim Alexander, poeticam vero profitebatur Cebes. Alexandrum enim sibi donatum a Pollione egloga secunda Alexim vocat.

In studiis quidem poetas nominis Latini adeo excellit Maro quod illo in ordine principetur cunctis atque singularem et summam ob excellentiam, uti de Aristotele qui philosophum, aut de Cicerone qui oratorem, ita de Virgilio loqui qui poetam nominet videatur. Eius tamen ad famam obscurandam tum ante, tum posteaquam obisset diem impetus multi facti. Quippe non defuit quae in eum latraret ubique gliscens invidia. Arguere quidam historiam, aliqui grammaticam reprehendere conati sunt. His Bucolica, illis Georgica, aliis Eneis displicet. Collegit furta

---

8. Verg. *Georg.* II. 224-225.

---

6. (recusa)ss(et) *i. r.*; *erat* recusaret? 21. enim *sscr.* 21. *Ex* donavit *corr.* 21. a *sscr.*

Macrobius. Detexit vitia Servius. Ex Homero ac poetis mul sumpsisse versus obiecerunt quidam. Maronem autem his respo disse constat: cur assumere illi ex Homero versus non tent rent? Futurum enim dicebat, si experirentur, quod intelligere difficilius esse versum Homero quam Herculi clavam eripe Fuerunt etiam qui scripta eius ut sua mutato nomine edere Nec, qui suus erat familiaris, Varrus sibi arrogare quaedam abs nuit. Contra vero poetae huius obtrectatores Asconius Pediar scripsit. Neque oblitus sum audiri solere qui hoc de poeta narre multa quae sunt a nobis ideo pretermissa, quod esse illa con dignitatem viri, contra veritatem facti, rebusque magiis ac ab letis plena dictaque per fabulam ac femineas nugas putem. E igitur de Virgilio dictum hoc loco satis.

Nunc vero memorandus adest Q. Horatius Flaccus, qui poeta fuit egregius et rei poeticae clarus artifex et magister. Eni vero Quintilianus in Oratoriis Institutis, cum de poetis Grae Latinisque, ut quantus sit quisque dinosci possit, sermonem ha ret, poetam hunc istum et inter satyros tersum esse ac purum inter lyricos solum qui legi sit dignus refert. Insurgit quide ut testimonio eius ac verbis utar, aliquando et plenus est ioc ditatis et gratiae.

Natus est Horatius noster VI Idus Decembres anno ab u condita VI[c] LXXXVIIII, L. Cotta et L. Torquato cons bus. Libertatem publicam adhuc retinebat Roma et qui erant c sules haudquaquam uti sub Caesaribus postea sed maiorum m auctoritate senatus ac populi Romani imperium gubernab Annos tunc circiter novem agebat Maro. Patria Horatio Ven fuit. Oppidum est Appuliae ad Lucaniae fines situm. Id condi runt Sabini patria pulsi a Romulo, qui rex primus regnavit mae. Parentes Horatius habuit obscuros nec genere tenues nus quam opibus et arte viles. Patrem fuisse pauperem ac li

1. Donat. *Vit. Verg.* ed. hum. (Sabbadini, op. cit., p. 210. 16; sed « Pe Faustinus » pro « Macrobius »). 1. Ibid. v. 15 (sed « Herennius » pro « Servi 3. Donat. *Vit. Verg.* v. 189 Br. 8. Donat. *Vit. Verg.* v. 186 Br. 16. Q *Inst.* X. 1. 94, 96.

1. detexit vi(tia) *i. r.* 1. multis *i. r.*; *erat* plurisque.

tinum nec ipse in Sermonibus et Odis negat. Arte illum viatorem exactionumque coactorem fuisse dicunt quidam, salsamentarium aliqui, mulionem nonnulli putant. Nec dissimile vero est ipsum tempore vario modo hanc, modo illam, modo aliam atque tandem quas nominavi artes omnes spe quaestus uberioris egisse. Illud constat filio per contumeliam cum altercaretur obiectum quod patrem emungentem se brachio habuisset. Sed patri si fortuna humilis atque obscura, animus tamen liber et magnus fuit. Filium enim, quem ingenui ingenii esse perciperet, non, ut solent multi, sequi paterna vestigia docuit sed litteris bonisque artibus ac doctrinis nobili viro dignis erudiri constituit. Teneris quidem annis habere ingenium docile puer atque ultra natalium meritum aptus litteris ac disciplinis optimis videbatur. Venusia igitur profectus pater ad Sabinos venit. Inde puerum Romam duxit, quod in ea et summum orbis imperium et bonarum omnium artium magistri quocunque in genere florentes et clari essent. Filium denique, quam melius patris condicio potuit, ut litteras doceretur locavit Romae. Parcissimis quidem impensis, uti solent pauperes ac egentes, vitam primis annis egit Horatius. Sed litterarum in ludo ea diligentia, cura, ingenio versatus est quod, uti erat spes paterna et indolis suae pollicebatur aspectus, primas litteras erudiretur presto, nec sibi aequales modo sed natu etiam maiores ac nobilium filios, qui et magistros et pedagogos haberent, studio et scientia superaret. Paupere quidem sub toga saepe clara ingenia inventa sunt. Studuit quoque philosophiae. Audivit Achademicos; audivit Epicureos atque locum inter hos primum obtinuit. Brevi nanque in litteris et Graecis et Latinis sed presertim in faciendo metro, in liberalibus artibus, in philosophia iuvenis eruditus ac peritus effloruit.

Perceptis autem his doctrinis quas Roma doceret Athenas studio degustandi etiam quae in Graecia essent profectus est. Sed plus quam Romae didicisset pauxillum invenit. Amicicias

---

1. Hor. *Serm.* I. 6. 6, 45; *Carm.* II. 20. 5.

---

7. emungetem OHV. 10. multi *i. r.*; *erat* plurique. 25. Ach(ademicos) *i. r.*

vero, etsi genere ac fortunis tenuissimus esset, ingenio tamen et, quas, ut dixi, perceperat, doctrinis egregius peritis cum viris nobilibusque ac civitatis principibus habuit. Nec difficile; ipsum enim extollebat mirum in modum scientia doctrinarum, quod, uti erat, bonus esse poeta ac philosophus videretur. Gratum quoque ipsum acceptumque faciebat quod vultus ei haudquaquam ut multis cogitabundus et tristis sed hilaris semper ac iocundus esset; comis etiam lingua sibi esset; conversatio denique omnis urbana, festiva, liberalis esset. Ingenium vero a natura sibi adeo pronum ac versatile ad quae vellet omnia datum erat ut hinc apud graves et doctos ad disputationes et studia doctrinarum peritus, ut erat, et gravis videretur, inde, si postularet occasio, apud amicos et sodales iocundus et letus nec aliud quam risus et iocus esset. Venereis autem iuvenis delectatus est plurimum. Taceo reliqua. Speculato quidem cubiculo ut se coeuntem videret per iocum saepenumero usus fertur. Sic enim iuveni circumspicere ac speculari in speculis coeuntis imaginem placuit. Id quidem Epicureum erat institutum, ut libebat ex animi sententia vivere, quod summum bonum esse in voluptate putarent.

Interea vero dum litteris studeret Horatius, bellum civile movit Caesar atque victo Pompeio usurpavit imperium. Rem autem deinde Romanam non senatus auctoritas, non consilium publicum, ut soleret civitate libera legibus ac more maiorum, sed unius principis voluntas et arbitrium gubernavit. Caeso autem Iulio Caesare principes necis eius alii alio sed, qui huius erat caedis auctor ac princeps, M. Brutus in Macedoniam comparandas ad copias, quibus se ac rem publicam tueretur contra M. Antonium, qui consul esset ac omnia perturbaret, profectus est. Hos nanque per dies Athenis studebat Horatius. Vocatus autem inde concessit ad Brutum atque toga posita induit arma et amici partes integro animo secutus est. Quippe benivolentiam viri huius rebus prosperis et tranquillis partam etiam in adversis et maximis in periculis coluit summa fide. Brutus quoque vir erat doctus et quos peritos esse cognosceret amabat tenerrime. Nec Horatii personam, fidem, amorem hoc in bello, in quo

7. multis *i. r.*; *erat* plurisque.

et salus sua et libertas rei publicae versaretur, aspernatus est. Ipsum nanque inter amicos et primarios habuit atque honoris causa tribunum militum esse constituit. Haec res, uti multi ornamenti et laudis, ita maximae admirationis, invidiae, odii plena fuit quod aliqui, ut solent invidi homines et iniqui, ferre pacto ullo non moleste possent hominem hunc, qui aetate iuvenis ac prope imberbis esset, qui genere vili ac patre libertino natus esset, qui haudquaquam arma tractare sed litteras didicisset, praelatum sibi eundemque mox ducendos ad ordines ac legiones militum tribunum creatum esse hoc isto presertim in bello in quo haudquaquam tenui de oppido sed ipsa de urbe Roma, de communi libertate, de statu rei publicae, de orbis imperio summo ageretur. Horatius autem cum Bruti favore tum sua modestia et virtute usus nihili odia ista fecit. Id modo curavit diligentia summa ut amico spes de se concepta, quantum posset suis pro viribus, fide, consilio responderet. Antonius vero interim Mutinensi pugna fusus ad Lepidum confugit. Tum factio est triumviralis orta, quae senatum oppressit, optimates proscripsit, Ciceronem necavit, profecta vero in Macedoniam victos Philippensi pugna Brutum et Cassium interfecit. Hac in pugna fuit Horatius. Signis autem eversis ac rebus desperatis, cum sibi aut moriendum aut fugiendum esset, cessit fortunae et quos etiam moriendo liberare non poterat victos iam atque prostratos salutari et honesta fuga deseruit.

Romam igitur reversus perdiu tacitus, uti homo qui esset factionis adversae atque suspectus, vixit. Omnia quidem tenebant triumviri. Qui vero fuerant cum eis, hi tumefacti, superbi, minaces, uti solent victores, et animo et verbis erant. Horatius igitur quae sumpserat arma posuit et quibus soleret studere, ad litteras rediit. Erat quidem pauper ac prope inops. Versus autem faciebat poetabaturque atque in litteris versabatur. Ea virtus, quae in eo singularis ac spectata esset, ipsum in Maronis, Maro in Varri, Varrus in Mecenatis, Mecenas tandem in Augusti amiciciam familiaritatemque perduxit. Quippe Horatium, ut liberius ocio

---

5. aliqui *i. r.; erat* plurique. 22. quos etiam *i. r.* 23. victos... prostratos *i. m. add.*

frueretur, donavit Mecenas praedio in Sabinis. Octavianus vero ipsum, cum Antonio interea mortuo imperaret solus ac libera frueretur pace, una atque altera liberalitate ditavit. Mecenas quidem apud Caesarem, Horatius vero apud Mecenatem gratia et benivolentia magnus erat. Quam amaret Horatium Mecenas scripta ad eum epistola his patefecit verbis: « Ni te » inquit Mecenas « visceribus meis, Horati, plus diligo, tu tuum sodalem nimio videas strigosiorem. » Extremis autem iudiciis Augusto moriens commendavit his verbis: « Horatii Flacci, Caesar, ut mei esto memor. » Octavianus vero poetam hunc istum Horatium saepius a Mecenate sibi ac strictissime commendatum, ut cognita sibi nominis sui fama et virtus fuit, in amicorum numero habuit nec amiciciam suam tulit modo sed affectavit etiam ac quaesivit, solicitavit, curavit. Ad eam rem commotum Caesarem alii alia causa opinati sunt. Evenisse id creditum est a multis arte quadam blandiendi poetae, quod suspicaretur Augustus scripturum ipsum de se quicquam quod esset apud posteros turpe perpetuoque ac aeternam eius ad infamiam viveret. Hoc enim dicere aliquando solebat, cum de poetis et scriptoribus apud amicos loqueretur Augustus, poetas et scriptores haudquaquam esse lacessendos iniuriis sed gratia, honore, beneficio ad benivolentiam invitandos, ne quid obscuri, criminosi, infamiae ad posteros memorent. Eorum quidem in manu quam princeps haberet quisque apud posteros et bonam et malam famam esse dicebat. Metum quoque augebat Augusto quae insita principibus solet esse suspicio, quod esse factionis adversae ac inimicus Caesarei nominis putaretur. Adversae quidem erat factionis Horatius. Nam et Bruti fuerat amicus et bello Philippensi partes illius secutus erat. Urgebat item Caesarem quod intelligeret poetam hunc in scribendo satyrum ac virulentum esse. Quippe satyrus erat; verbis asper erat; vitiorum durus reprehensor erat Horatius. Haec negant quidam sed verius esse coniecturis putant principem haudquaquam mala suspicione ulla sed qua consuevisset in caeteros ac

---

6. Apud Suet. *Vit. Horat.* 9. Ibid.

---

15. multis *i. r.*; *erat* plurisque *sine dubio*. 25. Augusto *sscr.*

omnes presertim qui ea memoria clari essent poetae atque scriptores, eadem ut nostro faveret Horatio benignitate, gratia, virtute perductum. Nec quidem Horatium odia tenuisse dicunt, quod vir esset iam maturus et gravis, sed paruisse tempori atque fortunam secutum arma simul et odia posuisse, quod vir esset poeta quidem ac doctus sed haudquaquam ex illis qui aut iniuria lacessiti aut genere nobilitatis inflati moverentur atque curarent quod imperium magis apud patres, ut soleret, quam apud Caesares, uti coeperat, remaneret. Nihil enim ad eum de imperio pertinebat.

Id constat Horatium inter amicos amatosque Caesaris numeratum. Sibi enim multa pro amicicia et fide scribendarum epistolarum officium dare constituit. Hac de re scriptae ad Mecenatem epistolae hoc exemplum extat: « Caesar Augustus C. Mecenati sal. d. A me ipso sufficiebam scribendis epistolis amicorum. Nunc autem occupatissimus et infirmus Horatium nostrum a te cupio abducere. Veniet ergo ab illa parasytica mensa ad hanc regiam et nos in scribendis epistolis adiuvabit. » Ipsum quoque ad Horatium sumere id officium dubitantem seque umbra valitudinis excusantem, ut iret ad eum ac munus oblatum assumeret, hanc epistolam scripsit: « Caesar Augustus Horatio Flacco poetae optimo sal. d. Sume tibi aliquid iuris apud me tanquam si convictor mihi fueris, quoniam id usus mihi tecum esse volui, si per valitudinem tuam fieri possit. » Recusanti autem prorsus Horatio neque succensuit nec amiciciam imminuit Caesar. Extant epistolae suae, e quibus pro testimonio hanc unam modo subieci: « Caesar Augustus Horatio Flacco poetae optimo sal. d. Tui qualem habeam memoriam, poteris ex Septimio quoque nostro audire. Nam incidit ut illo coram fieret a me tui mentio. Neque enim si tu superbus amiciciam nostram sprevisti, ideo nos quoque ἀνεπέρεφανοῦμεν. »

Horatii vero scripta usque adeo probavit Augustus quod iudicaret futurum sine dubio quod ea perpetuo viverent nec Seculare modo Carmen componendum sed Vandalicam etiam victo-

14. Apud Suet. *Vit. Horat.* 21. Ibid. 27. Ibid.

31. *In spatio relicto vocabulum Graecum postea add.* 34. *Pro* Vindelicam.

riam Tyberii Drusique, privignorum eius, auspiciis partam scribendam iniungeret, ipsum quoque prece compelleret ut tribus carminum libris, qui dudum iam essent longo ex intervalo perfecti, editi, vulgati, quartum adiceret. Adde quod sermones legens, cum nominis sui mentionem nusquam esse habitam invenisset, secum ac multum indoluit et scripta ad eum epistola ita conquestus est: « Caesar Augustus Horatio Flacco Venusino poetae optimo sal. d. Irasci me tibi scito, quod non in plerisque eius modi scriptis mecum potissimum loquaris. An vereris ne apud posteros infame tibi sit quod videaris esse nobis familiaris? » Multa vero cum delectatione animi et vidit et legit illam epistolarum libri secundi eglogam primam ad se de poetis scriptam, cuius initium est: « Cum tot sustineas et tanta negocia solus, res Italas armis tuteris, moribus ornes, legibus emendes, in publica commoda peccem, si longo sermone morer tua tempora, Caesar. »

Ipsum autem ludibunde secum loquens atque interdum scribens ad eum homuncionem lepidissimum appellabat Octavianus. Statura erat Horatius vel parvo minor obessusque ac lippus. Qualis vero esset, et se ipsum in Satyris et hac epistola descripsit Augustus: « Caesar Augustus Horacio Flacco Venusino poetae optimo sal. d. Pertulit ad me Honisius libellum tuum, quem ego ut accusem te quantuluscunque sit etiam boni aliquid consulo. Vereri autem mihi videris ne maiores libelli tui sint quam ipse es. Si tibi statura deest, corpusculum non deest. Itaque licebit in sextariolo scribas, cum circumitus voluminis tui sit δικωδήστατος, sicut est ventriculi tui. » Caeterum vita modestus Horatius. Iracundus modo plusculum debito fuit. Subitaneus quidem ad iram, ut solent homines statura parvi, facile movebatur. Cibi autem ac vini abstinens contentusque re parva et illa modo quae naturae pro necessitate sufficeret. Quietis vero cupidus ac vitae solitariae amicus frequentias hominum devitavit. Raro venit in publicum. Plu-

7. Apud Suet. *Vita Horat.* 20. Hor. *Serm.* II. 3. 309. 21. Suet. *Vit. Horat.*

27. *In spatio relicto vocabulum Graecum postea add.*

rimum suo in rure sed aliquando Sabino, interdum Tyburtino vixit. Domum habuit Romae circa Tyburtinum lucum. Ea tius postea ac perseveranter longe posteaquam mortem obisset Horatius nomen eius quadam pro reverentia et grata memoria tenuit perdiuque veluti divinum sacrarium conservata est.

Diem obiit Romae V Kallendas Decembres annos natus, ut scribit Eusebius, septem et quinquaginta, C. Mario Censorino et C. Asinio Gallo consulibus. Annus hic ante natum Iesum Christum, verum dei filium ac verum deum, nonus fuit. Heredem Horatius non scriptura sed voce Augustum fecit. Ipsum enim valitudo subita impedivit ne, uti statuerat animo, testamenti tabulas obsignaret. Romae quoque sepultus est in extremis Exquiliis iuxta tumulum Mecenatis, ut qui vivi fuissent familiares et singulares amici, hi mortui sepulchro vicini essent. Illam vero urbis partem aetas nostra Lateranum vocat.

Scriptorum eius habentur libri Carminum quattuor, Epodi unus. Odis plenum est opus utrumque ad quem iam nominavi saepe, C. Mecenatem, inscriptum. Poetriam ad Pisonem ipso in flore iuventutis libro absolvit uno. Eius item hymnus maximo in ludo Augusti iussu decantatus ad Phoebum et silvarum deam, ut inquit, potentem, Dianam, extat. Versus hac de re haud plures sex ac LXX fecit; Seculare Carmen inscripti sunt. Senex vero ad quem amabat familiarem suum, C. Mecenatem, libros Sermonum duos, Epistolarum duos satyros edidit. Scripti quoque ab eo versus elegi epistolaeque prosa oratione feruntur. Materia est quod Mecenati se commendat. Haec nostro de Horatio. Qui autem sit post eum poeta egregius memorandus ac sequatur sine intervalo, nec parvo temporis intervalo, video neminem, quod sopita deinde ingenia et quasi vacatione data dormisse annos supra XL post mortuum Horatium poetarum studia videantur.

Sed magistratus Romanos interea videamus. Neque vero intelligendas ad vitas illustrium scriptorum inutilis erit haec noticia magistratus, presertim cum fiat de illis saepenumero mentio. Nec plebeium auctorem illum sed hac in re, ut soleo in caeteris,

7. Hieron. *Chron. Ol.* 192. 4.

aut magnum illum Romanae historiae parentem, T. Livium, Paduanum nostrum, aut alium quemquam ex illis qui clari sunt inter scriptores sequar. Ipsis enim a fundamentis atque urbis origine, ut planius res pateat et habeatur sub oculis, ordiar. Quae autem dicturi sumus, ea, ne digredi longius quam liceat videamur, absolvemus paucis. Non enim gesta eorum sed nomen, originem, officium memoramus.

Anno igitur post eversam Troiam CCCCXXXVIII, ante vero natum Christum VII^{c} LII urbem Romam conditam esse geminis a fratribus Romulo et Remo constat. Remum pastorali rostro Fabius, dux Romuli, interfecit. Romulus autem conditam urbem Romam suo e nomine appellavit. Annos vero VII ac XXX regnavit. Pastores illa tenebant loca nec aliud ibi quam silvae et solitudines erant. Summam rerum Albani habebant reges. Quicquid erat Latini nominis parebat illis. Romulus autem Palatino in monte, quod eo in loco fuisset apud pastorem Faustulum educatus, arcem fecit. Atque regia prole natus regia insignia, sellam currulem, togam praetextam, lictores XII, ut venerabilior multitudini videretur, e vestigio regum Aetruscorum sumpsit. Lictores quidem a ligando dictos, quod esset carnificis officium, antiquus ac doctus verborum interpres Nonus Marcellus tradit. Id quoque affirmat A. Gellius in Noctibus Atticis, quod morem hunc populus Romanus haberet, ut reos ligatis pedibus et manibus verberarent virgis; qui vero satelitum e numero officium ligandi haberet, is lictor a ligando appellaretur. Ciceronis autem libertus Tiro Tullius appellari lictorem haudquaquam a ligando, ut dicunt illi, sed a lino vel licio quo praecincti erant ministri magistratus scripsit. Linum enim Romani veteres licium appellarunt. Numero autem XII lictores sumptos a Romulo alii a numero vulturum quae regnum sibi portenderant augurio, alii imitatione regum Aetruscorum, quod XII ex populis creato regi singulum singulus populus lictorem daret, putant. Quippe rex primus ac urbis conditor Romulus ius populo novo dixit. Munus erat id regium nominatim. Populum nanque, ut essent qui causas minores absolverent, in curias XXX divisit easdemque curias

---

21. Non., p. 51 M. 22. Gell. XII. 3. 1. 26. Gell. XII. 3. 3

quod curas ibi iurgii ponerent, appellavit. Qui vero ei consulerent centum delegit ex illis qui aetate ac prudentia idonei viderentur. Hi patres sunt pro reverentia, progenies vero ipsorum pro honore sunt patricii appellati. Hinc senatus ille tantus efloruit qui postea civitate libera perdiu et urbem et orbem suo consilio, auctoritate, sapientia gubernavit. Gerenda quoque ad bella ex primoribus civitatis qui arma ferrent equitum centurias tres conscripsit; unde postea ordo equestris ortus, qui honore ac dignitate medius inter plebem et senatum fuit. Datum sibi de publico equum horum quisque tenebat. Equites item armatos CCC, qui celeres vocarentur, cum pace tum bello sui ad custodiam corporis habuit. Tribunum qui eis praeerat appellavit. Reliqua vero multitudo regem in bellum euntem sequebatur pedes. Universos autem milites appellabant. Non enim uti postea atque impresentia aureatis ornatos calcaribus modo sed qui erant in exercitu et equites et pedites vulgo simul omnes sine discrimine apud veteres sunt milites appellati. Nemini tamen ni datum esset ob virtutem anuli aurei ferendi ius erat. Hunc nanque morem perdiu atque dum libera fuit Roma tenuit, ut qui rem bene in acie gereret, is decreto imperatoris ad virtutis testimonium et honorem iure ferendi et anuli aurei et fibulae aureae donaretur.

Romulus autem, his praesidiis et ad pacem et ad bellum nova urbe munita, sacra colendi Herculis, uti erat ab Evandro institutum, suscepit. Templa quoque Iovi et Feretrio et Statori (sic enim placuit appellare) dicavit. Bella vero in populos nec vicinos modo sed longinquos etiam complura, quod vir esset natura ferox, gessit. Ipsum enim, ut, qui populi essent propinqui, Sabinos, Antennates, Crustumenos, Fidenates, Veientes preteream, Galliam etiam Cisalpinam Venetiamque ac Histriam subiugasse, Mantuam diruisse memorat vir peritissimus atque sanctus Hieronymus presbyter in eo libro quem inscriptum Ethicum de Cosmographia e Greco in Latinum vertit. Patrum

---

31. Hieron. *Eth.* VII. 5, 6 (Éthicus, ed. M. D'Avezac, 1852, p. 310).

---

4. patricii *i. r.*; *erat* appellati. 14. *Ex* universi *corr.* 14. *Ex* appellat *corr.*

vero insidiis interfectus est Romulus. Vulgo autem creditus in caelum evolasse atque pro deo apud Romanos perdiu habitus est.

Annum vero post Romulum mortuum regia vacavit sedes. Id tempus interregnum appellatum est. Rem interea gubernarunt patres, sed apud unum lictores modo dicendique iuris potestas ac insignia regis erant. Is quinto quoque mutabatur die et, quoniam regis obiret vices, interrex vocatus est. Hinc consuetudo etiam post exactos reges libera civitate mansit, ut creandos ad magistratus, cum deesset consul, tunc interrex qui haberet comitia hoc exemplo ex ordine crearetur.

Denique Numa Pompilius e Curibus Sabinis (civitas haec Sabinorum antiqua fuit) vocatus ad regnum venit. Populus regem hunc legit, ratum senatus habuit, augur consecravit. Rem iste Romanam non bellis sed legibus, pace, religione auxit. Quippe templum Iano (sic enim appellabant solem), ut esset populo signum belli apertum, pacis clausum, fecit. Capitolium edificavit. Dies fastos, quibus agere cum populo ac dicere ius liceret, et nefastos, quibus non liceret, instituit. Annum XII in menses lunae imitatus cursum divisit. Conversus vero ad divina et sacerdotes deorum cuique suos et, qui sacerdocio praeesset, pontificem maximum certa lege constituit. Annos regnavit Numa XLIIII.

Ipsum vero secutus est Tullus Hostilius. Romulo ferocior iste populum iam quieti ac legibus assuetum ad bella et arma reduxit. Albam evertit. Bellum cum Sabinis gessit.

Hostilio autem, qui annos regnavit duos et XXX, successit Anchus Martius. Hoc a rege carcer primum Romae ad deterrendos noxios media in civitate factus. Deinde ut bella geri aliquo ritu pieque ac iuste indici viderentur, sunt cerimoniae lege quadam institutae quibus et fecialis et pater patratus, qui essent ad eam rem legati, cum bellum indicerent, uterentur. Regnavit Anchus IIII et XX annos.

Post Anchum vero annos regnavit Tarquinius Priscus XXXVIII. Locum circo Maximo atque in eo sedes, ubi spectacula ordo quisque pro dignitate spectaret, designavit Priscus.

---

3. vero *i. r.* 35. ordo *sscr.*

Ludos item, qui et magni et Romani sunt postea appellati, instituit. Factionis suae quosdam, ut haberet qui ei faverent, quod advena regnum ambitiose petisset, in patres legit. Patres sunt isti minorum gentium appellati.

Priscum secutus est Servius Tullus. Censum hic, commodam tanto futuro imperio rem, invenit. Enimvero populum in classes quinque, classes vero in centurias ita distribuit quod haudquaquam vulgo ac viritim, ut prius, verum sua in centuria ac pro fortunis, quatenus dives aut pauper esset, quisque stipendia certa sub lege ac ordine penderet. Centurias quidem peditum ducentas, equitum vero XII ex primoribus civitatis scripsit. Sex item alias tribus a Romulo institutis adiecit. Perfecto autem censu equites peditesque in campo Martio ex ordine adesse iussos lustravit omnes. Id vero conditum appellavit lustrum. Romanorum quidem civium milia LXXX qui arma ferre possent censita tunc esse Fabius Pictor tradit.

Servium autem regnantem annum iam IIII et XL interfecit Tarquinius Superbus. Traditum iste a maioribus morem consulendi patres dissolvit primus. Domestico enim consilio quacunque in re pace bellove obeunda usus regnavit annos V et XL. Denique gravis ac odiosus cunctis Bruto auctore violatam ob Lucreciam regno eiectus est.

Annus tunc ab urbe condita, ut tradit T. Livius, CCXLIIII erat. Tum primum Roma urbs libera facta est nec dominatu deinde regio sed legibus, consilio publico, et magistratibus annuis ad Iulium Caesarem usque gubernata. Regibus quidem exactis mox, qui rei publicae gubernandae onus et curam haberent, consules duo in annum creati sunt. Appellare hos conules a consulendo, quod rei publicae consulerent, placuit. Primi autem consules illi fuerunt ipsi creati qui auctores libertatis publicae fuerant, L. Iunius Brutus et L. Tarquinius Colatinus, Lucreciae maritus. Eos, qui tum forte praefectus erat urbis,

---

16. Fab. Pict. apud Liv. I. 44. 2. 23. Liv. I. 60. 3.

---

23. CCXLIIII (*ut T. Livius* I, 60. 3 *tradit*) O, CCLXIIII (*summa annorum a Siccone datorum*) O². 28. in annum *ex* creati sunt *statim* corr.

Sp. Lucrecius Tricipitinus, Lucreciae pater, centuriatis comitiis ex commentariis Servii Tulli creavit. Nihil istis regiae potestatis mutatum. Omnem ferme consules hi primi regiam potestatem, omnem regium habitum, omnia regia insignia, togam praetextam, sellam currulem, lictores cum fascibus, habuerunt. Regia quidem omnia munia obibant consules primi. Id modo cautum, quod magistratus hic consularis, qui magnus esset ac summus, haudquaquam perpetuus, uti superiori tempore regibus fuerat, sed annuus modo esset, lictores quoque solum apud unum essent, ne, si uterque haberet, terrorem populo numerus duplicatus augeret, quod duo esse creati pro uno domino viderentur. Lictores itaque Brutus concedente collega primus consulum habuit.

Brevi tamen ea potestas imminuta est. Quippe consularem magistratum tollendam ad suspicionem affectati regni P. Valerius, qui creatus consul Colatino successerat atque istam ob rem cognomento est Publicola appellatus, populo ita submisit quod provocare a consule ad populum cuique liceret et maior esse potestas populi quam consulis videretur. Mos autem a regibus datus mansit, ut quemadmodum soleret regis, ita consulum nomen publicis in tabulis ac monumentis ad honorem, ad memoriam, ad dignitatem inscriberent, numisma quoque ita signarent quod hinc unius, inde alterius consulis superscriptio et imago esset. Honore isti principes senatus, populi, civitatis erant. Omnibus quidem in re publica faciendis praeerant consules, sed ita praeerant quod nihil arbitrio et potestate sua verum ut erant aut senatus consulto aut plebiscito iussi et domi rem publicam gubernarent et foris bella datam sibi in provinciam gererent.

Patrum vero ordinem, quod esset proximi regis Tarquinii sevitia diminutus, Brutus, ut creatus est consul, quo esset plus virium in senatu, trecentorum ad numerum auxit. Eos quidem e primoribus ordinis equestris legit. Ortum vero inde ferunt ut sint patres conscripti in senatu dicti, quod eos vocarent patres qui e veteribus superessent, conscriptos autem qui essent a Bruto electi noviter appellarent.

Divinam quoque ad rem, ut esset qui ea obiret sacra quae rex ipse soleret, patres referente Bruto sacerdotem creant. Regem

hunc sacrificiorum appellant, sed pontifici subiiciunt eum, ne libertati novae datum sacerdoti huic regis nomen officeret. Postea vero imperio crescente varia occasio introduxit ut qui consulum obirent vices, dictator, proconsul, praetor, censor, decemviri, tribuni plebis, tribuni militum crearentur.

Anno quidem post exactos reges nono, cum bellum hinc Sabinum, inde Latinum urgeret, dictator primum Romae Aetrusco more creatus est. Tremendus hic magistratus severusque ac summae potestatis erat, quod dicto eius parendum esset nec ab eo ad populum uti a consule provocare liceret. Insignia erant huic consularia omnia, sed nunquam, ni magno urgente periculo, neque tunc ad annum sed certum vel ad diem vel ad bellum designabant.

Magistrum equitum sibi quem volebat ipse dicebat iure suo. Is nanque ob eam rem equitum est magister dictus, quod in bello equestres ipse copias duceret; qui vero dictator esset, is etsi praeesset omnibus, legiones tamen solum pedestres more maiorum ducendas haberet.

Imperii quoque amplitudo creandi proconsules morem induxit. Designatam sibi quisque provinciam consulari imperio gubernabat, quod neque adesse ubique ad bella gerenda nec omnes obire provincias consules, qui modo essent duo, possent. Numerus autem proconsulum diffinitus erat nullus, sed uti erat e re publica creabantur.

Anno vero qui exactis a regibus septimus et quinquagesimus fuit imperium a consulibus ad decemviros translatum est. Hi nanque sunt, ut primo memoravi libro, scribendas ad leges consulari imperio ac sine provocatione creati. Horum quisque decimo suo die (ita enim convenerant) fasces et dicendi populo iuris potestatem habebat. Sed vix perlatis tabulis ob unius Appii Claudii noxam abdicare se omnes coacti sunt. Res quidem brevi atque mox ut leges descriptae sunt ad consules rediit.

Deinde sex ferme ad annos censores creati sunt. Duo erant isti et in quinquenium creabantur. Censores vero sunt a re ipsa, quod praeessent faciendo censui, appellati. Id munus instituerat primum, ut dixi, Servius Tullus. Postea vero ut sunt reges exacti, ius omne faciendi census, uti caetera quae regiae potes-

tatis fuerant, ad consules delatum erat. Creandi vero novi magistratus huius dedit causam quod bellis urgentibus neque populus sine censu esse nec qui essent consules navare operam commode censui faciendo possent. Res quidem parva visa primum, quod nil iuris habere ni censendi modo populum videretur. Quippe illustris magistratus hic multaeque dignitatis ac severitatis fuit. Eo nanque venit quod haudquaquam de opibus modo sed de moribus etiam ac vitae disciplina censeret, vectigalia augeret minueretque, noxios vero ita notaret ut qui senator esset amoveretur senatu, qui eques, quem de publico haberet equum amitteret, qui plebeius, aerarius fieret nec in albo suae centuriae remaneret.

Postea vero quod bellis essent dietim magis atque magis consules impediti, praetores qui et domi ius populo dicerent et foris datas sibi provincias gubernarent creati sunt. Hos autem praetores appellatos quod auctoritate praeirent populo Nonus Marcellus scribit. Numerum horum habuit Roma pro tempore varium. Principio creati praetores duo sunt. Urbanum alterum, peregrinum alterum appellabant, quod ius alter peregrinis, alter civibus diceret. Deinde vero plures augendo numerum ad octo usque creati. Qui vero in coloniis ius dicerent, hi sunt duumviri appellati. Populo autem illi cum baculis, isti duabus cum fascibus anteibant. Insignia quidem praetori uti consuli, sella currulis et toga praetexta et purpurata, sed duo cum fascibus modo lictores erant. Honore quidem praetores ferme pares consulibus videbantur. Praetoribus autem iudices senatorum e numero, qui esse non suspecti partibus viderentur, audiendas ad causas dabant. Erat quoque centumvirale iudicium. Erant minuta alia iudicia multa. Sed maiores impresentia magistratus omissis minoribus memoramus. Absolvendi enim hoc loco aediles, quaestores, tribuni restant. Deinde poetarum ad vitas, uti est principale propositum, ex ordine revertemur.

Aediles quidem publicis ludis ac aedibus praeerant. Nomen ab aedibus huic magistratui datum, quod aedium non tantum sacrarum sed privatarum etiam curam haberent facilisque ad

16. Non., p. 23 M

eum plebi aditus esset, tradit Pompeius Festus, grammaticus quippe antiquus et isto in genere doctus, in eo libro quem accurate de Verborum Proprietate scripsit. Hunc plebs magistratum habuit primum. Ludis enim et sacris praeerant aedibus in quibus scita omnia sua plebs deferret. Duo quidem primum ac plebeii modo aediles erant. Quo vero anno praetores creati primum, eodem patrum e numero alii duo, qui curruli sederent sella, aediles facti. Unde ortum ut ediles alii plebeii, alii currules appellentur. Sella enim a sedendo dicta est. Regia quidem sedes erat. Currulis autem ideo dicta, quod ea qui essent reges, cum veherentur curru, ad eminentiam uterentur. Postea vero cum regibus exactis libera Roma fuit, magistratus maiores quos nominavi, consules, dictatores, praetores, aediles, regio more sella curruli utebantur. Unde magistratus hi sunt currules, caeteri vero plebeii seu pedanei appellati, quod irent pedibus neque veherentur curru nec sella curruli uterentur.

Quaestores autem [ministrandam ad pecuniam publicam creabat Roma. Hi domi forisque complures, et a quaestu sunt quaestores dicti. Iuniorum quidem hoc munus erat. Gradu enim hoc primo spem ascendendi maiores ad magistratus dabant.

Sed magistratus hi primum omnes fere patricii. Plebs vero et suos tandem habuit tribunos et horum particeps aliquando fuit. Ipso nanque partae libertatis initio atque dum vixit Tarquinius (annos posteaquam pulsus est regno ad XV vixit) omnis rei publicae gubernatio omnisque potestas, ut dixi, apud consules et patres erat. Omnia quidem summa cum ordinum concordia illum ad diem gesta, quod plebs obedienter et patrum et consulum pareret dictis, patres quoque et qui essent consules honesta iuberent. At vero ut defunctus est vita Tarquinius, discordia ingens atque perpetua inter patres et plebem orta. Quippe nulla deinde patrum erga plebem humanitas, nulla benignitas audita est. Mox quidem insolens facta nobilitas contemnere plebem eandemque affligere atque ut servam habere coepit. Plebs

1. Fest., p. 13 M.

32. pleb(em) *i. r.* 33. *Ex* cepit *corr.*

autem et magnis et multis cum publice tum private iniuriis lacessita, cum neminem omnium qui ferret opem afflictis haberet, secessit in montem. Fuisse hunc alii Aventinum, qui est in urbe, alii Sacrum, qui trans Anienem flumen ad tria milia passuum distat ab urbe, putant. Erant quidem una e civitate populi duo ac discordes facti. Fremebant nanque patres in plebis audaciam, plebs vero patrum et superbiam et avariciam nimiam ac supra quam tolerari posset pleno animo incusabant. Plebe autem perseverante ac se venturam in potestatem patrum ni adaequatis legibus omnino negante, legatum ad plebem qui de condicionibus ageret miserunt patres. Is fuit Menenius Agrippa, vir quippe patrum ex ordine magnus sed plebis omni officio amicus et fautor. Missus igitur orator a patribus iste plebem hac condicione sedavit, ut plebi liceret annuos tribunos habere, qui et sacrosancti essent et plebem omni a vi patrum ac consulum tuerentur. Tum primum tribuni plebis creari cepti; quinque numero fuerunt primi. Deinde numerus eorum ad decem auctus crevit. Sed victoria illa plebis animus ad honores factus avidior nunquam desiit agitare patres quoad tandem cursu temporum potestatem creandi e plebe et consules et quos nominavi omnes magistratus haberet.

Tribuni quoque militum odio consulum creati sunt. Sed hi aliquando gubernandam ad rem publicam consulum loco, aliquando sub consulibus, ut essent in exercitu ad ordines ducendos, facti.

Hi denique sunt magistratus quibus est Romana res publica annos CCCCLXIIII, hoc est a regibus exactis ad Iulium Caesarem, gubernata auctaque ac domina totius prope orbis facta. Eo quidem tempore re publica libera omnem fere terrarum orbem domuit Roma. Postea vero in quem nominavi, Iulium Caesarem, incidit, qui et senatum oppressit et imperandi mores adeo immutavit ac dominandi ea principia dedit unde urbs tandem illa imperio est ac libertate nudata. Quippe auctore Iulio Caesare magistratibus et nomina mutata et potestas diminuta est. Nulla deinde patribus, nulla populo Romano, nulla rei publicae libertas fuit. Nihil enim consilio publico actum, sed omnia qui esset princeps suo iure et arbitrio gubernavit. Consules vero aliquamdiu,

ut esse quaedam facies rei publicae videretur, non, uti solerent civitate libera, centuriatis comiciis sed principis nutu sunt ac sine potestate creati. Qui autem ius populo dicerent, hi deinde sunt haudquaquam praetores sed praefecti praetorio appellati.

Dictum vero tandem sit velim hoc loco de magistratibus satis. Libro autem sequenti ad eorum qui restant memorandas poetarum vitas, uti est propositum, revertemur.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Tertius Explicit et Incipit Quartus ad Filium Polydorum Feliciter

Philosophi antiqui, graves sane ac docti viri, qui rerum causas varietatemque perquirunt, Polydore mi suavissime fili, hanc in sententiam veniunt, dispositione siderum fieri ut quemadmodum frugum ita ingeniorum nunc fertilitatem quandam et maximam copiam, nunc sterilitatem summam esse atque inopiam videamus. Huic rei argumentum ac fidem praebet quod manifesto constet Hebraeum populum, qui deum caeli altissimum coluit, prophetas interdum complures, interdum nullum penitus habuisse. Atque illud satis liquet quod Graecia summum florem ac copiam peritorum haudquaquam semper sed nominatim Philippi et Alexandri temporibus habuit. Deinde vero eo delapsa est ut quae philosophiae, quae eloquentiae, quae omnium doctrinarum se nutricem atque parentem vocat, ea deinde annis multis ac presertim hoc tempore nuda esse doctrinis ac prope carere litteris videatur. Italia quoque si recensere velit peritos omnes qui aut Romae aut usquam Siculo a freto nostras usque ad Alpes, quae Alemaniam ab Italia dirimunt, digni memoria extiterunt, inveniet paucos alio tempore quam Punicis a bellis primos ad Caesares floruisse. Quippe habuit aetas illa (anni non multi supra CC fuerunt) quicquid est luminis et studii doctrinarum. Tum quidem Roma, quae una esset in terris virtutum domus ac mater, quam maxime claruit et imperio et doctrinis, quod hinc devictis Penis metuenda sibi nulla gentium superesset, inde civitatis opulentia atque felicitas honoribus ac premiis excitaret ingenia ad studia litterarum, ut viros sicuti fortes ad bellum et arma, ita doctos et sapientes

---

16. Alemaniam *i. r.; erat* Germaniam? 17. dirimunt *i. r.; erat* dirimit.

ad consilia pacis haberet. Vim quidem amplissimam ac frequentiam singularem et celebrem hominum peritorum habuit aetas Octaviani Augusti cum liberalitate principis, qui et doctus esset et doctos multis favoribus sublevaret, tum caeli dispositione, quae certa ratione movetur et influit. Adde quod nascente domino illo nostro (reverenter est nominandus) Iesu Christo, qui aeterni et maximi dei est sapientissimus filius ac verus deus, natura fecundior esset ac plena rebus optimis ingenia etiam plura solito ac meliora produceret. Postea vero ea mentis delectatio isque animi calor ad virtutes et litteras paulatim quasi languente igne tepidiores facti ac pene tandem extincti sunt, quod neque faverent caeli mutato loco nec adessent principes qui huic rei commodos, ut solerent veteres, ullo auxilio ullave gratia invitarent. Facile quidem indocti contemnunt doctos, quod virtutem non colant qui nescii virtutis sunt. Id tamen efficere nulla malignitas vel temporum vel hominum potuit, quod litteris vacua ita secula omnia fuerint ut interdum habitus non sit quisquam qui, etsi claros inter poetas ac doctissimos viros non sit annumerandus, his tamen in litteris ac doctrinis optimis ita versatus est quod usu et arte cognosceret saltem utrum pes sit dactylus vel spondeus.

Sed iam tandem unde sumus digressi ad poetas qui memorandi restant, ut nostra exigit institutio, revertamur. Horatium igitur, Venusinum civem ac poetam egregium, cuius vitam quam potuimus copiose superiori libro descripsimus, qui sequatur ex ordine poetarum sine intervalo memorandum ullum invenio. Iam enim caeli dispositione mutata et ingenia frigescebant et, quae magna solebat esse, rarescebat frequentia peritorum. Proximus vero adest A. Persius Flaccus. Anno iste posteaquam communem ille abisset in locum VI et XL natus est. Annus tunc nativitatis Christi XXXVII, imperii Tyberii Caesaris XXI, ab urbe condita VII^{c} LXXXVIIII erat. Quippe nascitur Persius pridie Nonas Decembres, Tyberio imperatore, Q. Fabio Persico et L. Vitelio consulibus. Quamquam enim summa potestas ac

---

4. *Ex* dispositione caeli *signis* b a *corr.* 15. non *sscr.* 17. secula *sscr.*

omnis monarchia unum ad principem devenisset, mos tamen consules creandi mansit, ut dixi, perdiu, ut, quae vere nulla esset sub Caesaribus, quaedam esse pristinae libertatis umbra ac rei publicae facies videretur. Gente fuit Tuscus Persius. Oppidum vero in quo natus est olim Veliternum, nunc Volterras appellant. Nomine pater Flaccus, mater Fulvia vocati sunt. Familia utrique honesta et, quantum esse illo in oppido potuit, notabilis et dives. Ordinis equestris pater fuit. Ipsum quidem amisit infans. Annus tunc sibi haud satis integer sextus erat. Educatus est deinde apud matrem, quae femina esset cum opibus tum castimonia vitae primaria. Viro ea secundo (nomen huic Furio erat) nupsit. Romanus hic patria ac ordinis equestris fuit. Puer autem Persius annos iam duos ac decem natus Romam ad vitricum cum matre concessit nec apud eum secus quam filius observatus nutritusque ac doctus est. Litteras itaque Volterris primas, Romae reliquas noster Persius didicit. Praeceptores habuit in grammaticis Palemonem Vincentinum, magistrum illo in genere excellentem. In rhetoricis Virginium Flavum audivit. Romae tum iste locum docendi artem dicendi precipuum ac singularem habebat. In philosophia auditor et Cornuti et Bassi fuit. Erant hi supra alios viri memoria illa non philosophiae modo sed poesis etiam gratia venerandi.

Ex studiosis autem qui essent aequales atque eodem in genere versarentur, Lucanum singulari familiaritate ac benivolentia coluit. Cornuti auditor erat uterque ac saepe, ut iuvenes solent, epistolis ac disputationibus concertabant. Extant quas vidi ac fortasse aliae quaedam epistolae utriusque amice ac familiariter utrinque scriptae. Ethicum vero Senecam, Lucani patruum, qui iam esset vir consularis ac senex, vidit eundemque opera sodalis sui Lucani allocutus est Persius. Ipsum quoque Seneca libens et audivit et vidit cum nepotis sui Lucani, qui eum introduceret, gratia et amore, tum quod isto in iuvene optimum esse ingenium ac supra aetatem quaedam gravitas videretur.

Eruditionis vero experimenta dedit adolescens complura Persius noster. Sed qui essent digni laude versus scripsit primum in eam sororum quae ante virum nescio quo tristi ducta consilio se necasset. Deinde sunt ab eo poemata duo scripta. Alterum Prae-

textam, alterum Opericum appellavit. Ista Cornutus edi prohibuit. Postremo autem doctior factus atque ita corroboratus scientia poetandi quod poeta nominari inter poetas merito ac iure posset, vitia e Lucillii vestigio reprehendere statuit. Tum quidem opus coepit egregium, sed mors inexpectata praeveniens ne perficeret vetuit. Stomachi nanque vitio captus ipso in aetatis flore (annum Persius nonum ac vigesimum tum agebat) vita defunctus est VIII Kallendas Decembres, imperii Neronis anno VIIII, M. Rabirio et C. Asinio consulibus. Sepultus est Appia via in praediis suis octavum ad lapidem. Fortunarum eius, etsi aliter testamento cavisset, bibliotecham (libri erant VII^{c}) Cornutus habuit; reliqua matri sunt ac sorori data. Atque illud memorare, ne in errorem, quae solet multos, nominis aequivocatio quemquam trahat, hoc loco placet: Persium alterum apud Ciceronem et in Oratore ad Q. fratrem et inter oratores ad Brutum nominari. Sed ille orator, hic poeta fuit. Mortem ille civitate libera obiit, hic longe post, cum re publica oppressa Tyberius imperaret, natus est. Huic vero ea scribendi ratio placuit, quod voluisse magis non legi sua quam intelligi videatur. Satyrarum Persii nostri liber modo extat unus haud minus verbis obscurus quam sententia gravis atque severus. Nempe tanta est maturitate perfectus quod eo uno eodemque parvo libro poeta hic multum sit gloriae ac nomen immortale iudicio Quintiliani et peritorum omnium assecutus. Tanti vero est a Petrarca is liber factus ut dicere soleret malle se unum hunc Persii librum et parvum librum quam quotquot fecisset ipse libros, qui numero multi sunt et versu et prosa, scripsisse. Recitavit ipsum publice Cornutus primum sed voce leni, deinde Bassus vice impetrata ea voce eoque gestu legit ut qui audirent omnes his litteris praediti obstuperent atque tandem desiderio videndi sibi alterutrum e manu carpendo certarent. Lucanus vero exclamans lacrimose dixit: «Quaenam poemata ista tam severa essent.» Hunc correxit librum Cornutus.

---

15. Cic. *De Or.* II. 25. 15. Cic. *Brut.* 99. 23. Quint. *Inst.* X. 1. 94. 24. Hoc non inveni. 31. *Vit. Persii.*

---

1. *Pro* Hodoeporicon. 4. *Ex* Lucilii *corr.* (*etiam in indice*).

Versus nanque ab eo quidam dempti, aliqui emendati sunt. Emendatus est ab eo is versus, « Auriculas asini quis non habet, » ne, ut videbatur ac erat, in se dictum Nero princeps tunc sevissimus coniectaret. Scriptus enim a Persio ita erat versus: « Auriculas asini Mida rex habet. » Fuit Persius vita severus, fama pulcher, pius erga necessarios, verecundus ad omnes, pudiciciae vero tantae ut virginem ipsum et mortuum et natum dicant.

Aequalis vero idemque familiaris suus ac studiorum comes, M. Anneus Lucanus, post eum non amplius anno vixit. Anneorum hic honesta e familia Cordubae natus est. Patrem L. Anneum Mellam, matrem Athilam habuit. Fratres patri fuerunt duo, alter Iunius Anneus Gallio, declamator, alter L. Anneus Seneca, Stoicus appellatus. Romam Seneca profectus est primum, deinde Gallio et Mella et, qui tum erat puer, Lucanus haud multo infante maior secuti sunt. Viri omnes egregii cum innata prudentia tum eloquentia ac doctrinis erant. Nec difficile principis beneficio sunt civitate donati, moxque equestrem in ordinem atque tandem inter senatores scripti. Quippe philosophiam Seneca in deliciis habuit ac lumen vitae moralis fuit. Sed de ipso dicetur loco suo. Gallionem vero animi tranquillitas oblectavit. Mellae autem fungi magistratibus placuit, nec plebeia sed quibus aetate illa veteres et clari cives Romani etiam potirentur munera obiit. Erat quidem magnus animo, corporis quoque habitudine atque prudentia gerendas ad res omnes idoneus. Lucanus igitur Romae litteris studuit atque ut venit ad aetatem arte poetica delectatus est. Quos vero Persius, eosdem ipse habuit praeceptores. Uxor eius nomine Argenteria dicta. Femina haec fuit non pudica modo erga maritum sed litteris etiam supra feminas erudita. Metri nanque faciendi rationem ita novit quod eam saepenumero maritus in complendo versu (memoriter hoc Sidonius in epistolis refert) adiutricem habuit. Metro quidem multa utrinque sunt et certando iocose et ingenium exercendo studiose dicta. Denique Caesaris gesta canere aggressus Bellum Civile scripsit

---

2. Pers. I. 121. 4. *Vit. Persii.* 30. Sidon. *Ep.* II. 10. 6.

---

4. a Persio *i. r.*; *erat* ita erat. 16. *Ex* principes *corr.* 20. *Ex* tranquilitas *corr.*

Lucanus. Libri eius extant decem tanta ratione perfecti ut eos cum legis non legere bella sed audire clangere tubas, videre concurrere acies, milites ferire ac gerere bella putes. Accommodate quidem canit arma. Ipsum Dantes Alegerius, vulgaris quippe sed doctus poeta et gravis, suo in Inferno Maronem de poetis ita loquentem inducit ut locum Homero primum, Horatio secundum, Ovidio tertium, Lucano quartum in numero poetarum assignet. Isidorus vero ipsum haudquaquam inter poetas annumerat, quod artificiali nulla sit dispositione nullave poetica fictione usus, nec poema scribere sed historiam videatur. Nec ab Isidoro multum Quintilianus differt. Nempe ardentem ipsum concitatumque ac sententiis clarissimum esse, sed oratoribus magis quam poetis imitandum scribit. Nero quoque, qui tunc imperaret ac iuvenis doctus esset, Lucani scripta vituperavit saepe atque opprimendam eius ad famam ne ederentur inhibuit.

Sed scripturus non erat pauca Lucanus, ni, quae tunc seviret, tyramni crudelitas vetuisset. Nero quidem iam consilium omne pietatis, clementiae, humanitatis abiecerat; iam crudelissimus factus et fratrem Britanicum et matrem Agrippinam occiderat; iam urbis partem magnam incendio devastarat. Taceo reliqua. Lucanum vero, qui esset iuvenis sed poeta fama nominis perfloreret, interfecit subiratus, si credimus vulgo, ob scriptum versum, « Unde tuam videas obliquo sidere Romam. » Eusebius vero, temporum Graecus scriptor, et, qui Neronis vitam Latine ac plenius explicavit, Cornellius Tacitus Lucanum a Nerone occisum quod sit reus Pisoniana in coniuratione deprehensus scribunt. Pisone quidem auctore liberandam ad patriam in caput Neronis coniuratum erat, sed facinus minus tacite custoditum detulit ad Neronem servus. Conscios primum iste Natalem et Sevinum, deinde Natalis Pisonem et Senecam, Sevinus Lucanum, postremo Lucanus, cum negasset diu, tandem matrem Athilam

---

4. Dant. *Inf.* IV. 88-90. 8. Isid. *Etym.* VIII, 7. 10 11. Quint. *Inst.* X. 1. 90. 23. Lucan. I. 55 23. Hieron. *Chron. Ol.* 210. 3 25. Tac. *Ann.* XV. 49.

---

2. videre concurrere acies *i. r.*

nominavit deceptus blandimentis, quod impunitate promissa veniae spem haberet. Sed prehendi Nero confestim Lucani matrem eandemque nulla cum lenitate torqueri sed omnibus minis ac cruciatu iubet, ratus omnem se rem ab ea facile habiturum, quod delicatae vitae feminae neque animum ad minas fortem nec corpus ad tormenta patiens fore putavit. Matronam igitur aetate ac morum sanctimonia venerandam missi carnifices, nec magis officio quam verbis et aspectu terribiles, ad tormenta uti plebeiam quandam servamque ac feminam sceleratam trahunt. Nec mora; ipsam, ut erant iussi, et fuste et fune contorquent. Illa vero animo virili constans ac fortis omnes ad cruciatus mansit nec pervinci ulla vi femina potuit ut diceret quicquam quod ulli posse obesse videret. Id autem feceritne quod esset insons et facinoris nescia aut quod animi constantiam illam induxerit, ut pati omnia atque mori potius quam nominare noxium quemquam mallet, incertum habeo. Satis hoc liquet, quod fortis constansque supra quam posset aut sperari aut credi, non dixerim de femina, quod is sexus impatiens sit ac levis, sed ullo etiam magno ac fortissimo de viro ad omnia tormenta et cruciatus fuit. Nox quietem tortoribus nequicquam die integra fatigatis dedit. Ubi vero alter illuxit dies, iterum ad tormenta acrius torquenda retrahitur. Sed vehebatur sella, quod suis neque pedibus ire nec membris insistere mulier tormentis fracta et dillacerata posset. Evecta igitur quam forte gerebat fasciam pectori alligatam pedetentim solvit eandemque clanculum in laquei modum hinc capite uno cervici suae, inde sellae altero innodavit, seque mox sella deiecit ac spiritum tenuem suspensa emisit. Finis Athilae hic, nullo satellitum tale quicquam metuente, fuit. Ad Lucanum vero qui brachiorum venas inciderent misit Nero. Effluebat quidem sanguis, ut vivaci e corpore solet, abunde. Ipse autem ut sensit pedes, manus et quae sunt extrema corporis membra frigere seque magis atque magis languere ac proximum morti esse, recitare quos diu ante fecerat versus de milite similem casum passo coepit atque illos recitans expiravit. Epitaphium eius marmorea tabula inscriptum litteris

---

25. hinc *sscr.* 25. inde*i. r.* 31. *Ex* langueri *corr.* 34. (epi)teph(ium) *i. r.; ex* epitha(phium?) *statim corr.*

priscis Romae ad Pauli apostoli templum hoc extat: « M. Anneo Lucano, Cordubensi poetae, beneficio Neronis Caesaris fama servata. » Anno imperii Neronis decimo interfectum Lucanum scribit Eusebius.

Neque vero felicior exitus vitae quos nominavi aut patruis aut patri fuit. Venis quidem incisis moralis Seneca, ut loco dicetur suo, necatus est. Gallio iussus Neronem adire, ut faciem tyramni aspexit, permotus ingenti quodam vel dolore vel timore ne ad supplicium traheretur suo se gladio sub Neronis oculis interfecit. Mellam quoque opes Lucani filii saepius repetentem accusavit Fabius Novianus, quod Pisonianae coniurationis conscius simul cum filio et fratre fuisset. Quamobrem venis incisis et vitam et quas petebat filii opes amisit. Ita Lucanus, ita patrui ambo, ita parens uterque sunt a Nerone crudeliter ac impie omnes occisi.

Iniuriis autem istis, quae et nimium maximae et capitales fuerunt, lacessitus L. Anneus Seneca, poeta tragicus, moralis Senecae filius, quas habemus decem tragoedias scripsit, ut Neronis nomen, cum maiori non posset ulcisci vindicta, hoc saltem perpetuo et immortali testimonio ad posteros quanta posset infamia commendaret. Quae autem tragoediarum eius numero nona est, nomine Octavia inscripta, ea Neronis sevitiam propriis adeo verbis dignisque et accommodatis sententiis effingit, exprimit, memorat quod haudquaquam minus quam esset impius, crudelis, sevus, sed post natos homines fuisse, ut fuit, tyramnus longe omnium crudelissimus videatur. Ita quidem vixit Nero iste ut nomen hoc « Nero, » quod ante ipsum nobilissimis Claudiis esse cognomen vetus ac illustre soleret, id post eum, quod sevissimus fuisset tyramnus, uti nomen infame blasphemaque ac tyranni crudelissimi proprium audiatur.

Sed memini hoc loco, cum tragoedias Senecae memoravi, contentionem et magnam contentionem audiri solere, quod earum

1 C. I. L. VI. 6*; Vat. lat. 1769 ad fin.: ego Rolandus de Plazola, dum Rome essem legatus civitatis Padue, apud ecclesiam S. Pauli, etc. (cf. Jahn, *Persius*, p. xxxiii, Leo, *Senecae Trag.* I. 7). 4. Hieron. *Chron. Ol.* 210.3

16. (Anne)us *i. r.* 17. *Ex* tragedias *corr., ut alibi* 28. (bla)sphem(aque) *i. r.*

auctorem multi ac ferme omnes Senecam moralem, nonnulli Gallionem, aliqui Mellam, quidam Lucanum, pauci, quos sequor, Senecam poetam, qui esset filius Senecae moralis putent. Valerius nanque Martialis, poeta ludis plenus, suo in epigrammate, cum ad Licentianum quo in loco essent quidam poetae nati memoraret, hac de re hunc versum scripsit: « Duos Senecas unicumque Lucanum facunda loquitur Corduba. » Sidonius autem, vir et natus loco summo et istis in litteris quae ad eloquentiam et humanitatem attineant doctus et antiquus scriptor, hoc istud ad propositum ita locutus est versibus istis: « Nam quod praepotens Corduba alumnis faciundum ciet, hic putes legendum quorum unus colit hispidum Platona incassumque suum monet Neronem; orchestam quatit alter Euripidis, pictum fecibus Eschylon secutus ac plaustris solitum resonare Tesphyn, qui post pulpita trita sub coturno ducebat olidae patrem capellae; pugnam tertius ille Gallicam dixit Caesaris, ut socer generque cognata impulerit in arma Romam .» Haec nanque poetico discursu ita sunt a Sidonio dicta ut nomine neminem nominet, sed Cordubensium e numero alium esse philosophum, alium tragoedum poetam, alium, qui Bellum Civile scripsit, poetam dicat.

Nos vero hanc rem tractemus sensim atque ita percribemus ut quis vere tragoediarum sit auctor, is manu tangi et oculis videri possit. Est quidem perfacilis ista et pulchra cognitio. Nempe illud imprimis manifesto liquet tragoediam quae nona ordine Octavia inscripta est mortem et Neronis et Octaviae continere. Id quoque omnium qui gesta illorum temporum accurate ac vero scripserunt testimonio satis constat, Neronem hunc istum qui Caesarum crudelissimus memoratur anno imperii sui matrem Agrippinam quinto, Lucanum decimo, Stoicum Senecam XI, uxorem Octaviam XIII, Mellam vero atque tandem se ipsum XIIII occidisse. Gallio autem quo anno Lucanus vita defunctus

---

4. Mart. I. 61. 7-8. 7. Sidon. *Carm.* IX. 230 sqq. (hi versus reperiuntur in cod. Vat. Pal. lat. 1672 post Senecae tragoedias).

---

1. nonnulli *i. r.; erat* quidam? 2. quidam *i. r.*; *erat* plurique? 4. Valerius... Corduba *i. m. inf. add.* 4. ludis plenus *i. r.* 8. autem *i. r.*; *erat* nanque. 21. percribremus (r *exp.*).

est, eodem se ipse manu propria interfecit. Quae, cum sint, ut dixi, vera nec inficiari ea possit quisquam, manere stabile ac firmum docent quas memoravi tragoedias non morali a Seneca, non a Gallione, non a Mella, non a Mellae filio Lucano, quod essent inter Neronem atque Octaviam iam occisi, scriptas esse. Hoc nanque fatebitur quisquam, ni forte sit ex illis qui aut vivos divinari futura aut mortuos poetari et scribere tragoedias putent. Mortem quidem Octaviae atque Neronis ita quae nona est commemorat tragoedia ut scripta neque a mortuo nec divino ab homine sed a poeta qui rebus adesset, qui videret, qui postea viveret ac perdiu viveret videatur. Non enim tot talesque tragoedias scribere opus facile ac temporis parvi fuit. Urgent tamen pertinacius quidam et, cum victi ratione quae dixi de Octavia esse verissima fateantur, reliquas omnino esse ullo ab homine ni morali a Seneca, quod gravibus sint passim refertae sententiis, scriptas negant. Alium quidem Octaviam, alium caeteras scripsisse putant. Sed confutat hos stilus ipse. Quisquis enim intelligit facile videt his tragoediis nullam varietatem sed omnibus unum aequalemque dicendi tenorem, elegantiam, dignitatem esse, ut profectae omnes, uti sunt, uno fonte, uno parente, uno capite videantur. Inest quidem scribentibus (hoc fatebitur peritus quisquam) data cuique ipsa a a natura certa proprietas quae unum ab alio dicendi varietate quadam ita discernit atque seiungit ut nemo non varius ab alio recte perspicientibus videatur.

Sed iam satis patefactum existimo quas memoravi decem tragoedias non Stoico a Seneca, non ullo a fratrum, non a nepote Lucano scriptas. Id modo restat ut eas scripsisse quem iam saepe nominavimus Senecam, moralis Senecae filium, doceamus. Quippe Stoico Senecae filios tres fuisse, Novatum, Mellam et Senecam, ut testes alios taceam, ipsa testatur inscriptio librorum eius qui extant hos istos ad filios suos Declamationum seu Civilium Causarum scripti. In studiis eloquentiae versabantur isti. Hoc enim doctrinarum genus haec familia quasi peculiare ac proprium habuit. Sed Novato precipue agere causas, Mellae declamare, Senecae autem, qui natu minor esset, uti poetis ac versus facere pla-

---

9. scripta *sscr.* 17. stillus (l *exp.*)

cuit. Hic quidem hic est qui et tragicus fuit poeta et ulciscendam ad iniuriam quas dixi tragoedias in mortuum Neronem quam primum potuit libere ac tute scripsit. Ipsum nanque et sevos inter tyramnos annumerat et crudelissimum omnium fuisse commemorat. Poetico enim artificio poeta hic usus et Agrippinam, Neronis matrem, imprecantem filio turpem fugam dignamque ac meritam mortem et uxorem Octaviam exilium suum ac miserandam necem ita deflentem inducit ut quae iam erant praeterita, ea futura legentibus videantur. Sic enim Virgilius memoraturus qui iam Romani principes claruissent Anchisem induxit, qui Aeneam unaque Sibyllam conventus trahit in medios turbamque sonantem et tumulum capit unde omnes longo ordine possit adversos legere et venientum discere vultus. Illud autem perspicuum esse novit doctus quisque rationem aliam et narrandi et disponendi poetas, aliam historiarum scriptores habere, quod alteri sub fabulae specie puncta modo et capita rerum tangant, alteri gesta uti vere sunt gesta ordine naturali sine figmento narrent.

Equidem ista de re, quod eam patefactam satis existimem, plura non faciemus verba, si modo explicaverimus (sic enim placet, ne pretermissum quicquam quod ad rem pertineat videatur) unde sint homines etiam docti hunc in errorem lapsi ut quod a filio factum opus manifestissime pateat, id scriptum a patre vana opinione credant, fateantur, dicant. Quippe filius hic qui tragicus poeta esset, ut saepe fit, e patris vestigio L. Anneus Seneca appellatus est. Hinc posteris ortus error ut moralem nescii habuisse filios tragoedias scripsisse putent. Id enim accidit multis, ut rebus vel gravioribus vel gratioribus delectati parvi faciant ista atque Senecae appellatione contenti nec quae dixi, quasi nimium minuta ac plebeia considerent, nec utrum sit Stoicus aut tragoedus vel alius investigent.

Hunc temporum ordine sequitur Statius Papinius Sursulus Tolosanus. Sic enim animus persuadet, nam et tempore aequales et patria vicini sunt. Hispaniae quidem est finitima Gallia. Ille

9. Verg. *Aen.* VI. 752 sqq.

27. multis *i. r.* O (*erat* plurisque) *om.* H.

quidem Hispanus Corduba e civitate, hic Gallus e Tolosa fuit. Qua vero in parte Galliarum est sita Tolosa, eam veteres Aquitaniam, nos linguam Occicanam seu Narbonensem provinciam appellamus. Quippe Gallia omnis, ut suis in Commentariis tradit Iulius Caesar, qui eam devicit ac domuit, tres in partes divisa est. Ipsarum unam incolunt Belgae, alteram Aquitani, terciam, qui eorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Celtas ab Aquitanis Garuna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Belgae proximi sunt Germanis qui trans Rhenum habitant. Aquitani a Garuna flumine ad Pyrineos montes et Hispaniam vergunt. Celtae inter utramque gentem sunt.

Statio autem, ut nostrum ad propositum revertamur, fuerunt opes non tenues nec parentes obscuri. Nomine sunt pater Papinius, mater Agilina vocati. In litteris autem iuvenis Statius quam maxime Burdegalli atque Narbonae (civitates hae sunt Galliae) studuit, operam doctrinis optimis sed principaliter eloquentiae dedit. Apud Gallos rhetoricam docuit atque in foro causas complures easdemque multa cum laude egit. Multum quidem in dicendo et metro et prosa hic potuit. Romam venit cum imperaret Nero. Tum quidem spe favoris emendi, quam metro fecisset fabulam Agave, quae furens Pentheum filium interfecit, Paridi Panthomio vendidisse fertur. Erat iste apud Neronem magnus sed tanta vanitate plenus quod factas ab aliis fabulas blandimentis multis ac precio emeret easque sibi inscriberet falso ac veluti a se factas in publicum ederet, ut esse qui non esset poeta inani fama multitudini videretur. Statio autem brevi cognita virtus sua apud peritos et graves nomen celebre ac magnum fecit. Erat in eo raris datum a natura munus et ingenium optimum et lingua facunda. Erat quam arte et studio percepisset, bonarum artium ampla cognitio.

Interea vero Neronem Galba, Galbam Otho, Othonem Vitelius, Vitelium Vespasianus imperio spoliavit. Id enim res tunc Romana quasi fatale malum est passa, ut quos nominavi brevi

---

5 Caes. *B. G.* I. 1. 1. 20 Iuv. VII. 83-87 («Panthomio,» i. e., pantomimo, fortasse ex scholiis sumptum).

---

10. *Ex* pireneos *corr.*

quodam temporis cursu (annus ferme non integer fuit) imperatores fortuna mutaret. Paulum res sub Vespasiano quievit. Annos hic decem imperavit. Ei Titus filius, Tito Domicianus frater successit. Sed in Tito erat summa clementia, liberalitas, benignitas; contra vero in Domiciano apparebat ac erat omnis ignavia, omnis superbia, omnis crudelitas. In necem fratris, qui maior natu successisset patri ac imperaret iure, saepenumero insidiatus est. Hac re Statium permotum ferunt ut Tito vivente qui extant Thebano de bello scriberet libros. Quod enim increpare haud palam auderet tacite monuit, caverent ne sibi ut Thebanis regibus eveniret, qui regnare cum neuter alterum pateretur, regno uterque privati sunt. Annos ad duos post mortuum patrem Vespasianum imperavit Titus. Ad Domicianum tunc venit imperium. Seculi eius hic labes ac sevissima pestis fuit. Edixit nanque, ut reliqua taceam, quod philosophi et qui aut mathematici aut rhetores essent et urbe et omni Italia pellerentur. Statium vero, poetam hunc istum eximium ac illa aetate florentem, quo muscas occideret, argenteo stilo transfixit, vulneravit, peremit, criminans quod eius ad contumeliam quae dixi bella Thebana scripsisset. Ita quo laudem, benivolentiam, honorem bene meritus poeta erat, eodem ipso transfixus insano a tyramno ac crudeliter interfectus est. Locat hunc Statium inter prodigos Florentinus poeta Dantes. Scriptorum eius epistolae habentur quaedam familiariter ad amicos soluta oratione scriptae. Metro autem ac poetice scripti libri Thebaidis XII, Achilleidis quinque extant, quibus hanc laudem est assecutus ut Maroni proximus ac prope alter Maro ob summam poematum eius dignitatem ac elegantiam videatur.

Habuit aetas ipsa Sillum Italicum, virum utique cum litteris tum honoribus clarum. Poema extat suum secundo de bello Punico, illo quod Hannibale duce populus Carthaginiensis cum Romanis gessit. Nuper id Constantiae, quae Alemaniae civitas est Rheno flumini proxima, dum concilium ibi ecclesia dei haberet, repertum est. Quippe incognitum erat prius. Vir nanque illustris ac doctus poeta fuit Sillus. Carmina tantum, ut refert Pli-

22. Dant. *Purg.* XXII. 25 sqq. 34. Plin. *Ep.* III. 7. 5.

18. stillo (l *exp.*).

nius, cura maiori quam ingenio scripsit. Quanti vero ea facerent periti saepenumero recitans expertus est. Scribebat quidem accurate; cum vero a scribendo vacabat, tum apud amicos sermones docto et claro viro dignos habebat. Ipsum enim quotidie frequentes et salutabant et colebant amici. Magistratus vero et claros magistratus, quod vir esset dives ac prudens, gessit complures. Nerone quidem imperatore, ut minora preteream, consul fuit, atque tum erat consul cum rebus adversis Nero fugit ac morte mortali mortuus est. Id autem famam eius haud parum imminuit, quod Nerone seviente accusasse permultos creditus est. Vitelii autem, qui post Othonem imperii fasces arripuit, ac sequentium principum amicicia sapientius usus est. Proconsul quoque Asiae fuit multumque inde laudis et gloriae tulit. Filios vero habuit duos, sed natu minorem amisit vivens, maiorem autem, qui et honoribus perfloreret et vir consularis esset, moriens reliquit. Vixit enim delicate, feliciter, beate Sillus. Nam et foris multa cum laude ac honore et domi apud principes sine potentia et sine invidia vixit.

Annis vero gravis, ut quietius ac omni cum tranquillitate animi viveret, suum se in agrum Campaniae contulit. Villas quidem illo in loco atque Neapolitano in agro et multas et magnas habuit. Neque vero emere alias desinebat, sed quas emisset nuper, eas accurate colebat, veteres autem negligebat prorsus. Multum quoque habuit librorum, multum habuit statuarum, multum habuit imaginum illustrium virorum. Sed quae Maronis essent, illas ante alias percolebat. Monumentum vero eius cum esset Neapoli persaepe religioseque ac veluti templum adibat. Quippe obversabatur multum Neapolitano in agro Sillus atque ibi defunctus est vita. Annos vixit quinque et LXX, deinde inediam sibi tedio nati clavi, qui esse insanabilis videretur, indixit et animo constanti mortuus est.

Temporene hoc isto an longe postea fuerit Iunius Iuvenalis, Aquinas et satyrus poeta insignis, adeo sentenciis variis certatum invenio quod magis credere quod putem verius quam affirmare

---

19. *Ex* tranquilitate *corr.* 20. suum *statim ex* se su(um?) *corr.*
30. clavi: *i. m.* i. (= id est) chali.

quod sit verum certa ratione possim. Istum Domiciano imperatore quidam, Traiano aliqui, Antonino vero nonnulli floruisse dicunt. Mihi autem tempora, quanta possum, ratione ac diligentia metienti illi videntur potiores habendi qui eum vixisse cum imperaret Antoninus Verus putant. Hanc in sententiam facile me adducit magnus orator Fronto, quod isto a poeta ipsum prima satyra esse nominatum constet. Neque vero difficilis est computatio temporis. Quippe annos Domicianus XV, menses V, post Domicianum Nerva ad menses IIII supra annum, post Nervam Traianus annos duos de XX, post Traianum Adrianus annos unum et XX, post Adrianum Antoninus Pius annos prope tres ac XX imperavit. Successit huic Antoninus Verus, quem eruditum a Frontone scribunt omnes qui usquam sane istis de rebus locuti sunt. Quae a me dicta illud docent sine certamine verum esse, Iuvenalem hunc istum poetam non sub Domiciano nec sub Traiano, ut putant quidam, sed cum imperaret, quem nominavi, Frontonis auditor, Antoninus Verus, fuisse.

De patre quoque apud rerum istarum scriptores dissensum est. Is nanque, ut creditum est a quibusdam, homo locuples sed humili e plebe ac libertinus fuit. Alii nutritorem fuisse libertinum, patrem vero illustri e familia natum dicunt. Patria sibi Aquinum fuit. Id Campaniae oppidum est in terra Italia, si alia re nulla, saltem splendore nominis poetae huius ac praestantia viri sancti Thomae, qui praedicator sacris in litteris post hunc longo tempore claruit, non obscurum.

Litteras Iuvenalis noster didicit Romae. Oratoriis autem institutis datus, ut solerent qui essent eloquentiae studiosi, declamavit saepe. Rem vero poeticam omni studio, ingenio, delectatione sectatus est. Versus autem facti ab eo per ocium et iocum cum iunior esset memorantur isti: « Quod non dant proceres, dabit histrio. Tu Camerinos et Barteas, tu nobilium magna atria curas, praefectos Pelopea facit, Philomena tribunos. » Hos scriptos ab eo in quem nominavi Paridem Panthomium affirmant qui eum vixisse

6. Iuv. I. 12. 21. Iuv. III. 319. 30. Iuv. VII. 90-92.

8. V *i. r.*; *erat* X? 11. post ad(rianum) *i. r.*; *ex* imperavit *statim corr.* 19. quibusdam *i. r.*; *erat* plurisque 29. ocium et *i. r.*

imperatore Domiciano putant; quidam haudquaquam illum in Paridem sed in alium alii, ipsum quoque in Caesarem aliqui factos malunt. Dentosi quidem sunt et mordaces versus. Proinde occultos tenuisse illos perdiu ferunt, quod intelligeret stulti esse latrare in eum qui mordere posset.

Maturior autem factus, ne semper auditor sed aliquando scriptor esset, id sibi negocii sumpsit, quod satyras scripsit in quibus et luxuriam et quae vitia urbis essent, ut solent poetae satyri, libero poemate increparet. Quas igitur habemus satyras eius, quae sex ac decem sunt, libris quinque distributas scripsit et quos ante, ut memoravi, fecisset versus loco magis idoneo quam occulto contexuit. Sunt enim illa in satyra quae libri tertii prima est. Hos tum versus Caesar, uti erant mea sententia, eius ad contumeliam dictos ratus in eum odio tacito stomachatus est, atque uti fuerat poeta noster perplexe ac obscure locutus, ita in eum illius ad perniciem hac est simulatione usus: ipsum enim tacite in exilium sub honoris specie misit. Ducendos quidem ad ordines ipsum propalam tribunum militum designavit eundemque in Scotiam ut exularet hac sub honoris umbra proficisci iussit.

Scotia vero pars est insulae Occeani quae nunc Anglia sed Britannia olim, quod regia esset apud illos sedes, appellata est. In ea quidem Angli, Britones, Scothi, Pithi, quae gentes uti nomine ita lingua sunt et moribus variae. Latere uno nec multo interiecto mari orientem ad solem prospectat Galliam. Sed in ea lucidae adeo noctes sunt quod medio noctis tempore utrum crepusculum adhuc vespertinum maneat an matutinum venerit saepe incertum sit. Longitudinis quoque plurimae et in aestate dies et in hieme noctes sunt. Dies nanque horas, cum est brevissimus, sex, cum vero est longissimus, XVIII habet. Insulae huius latitudo ducenta, longitudo octingenta, circumitus vero quadragies octies septuaginta quinque milia passuum, ut scribit Solinus et, qui Anglus fuit, venerabilis Beda, complet. At vero Iulius Caesar suis in Commentariis cum bellum Gallicum scripsit hanc

---

6. Iuv. I. 1. 18. *Vit. Iuvenalis.* 31. Solin. 22. 1, 18. 32. Bed. *Hist. Eccl.* I. 1. 33. Caes. *B. G.* V. 13. 7.

---

13. eius *i. r.* 15. ac *i. r.*; *erat* atque *vel* acque. 22. *Ex* Britonnes *corr.* (*in indice* Britonnes *non corr.*). 24. Sed in ea *i. r.*

insulam in circumitu esse vicies centum milia passuum refert. Iussus igitur poeta sed in se latentis odii Caesaris nescius atque nil tale metuens nec mali quicquam suspicatus, haudquaquam ut solent in exilium pulsi, invitus ac tristis, sed volens libensque ac bono et leto animo uti creatus missusque ab imperatore tribunus domo ac Roma profectus est. Datum quoque sibi munus, uti erat tribunitiae potestatis ac status et honoris Caesarei esse videtur, summa cum diligentia, humanitate, fide persolvit. Neque vero exulem se esse ante sensit quam longo iam tempore exulasset. Rem autem primo detexit atque suspectam fecit quod successor ei suum ad diem uti caeteris non veniret. Ubi vero se tandem in exilio esse cognovit, tantus dolor tantaque moesticia mox eius animum occupavit, afflixit, oppressit quod mortem (necdum quinquagenarius erat) gravi letalique contracta valitudine obiit. Mortuum ipsum pars in Scotia cum exularet, pars Romae licentia redeundi impetrata volunt.

Age, post eum illa omnis quae suum in diem aut magna aut saltem aliqua fuerat veterum more poetandi cura, delectatio, diligentia adeo intermissa atque sopita est ut deinde multos ac multos ad annos quasi longo et magno labore fatigatis ac fessis ingeniis dormisse omnis poetandi facultas ac fere omnis eloquentia videatur. Fuere tamen interdum sed pauci et rari nec aliter quam solent aere obscuro stellae fuere qui et nomine poetae appellati sunt et studio rationem dinoscendi pedis ac faciendi versus qua de re placuit habuerunt. Quippe divinam ad rem memorandam, ut soleret apud priscos, res metrica rediit. Rem nanque divinam quidam hoc tempore memorarunt.

Horum autem e numero habetur Iuventius, vir sane memoria sua cum sacerdocio tum studio divina canendi et sacrarum litterarum scientia venerandus. Gente Hispanus hic fuit et cum imperaret Constantinus versibus exametris et quattuor evangelia et ordines sacros scripsit.

Habetur Sedulius presbyter, qui res omnes et veteris et novi testamenti metro nunc dactylico, nunc heroico decantavit. Habe-

12. *Ex* mesticia *corr.* 14. *Ex* valetudine *corr.* 27. quidam *i. r.; erat* plurique? 28. *In indice* Iuvencius.

tur Prudentius, habetur Arator, homines Christiani et docti ambo; cum imperaret Valentinianus, versu haudquaquam plebeio divina scripserunt.

Proba quoque, Adelphi magnifici et consularis viri uxor, doctos inter viros ac poetas memoranda venit. Litteris enim et Latinis et Graecis haec praedita femina metro diversas primum regum neces ac Romana bella descripsit, postea vero divinam ad rem conversa scriptos dudum ante versus et Latini Maronis et Graeci Homeri, eorum e libris hinc atque inde legens quae suo proposito convenirent, tanto artificio et ratione collegit, coniunxit, disposuit ut poetae illi non dicere quae dixerunt sed divina quadam mente et consilio Christiano ducti praedicere sanctorum patrum veteris testamenti gesta, mundi creationem atque principia et quae novo testamento continentur domini nostri Iesu Christi sanctissimam vitam et nativitatem, durissimam passionem ac mortem, descensum ad inferos, resurectionem a mortuis, ascensum in caelum ex ordine videantur. Hanc vero istam ob rem illud est femina haec cognomentum adepta, quod Centona, ut solent qui aliena transmutant, pro magno ac singulari honore, laude, excellentia appelletur. Sed his praesidiis uti sacras ad litteras non placet Hieronymo, quod vir gravis et sanctus testimonia divinis in rebus non gentium e poetis sed veteri e testamento atque sanctis e patribus sumenda putet.

Nostrum vero ad propositum poetae locum ac nomen tenuit Claudianus, tenuit Alanus, tenuit Gaufredus, qui gente Anglus libro uno Poetriam, rem quippe non incommodam studiosis, altero Ironiam, opus non gratum pontifici, edidit.

His posterior Albertinus Musatus fuit. Paduanus hic civis fortunam aetate prima tenuem habuit; pubes quidem maiori sub magistro quas didicerat litteras pueros docuit. Unum autem ac XX annos natus patrem amisit, matre vetula, sorore septenni, duobus fratribus pueris secum vivis. Erat liberales ad artes philosophiamque ac medicinam iturus. Sic enim mente statuerat, ni

---

4. Isid. *Etym.* I. 39-26. 21. *Vulg. Praef. Paulino.*

---

29. (qui)dem maiori sub m(agistro) *i. r.*

pondus alendi quos nominavi relictos sibi a patre necessarios impedisset. Mortuo igitur patre qui vivens onus familiae sustinebat, flectere studium aliorsum coactus est. Itaque maioris et quaestus et honoris spe ductus pedàgogia re dimissa sese in forum contulit. Ibi apud homines versari, tabulas scriptitare, patrias leges cognoscere, causas agere, publicis consiliis interesse, munera publica obire coepit; brevi quidem hominum ad cognitionem aetate simul et fama crescens venit. Erat in eo ingenium docile, erat dicendi quae vellet comitas quaedam et laudata prudentia. Ipsum quoque honoratum faciebat vulgata fama quod grammaticus doctus esset et metri faciendi cum arte tum exercitatione gratiam quandam et facilitatem haberet. Vulgo quidem appellabatur poeta. Plebs vero ei favebat summe, tum quod plebeis parentibus natus esset, tum quod plebem ipse contra nobilitatem quocunque in loco et privato et publico tueretur. His artibus favore ac opibus cumulatis se tandem maioribus adaequavit et quos daret civitas, quae tum erat libera et suis magistratibus regebatur, honores ac legationes magnos ad principes ac summum ad pontificem habuit. Fratrem quoque (Gualpertinus hic nomine vocabatur) abbatem sanctae Iustinae constitui a sede apostolica impetravit. Is corpus ecclesiae quam maxime ampliavit et in quibus sunt corpora Mathiae apostoli et Lucae evangelistae (sunt enim in ea ecclesia sanctorum corpora multa) locavit urnis. Habitavit Paduae Albertinus apud pontem Molinum ea ipsa in domo (ne quid pretermittam) quam impresentia qui haec memorat habitat.

Neque vero in patria modo honores habuit sed foris etiam magistratus gessit. Florentiae quidem, quae una in Tuscia civitas opibus, populo, dominatu floreret, executor iusticiae (sic appellant magistratum) fuit atque munus id magno cum honore et laude obivit.

Domi vero est amicicia Lovati familiariter usus. Erat Lovatus aetate tunc senex virque hac in civitate honoratus ac multae scientiae. Nam et civili in iure erat doctissimus et poetarum omnium quos vel sua vel patrum vidit aetas, si XII tabulas non miscuisset

---

8. (aeta)-te simul et f(ama) *i. r.* 16. mai(oribus) *i. r.* 23. urnis *i. m. add.* (*primo post* sunt *add., sed postea eras.*).

Musis Petrarcae sententia, facillime princeps. Amicicia quoque Musatus est usus Bovatini, hominis quippe istis in litteris eruditi. Habuit nanque diebus unis Padua civitas Lovatum, Bovatinum, Musatum qui delectarentur metris et amice versibus concertarent. Horum autem favore ac consensu omnium peritorum grandique apparatu et pompa Musatus qua solebant antiqui poetae laurea coronatus est.

Fama quippe ac honore magnus erat poeta noster neque vero in dicendo valebat parum. Romanum ipse tum nuper creatum regem Henricum legatus ad eum placavit oratione sua, nec placavit modo sed, quae non sperarentur, decreta etiam amplissima et pacis et libertatis obtinuit. Erat Caesar tunc Mediolani subiratus Paduanis quod tardius ad eum misissent legatos qui se futuros in fide ac civitatis claves offerrent. Imperatorem hunc esse nominis huius aliqui septimum, quidam sextum dicunt. Sed is fuit certe qui Lucimborga e domo primus fasces imperii habuit. Datas vero pacis conditiones spreverunt Paduani, quo factum constat quod magis accensus princeps et ipsos incautos Vincentiae dominatu privarit et his malis principia dederit unde quae libera perdiu fuisset civitas, ea servire tandem amissa libertate didicerit. Poeta vero Musatus civitate afflicta cessit adversis, et quod reliquum vitae fuit (iam senex erat), id litteris Clugiae moratus dedit. Mortuus quidem est in exilio Clugiae. Nomini vero eius inscripta Ecerrinis tragoedia, non ignobile opus, extat. Metro quoque librum scripsit in quo filios esse Proserpinae ac Plutonis Ecerrinum et Albricum dixit. Tyramni fuerant isti hoc in tractu Italiae sevissimi. Soluta vero dictione libri sunt ab eo historiarum unus et XXX scripti, preterea de Natura et Fortuna, de Casibus Fortuitis, de Vita et Moribus suis librum singulum edidit.

Eadem ferme tempora Dantem Alegerium, Florentinum civem atque poetam egregium, habuerunt. Iam quidem iam paulatim quasi longissimo e somno excitabantur Musae. Annos quippe

---

1. Petrarch. *Rer. mem.* II. 3 (Op. I, p. 422, Basel, 1581; cf. Nolhac, op. cit., II, p. 234).

---

4. et *i. r.; erat* ac.

post quem nominavi Iuvenalem mortuum ad mille dormierant. Hoc vero tempore, ut somnulenti solent, membra movere, oculos tergere, brachia extendere coeperant. Sed in poeta Dante neque minus scientiae nec plus felicitatis quam in Musato fuit. Quippe uterque poeta, uterque pulsus patria, uterque in exilio vita defunctus est. In Dante vero ingenium erat et studium liberale. Erat competens eruditio optimis in doctrinis. Erat multarum rerum et novarum et veterum non ieiuna cognitio. Genus autem parentum opesque ac caetera quae fortunae appellantur dona haudquaquam obscura. Erant denique in eo multa eademque praeclara vitae ornamenta quibus haberetur magno in honore carusque civitati suae ac exteris fama nominis esse commendatus posset. Lingua modo paulum esse liberior quam suis placeret civibus videbatur. Hanc unam ob rem in eam invidiam atque odium est prolapsus ut veluti homo qui esset factionis adversae ac hostis patriae in exilium pelleretur. Se quidem tunc ad primates Italiae contulit et apud eos singularem ob virtutem ac rerum multarum scientiam liberaliter ubique ac multo cum honore exceptus atque donatus est. Annos vixit IIII et LX. Ravennae tandem mortuus ac sepultus est. Annus erat tunc nativitatis Christi MCCCXXI.

Scriptae vero ab eo tres habentur comoediae, quibus duce ac magistro Virgilio explicat quae apud inferos, quae in purgatorio, quae apud superos morientium animae habeant. Haec patriis quidem verbis sed, quantum id scribendi genus et metri ratio patiatur, tanta sunt gravitate, ingenio, arte dicta ut profecta non a poeta modo sed perito etiam a viro atque sacris in litteris perito et magno a theologo videantur. Soluta vero dictione atque Latine librum unum de Monarchia scripsit. Dictorum eius memorare unum hoc loco placet. Interogatus nanque Veronae cur histrioni, homini ridiculo et dicaci, dominantis aula ac civitas tota faveret, sibi autem, qui esset vir doctus atque poeta, non amicaretur quisquam, respondit id evenire quod similes sui multos histrio, ipse vero nullum haberet. Salsa quidem responsio et mordax. Neque vero quicquam est quod facilius hominem homini quam morum similitudo coniungat.

---

2. somnulenti *ex* sole *statim corr.* 3. *Ex* ceperant *corr.*

Sed ad propositum revertamur. Adest nanque memorandus hoc in ordine poetarum Franciscus Petrarca. Conterraneum ipsum ac prope contemporaneum habuit quem nominavi Dantes. Pubescebat enim Petrarca nec annos plures septem ac decem agebat cum mortem Dantes obiret. Vitam in exilio etiam iste duxit. Exul nanque hic natus, ille mortuus est; Florentiae vero civis uterque. Huius pater nomine Petrus Petracon, mater Leta appellati sunt; familia veteri ambo et parentibus honestis nati. At vero factione partium, quibus ea civitas persaepe laborat, vir simul ac uxor patria pulsi Aretium concessere. Hunc ibi filium exul mater et peperit et concepit. Natus est XIII Kallendas Sextiles sub aurora. Hic quotannis sanctissimae virginis Margaritae festus est dies. Annus vero nativitatis domini et salvatoris nostri Iesu Christi tunc MCCCIIII erat. Caesareos fasces Albertus, Austriae dux ac princeps inter Alemanos potens, habebat. Annum ibi Petrarca vitae suae primum non integrum egit. Infantulum mater deinde ad patriam restituta paternam in villam detulit. Loco nomen est Anchises, Florentino in agro supra civitatem XIIII milia passuum. Puer ibi annum usque in septimum enutritur. Annum vero octavum natus ducitur Pisas. Agens inde annum nonum Avinionem (civitas est Galliae) translatus est. Istuc pater, ut homines industrii, presertim Florentini, solent (notarium ipsum fuisse aliqui, mercatorem quidam volunt), quaestus gratia morabatur, quod ea in urbe sederet pontifex maximus et gentes illuc ob sedem apostolicam undique convenirent. Nec civitas illa multitudinis capax erat. Proinde iussis omnibus edicto publico quos haberet quisque pueros, feminas et quae gens incommoda videretur proxima in oppida et villas adducere, puer quoque Franciscus Carpentoras (sic oppidum Avinioni proximum vocant) ductus est. Quattuor ibi egit annos ac libare litteras primum coepit. Denique his duobus in locis grammaticam, dialecticam, rhetoricam didicit.

Pubescens vero ad Montempesulanum (famosum est ob litterarum studia oppidum Galliae Transalpinae) patris iussu ut studeret legibus profectus est. Ius ibi civile quadriennium, inde

14. *Ex* Caesareas *corr.*

missus Bononiam, quae in Italia civitas egum est mater, triennium audivit. Utrobique doctorem legentem audiebat sed studebat parum. Summa eius delectatio haudquaquam in legibus audiendis sed in Cicerone, Virgilio, et historiis cognoscendis erat. Hoc enim ad unum omni delectatione, studio, ingenio ferebatur. Ius autem civile tractare uti rem insipidam, asperam, tediosam abhorrebat prorsus. Neque vero haec ad studia eloquentiae incitabatur parum exhortatione amicorum, qui et scriptas ab eo epistolas et quae dietim faceret et metro et prosa ingenii experimenta viderent, quod ea laudarent summe spemque sibi amplissimam facerent, futurum, si perseveraret, quod in dicendo et superaret sui temporis omnes et veteribus se indubie adaequaret. Crescebat quidem in dies laudatio et fama eius. Patri autem, qui haec studia non gustaret, quae audiret de filio et laudarentur a caeteris, ea quam maxime displicebant. Ipsum enim ut Ciceronem, ut Virgilium, ut scriptores historiarum, ut poetas denique omnes, quod essent, ut dicebat ipse, fabulosi ac re nulla boni, omnino seponeret, iuri autem civili studeret, quod amplissimum inde et honorem et fructum haberet, et hortabatur et commonebat saepe. Sed cum preces valerent nihil (suo enim e cursu natura non facile dimovetur) Bononiam multa ira succensus venit. Tum filium ante omnia magnis contumeliis onerat simulque et ignem accendi et quotquot filius et Ciceronis et poetarum libros haberet, ut igni combureret omnes, subito apportari iubet. Neque vero vultu minus quam animo turbatus ac minax erat. Eam vocem quam libens Franciscus audiret, quam volens obediret, qua manu quos amaret atque in deliciis haberet libros exhiberet, quibus oculis hinc libros, inde flammam aspiceret, quid animi haberet, quid mente revolveret, tacitus consideret secum quisque. Quippe hinc ne pareret patri stimulabat dolor, inde ne tergiversaretur et pietas et reverentia suadebat. Denique lacrimans patrem amplectitur, obstringit, exosculatur, eundemque supplex ac provolutus ad genua precibus multiplicatis ac piis exorat, obtestatur, adiurat ne innoxios perditum eat libros. Studium vero pollicetur deinceps non Ciceroni, non Virgilio, non historicis, non poetis, sed, posteaquam ita consulat, ita velit, ita iubeat pater, legibus se daturum. In eam rem data fide ut

parceretur Ciceroni et Virgilio placavit patrem. Atque deinde quoad vixit pater iuri civili diligentius studuit. Sed brevi pater vita defunctus est. Ipsum enim secundum ac vigesimum annum natus amisit. Tum quidem nec mora, ut iuris est sui factus, et quae oderat legum studia posuit et quos amabat poetas atque imprimis Virgilium et Ciceronem sumpsit.

Bononia igitur profectus Avinionem rediit nec difficile auditam eius ob virtutem ac saepe redditas multos ad amicos epistolas ibi magnorum ad hominum cognitionem familiaritemque pervenit. Audientium quidem animos incitabat fama eius ut quo maior esset in curia quisque, eo magis affectaret virum hunc amicum amatumque habere. Singulari autem benivolentia carus Iacobo et Iohanni fuit. Fratres isti Romana e nobilitate atque illustri e familia Columnensium reverandi praelati in curia versabantur et apud pontificem maximum cum nobilitate generis tum dignitate praelaturae ac rerum noticia magni erant. Iacobus quidem episcopus, Iohannes vero cardinalis erat. Apud hos tanta est precipue amicicia, tanta gratia, tanta familiaritate versatus ut eorum prope frater esse tertius videretur. Iacobum autem in Guasconiam proficiscentem secutus aestatem prope caelestem, ut refert ipse, Pyrineos ad montes multa et Iacobi et comitum omnium iocunditate transegit.

Regresso autem sibi animus persuasit, ut plura videret, et Galliam omnem Transalpinam et Germaniam peragrare. Pergens itaque ire Annoniam, Brabantiam, Flandriam, Germaniam, et, quod ipsum summopere delectavit, Parisius vidit. Neque vero qui principes erant benigne ipsum excipere aspernati sunt. Expectationem adventus eius magnam ubique fama praenuncia faciebat. Honores quidem apud omnes, largitiones etiam apud multos ample ac liberaliter habuit. Deinde Romam vetustatis urbis eius contemplandae causa profectus est. Venientem ipsum Stephanus, qui e Columnensibus maior erat, amice familiariterque excepit. Inde vero Avinionem regressus sese, ut operam tandem rebus scribendis daret et liberius ocio frueretur, vitam ad solitariam

---

21. Petrarch. *Epist. ad Posteros.*

---

21. *Ex* Pireneos *corr.* (*etiam in indice*).

contulit. Vallis est ad XV milia passuum Avinioni vicina. Eam incolae Vallem Clausam appellant. Locus quidem parvus sed percommodus ad quam desiderabat vitam solitariam et amenus. In ea fons pulcherrimus fontium oritur, in ea caeli serenitas quaedam et iocundus aspectus. Sorgia fonti nomen est. Hanc igitur ad vallem se librosque suos et quas secum habere vivendi necessitas exigebat sarcinas transtulit. Annos denique complures in ea commoratus est. Hic bucolica, hic Solitaria de Vita scripsit, hic Africam incepit. Hic denique, ut tradit vir doctissimus Petrus Paulus Vergerius Iustinopolitanus, quicquid fere librorum omni aetate composuit aut perfecit aut incepit aut scribere cogitavit.

Fama eius iam ubique sparsa et magna erat. Istuc nanque ad eum litterae duobus disiunctissimis ac illustribus e locis, Roma et Parisius, uno die, mirabile dictu, quasi de industria hae duae clarissimae in terris urbes hoc isto de honore certarent, delatae sunt. Quippe de Parisius, Gallici nominis principe ac regia urbe, qui praeerat studio cancellarius, de Roma vero qui erant senatores scribunt. Utrinque hanc in sententiam exhortationes ac preces erant, ut quae iure optimo deberetur ei ac poetis dari soleret, eam apud se lauream sumeret. Ipsam quidem cancellarius ut Parisius, senatores ut Romae sumeret multis persuasionibus hortabantur. Dubius autem secum ipse ad quos se flecteret perdiu fuit. Tandem vero Columnensium consilio et ratione usus urbem Romam praeponendam esse constituit. Non enim deerant qui Parisius ob magnitudinem studii ac regiam sedem eligendum esse consulerent. Erant utrinque quae persuaderent rationes multae. Sed Columnensium in sententiam duxit dignitas urbis, quod imperio cum polleret, in ea poetae donati laurea permulti essent. Duxit quoque auctoritas Roberti regis, qui et Siciliae regno floreret et preter alia vitae ornamenta, quae multa essent ac regia, id etiam assecutus esset, quod inter peritos bonarum artium ac philosophiae ipse peritissimus haberetur, nec ista

---

10. Cf. A. Solerti (*Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio* (*Storia lett. d'Italia*), p. 296).

---

1. *Ex* valis *corr.* (*sed in indice non corr.*). 2. *Ex* valem *corr.* 4. *Ex* quedam *corr.* 6. *Ex* valem *corr.* 14. *Ex* he *corr.*

Sed ad propositum revertamur. Adest nanque memorandus hoc in ordine poetarum Franciscus Petrarca. Conterraneum ipsum ac prope contemporaneum habuit quem nominavi Dantes. Pubescebat enim Petrarca nec annos plures septem ac decem agebat cum mortem Dantes obiret. Vitam in exilio etiam iste duxit. Exul nanque hic natus, ille mortuus est; Florentiae vero civis uterque. Huius pater nomine Petrus Petracon, mater Leta appellati sunt; familia veteri ambo et parentibus honestis nati. At vero factione partium, quibus ea civitas persaepe laborat, vir simul ac uxor patria pulsi Aretium concessere. Hunc ibi filium exul mater et peperit et concepit. Natus est XIII Kallendas Sextiles sub aurora. Hic quotannis sanctissimae virginis Margaritae festus est dies. Annus vero nativitatis domini et salvatoris nostri Iesu Christi tunc MCCCIIII erat. Caesareos fasces Albertus, Austriae dux ac princeps inter Alemanos potens, habebat. Annum ibi Petrarca vitae suae primum non integrum egit. Infantulum mater deinde ad patriam restituta paternam in villam detulit. Loco nomen est Anchises, Florentino in agro supra civitatem XIIII milia passuum. Puer ibi annum usque in septimum enutritur. Annum vero octavum natus ducitur Pisas. Agens inde annum nonum Avinionem (civitas est Galliae) translatus est. Istuc pater, ut homines industrii, presertim Florentini, solent (notarium ipsum fuisse aliqui, mercatorem quidam volunt), quaestus gratia morabatur, quod ea in urbe sederet pontifex maximus et gentes illuc ob sedem apostolicam undique convenirent. Nec civitas illa multitudinis capax erat. Proinde iussis omnibus edicto publico quos haberet quisque pueros, feminas et quae gens incommoda videretur proxima in oppida et villas adducere, puer quoque Franciscus Carpentoras (sic oppidum Avinioni proximum vocant) ductus est. Quattuor ibi egit annos ac libare litteras primum coepit. Denique his duobus in locis grammaticam, dialecticam, rhetoricam didicit.

Pubescens vero ad Montempesulanum (famosum est ob litterarum studia oppidum Galliae Transalpinae) patris iussu ut studeret legibus profectus est. Ius ibi civile quadriennium, inde

14. *Ex* Caesareas *corr.*

missus Bononiam, quae in Italia civitas egum est mater, triennium audivit. Utrobique doctorem legentem audiebat sed studebat parum. Summa eius delectatio haudquaquam in legibus audiendis sed in Cicerone, Virgilio, et historiis cognoscendis erat. Hoc enim ad unum omni delectatione, studio, ingenio ferebatur. Ius autem civile tractare uti rem insipidam, asperam, tediosam abhorrebat prorsus. Neque vero haec ad studia eloquentiae incitabatur parum exhortatione amicorum, qui et scriptas ab eo epistolas et quae dietim faceret et metro et prosa ingenii experimenta viderent, quod ea laudarent summe spemque sibi amplissimam facerent, futurum, si perseveraret, quod in dicendo et superaret sui temporis omnes et veteribus se indubie adaequaret. Crescebat quidem in dies laudatio et fama eius. Patri autem, qui haec studia non gustaret, quae audiret de filio et laudarentur a caeteris, ea quam maxime displicebant. Ipsum enim ut Ciceronem, ut Virgilium, ut scriptores historiarum, ut poetas denique omnes, quod essent, ut dicebat ipse, fabulosi ac re nulla boni, omnino seponeret, iuri autem civili studeret, quod amplissimum inde et honorem et fructum haberet, et hortabatur et commonebat saepe. Sed cum preces valerent nihil (suo enim e cursu natura non facile dimovetur) Bononiam multa ira succensus venit. Tum filium ante omnia magnis contumeliis onerat simulque et ignem accendi et quotquot filius et Ciceronis et poetarum libros haberet, ut igni combureret omnes, subito apportari iubet. Neque vero vultu minus quam animo turbatus ac minax erat. Eam vocem quam libens Franciscus audiret, quam volens obediret, qua manu quos amaret atque in deliciis haberet libros exhiberet, quibus oculis hinc libros, inde flammam aspiceret, quid animi haberet, quid mente revolveret, tacitus consideret secum quisque. Quippe hinc ne pareret patri stimulabat dolor, inde ne tergiversaretur et pietas et reverentia suadebat. Denique lacrimans patrem amplectitur, obstringit, exosculatur, eundemque supplex ac provolutus ad genua precibus multiplicatis ac piis exorat, obtestatur, adiurat ne innoxios perditum eat libros. Studium vero pollicetur deinceps non Ciceroni, non Virgilio, non historicis, non poetis, sed, posteaquam ita consulat, ita velit, ita iubeat pater, legibus se daturum. In eam rem data fide ut

parceretur Ciceroni et Virgilio placavit patrem. Atque deinde quoad vixit pater iuri civili diligentius studuit. Sed brevi pater vita defunctus est. Ipsum enim secundum ac vigesimum annum natus amisit. Tum quidem nec mora, ut iuris est sui factus, et quae oderat legum studia posuit et quos amabat poetas atque imprimis Virgilium et Ciceronem sumpsit.

Bononia igitur profectus Avinionem rediit nec difficile auditam eius ob virtutem ac saepe redditas multos ad amicos epistolas ibi magnorum ad hominum cognitionem familiaritemque pervenit. Audientium quidem animos incitabat fama eius ut quo maior esset in curia quisque, eo magis affectaret virum hunc amicum amatumque habere. Singulari autem benivolentia carus Iacobo et Iohanni fuit. Fratres isti Romana e nobilitate atque illustri e familia Columnensium reverandi praelati in curia versabantur et apud pontificem maximum cum nobilitate generis tum dignitate praelaturae ac rerum noticia magni erant. Iacobus quidem episcopus, Iohannes vero cardinalis erat. Apud hos tanta est precipue amicicia, tanta gratia, tanta familiaritate versatus ut eorum prope frater esse tertius videretur. Iacobum autem in Guasconiam proficiscentem secutus aestatem prope caelestem, ut refert ipse, Pyrineos ad montes multa et Iacobi et comitum omnium iocunditate transegit.

Regresso autem sibi animus persuasit, ut plura videret, et Galliam omnem Transalpinam et Germaniam peragrare. Pergens itaque ire Annoniam, Brabantiam, Flandriam, Germaniam, et, quod ipsum summopere delectavit, Parisius vidit. Neque vero qui principes erant benigne ipsum excipere aspernati sunt. Expectationem adventus eius magnam ubique fama praenuncia faciebat. Honores quidem apud omnes, largitiones etiam apud multos ample ac liberaliter habuit. Deinde Romam vetustatis urbis eius contemplandae causa profectus est. Venientem ipsum Stephanus, qui e Columnensibus maior erat, amice familiariterque excepit. Inde vero Avinionem regressus sese, ut operam tandem rebus scribendis daret et liberius ocio frueretur, vitam ad solitariam

---

21. Petrarch. *Epist. ad Posteros.*

---

21. *Ex* Pireneos *corr.* (*etiam in indice*).

contulit. Vallis est ad XV milia passuum Avinioni vicina. Eam incolae Vallem Clausam appellant. Locus quidem parvus sed percommodus ad quam desiderabat vitam solitariam et amenus. In ea fons pulcherrimus fontium oritur, in ea caeli serenitas quaedam et iocundus aspectus. Sorgia fonti nomen est. Hanc igitur ad vallem se librosque suos et quas secum habere vivendi necessitas exigebat sarcinas transtulit. Annos denique complures in ea commoratus est. Hic bucolica, hic Solitaria de Vita scripsit, hic Africam incepit. Hic denique, ut tradit vir doctissimus Petrus Paulus Vergerius Iustinopolitanus, quicquid fere librorum omni aetate composuit aut perfecit aut incepit aut scribere cogitavit.

Fama eius iam ubique sparsa et magna erat. Istuc nanque ad eum litterae duobus disiunctissimis ac illustribus e locis, Roma et Parisius, uno die, mirabile dictu, quasi de industria hae duae clarissimae in terris urbes hoc isto de honore certarent, delatae sunt. Quippe de Parisius, Gallici nominis principe ac regia urbe, qui praeerat studio cancellarius, de Roma vero qui erant senatores scribunt. Utrinque hanc in sententiam exhortationes ac preces erant, ut quae iure optimo deberetur ei ac poetis dari soleret, eam apud se lauream sumeret. Ipsam quidem cancellarius ut Parisius, senatores ut Romae sumeret multis persuasionibus hortabantur. Dubius autem secum ipse ad quos se flecteret perdiu fuit. Tandem vero Columnensium consilio et ratione usus urbem Romam praeponendam esse constituit. Non enim deerant qui Parisius ob magnitudinem studii ac regiam sedem eligendum esse consulerent. Erant utrinque quae persuaderent rationes multae. Sed Columnensium in sententiam duxit dignitas urbis, quod imperio cum polleret, in ea poetae donati laurea permulti essent. Duxit quoque auctoritas Roberti regis, qui et Siciliae regno floreret et preter alia vitae ornamenta, quae multa essent ac regia, id etiam assecutus esset, quod inter peritos bonarum artium ac philosophiae ipse peritissimus haberetur, nec ista

---

10. Cf. A. Solerti (*Le vite di Dante, Petrarca e Boccaccio* (*Storia lett. d'Italia*), p. 296).

---

1. *Ex* valis *corr.* (*sed in indice non corr.*). 2. *Ex* valem *corr.* 4. *Ex* quedam *corr.* 6. *Ex* valem *corr.* 14. *Ex* he *corr.*

in re quae doctissimum ad hominem pertineret iudex quisquam dignior esse posset. Neque vero munus oblatum rex suscepit invitus sed magni fecit se cunctis e mortalibus unum et visum et electum tanti viri iudicio esse qui tanta de re, quae sapiente ac illustri homine digna esset et rarissime eveniret, iudex ipse peritus ac idoneus videretur.

Ad eum igitur Neapolim (obversabatur quidem rex plurimum illa in civitate) Petrarca venit. Denique triduum apud eum perseveravit examen. Ibi poeta quae metro, quae prosa scripserat omnia edidit. Ibi poetico de officio ac dignitate, ibi de historia, ibi de omni eloquentia tanta copia et gravitate diseruit ut obstuperet rex seque tedere permultum ac vehementer dolere fateretur, quod illa dum esset iunior non audisset. Fuisse nanque affirmabat futurum quod huic altae ac divinae scientiae, quam secutus rei huius nescios nescius neglexisset, multum et ingenii et studii tribuisset. Omnia vero scripta laudavit sua, sed Africam presertim, ceptum magis quam perfectum opus, summopere admiratus est nec parva cum gratia petiit ut eam nomini suo inscriberet. Denique Petrarcam esse virum doctum, esse historicum, esse poetam et poetam laurea dignum ac bene meritum iudicavit. Haec publice. Private autem persuadere sibi ut lauream Neapoli sumeret quam maxime conatus est. Ipsum vero cum flectere suo e proposito persuasio nulla posset, Romam ex ordine laureandum, uti solebat antiquitas, regiis cum litteris ac legatis ad senatores misit. Urbis tunc senatores Ursus, comes Anguilariae, et Iordanis de filiis Ursi erant.

Regio itaque iudicio ac testimonio approbatus poeta Romam venit. Tum ipso in Capitolio, summa dudum imperii Romani arce et clarissimo loco, magna cum celebritate ac leticia civitatis grandique conventu nobilium et peritorum, qui undique istam ad rem visendam honorandamque venissent, ac frequentissimo populo Romano approbante Petrarca noster id primum e more longa et pulcherrima oratione petens declaratur ante omnia esse historicus atque poeta. Deinde corona laurea poetica maiorum more ex ordine coronatur. Postremo ampliandum ad munus civi-

17. c(eptum) *i. r.*; *erat* coeptum?

tate donatus est. Convenientia rebus verba fecit atque lauream capiti eius, qui erat, ut dixi, senator urbis, Ursus, Anguilariae comes, nomine regis, nomine collegae, nomine suo, nomine populi Romani ac senatus imposuit. Fuit hoc nativitatis suae anno VII et XXX Idibus Aprilibus, quo die Pasca tum forte dei ecclesia celebrabat. Multum sibi res ista, ut solent prospera, honoris et gloriae, inde odii et invidiae aliis aliud obicientibus peperit.

Laureatus vero quae dixerit, quae fecerit, apud quos fuerit, quas urbes adierit, quotiens suum ad fontem Sorgiae ex Italia iverit, quotiens ad Italiam ipso e fonte redierit, quamdiu singulo in loco manserit, etsi memorari sua cum laude possent, tamen, si referre sensim omnia statuam, vereor ne multis longe plus tedii quam gratiae sim facturus. Complura enim loca studio cum videndi multa tum gratae sibi usquam inveniendae sedis obivit. Quippe itinera eius moresque ac libros paucis et summatim expediam.

Primum igitur ut laurea sumpta est, urbe profectus Parmam venit et civitatis eius cathedralis ecclesiae archipresbyter designatus est. Clericalem quidem a pueris duxit vitam. Plana quoque in Valle (sic appellant vulgo), que Parmensis fines a Regino discriminat, aliquamdiu mansit. Africae summam hoc tempore aliquando ista in Valle, interdum ipsa in civitate Parmae moratus imposuit. Transalpinam in Galliam, inde Avinionem ac Sorgiae ad fontem, iterum Parmam e Gallia rediit, Veronam quoque ac Paduam venit. Canonicus vero Paduae factus ad quem amabat fontem Sorgiae reversus est. Inde repetiit Parmam. Tandem senescens Paduae sedem fixit. Ubique honorate liberaliterque exceptus apud primates ac bene visus est.

Apud pontificem vero maximum de magia ipsum (quis crederet? Equidem non affirmarem ni referret ipse) poetae nomen suspectum fecit. Longa enim vacatio ac desuetudo adeo mentes hominum caligarat quod essent multi, potentes magis tamen, reor, quam docti, viri qui quos esse poetas audirent, eos maleficos,

---

30. Petrarch. *Sen.* I. 4.

---

5. tum... celebr(abat) *i. r.* 12. multis *i. r.*; *erat* plurisque.
20. *Ex* vale *corr.* 22. *Ex* vale *corr.* 32. multi *i. r.*; *erat* plurique?

incantatores, magios esse putarent. Neque vero Petrarca id purgavit facile. Re autem in lucem ducta ad id gratiae et benivolentiae venit quod ei papa suo motu honores et magnos honores atque cardinalatum offerret. Sed poeta ocii potius et libertatis quam honorum et dignitatis amator gratias pontifici egit, oblatos autem honores accipire recusavit.

Aretini vero tanti fecerunt ipsum apud eos natum esse quod immortali pro memoria ac civitatis ornamento statuerint domum in qua natus esset (vicum appellant Ortum) et Petrarcae domum perpetuo appellari et quo erat in statu semper de publico conservari. Nec Florentia civem sprevit suum. Sibi enim id non petenti neque speranti et redeundi ad patriam fecit potestatem et quae fiscus habebat omnia patris bona restituit.

Caeterum in ipso venerabilis quidam aspectus atque maiestas erat quae ipsum videntes induceret ut qui etiam non cognoscerent, solo tamen aspectu virum esse reverendum illum et sapientissimum iudicarent. Proceritas vero communi statura plusculum maior, vultus teres ac pinguis, vox suavis et virilis, sermo comis et gravis ac omni sorde penitus vacuus, conversatio modesta atque ita familiaris et iocunda ut moestus ab eo nemo discederet, oculi non deformes sed vivaces et magni, visus adeo firmus et acer ut sexagenarius litteras etiam minutissimas legens nullo ocularium praesidio uteretur. Iuvenis virium non multarum fuit sed vivax et agilitatis tantae ut omnes admirarentur. Corpus in senio pingue, sed omni aetate sanissimum habuit. Apoplesia modo vexabatur interdum, atque ob eam rem qui famuli erant liberum quandocunque ad eum accessum habebant. Consilia medicorum adeo pro nugis habuit ac sprevit semper ut nunquam eorum remediis uteretur. Id enim iussi qui aderant omnes et amici et famuli observabant, ne languenti fieret quicquam quod ullus medicus quamvis egregius ordinaret. Naturam sibi esse magistram, medicorum autem consilia esse vana dicebat.

Aditus vero ad eum cum bene valeret nulli difficilis, nulla in eo superbia, nulla pompa. Irascebatur interdum sed iram damno

---

5. oblatos... accipere *i. r.* 14. *Ex* ceterum *corr.* 25. (apople)sia *i. r.* 33. bene *statim ex* v(aleret?) *corr.*

saepius suo quam alieno ponebat. Beneficiis obliviscebatur nunquam. Amicicias quanto poterat officio observabat, obesse cuiquam fugiebat ut mortem. Quas sibi intulisset quisquam iniurias modeste ferebat; eas nunquam vindicta sed patientia et oblivione sedabat.

Divitias supra vitae necessitatem pro statu suo, cum posset amplas habere, contempsit. Famulicio modico usus est. Famulos habere multos quietis inimicum esse dicebat. Mense apparatus nullus erat festus. Cibi vulgares et quotidiani placebant; stans saepe cenabat, edebat parce, bibebat partius. Sitim vino tènui sed aqua saepius extinguebat. Vescebatur plurimum fructibus arborum. Ter sibi in ebdomoda ita ieiunium indicebat ut bis communibus cibis, semel pane tantum et aqua frigida uteretur. Commensationes opulentas et splendidas etiam inter amicos damnabat. Convivari modeste laudabat nec cibum si potuit sine socio unquam sumpsit. Gratulabatur summe si ad mensam sedenti amicorum quisquam ex insperato venisset.

Iuvenis haud multum in libidinem pronus fuit. Filiam habuit, ex qua nepotem ac generum vidi. Feminam vero propriis virtutibus (ut eius testimonio ac verbis utar) illustrem amavit summe. Laurea haec nomine vocabatur. Nec consentaneum erat quicquam magis quam ut Lauream poeta tunc laureandus amaret. Sed illa mortem obiit presto. Ipse vero in annos veniens sese dietim ita cohercuit ut castimoniam vitae custodisse nemo diligentius videretur.

Somni autem fuit parcissimus; dormiebat saepenumero vestitus, media semper exurgebat nocte. Tum ante omnia, ut clericum decet, attente ac devote divinum absolvebat officium, deinde suos ad libros conversus aut scribebat aut legebat quae ordinatum ad studium pertinebant. Id quam maxime omni aetate vitavit, ne temporis quicquam amitteret. Quippe et vivendi rationem optimam et ingenium quamcunque ad doctrinam placuisset

20. In cod. Vergilii Petrarchano nunc in bibl. Ambrosiana conservato (vid. Nolhac, op. cit., II, p. 286).

4. pat(ientia) *i. r.* 11. *Ex* sepius *corr.* 11. Vescebatur *i. r.*
15. (m)od(este) *i. r.* 19. nepote O nepotē O^2?

animum inclinare accommodatissimum habuit. Sed moralis philosophiae cognoscendaeque vetustatis et artis poeticae multos ad annos studiosus fuit. Multa quidem legit, multa cognovit, omnia investigavit. Annosior vero factus quae omni aetate, quae multa diligentia, quae magna delectatione tractaverat studia poetica ac omnis eloquentiae posuit. Vitae autem deinde quicquid fuit, id totum sacris litteris, meditandis divinis, saluti animae tribuit.

Annos vixit LXX una minus die. Mortem vero quo solebat interdum vexari morbo tandem apopletico obiit. XIIII Kallendas Sextilis anno post natum dominum et salvatorem nostrum Iesum Christum MCCCLXXIIII mortuus est ac sepultus montana in villa Paduani agri. Arquadam incolae appellant ipsam. Euganei coles sunt. Vineam ibi ac domum in qua diversaretur plurimum senex habebat. Epitaphium eius, quod sibi fecerat vivens, marmori hoc inscriptum legi: « Frigida Francisci lapis hic tegit ossa Petrarcae. Suscipe, virgo parens, animam. Sate virgine, parce, fessaque iam terris caeli requiescat in arce. »

Scripta sua quocunque in genere habentur ista. Carmine bucolico sunt eglogae XII, heroico metro libri VIIII, Africa appellati; comoedia una Iohanni Columnae inscripta, ut eius curas facetiis et iocis extingueret. Psalmi quoque sunt ab eo e David vestigio facti. Epistolae multae versu, infinite soluta oratione ad diversos missae; scriptarum metro libri ad Barbatum tres habentur, prosaicarum vero libri hinc qui Rerum Familiarium appellantur XXIIII, inde qui Rerum Senilium inscribuntur XVII sunt. Soluta quoque oratione scriptum habetur Itinerarium; sic enim appellat librum quo sanctam ad terram mari Ligustico navigetur. Hunc ad Iohannem Mandelum fecit. Invectivas preterea in pertinacem medicum IIII, in Gallum ebriosum unam, libros item Rerum Memorandarum IIII, de Vita Solitaria duos, de Secreto Conflictu tres, de Ignorantia Sua et Aliorum unum, de Ocio Religioso duos, sine nomine unum, de Remediis Utriusque Fortunae duos, de Viris Illustribus unum scripsit. Patria

---

14. *Pro* colles. 26. libri... familiarium *i. r.*; *erat* hinc q. r. f.

quoque lingua, quo in genere plurimum valuit, ut pretermittam nihil, amatorias cantilenas ac libros Sonetorum et Triumphorum fecit.

Quippe dicendi genus intentatum reliquit nullum atque istis in studiis ea gravitate, copia, gratia versatus est ut qui etiam severissime iudicant fateantur ipsum excelluisse cunctos qui aut memoria sua viverent aut superiori aetate mille prope ad annos istis in litteris claruissent. Neque vero id negant qui fateri quae sunt vera non verentur, ipsum esse illum qui et princeps et auctor fuit excitandi studii et poetici et omnis eloquentiae, ut quae perdiu neglecta fuerant et quasi sopita dormierant, ea tandem mortalium ad cognitionem usumque redirent. Gratus tamen illorum gustui non solet esse qui sunt adeo delicati ut nihil omni parte non perfectum laudent; sed meminerint Ciceronis esse in Bruto dictum, nihil simul et inventum et perfectum esse. Atque illud constat, quod, etsi non adaequandus Ciceroni nec Virgilio videatur, id tamen est suo ingenio ac diligentia assecutus quod istis in studiis et sui et superioris temporis omnes ad multos annos quovis dicendi in genere superavit.

Haec sunt, mi Polydore fili, quae habui nostrum ad institutum ut dicerem de Petrarca ac caeteris qui poetae sunt principali studio appellati. Deinceps vero ad eos quibus soluta magis oratio placuit, sed primum ad historicos, quod sint poetis vicini atque sororii, veniemus.

---

14. Cic. *Brut.* 71.

---

1. in *ante* lingua *del. et exp.*

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae IIII Explicit et Incipit V ad Filium Polydorum Feliciter

Cum poetarum e provincia quasi Eliconis e monte descendens gressum, Polydore mi suavissime fili, uti statueram animo, dirigerem ad eos qui prosa scripserunt, circumspiciens undique venientes acies multas vidi hominum togatorum, qui suo in genere docti fuerunt et qua de re scribere placuit, eam perite et ample soluta oratione dixerunt. Alia enim quadam utuntur lingua et a poetis quasi diversarum gentium veniunt, separati. Veniebat in mentem adesse qui sanctissimas leges et civiles et pontificias prudentissime aperirent; adesse qui varias aegritudinum causas certo iudicio, experientia, cognitione discernerent et saluti corporum optimis remediis subvenirent; adesse qui veri investigandi studio eam disciplinam traderent in qua omnis arguta et subtilis ratio disputandi, diffiniendi, concludendi et patefacta et sita est; adesse qui eam facultatem haberent qua loqui quacunque de re ornate, graviter, copiose possent; adesse qui Latine loqui et congrue doceant; adesse qui numerorum amplissimam rationem darent ut dividere integra, solidare fracta, colligere minuta, adaequare imparia cognoscamus; adesse qui lineam rectam haberent eandemque modo in quadrum, modo in triangulum traherent ac rerum magnitudinem, intervala, mensuras certa quadam demonstratione docerent; adesse qui suavissimo cantu ac librato sono modulari gratum studiis et auribus humanis scirent; adesse qui caeli conversionem, siderum cursus, vim, iudicia caperent, futurarumque rerum certos eventus mirabili ratione praedicerent; adesse qui ventorum plagas, qui temporum motus, qui rerum principia, generationes, alterationes et cognitas

---

4. (veniente)s acies multas *i. r.* 7. *Ex* veniebant *corr., virgula leviter deleta.* 21. d(emonstratione) *i. r.;* d *erat* r. 22. *ante* auribus h *eras.*

et investigatas haberent; adesse alios qui vitas hominum urbanis moribus ac praeceptis ad bene vivendum instruerent; alios qui veterum gesta narrarent et quales fuerunt maiores nostri, tales esse debeamus ostenderent; adesse qui optimi etiam ac superni dei sacratissimam mentem sapienter, sancte, religiose interpretarentur et darent quo deus ritu, quibus sacris ac ceremoniis sit colendus, remque omnem divinam ad verae salutis viam fide, auctoritate, vestigiis ducerent.

Equidem hanc tantam frequentiam et amplissimam frequentiam hominum peritorum, qui et doctissimi suo in genere floruerunt et mirabili ingenio prediti morem nobis gerere studuerunt, mecum saepe considero et quos videre oculis nequeo, eos qua possum mente ac nominis recordatione contemplor. Hoc enim debemus quisque, nec ingrati nomen effugiunt qui, etsi pro amplissimo beneficio satis referre neque premii nec gratiae possint, id non curant saltem, ut non obliti sed memores esse ac venerari eos quanto possunt honore ac sempiterna memoria videantur. Quid enim maius, quid praestantius, quid excellentius aut nos petere aut illi dare potuerunt quam suo ingenio, labore, studio operari ut quae maximis in rebus ac optimis in doctrinis occulta, dubia, incognita nobis essent, ea sub oculis posita et patentia habeamus? Nobis autem, quoniam singulatim adire omnes et vitam suam, ut exigit dignitas, et arduum et infinitum esset, animus persuasit ut paucis contenti simus, eosque modo illorum e numero deligamus qui non graviter solum ac perite qua de re voluerunt sed quodam etiam cum ornatu, elegantia, dignitate scripserunt. His enim utuntur plurimum qui sunt eloquentiae studiosi.

Ordinis vero huius, quoniam poetas exegimus, memorare placet illos primum qui gesta veterum ita dixerunt ut quae urbes, quae populi, quae reges, quae principes maximi et sapientissimi viri et pace et bello gesserunt, ea, uti erant digna, memoriae tradita habeamus. Poetis nanque historici vicini sunt et tanta coniuncti affinitate quod poetas sequi, mea sententia, nemo aequius videatur.

---

16. possin(t) *i. r.*

Sed primum de historiae officio ac dignitate, ut fecimus de poetis, explicabimus quaedam; deinde ad eos memorandos qui scripserunt historias, uti nostra iubet institutio, deo aeterno bene iuvante atque propicio veniemus. Id nempe satis ac breviter, quantum huic loco pertineat, arbitramur patefactum, si dixerimus quemadmodum historia sit nostris a maioribus eisdemque doctissimis et sapientibus diffinita. Cicero nanque, eloquentiae Latinae decus ac princeps, ut pretermittam caeteros, in eo libro qui est Perfecto de Oratore ad Quintum fratrem inscriptus, cum in sermonem scribendae historiae incidisset et quaedam ea de re, ut soleret de caeteris, graviter et accurate dixisset, tandem nostrum ad propositum inquit: « Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuncia vetustatis. » Quippe temporum est testis ac lux veritatis historia, nec veritas ab ea secus quam iurato a teste ac bono a viro rerum gestarum testimonia sine fraude ac sine mendacio exiguntur. Hac enim re una nec alia ferme a poetis historici differunt, ni quod illi sunt liberi evaganturque interdum iure suo et fabulis saepe quae sunt vera commiscent, hi vero cale recto semper eunt atque recedere a vero nefas esse ac scelus putant. Lex nanque potissime historiam scribenti datur ne quid falsi dicat, ne quid veri taceat, sed ita prosequatur et absolvat munus quod laus neque vera esse detracta ulli nec quae sit falsa et ficta esse addita videatur. Hoc enim historiae caput semper ac fundamentum fuit, quod sit verum ita sequi ac memorare ut accusari mendacii nusquam possit nec suspicionem ullam simultatis aut gratiae habeat. Proinde maiores nostri antiquissimi, presertim viri laude virtutum ac rerum gestarum memoria delectati, hanc diligentiam habuerunt, quod historiam scribere auderet nemo qui munus id datum sibi de publico non haberet, id vero daretur nulli ni esset vir probatae fidei singularique virtute aliqua preditus ac dignitate caeteris anteiret.

Hebraeo nanque populo, ut ab illis exordiar qui vetustate generis, qui magnitudine rerum, qui dignitate historiae se cae-

---

7. Cic. *De Or.* II. 36.

---

19. *Pro* calle.

teris anteponunt, hanc legem fuisse comperimus, ut quae ab eis gesta aut pace aut bello essent, ea scriberet modo qui propheta esset. Hoc, dum propheta eo in populo quisquam fuit, quasi datum ipso a deo preceptum, et habitum et summa cum diligentia custoditum est. Postea vero quam prophetam habere is populus desiit, tum maximum ad pontificem, qui auctoritate, honore, dignitate praestaret, hanc istam scribendae historiae curam et officium detulerunt. Hunc morem a vetustissimis traditum perdiu ac suos usque ad dies, quibus est Hierusalem excidium summum passa, diligentissime custoditum Iosephus scribens in Appionem tradit. Nec rei huius testes sunt obscuri qui habentur veteris testamenti libri, quod tenui ab homine nullus sed omnes sint maximis a viris atque prophetis scripti.

Chaldei quoque atque Aegiptii et qui oriundi sunt ab illis, Phoenices, Syriae nobilissimi populi, summo et studio et diligentia observarunt ut qui magno sacerdocio potiretur, is modo populi sui gesta perscriberet. Plato item philosophus, in quo et multa veri perquirendi cura et bonarum artium cognitio ampla fuit, suo in Timaeo adducit sacerdotem Aegiptium, hominem profecto et religione apud suos venerabilem et multarum rerum noticia excellentem, qui Soloni interoganti de gestis ac vetustate gentis Aegiptiae responderet.

Apud Graecos vero, qui militari disciplina, qui imperio, qui sapientiae studio floruerunt, ea lex perdiu mansit, quod deligeretur de publico vir bonus ac doctus quisquam qui eo pacto et dicta et facta omnia memoraret ut nihil insereret quod ipse aut oculis non vidisset suis aut verum esse certo ac indubitato testimonio non haberet. Proinde Macedo ille magnus Alexander qui orientem virtute bellica domuit, proficiscens in hostes habuit secum viros cum peritia tum fide probatos, qui et rebus interessent suis et quae viderent digna memoriae gesta esse, ea ex ordine fide summa describerent.

Romanis autem, qui orbis tandem imperium vendicarunt, hoc institutum ab initio urbis annos ad multos fuisse memorat

---

10. Ioseph. *App.* I. 8.

---

14. oriundi sunt *ex* nati sunt *statim corr.*

Cicero, ut qui pontifex esset maximus res omnes singulorum annorum mandaret litteris easque in altum efferret atque domi praeponeret tabulas, ut populo esset potestas cognoscendi nihil gratia, nihil odio scriptum esse.

Hanc vero in solicitudinem et singularem curam historiae scribendae sunt veteres illi boni et sapientes mea sententia ducti, tum ut qui mortales essent fortes et clari viri memoria nominis quam longissime viverent atque, ut digni esse ac bene meriti viderentur, fierent, si fieri possent, hoc beneficio immortales, tum ut horum exemplis commonefacta posteritas eos sequeretur qui gravi essent consilio et sapienti usi.

Neque vero ipsos fefellit opinio. Hanc enim vim habet historia, quod simul et mortuos reddat vivos et qui vivant et sint harum rerum studiosi faciat doctiores. Omnium quidem aetatum, omnium principum, omnium populorum, omnium hominum dicta, facta, nomina deperissent oblivione prorsus nec vetustatis esset ulla noticia, ni eam praesidio suo quae scripta est historia conservasset. Quippe nulla virorum quamvis illustrium nomina, nulla quamvis generosa et clara facinora viverent antiquorum, ni essent litteris data memoriae et manu scribentium ad posteros devenissent, quod vetustas obruat omnia nec oblivio diu vivere sinat quicquam quod suis viribus scripta historia non defendat. Vivunt quidem antiqui ac prisci viri memoria nominis ac rerum gestarum fama, ut quos impresentia non videmus et sunt corpore mortui, eos fuisse aliquando ac vixisse legamus. Adde quod vita defuncti si ulla sunt cum laude apud historicos nominati, hanc felicitatem et gloriam assequntur, quod eorum nomina ac res gestae sine invidia et magna ac longe fortasse maiori cum laude, gratia, honore quam si viverent ac presentes essent habentur in hominum sermone revirescuntque dietim memoria nominis et, quasi magistri vitae fuerint atque divini, multa cum admiratione ac reverentia nominantur.

Posteri vero, qui hac fruuntur vita et ista ad studia se convertunt, vident omnium principum ac populorum omnes vivendi

1. Cic. *De Or.* II. 52.

27. *Ex* assecuntur *corr.*

mores ac studia; vident pacis iocundissima officia et amplissima ornamenta; vident bellorum artes, pericula, eventus; vident qua prudentia, qua gravitate, quo more, quibus consiliis, qua ratione sapientes et boni vixerunt viri; vident perditorum hominum atrocissima scelera; vident denique quocunque in genere et virtutis et vitii exempla de prudentia et fatuitate, de iusticia et crudelitate, de fortitudine et temeritate, de continentia et voluptate, de odio et caritate, de libidine et castitate, de superbia et humilitate, de gula et sobrietate, de rebus divinis et humanis, de publicis et privatis officiis, de militaribus et togatis, de urbanis et rusticis, de terrestribus et maritimis infinita.

Nec scripta modo sed parietibus etiam picta illustrium virorum historia, imagines, statuae, etsi quaedam sint corporum simulacra nec uti scriptura exprimant consilia animorum, nos tamen commovent multum incitantque et accendunt ad virtutem ut vitam illorum et sapientiam admiremur, contemplemur, imitemur quisque atque nitamur similes nos illis efficere quos audimus extolli laude ac virtute aliqua floruisse. Saepe quidem numero Fabius Maximus et P. Scipio, Romani ambo principes clarique imperatores ac triumphales viri, dicere auditi sunt animum sibi tum maxime ad virtutem accendi cum virorum illustrium imagines intuerentur. Nec parum multum accensum constat, quem paulo ante nominavi, Macedonem Alexandrum, cum in Sygeo forte Achillis ad tumulum devenisset, recordatione virtutum et maximarum laudum quas illo de viro maximus poetarum Homerus suis carminibus cecinisset. Alexandri quoque huius annos postea supra ducentos et quinquaginta imago apud Gades Hispaniae ad Herculis templum visa adeo commovit Iulium Caesarem quod se veluti negligentem ac nihili hominem increparet, quod qua aetate omnem prope ille domuisset orbem, ipse nihil dignum laude, nihil memorabile attentasset. Aetate florebat tunc, non rebus Caesar nec in re publica magistratum ni quaesturam ulterioris Hispaniae anno illo adeptus erat. Utramque vero porticum fori sui Octavianus Augustus exornavit statuis Romanorum

22. Cic. *Arch.* 24. 26. Suet. *Iul.* 7.

24. *Ex* Sigeo *corr.*

ducum, tum ut eorum renovaret memoriam quorum auspiciis ac virtute Roma gentibus imperaret, tum ut speculum ac exemplum essent et sibi dum viveret et caeteris postea qui essent principes et summum rei publicae gubernandae imperium ac potestatem haberent. Imagines quidem multas ac pulcherrimas statuas et ad intuendum et ad imitandum non Latini modo sed Graeci etiam ac barbarae nationes et private et publice tenuerunt. Nostra quoque sancta et hortodoxa permittit ecclesia hominum sanctorum non scriptas modo vitas sed imagines etiam pictas haberi, tum ut dei exornentur templa, tum ut intuentes veneremur beatas animas incitemurque commemoratione nominis et sanctitatis eorum ad bene vivendum atque nitamur eorum sequi vestigia qui sunt omnium opinione, fide, iudicio aeternam beatitudinem assecuti.

Caeterum si quis universum officium ac vim omnem historiae intuetur et sane considerat, facile intelligit atque fatetur sine controversia eam philosophiae unam atque pulcherrimam partem esse. In moribus quidem versatur historia. Qui enim philosophi sunt et nomine Graeco Ethici appellantur, hi qua vivere quisque debeat ratione, quo consilio, qua prudentia quocunque in genere vitae et gravibus preceptis et multis disputationibus explicant. Qui autem hoc versantur in studio et scribunt historias, hi vetustatis expressam omnem tradunt effigiem ac veterum gesta ea mente commemorant ut, quemadmodum saepe iam dixi, simul et vivant mortui clari viri fama nominis ac rerum gestarum memoria sempiterna et quae sunt tenenda vestigia hominum sapientum, ea quacunque in re obeunda exemplis optimis posteros doceant. Quippe genus humanum ducunt ad virtutem ambo sed hi vehementius movent et quadam delectatione ac iocunditate mentes alliciunt. Illi quoque cum ratione aut colendam virtutem aut fugienda vitia exhortantur, confugiunt ad istos nec parum se adeptos putant si quae dixerint ipsi, ea veterum exemplo ullo affirmare queant. Documenta enim vivendi tradit uterque nec re differunt alia ni quod vivere illi praeceptis, isti

5. Cic. *Arch.* 14.

17. unam *ex* pulcher(rimam) *statim corr*.

exemplis docent. Sacras quoque ad litteras intelligendas multum adiuvare historiam scribens de Christiana doctrina pater sanctus Aurelius Augustinus refert. Basilius item, quem honoris causa summam ob excellentiam Graeci appellant Magnum, pueros commonefacit suos ne divinas ad litteras sine cognitione historiarum eant.

Praefari haec placuit loco isto ne quis nugas esse quae historici memorant arbitretur. Nunc sequitur ut memorandas ad vitas eorum qui scripserunt historias, quae nostri est operis pars secunda, sicut est propositum, veniamus. Neque vero scribentium observabimus tempora sed genera pro iure et arbitrio nostro ita sequemur ordine ut veniant primum qui externa, secundo qui Romana re publica libera, tertio qui Caesarea, quarto qui certum ad institutum usi compendio externa simul et Romana dixerunt; postremo autem se convertet ad eos sermo qui aut philosophi aut oratores fuerunt et qua de re dicere placuit, eam quo solent eloquentiae studiosi ornatu, artificio, dignitate scripserunt.

Eorum vero qui externa commemorent, si placeret recensere illos qui Latinis non sunt litteris usi, adesset ante alios Moyses, populi Iudaei princeps atque propheta. Mundi enim creationem, parentes primos et quae suum ad diem is populus gessit quinque libris absolvit.

Sed Iosephum amplecti hoc loco animus persuadet, quod sit paucis cognita vita eius, rebus tamen sit et publicis et privatis egregia. Gente igitur Iosephus fuit Iudaeus, Hierosolymarum civis, familia divite ac honesta natus. Patrem habuit Mathathiam, virum illa in civitate opibus, nobilitate, sacerdocio venerabilem. Non enim apud Iudaeos eum qui sacerdos esset uxorem ac filios habere lex ulla prohibuit. Ipse quoque Iosephus e vestigio patris atque maiorum et uxorem habuit et sacerdocio functus est. Natum eum circa tempora passionis domini nostri Iesu Christi reor. In litteris autem ac multarum rerum noticia vir clarus et

---

3. Aug. *Doctr. Christ.* II. 28. 42. 3. Basil. *Serm. ad Adolescentes* (Hom. XXII) 3 (31 . 570 M).

---

2. scribens *ex* Aureli(us?) *statim corr.* 18. vero *i. r.; erat* autem? 18. placeret *i. r.*

patriae ornamentum fuit. Quippe philosophiam novit egregie. Sacros vero prophetarum libros et qui ad leges illius populi pertinerent accuratissime didicit. Somnia quoque et huius modi quae obscura essent ac proponerentur enygmata quandam nescio an divinitus datam vel studio adquisitam sed admirabilem certe interpretandi gratiam habuit; id mirabilius, quod seu prophetiae spiritum haberet seu caeli ac siderum spectator esset, futura interdum ac saepe praediceret.

Imperium vero cum obtineret Nero, Iosephus apud suos aetate, fama, honore florebat. Illos autem per annos prodigia sunt apud Iudaeos et audita et visa multa. Quietis nanque rebus, ut pretermittam alia, visas per caelum armatas concurrere acies, nubium igne subito aera collucere, templi orientalem portam, quae ferme viginti ab hominibus, quod esset ingens ac aenea, clauderetur, sponte apertam, maiorem item humana vocem auditam quae diceret « Migremus hinc, » auditum quoque mox ingentem quasi excedentium hominum motum atque tumultum satis constat. Hoc enim et Cornellius Tacitus, qui gesta Caesarea polite ac copiose scripsit, et quem memoramus hoc loco, Iosephus iste, septimo Iudaicae Captivitatis libro refert. Haec quidem atque alia caelitus data signa portendere alii, uti sunt hominum mentes variae, aliud interpretati sunt. Iosephus autem et qui sacrorum periti essent praemonstrari deum iratum esse eundemque minari bellum ingens ac civitatis excidium affirmabant. Alii vero praenunciari dicebant futurum apud Iudaeos orbis imperium, quod antiquae sacerdotum litterae continerent fore sine dubio quod tempore isto convalesceret oriens, et qui essent Iudaea profecti orbis imperio potirentur. Multitudo autem in spem et libertatis recuperandae et imperii vendicandi erecta illos facile qui praedicerent ea prodigia minari adversa contempsit. Neque vero ad defectionem animos incitavit parum indignatio quaedam, quod missi Roma praefecti aquilas imperii Romani per vim contra leges ac contra Iudaeos ritus in civitate ac templo tenerent multaque superbia, crudelitate, avaricia Iudaeam provinciam

18. Tac. *Hist.* V. 13. 19. Ioseph. *Bell. Iud.* VI. 5. 3.

26. *Ex* littere *corr.* 26. sine dubio *i. r.* 29. illos *sscr.*

gubernarent. Haec vulgo ab eis dicta animos inflammasse atque ut caperent arma et Romano imperio rebellarent Iudaeum omnem populum induxisse Iosephus memorat. Mihi autem illis credere placet magis qui putant Iudaeos descisse a Romanis quod vindictam dei iusticia postularet, ut meritas darent poenas qui dominum nostrum Iesum Christum, qui homo esset innocentissimus deique filius ac vere deus, cruci per invidiam affixissent. Denique paucis, ut fieri solet, auctoribus gens omnis Iudaea in eam audaciam ac temeritatem prolapsa est ut caperent arma, aquilas everterent, magistratus violarent, praesidia expellerent, Romano imperio rebellarent. Tum quidem quod hinc provocari Romanos ad ultionem ac bellum manifesto quisque perciperet, lecti sunt duces, alii qui urbi ac rerum summae praeessent, alii qui pararent copias, alii qui provincias gubernarent.

Quippe gentis Hebraee magnae complures ac populo plenae provinciae, sed omnium maximae atque famosae Iudaea, Galilea, Samaria appellatae. In Iudaea, quae gentis caput esset, civitas Hierosolyma et in ea templum Salomonis ac regia sedes erat. Huic Samaria coherebat, deinde Galilea se ad fines gentium extendebat. Iosepho autem, quod ex primariis civitatis esset virque prudens ac dux gerendum ad bellum esse idoneus videretur, gubernatio utriusque Galilaee data. Erat quidem duplex Galilea, altera superior, altera inferior appellata. Utrique hostes vicini Phoenices ac Syri erant.

Profectus igitur datas in provincias Iosephus id primum verbis, vultu, facto curavit ut provincialium animos benivolos, fideles, constantes haberet. Rerum autem gerendarum curam ita distribuit ut primatum aliis muniendas ad civitates daret, alios praeficeret legionibus scribendis, alios constitueret qui rudem multitudinem artes belli gerendi Romana e disciplina docerent, alios qui machinas cum defendenda ad moenia tum depellendos ad hostes instruerent, alios qui ex agris convehi in urbes frumentum pecoraque studerent, ipse vero princeps loca obiret singula et quae oportuna viderentur, ea solicite parari ubique iuberet.

3. Ioseph. *Bell. Iud.* VI. 5. 3.

9. *Ex* prolasa *corr.* 28. ad *sscr.*

Haec autem atque alia quae ad bellum essent, attentissima cura et summa fide parantem pene oppressit invidia. Fraude quidem inimicorum est in eam suspicionem adductus ut provincias sibi datas statuisse Romanis tradere crederetur. Hanc ob rem et occidere ipsum concitata multitudo quaesivit et legati sunt ab Hierusalem missi, qui eum, si, uti delatum erat, verum esse compperissent, inde mox uti patriae hostem ac proditorem catenis vinctum abstraherent. Quippe actum de ipso erat ni praevisus innocentiam suam sapienti consilio defendisset.

Nero autem ubi rebellasse Iudaeam Romae delatum audivit, etsi aetate iuvenis esset nec ipsum bella gerere oblectaret, pudore tamen simul ac metu victus ne audacia simili quasi morbi contagione quadam, si hoc negligeret, totus oriens laberetur, bello castigare Iudaeos omnino constituit. Summam vero belli huius gerendi curam dedit Vespasiano, quem unum fide, virtute, rebus gestis, duobus maximis bellis, Britanno et Germano, ducem strenuum ac probatum haberet. Vespasianus igitur ut gerere bellum est in Iudaeos a Nerone iussus, paratis ex ordine copiis agmine infesto Galileae fines ingreditur, hostiliter populatur omnia, incendit omnia, evertit omnia.

Iothapatam quoque posse impetu primo capi ratus aggreditur. Galileae civitas ista montana erat et supra caeteras cum natura loci tum moeniis ac rebus bellicis permunita. Aderat etiam Iosephus, qui urbem, ut sensit adventare hostem, ingressus, quantum fortis dux ac prudens ex tempore ac loco posset, nihil praetermitteret quod defendenda ad moenia et propellendum ad hostem esse videret. Romanus autem dux concepta opinione frustratus, quam vi capere nequit civitatem, ut fame coherceat, obsidione cingit, aditus obstruit, ligneas turres erigit, aggeres ducit, ariete muros quassat, conatu denique omni et dies et noctes pugnat. Spe quidem ducebatur futurum esse, si hanc unam quae omnium Galilei nominis esset munitissima caperet civitatem, quod simul et fortissimum ducem hostium Iosephum captivum haberet et caeteros ita deterreret quod sese ad dedendum omnes ultro nulla pugna expectata venirent. Habuisset quidem presto finem obsidio,

14. *Ex* Iudeos *corr.* 30. omni *sscr.*

ni presentia Iosephi populum bonam ad spem fortemque ac constantem ad animum erexisset, quod gens haudquaquam vigiliis et defendendis moeniis sed colendis agris et tractandis mercimoniis assueta non tulisset obsidionem diu sed quietis avida pacem quacunque habere potuisset condicione facile accepisset. Quippe urbem Iosephus complures ad dies supra mensem sua patientia, consilio, adhortatione defendit. Sed res tandem eo devenit ut qui arte belli gerendi ac multitudine praevalerent Romani confractis muris urbem vi et ingrederentur et caperent.

Iosephus autem ubi amplius nihil consilii, nihil auxilii superesse cognovit, dum tumultu et clamore omnia resonarent, veloci cursu elapsus in puteum sese demisit. Istuc quoque viri Iothapatae ad XL confugerant et quae multos ad dies sufficerent cibaria parata hunc istum extremum ad casum habebant, ut cum hostes abissent egrederentur ipsi et quae possent ad loca se tuta conferrent. Nihil erat hoc in puteo aquae, quod montuoso in loco humorem omnem aestatis siccitas obsorbisset. Capta quidem Kallendis Iuliis Iothapata est. Imperii Neronis tunc annus XIII erat. Captivi autem sunt non plures MCC conservati. Occisi vero XL milia excesserunt. At qui erant in puteo taciti et magno cum timore latebant. Tutus erat locus, tum quod putei latitudo in fundo amplior quam in summo esset, tum quod ingens lateri inesset specus, ut qui essent in eo neque laedi ullo ab intuente nec videri possent.

Vespasiano autem cura Iosephi habendi magna orta, quod multi faciendum esse putaret captivum regionis ducem habere, tum quod ipsum magnificum esse virum belloque ac pace sapientem audiret, tum ut Romam ad Neronem pro victoriae nobilitate ac testimonio destinaret. Eius igitur inveniendi causa iussi milites alii latere ipsum rati loca abdita, speluncas ac mortuorum sepulchra perquirunt; alii si esset forte ipso tumultu occisus ruinas urbis mortuosque iacentes ac insepultos evolvunt; alii ne lateat usquam vivus atque incognitus fugiat itinera passim dies ac

---

10. nihil amplius *statim ex* a(mplius nihil?) *corr., postea signis* b a *in* amplius nihil *corr.* 11. veloci *ex* veluti *corr.* 12. *Ex* Iothapate *corr.* 15. tuta *sscr.* 17. *Ex* estatis *corr.*

noctes observant; omnes denique ut inveniatur aut vivus aut mortuus soliciti vigilant.

Interea vero Iosephus per diem in puteo tacitus quiescebat, nocte autem ascendens ut fugeret itinera explorabat. Ubi vero fallendi spes nulla erat, quod Romani, ut dixi, eius capiendi causa soliciti omnia custodirent, priusquam lucesceret in puteum descendebat. Denique biduum latuit. Tertia vero die capta forte mulier quae cibaria deportarat, seu coacta minis seu adducta blandiciis ac levitate feminea, patefecit quo in loco lateret cum aliis qui recessum hostium expectarent. Tum missi a Vespasiano tribuni duo, Paulinus et Gallicanus, fidem Iosepho pro salute dabant eundemque rationibus multis ut bona cum spe ascenderet hortabantur. Sed aures ipse praebebat neutri, quod his blandimentis evocari se haudquaquam, ut dicerent, ad salutem sed ad poenam atque supplicium iudicaret. Romanos quidem noscebat mores. Igitur nequicquam illis verba serentibus Nicanorem tertium tribunum Vespasianus misit. Iosephum iste, quod ante bellum notus eius ac familiaris esset, ut audiret ac responderet flexit. Hesitantem quoque ipsum urgebat metus, quod simul et faces accensas ac collucentes videret et milites vociferantes audiret, qui eas immittere, si cuntaretur diutius, minarentur. Neque vero ne immitterent aliud vetuit ni quod ducis imperium esset quod vivum ipsum extrahere omni studio conarentur. Id etiam ut exiret commovebat ipsum, quod per quietem somnia horrenda vidisset quibus commonefactum divinitus se putabat ut quae mala Iudaeis, quae Romanis principibus imminerent, ea, priusquam vita decederet, indicaret.

Denique veluti plenus deo in caelum tota mente suspiciens ad deum, ut de se scribit, in haec verba inquit: « Quoniam quidem Iudaeorum labefactare tibi res, creator omnium, placuit, fortuna vero ad Romanos tota migravit, animam quoque meam quae futura prediceret elegisti, dabo Romanis sponte manus et vivam. Id tamen testor, quod non proditor sed tuus minister ad eos ibo. » His autem dictis Nichanori assentiens disponebat ascen-

29. Ioseph. *Bell. Iud.* III. 8. 3.

12. multis *sscr.* 20. a(c) *ex* e(t?) *statim corr.*

dere, at qui eocum erant Iudaei supplices primum ne se desereret, ne hostibus crederet circumstantes exorabant; deinde, quod statuisse ascendere penitus videretur, iratis animis, ut eum occiderent, gladios eduxerunt. Ipse vero ad eos conversus alios minaciter increpat, alios blande alloquitur, omnes ut egredi sinerent exhortatur idque multis et humanis et divinis rationibus persuadere conatur. Illi autem, ut est gentis illius, animis obstinati, ne dicentem audirent, obstruebant aures et, quasi essent ipsum mox percussuri, quisque gladio minabantur et suam ignaviam incusabant, quod esset vitae adeo cupidus quod servire hostibus ac turpiter vivere quam mori pro patria et apud suos animo forti et constanti mallet. Ipsum enim ac se ipsos occidere potius quam vivere apud hostes in servitute volebant.

His angustiis circumseptus Iosephus, cum ipsum neque isti egredi nec illi morari diutius paterentur sed utrique necem sibi, si non pareret, hinc gladiis eductis, inde facibus accensis minarentur, remedium subito ad salutem invenit. Saepe quidem optimi ingenii ac multae sapientiae hoc experimentum dedit, quod dubiis in rebus et maximis in periculis, si qua essent remedia, ea in promptu haberet ac subito inveniret. Conversus itaque ad Iudaeos, « Quoniam igitur mori potius » inquit « hoc isto in puteo quam ascendere ad hostes ac vivere statuistis, etsi mihi longe alia sententia esset, ne tamen vestris a voluntatibus videar dissentire, parebo iudicio vestro et vobiscum forti animo moriar. Id modo exhortor, ne propria se manu interficiat quisquam sed nos hac lege alterutrum occidamus, ut cui sors eveniet, is manu sequentis ex ordine pereat. » Facinori huic sunt facile, posteaquam ducem suum ad mortem subeundam inclinatum vident, omnes assensi. Tanto nanque in malo refrigerium illis magnum erat, quod multum laudis et gloriae assequi se putarent, si eo cum viro ac duce suo mortem obisse pro patria dicerentur. Sortes autem prudentia Iosephi ea ratione disposuit ut illi se omnes singulatim occiderent. Unus vero ipse uno modo cum socio eodemque cae-

---

21. Ioseph. *Bell. Iud.* III. 7. 7.

---

1. *Ex* deseret *corr.* 5. egre(di) *i. r.* 12. se *sscr.* 29. tanto nanque *i. r.*

teris debiliore superfuit. Huic enim et, qui horribilis esset visu, effusus sanguis et triste spectaculum iacentium mortuorum et ultro vitam concedens Iosephus persuasit ut exire ac vivere cum hoste servus quam occidi liber mallet.

Ita concordes ambo egressi ad hostes venerunt. Iosephum tribuni ad Vespasianum ducunt. Tum quidem vulgatus per castra rumor ducem hostium duci multitudinem visendi eius studio concitavit ut confluerent undique. Neque vero deerant qui rebellem, qui proditorem occidendum subito acclamarent. Erant quoque quos viri aspectus ipse ac recordatio pristinae fortunae ad pietatem et misericordiam commoveret. Titus autem, Vespasiani filius, apud patrem salutis suae pars magna fuit. Vespasianus vero ipsum primis cum navibus Romam mittere statuit. Interim autem cautissime asservari atque in vinclis custodiri iubet. Haec dolentissime audiens Iosephus paulum se audiri prius, quod haberet quae secretius referret, postulavit. Mox itaque omnibus preter duos qui Vespasiani amici essent precipui ac filium Titum summotis, « Captivum me » inquit « modo habere, Vespasiane, putas custodirique ut mittas Romam ad Neronem iubes. Non est opus. Equidem praemissus a deo rerum maiorum ad te nuncius venio. Tu enim atque hic filius tuus futuri presto Caesares, imperatores, domini rerum estis. Si haec fingo, tu me quam maximam vis ad poenam ac durissimam necem serva. » Haec atque alia quae hanc in sententiam futura Iosephus affirmaret, etsi gratis auribus audirentur ac summe placerent, ea tamen deliramenta esse quae salutis spe captivo eodemque callido ab homine fingerentur et Vespasianus et qui eocum erant amici ac Titus ipse putabant. Proinde quasi spretis quae diceret missus est in vincla Iosephus atque multos ad dies ex ordine custoditus.[18] Neque vero ulla sibi data est fides priusquam plane sit cognitum ex captivis ipsum divinandi munus habere eundemque et captivitatem suam et quae Iothapatenis evenissent mala, ea saepenumero praedixisse. Haec nanque ubi dicta sunt ac

---

18. Ioseph. *Bell. Iud.* III. 7. 9.

---

14. atque in vinclis *ex* ac custodi(ri?) *statim corr.* 30. sibi data *ex* est sibi (?) *corr.* O data est sibi H.

plurium testimonio vera esse comperta Vespasianum in spem habendi imperii adduxerunt, ut quemadmodum illa ita etiam ista quae de ipso praediceret futura esse speraret. Interea vero non remittebat vincla sed ventura expectans ipsum et vestimentis donabat saepe et supra captivos omnes multa benignitate fovebat.

Exercitu autem in hiberna perducto cum Vespasianus forte Caesaream, civitatem maritimam, divertisset, qui erant ibi Graeci cum odio nominis Iudaei tum studio adulandi Romanis captivos omnes ac Iosephum nominatim ad supplicium sibi dari clamore maximo ac multis precibus postularunt. Sed petitionem ipsam veluti stultam atque inconsulta a multitudine ortam Vespasianus nihil respondendo reiecit.

Hierosolymis autem fama primum, ut solet, volans atque incerto auctore multa veris falsa commiscens captam dirutamque Iothapatam, occisum quoque in pugna Iosephum nunciavit. Hanc quidem istam ad vocem, quae proximis e civitatibus venientium testimonio augeretur dietimque magis atque magis fidem acciperet, civitate moesta cognatos quisque suos sed Iosephum universi ut parentem luxerunt. Dies nanque XXX omnis Hierosolyma quasi publico in funere ob peremptum Iosephum in moesticia et luctu fuit. Ubi autem veritas nunciis certioribus est comperta nec Iosephum esse, ut fama praedixerat, mortuum sed indubie vivere atque supra captivi fortunam Romanis a ducibus honorari auditum est, mox illa omnis benivolentia maximum est in odium et iram versa. Ipsum nanque multi proditionis, quidam ignaviae accusabant, omnes vero in eum convitiis ac indignatione pleni erant. Grandi denique ira et capitali odio inflammati, cum ei, quod abesset, gravius obesse ac sevire non possent, maligni animi venenum ac poenam eius in domum, opes, familiam effuderunt. Quippe domum suam, quae pulchra esset et magna, funditus diruunt, supelectilem diripiunt, uxorem domo eiiciunt, matrem quoque, filii carissimum pignus et matronam primariam, contumeliis onerant et in carcerem trudunt.

---

13. (re)iecit *i. r.; erat* reijecit, *ut videtur.* 22. moesticia *ex* luc(tu?) *statim corr.*

Bello autem eo tandem res pervenit quod Galilea utraque omnique Idumea ferro igneque vastatis Romani Hierosolymam usque currebant.

Interea vero rebus crebram ob mutationem imperatorum Romae turbatis, quod imperio Neronem Galba, Galbam Otho, Othonem Vitelius depulisset, libido quoque ac sevitia Vitelii urbem affligeret, Vespasianum exercitus primum, deinde Romae senatus imperatorem dixit. Tum coram adductus Iosephus post multas laudes ipso a Vespasiano ad premium augurii solutus vinclis donatusque libertate ac famae restitutus est. Deinde vero apud Romanos liber in castris atque Hierosolymarum obsidione cum Tito fuit. Proficiscens nanque Romam Vespasianus filium Titum praefecit bello. Is tandem Hierusalem obsidione cinxit. Iosephum vero adeo carum gratumque habuit quod haudquaquam parum ad salutem et pacem profuisset obsessis, si pertinacia posita sequi eius consilia voluissent. Iosephum quidem amabat Titus flectique se facile ad pietatem et misericordiam passus esset, tum quod Iosephi consilio saepenumero uteretur, tum quod esset natura benignus et mitis ac beneficium cum daret accipere se putaret. Nec isto in bello quaerebat aliud ni quod defectionis auctoribus eisdemque paucissimis castigatis caetera multitudo Romano imperio obediret. Eius nanque bona cum licentia atque iussu ire ad muros pergens quam propius posset, ut exaudirent obsessi, Iosephus illos ad deditionem, cum viribus se tueri nequirent, exhortari saepenumero conatus est. Multis enim precibus exoravit eos ut quas offerret Titus pacis condiciones, eas accipere quam se liberosque suos ac coniuges vi captos vendi atque belli iure trucidari mallent. At vero ab illis, quod essent pertinaces et animis obstinati, non modo non exauditus est sed tanquam hostis et capitalissimus hostis acerbis convitiis lacessitus iaculis atque lapidibus propulsus est. Biennium autem post creatum Vespasianum imperatorem duravit obsidio. Tandem vero urbs illa Hierusalem, quae Iudaei nominis caput esset ac templi sedes, post multas belli clades capta sexto Idus Septembres eversaque

---

1. pervenit *i. r.; erat* venerat? 22. bona *sscr.*

funditus ac solo aequata est. Iudaei vero tum omnes capti peremptique fede aut venditi ignominiose sunt.

Iosephus autem omnium unus in libertate mansit atque utroque a principe Romano, Vespasiano ac Tito, et habitus in honore et factus dives Romae deinde vixit. Statua nanque sibi, ut solerent pro virtute Romani, de publico facta, datum quoque sibi cognomen ut Vespasiani e familia Flavius vocaretur. Vespasiani quidem paterna familia Reatino e municipio Flavia dicta est, materna vero Nursiae oriunda Vespasia appellata. Ipse autem Vespasianus dictus haudquaquam a vespis, ut putant multi, sed materna a gente, quod apud matrem Nursiae nutriretur puer, mortuo patre appellatus est. Romae igitur Iosephus annos post eversam Hierosolymam ad VI et XX vixit. Romae quoque obiit mortem, cum imperaret Nerva.

Libros autem scriptos reliquit de Antiquitate Iudaica XX; de Machabaeis unum; in Appionem, grammaticum Alexandrinum, duos; de Captivitate Iudaica VII, qui utroque a principe, Vespasiano et Tito, laudati atque ut perpetuo servarentur bibliothecae publicae dati sunt. Quos autem Iosephi nominavi libros, eos plurique scriptos ab eo, uti sunt apud nos, litteris Latinis volunt, quod vir esset peritus et litteras non Hebraeas modo sed Latinas etiam ac Grecas haberet. Sunt qui eum scripsisse litteris Grecis putant, postea vero in Latinum versos illos e Graeco, sed quidam a Ruffino Aquilegiense, alii ab aliis traductos malunt.

Hic enim hic Iosephus est ille quem libro Virorum Illustrium Hieronymus memorat scripsisse libro Antiquitatum XVIII et Iohannem Baptistam fuisse prophetam et Hierusalem ob necatum Iacobum apostolum dirutam esse, nostrum vero dominum Iesum Christum mirabilia ob signa a Phariseis (secta erat apud Iudeos ista) interfectum esse eundemque de ipso loquentem his

---

27. Hieron. *Vir. Ill.* 13.

---

2. ignominise. 8. Reatino e *ex* Flavia dic(ta?) *statim corr.* 12. mortuo *ex* appellat(us?) *statim corr.* 16. *Ex* Machabeis *corr.* 18. *Ex* bibliotecae *corr.* 19. Quos... malunt *i. m. inf. add.* 19. eos... malunt *i. r.* 26. enim *ex* nanque *corr.;* ille *sscr.*

verbis usum: « Eodem tempore fuit Iesus, sapiens vir, si tamen virum eum oportet dicere. Erat enim mirabilium patrator operum et doctor eorum qui libenter vera suscipiunt. Plurimos quoque tam de Iudeis quam de gentibus suis habuit sectatores, et credebatur esse Christus, cumque invidia nostrorum principum cruci eum Pillatus affixit, nihilominus qui primum dilexerant perseverarunt. Apparuit enim illis tertia die vivens. Multa haec alia mirabilia carminibus prophetarum de ipso vaticinantibus et usque hodie Christianorum gens ad haec sortiti vocabulum non deficit. »

Sed de Iudaeis quidem Iosephus, Macedonicis autem de rebus Q. Curtius Ruffus, civis Romanus, scripsit. Hunc sorte humili natum sed altos ad honores cum virtute tum fortuna evectum apud quosdam invenio. Patre nanque gladiatore natus et callidum suapte natura ingenium et fortunam benigno dei favente ad quos vellet honores et magistratus, qui a Caesare tum darentur, secundissimam habuit. Prima enim iuventute quaestoris Africae scitator fuit. At vero cum in oppido Adrumento esset et vacuis forte per medium diem porticubus solus inambularet oblatam ei speciem mulieris proceritatis humanae modum excedentem tradunt, ex qua vocem audiret haec verba dicentem: « Tu es, Ruffe, qui hanc in provinciam proconsul venies, » nec ultra progressa ex oculis vanuit. Ruffus autem omine tali bonam in spem assequendi honoris, ut est facilitatis humanae, ductus mox redire Romam instituit. Neque vero ipsum decepit augurium.

Imperabat tunc Tyberius Caesar, apud quem facile amicorum interpositione ac precio id assecutus est, quod urbis quaesturam obtinuit. Hoc igitur primi honoris gradu elevatus brevi ad principis cognitionem et familiaritatem ascendit. Obeundo quidem in munere isto pecuniam ut Caesar haberet undique colligens solicitus erat. Functus autem quaestura ob rem bene gestam principis decreto nobilitatus est, ne illustris ad magistratus ascendere generis obscuritas prohiberet. Tyberio nanque gratus erat, tum

1. Ioseph. *Antiq. Iud.* XVIII. 3. 3. 17. Tac. *Ann.* XI. 21. 21. Ibid.

18. Africae scita(tor) *ex* sci(tator Africae?) *statim corr.* 32. *Ex* illustres (*sic*) *male corr.*

ob cumulatam omni arte in quaestura pecuniam, tum quod infima e plebe esset et genere humiles princeps ad honores libens odio nobilitatis erigeret. Mos quidem principantibus solet esse deprimere nobiles, exaltare plebeios, quod illos ob superbiam metuant, hos vero ob gratiam beneficii esse fideliores putent. Neque vero, posteaquam diem Tyberius obiit, minus carus C. Caligulae atque deinde Claudio imperatori fuit. Nobilitatus itaque Curtius mox inter candidatos apparuit et quos petiit magistratus etiam clarissimos, eos favore ac beneficio principis habuit. Exacta enim quaestura mox praeturam obtinuit, deinde consulari dignitate ornatus insignia etiam triumphalia assecutus est. Ipsum nanque Claudius Germaniae praesidem, deinde proconsulem Africae designavit. Hoc in magistratu vita defunctus est Curtius et quod mulieris in specie fantasma praedixit fatale praesagium creatus Africae proconsul implevit.

Omnia quidem est summa prudentia consecutus quae viro egregio ac nobili deberentur, quod sibi et natura et fortuna dotes multas easdemque egregias tribuisset. Una modo in re notatus est, quod, ut solent multi, presertim gratia principum humili e statu ad honores splendidos elevati, plus nimio minoribus arrogans, paribus difficilis, superioribus amicus simulatus et adulator esset. In litteris vero, si doctissimos quaerimus, haud infra mediocriter eruditos numerandus est. Rerum autem veterum noticia delectatus atque in scribenda historia artem quandam et gratiam consecutus regum Macedonum, Philippi et magni Alexandri, gesta libris XII copiosissime memoravit.

Omnium vero principum ac gentium externarum facta et dicta quae digna essent memoria Trogus Pompeius amplexus est. Patria huic, si antiquissimam petimus, Hispania, si novam quaerimus, Roma fuit. Quippe maiores sui ex Vocontiis, Hispaniae populis, nobiles fuerunt. Avus eius, ut mittam antiquiores, Trogus nomine appellatus est, vir utique cum nobilitate generis tum re militari spectatus. Sub Gn. Pompeio, cui postea Magno cognomentum virtus ac fortuna dedit, certa quadam et singulari fide,

30. Iust. XLIII. 5. 11.

18. que *post* easdem *sscr.* 19. multi *i. r.; erat* plurique *sine dubio.*

studio, probitate meruit eo ipso bello quod cum Sertorio, Marianarum partium duce, in Hispania prospera et forti manu gessit. Proinde virtutis ad premium ab eo laudatus est summe. Romam quoque ductus et civitate et cognomento suae familiae donatus est. Hinc nanque iste quique posteri sui fuerunt, et cives sunt Romani habiti et Pompeii cognomine appellati. Patruus quoque eodem Pompeio duce turmas equitum Mitridatico bello duxit. Pater vero civili bello Iulium Caesarem secutus est et, veluti in quo multum fidei et amoris esset, datam sibi curam epistolarum, largitionum, divitiarum, anuli habuit.

Noster autem Trogus, de quo impresentia ortus habetur sermo, vir doctus in memorandis historiis ac scriptor illustris fuit. Externarum nanque rerum omnium memoriam et cognitionem dedit. Ipso enim a Nino, illo Assyriorum antiquissimo rege qui omnium primus docuit et regna augeri et arma moveri, orsus res primum Assyrias, deinde Medas, Persas, Lydias, Scithas, Graecas, Macedonas, orientis denique ac totius orbis dignas scitu atque memoria explicavit. Neque vero pretermittit Romana omnino, sed quasi domum post longam peregrinationem reversus tandem Romanae urbis initia memorat, quod esse civis ingrati putaret si taceret de patria sua, quae orbis imperium obtineret, cum gesta externarum gentium memoraret. Sed amplecti cum non posset omnia, quaedam ac presertim initia Romani imperii ea moderatione perstrinxit ut nec modum propositi operis excedat nec utique originem urbis, quae, ut dixi, caput esset orbis, silentio pretermittat. Cum enim A. Albinus, Asinius Pollio, Cornellius Nepos, et alii multi docti clarique ac consulares viri et Romani cives res populi Romani Graecis peregrinisque litteris explicassent, ipse quoque scribendarum rerum studio delectatus res Graecas peregrinasque ac pene totius orbis Latinis litteris memoravit, ut quadam veluti commutatione, quemadmodum Romana peregrinis, ita peregrina Romanis explicata litteris haberentur. Libros itaque prisca eloquentia usus edidit quattuor et quadraginta, in quibus servato temporum ordine et omissis quae non multi fructus esse videret omnium regum, omnium populorum, omnium

27. multi *i. r.; erat* plurique *sine dubio.*

nationum, omnium aetatum facta illustria enarravit. Felix quidem etsi periculosa viri huius audacia, quae id opus aggredi non metuit in quò non, uti caeteri consuevissent, gesta unius modo populi aut principis sed universi orbis facta memoriae data essent.

Hanc vero tantam rerum copiam Iustinus vir quippe doctus et in scribendis historiis egregie delimatus auctor abbreviavit multum. Trogi nanque amplissimum opus, cum esset Romae et ocio plurimum abundaret, suo pro studio, exercitio, delectatione amplexus est et quae ab illo erant copiosius explicata, ea iure suo perstrinxit paucis. Librorum quidem idem est numerus, sed Iustinus omissis quae neque cognoscendi voluntate iocunda esse nec exemplo necessaria viderentur, quasi maximo e prato floribus collectis opusculum quoddam pulcherrimum ac breve fecit, ut eius beneficio habeant studiosi unde vetustatis ac rerum optimarum memoriam, noticiam, exempla facile toto ex orbe sumant.

Bellum autem id memorabile ac famosum quod Graecia duce Agamenone ob raptam Elenam in Priamum ac Troianos gessit noster non explicat Trogus nec qui, ut dixi, fuit eius abbreviator, Iustinus, tangit. Ipsum autem, si auctores memorare peregrinos velim, et Dites Gnosius Cretensis et, qui erat Phrygiae gentis, Dares scripsit. Sed uterque peregrinus ac litteris peregrinis usus fuit. Deinde vero annos ad ducentos ac mille post Troiam eversam Latinas in litteras traductus est. Daretis quidem opus, quod esset foliis palmarum scriptum, Cornellius Nepos ad C. Sallustium in Latinum vertit. Ditem vero, qui hoc de bello in tilleis, quae leves sunt cortices et apud antiquos in usu pro chartis haberentur, volumina sex scripsisset, Septimius, Romanus civis, ad Q. Arrium Latinas in litteras traduxit.

Quippe morem hunc habuit Romana prudentia, ut qui doctrinis studerent, hi non Latinas modo sed Graecas etiam litteras discerent, quod parentes quos liberos amatos et caros haberent ac versari in litteris vellent, eos de industria quam primum per

27. Sept. apud Dictyn Cret., *Praef.*

19. Iustinus *sscr.* 24. *Ex* Salustium *corr.* (*sed in indice* Sallustius, *nulla correctione adhibita*). 25. *Ex* Dites *corr.* 25. *Pro* tiliis. 26. chartis *i. r.; erat* carthis?

aetatem liceret in Graeciam mitterent (Romae quoque magistri erant Graeci, qui suis litteris atque doctrinis missos ad se pueros veluti fundamentis solidis et omne ad opus exaedificandum idoneis stabilirent); qui vero Graecas litteras percepissent, hi maxime hoc istud eruditionis suae experimentum darent, quod Graecos scriptores verterent in Latinum. Sed morem hunc, qui laudabilis ac bonus esset, uti veteres illi praestantes quidem ac docti viri summa diligentia observarunt, ita qui posteri fuerunt multos ad annos nescio cuius decepti consilio neglexerunt. Nuper autem ita sunt eloquentiae studia excitata quod habeat complures Italia qui litteras et Latinas et Graecas didicerint atque illam sint gratiam in traducendo assecuti quod adaequari posse illis etiam veteribus iure bono ac merito videantur. Illud autem iam est horum beneficio, industria, opera factitatum quod Plutarchum, quod Polybium, quod Basilium, quod Ptolomaeum, quod alios plures, ne singulos nominem, Graecos ac doctos scriptores, quos Latini homines ignorarent, traductos e Graeco Latinas in litteras ac cognitos habeamus. Enimvero qui hac nostra memoria versantur hoc in genere studii putant nihil percipiendam ad facultatem dicendi esse Graeca eruditione commodius, quod inde verborum proprietatem et copiam, inde sententias graves atque subtiles, inde vetustatis ac multarum rerum noticiam, veluti quodam vivo e fonte ac principali e seminario colligamus. Equidem gratulor mecum quod vivam atque illa aetate vivam in qua non uti superiori tempore sterilitas sed ubertas quaedam ingeniorum ad eloquentiam et optima studia habeatur. Sed dictum ista de re, ne vagemur longinquius, nunc satis velim. Libro autem sequenti, ut revertamur ad propositum, venient memorandi qui ea scripserunt quae sunt veteribus a Romanis Iulium ad Caesarem usque gesta.

---

6. hunc... bonus *i. r.* 10. habeat complures *i. r.* 14. *Ex* Plutarcum *corr.* (*etiam in indice*). 15. *In indice* Ptolomeus.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae V Explicit et Incipit VI ad Filium Polydorum Feliciter

Illos superiore libro absolvi, reor copiose, ut eram pollicitus, mi Polydore suavissime fili, qui externa singulari proposito memorarunt. Inde vero cum pergerem ad eos ire qui ea memoriae tradiderunt quae sunt Romano a populo aut sub regibus aut libera civitate gesta, memini tuo ex avo, patre meo, viro optimo (Bartholamaeum nomine appellabant ipsum), multa me puero audivisse. Erat quippe vir litteris penitus vacuus verum suapte ingenio prudens animosusque ac corporis viribus eorum in numero qui bellis delectati tunc versarentur in armis et ordines ducerent. Ut parce de ipso loquar, probus ac suis a ducibus saepe laudatus; cicatrices, ut famam et reliqua taceam, vitae suae testes erant. Illa nanque in disciplina haud minus aetatis quam teneris ab annis ad senium usque consumpsit. Mortuo nanque patre pubescens quae habebat Tridentino in agro paterna bona reliquit. Locum nomine Levigum appellant. Omnem denique vitam in armis exercuit. Sedem vero tandem liberis suis ac posteris omnibus Paduam esse delegit, tum quod civitatem hanc egregiam esse videret, tum quod suis a maioribus audivisset avum suum et qui deinde superiores fuerant stipite veteri fuisse Paduae oriundos.

Filios vero pater habuit ex Iacoba, prima uxore, complures. Horum postremus ac XVIIII fui. Infans erat qui nunc vivit ac versatur in foro, patruus tuus, Franciscus, alia matre natus. Age, vivebat ex filiis et natu erat maior Franciscus alter, vir quippe cum sacerdocio tum scientia iuris pontificii venerabilis; vivebat

---

14. *Ex* bona paterna *signis* b a *corr.* 19. fuisse Pad(uae) *i. r.; prima littera erat* P. 21. Infans erat *i. r.* 22. alia matre *i. r.* 22. Age viv(ebat) *i. r.* 23. alter *sscr.* O *om.* H.

Iohannes, qui sene patre vir esset maturus ac rem domesticam gubernaret.

Pubescens vero poetisque ac eloquentiae studens audiebam Iohannem Ravennatem, Cursini grammatici filium. Erat hic et sanctimonia morum et his litteris quae ad studia humanitatis ac eloquentiae pertinent omnium qui ea memoria in terra Italia viverent peritorum sententia princeps. Positis igitur armis pater cum longa coactus aetate quiesceret, hanc sibi legem induxerat, quod sua pro delectatione ac filiorum erudimento narraret interdum ac saepe quicquam eorum quae ab eo aut visa aut gesta essent. Sic enim animum, cum non posset corpus, recordatione rerum saepenumero exercebat. Neque vero filii modo sed amici ac docti etiam viri studio audiendi eius ex ordine conveniebant. Multa quidem per omnem Italiam viderat; multa narrabat. Deus bone, quae gesta, quos duces, quae bella memorabat! Ita quidem enarrabat ipse ut qui adessent non audire sed videre atque factis quae diceret se interesse putarent. Videor equidem impresentia videre sedentem ipsum atque, ut solebat, narrantem audire. Admirabamur hominis longaevi memoriam integram, vivacem animum et linguam nulla parte labentem. Octuagesimum agebat annum cum vita defunctus est. Admirabamur inauditam belli gerendi artem, magna pericula, durissimas pugnas, incredibiles caedes, insperatos eventus, quae, si essent, uti vetera sunt, ullo quoquam docto a scriptore litteris commendata, quantum opinione auguror, certe non minora illis veteribus viderentur; nam etsi fortasse illi copias maiores haberent, raro tamen maiori animo, graviori consilio, astutiori arte bellica uterentur.

Neque vero esse quicquam existimo quo praeferri iure bono antiquitas tempori nostro possit ni quod eam scribendi diligentiam qua sunt illi quam maxime illustrati aetas quaedam posterior atque nostra haec ista nescio quo ducta consilio et aspernetur et negligat. Illud autem factum esse constat, quod antiquissimarum rerum, quod illustrium principum ac priscorum regum, quod primorum patrum, quod mundi originis, quod vetustatis denique omnis memoriam scriptam copiose ac ornatissime habeamus;

14. Deus... gesta *i. r.* 32. antiquissim(arum) *i. r.*

quae autem sunt et loco proxima et tempore nova ac prope sint nunc est nudius tertius gesta, ea quamquam digna laude, memoria, fama essent, in oblivionem tamen abierint, quod dudum iam fuisse nullum tanta ex copia hominum peritorum, quibus presertim haec nostra secula revirescunt et florent, audiamus qui aut delectatione sua motus aut premio aliquo invitatus hoc istud scribendi gesta minime populare munus assumat. Enimvero si daretur opera, et virtus et nomina illustrium virorum haudquaquam oblivione perirent sed praesidio isto conservarentur perdiu atque viverent cum eorum ad laudem tum posteritatis optimum ad exemplum memoria sempiterna.

Sed nostrum regrediamur ad propositum. Absolutis igitur qui externarum gentium ac principum historias memorarunt, illud nostro ex ordine sequitur, ut illi veniant in sermonem qui populi Romani gesta scripserunt. Quae adeo lata et multa fuerunt ut qui ea legat haudquaquam urbis unius gesta sed totius prope orbis legere videatur, quod gens quaevis ipso ab oriente in occidentem illo cum populo commertium aut belli aut pacis habuit. Principio autem illa qui pontifex erat summus ab urbe condita ad Q. Mucium Scevolam, pontificem maximum, usque scripsit. Qui vero editi erant ab eo libri, hi appellabantur Annales, quod singulorum annorum gesta ex ordine continerent.

Sed uti sunt mutabilia quaeque, ita crescente imperio haec institutio variata est. Historiae nanque scribendae munus deinde alii permulti non quidem humili e plebe homines sed ipsa e nobilitate Romana viri primarii desumpserunt. Ex iis memoratur M. Cato ille superior Porciae familiae princeps. Memoratur Ser. Fabius Pictor. Memoratur L. Piso. Memoratur L. Caelius Antipater, qui temporibus suis luculentus iuris peritus ac multorum magister fuit. Memoratur L. Valerius Ancias, qui eo bello quod Hannibale duce in Romanos gesserunt Poeni Romam captos Philippi, Macedonum regis, legatos duxit. Nuda isti veritate contenti monumenta solum temporum, hominum, locorum, rerum gestarum familiari quadam oratione sine ullo verborum cultu scripta posteris reliquerunt, quod alii plus auctoritatis in re pu-

24. deinde quidem *i. r.* 31. *Ex* Peni *corr.* 35. poster(is) reli(querunt) *i. r.*

blica gubernanda quam facultatis in dicendo haberent, alii multas ob curas ac negocia impediti haud satis ocii dare historiis delimandis possent. Esse quidem opus et Cicero tradit et res ipsa docet eum qui scribat historiam et cura vacare et negocio, quod haudquaquam occupata opera et impedito animo perfici res tanta possit. Illorum autem veterum studium et labor omnis in eo solum ac principaliter versabatur, ut quam rem memoriae traderent, eam vere ac breviter enarrarent. Neque vero illius memoriae homines, qua posteri usi sunt, oratione purgata sed quodam prisco eodemque magis gravi et brevi quam laborato dicendi genere utebantur. Dictione quidem vix accuratiori quam quotidiana et familiari ex consuetudine illa superior aetas usa est. Sonum autem vocis plusculum maiorem quam solerent alii Caelius ante omnes adiecit. Historiam tamen neque distinxit varietate locorum neque verborum collocatione, et tractu levi orationis ac aequabili perpolivit opus suum. Omnes quidem qui eius ad diem scripsissent historias, eos Cicero rerum haudquaquam exornatores sed narratores appellat, quod illum in diem fuisset nullus qui historiam Latinis litteris illustrasset. Vacabant enim foro solum atque ut elucerent in causis curabant qui erant eloquentiae studiosi. Munus autem exornandae historiae penitus negligebant. Florere autem Roma tandem scriptoribus historiarum uti oratoribus atque poetis coepit. Orbe nanque domito, cum esse in quiete omnia viderentur, curam Ciceronis aetas historiis exornandis adhibuit, quod uti erat ita videretur aequum, si res tanti imperii, quemadmodum excellentes et magnificae virtute, gloria, eventu essent, ita orationis flore ornatae splendorem verborum ac dignitatem haberent.

Tum quidem L. Luceius, vir in scribendis historiis peritus, res non modo superiores sed Italici etiam ac civilis belli copiose ornateque perscripsit. Tanti autem hunc Cicero, qui dicendi esset magister ac princeps, fecit quod ipsum laudaret summe exoraretque ut quae ab eo gesta suo in consulatu essent, ea suis litteris memoraret.

---

3. Cic. *Leg.* I. 9. 17. Cic. *De Or.* II. 54. 30. Cic. *Fam.* V. 12.

---

10. et bre(vi) *i. r.* 14. (adi)ec(it) *i. r.; erat* adicit?

Ciceronis quoque familiaris, Pomponius Atticus, hoc in genere versatus est. Res iste Romanas quae ab urbe condita suum ad diem usque fuissent (septingenti fluxerant anni) libro uno amplexus est. Ita enim populi Romani gesta collegit ut quae diversi et multi annales continerent, ea servatis ordinibus rerum ac temporum uno libro scripta ornate ac breviter haberentur. Hic nanque Atticus est Atticus ille ad quem Ciceronis sunt epistolae multae et qui habentur libri de Amicicia, de Legibus, de Senectute scripti. Usus est quidem Cicero plurimum familiaritate huius atque benivolentiam eius teneris ab annis ceptam diem usque ad ultimum vitae accuratissime observavit, tum singulare ob ingenium, doctrinam, fidem, tum propinquam ob affinitatem, quod illius sororem Pomponiam uxorem Quintus, Ciceronis frater, haberet. Morum item similitudo quaedam coniungebat eos, nec re ulla differebant ni quod Cicero honorum cupiditate solicitus in re publica versaretur, Atticum vero alia quaedam vivendi ratio honestam ad tranquillitatem animi et liberum ocium duceret. Sed utrisque alioquin una eademque voluntas et iudicium esse summo cum amore, gratia, benivolentia videbatur. Erat denique Atticus quem unum presertim et ante alios Cicero quacunque in re ardua, sive prospera esset sive adversa, consuleret, quem haberet suorum omnium sermonum suorumque omnium consiliorum conscium atque participem, et quocum uno et familiariter suspiraret et libere iocaretur. Ciceronem quoque cum ex patria fugeret donatum hoc isto a Pomponio, qui tum forte obversaretur Athenis, sextertiis ducentis et quadraginta milibus tradit Cornellius Nepos. Bello autem Cesareano se non immiscuit Atticus sed quasi aetatis vacatione impetrata (annos quidem LX tunc agebat) nunquam urbe profectus est atque ita vixit ut neutri partium obnoxius videretur. Origine autem eademque veteri et antiqua civis Romanus equestri ex ordine fuit. Neptem vero suam Agrippinam M. Agrippa genitam uxorem post bella civilia, cum Octa-

---

27. Nep. *Att.* 4. 4.

---

16. *Ex* Atticus *corr.* 21. sive prosp(era) *i. r.; erat* et prospera?
26. sextertiis *ex* sestercia, ducentis *ex* ducenta, milibus *ex* milia *corr.*
30. et antiqua *sscr.*

vianus imperaret, Tyberius, qui Caesar fuit postea, habuit. Sed illam Druso filio ex ea sublato atque rursus gravidam et bene conviventem dimittere invitus, ut Iuliam Augusti filiam duceret, coactus est.

Habuit quoque aetas illa C. Sallustium Crispum, qui etiam preter litteras quibus presertim hoc isto in genere studii permaxime floruit, generis nobilitate fuit Romae civis egregius. Hic nanque, ut Romani solerent pueri, Graecorum exemplo omnem puericiam ac bonam adolescentiae partem litteris percipiendis dedit. Inde vero patris ac maiorum e vestigio sese ad rem publicam contulit, in qua depravatis iam urbis moribus multa sibi preter opinionem adversa passus est. Sed quaecunque etsi gravia arduaque ac plena periculis magnis essent, ea tamen cum amicorum studiis tum virtute sua atque prudentia superavit.

Iam enim Roma, quae orbis caput esset ac excellere imperii gloria videretur, omni voluptate, avaricia, audacia plena erat et quae virtutis speculum esse soleret, ea vitiis omnibus laborabat. Quippe deleta Carthagine, eversa Numantia, domita Asia, cum amplius esse nihil hostile nec timendum aliquid videretur, omnem in libidinem, avariciam, superbiam delapsa erat. Bellorum nanque summa prosperitas summum imperium, summum imperium summam licentiam, summa licentia summas opes, summae opes summum luxum, summus luxus summam avariciam et quicquid erat sceleris atque flagicii inducebant. Eo nanque loci Romana res fluxerat quod haudquaquam veterum more et virtuti honos et sceleri poena daretur bonisque maiorum exemplis et sanctis legibus viveretur, sed commutata erant omnia. Nam pro pudore audacia, pro abstinentia libido, pro liberalitate avaricia venerat. Qui enim civitatis erant primarii, hi nutriebant factiones et quem tueri debuissent statum rei publicae ambitione, superbia, ac omnibus vitiis evertebant. Nec modo qui privati essent verum etiam magistratus publici atque senatorius

---

15. Sall. *Cat.* 10.

---

5. quoque *i. r.; erat* etiam. 5. etiam *i. r.* 20. bellorum nanque sum(ma) *i. r.* 24. fla(gicii) *i. r.*

ordo, in quo soleret imperii summa dignitas, maiestas, auctoritas elucere, ob res nimium secundas omni cupiditate ac licentia lascivirent. Qui vero cives boni ac honesti erant, hi honoris causa vocabantur optimates sed contempti erant ac prope ludibrio habebantur. Quae autem scelerate, turpiter, improbe aut private aut publice fierent, ea qui virtutum erant cultores ac boni cives magis improbare poterant quam ne fierent prohibere, quod pauci contra multos possent nihil, atque remedium adhibere cum niterentur frustra, nil aliud se fatigando quam odium et malivolentiam quaererent. Rapto enim ac imperiose foris vivere assueti abstinere domi nullo pacto sciebant, nec parere togatis magistratibus dignabantur qui armatae militiae imperassent. Erat preterea audacissimo cuique obsequens multitudo, ut facile audere atque aggredi sine metu posset quicquid cogitasset et animo libuisset. Hinc nanque veluti quodam e seminario malorum ortus crudelissimus dominatus Syllae, et, quod prius inauditum erat, initium proscribendi. Hinc flagiciosa coniuratio Catilinae, hinc civile ac detestabile bellum Caesaris et Pompeii, hinc denique tante urbis naufragium, tanti imperii ruina, tantae rei publicae ac summae libertatis eversio et nata et nutrita fuit, quod ea stare diu non possint imperia quae non abstinentia, non iusticia, non modestia sed avaricia, crudelitate, superbia gubernantur.

Noster autem Sallustius, etsi natura suapte quos videret quotidie sceleratos improbaret mores et ab his qui prave viverent animo secum tacite dissentiret, tractus tamen cum aetatis imbecilitate tum aequalium ac maiorum adhortatione quasi morbi contagione quadam illorum vestigia sequebatur. Libidine quidem iuvenis, ut solent iuvenes qui et curis sunt vacui et sanguine bulliunt, ita delectatus est quod in uxoribus custodiendis vix possent cauti satis esse qui etiam cautissimi putarentur. Neque vero semper ipse res prosperas habuit. Ipsum nanque in adulterio, ut tradit M. Varro, prehendit Annius Millo nec ante dimisit quam et gravi eum mulctaret pecunia et loris castigaret egregie. Bis quoque accusatus ac supplex ad iudicum subselia stetit.

32. Gell. XVII. 18.

28. *Ex* buliunt *corr.*

Id enim a veteribus institutum erat, quod maiores magistratus, uti erant consules, dictatores, praetores, aediles, tribunal et currulem sellam pro magistratus honore et maiestate sedebant. At qui magistratus gerebant minores, uti erant tribuni, quaestores, triumviri, iudices, cum sederent neque tribunali nec sella curruli utebantur. Subselia quidem ubi sederent habebant.

Sallustius igitur et bis accusatus et bis absolutus est. At vero ita discessit absolutus quod haudquaquam innocens ipse sed qui erant iudices corrupti pecunia viderentur. Patre autem vivo ac sene domum, quae avita fuerat, vendidit. Quamobrem creditum est a plerisque patrem, qui annosus esset ac vir fuisset egregius, nimium ob dolorem vita defunctum esse. Illud constat, quod et domum vivo patre vendidit et quas opes reliquit pater artibus his consumpsit.

Magistratus vero gessit complures. Quaestor nanque primum, deinde tribunus plebis, mox praetor Africae ulterioris designatus est. Proconsulem quoque ipsum Iulius Caesar cum exercitu praefecit regno Iubae, cum id pulso coactoque ad mortem rege in provinciam reformasset.

Mores autem in aetatem crescens mutavit prorsus atque ita mutavit ut qui lascivus ac prodigus soleret esse, is parcus esse ac modestissimus videretur. Neque vero quam vendiderat paternam modo recuperavit domum sed quas etiam consumpserat opes restauravit omnes. Adde quod ipso a Iulio Caesare, qui iam civili peracto bello unus omnia ministraret ac summum imperium obtineret, et qui erant preciosissimi in urbe ortos et Tyburtino in agro pulcherrimam villam emit. Mente autem secum ipse considerans qui homines in senatum irent, qui homines sententias dicerent, qui homines magistratus haberent, quanto in turbine res publica ageretur, sibi consuluit omni se publico a munere et magistratibus abstinere, vitae autem quicquid superesset, id totum ocio suo et tranquillitati dare. Quamquam enim Caesareanae factionis èsse videretur ac esset, quae tamen contra rem publicam,

9. Ps. Cic. Sall. 14.

10. (ve)ndidit *i. r.; erat* venijt.

contra leges, contra mores a Caesare fierent, ea sibi quam maxime displicebant. Rei nanque publicae formam omnem ita mutaverat Caesar quod nihil maiorum more, nihil per leges, sed omnia pro eius nutu, voluntate, imperio agerentur; in senatu vero, non, uti solerent libera civitate, patricii, nobiles, consulares viri, sed ignobilis quisque sordidusque ac Gallus etiam sententiam diceret.

Tempus autem Sallustius haudquaquam per socordiam et inertiam consumpsit nec quod reliquum fuit vitae colendo agro aut venando aut servilibus officiis intentus egit sed illas ipsas ad artes regressus est a quibus aetatis initio ad rem publicam deductus erat. Primis nanque adolescentiae annis studiis eloquentiae delectatus ad rem publicam venerat. Turbata vero, ut diximus, postea afflictaque ac prope eversa re publica ad quae reliquerat iuvenis litterarum studia rediit. Ex negociis autem quae dicendi artificio et ingenio exercentur magno usui fore putavit, si ad scribendum res gestas populi Romani se conferret. Fructum quidem existimavit nomini Romano longe maiorem suo ex ocio quam aliorum ex negocio venturum, quod illi ambitione ac libidine sua publicae libertatis splendorem extinguerent, ipse vero scribendo Romani nominis maiestatem, virtutem, gloriam immortalem ac perpetuam redderet. Id quoque facturum se facile arbitratus est, quod sibi omni a spe, metu, periculis, partibus rei publicae animus liber esset. Se igitur collegit Sallustius et tanquam in portum procelloso ac turbatissimo e mari confugiens privatam ad vitam et litteras contulit. Atque missa omni rei publicae cura id unum negocium sumpsit, quod gesta populi Romani scripsit. Nec quidem ab initio urbis est orsus nec coniuncte omnia temporum ex ordine prosecutus est, verum quae sibi grata essent et magis digna memoria viderentur, ea separate suo pro arbitrio, ingenio, studio amplexus est, quippe imprimis Catilinae coniurationem, audacissimum ac memorabile facinus, deinde bellum id atrox quod populus Romanus cum Iugurta, rege prudenti ac potentissimo Numidarum, gessit. Postremo historias alias atque alias memoravit. Qua in re tantum diligentiae, studii, curae adhibuisse fertur quod

---

4. *Ex* senatum *corr.* 21. redderet. Id quoque *i. r.; erat* Id quoque?
29. suo pro *i. r.; ex* arbitrio (?) *statim corr.*

non Romanos annales modo sed Punicos etiam libros, qui presertim esse regis Hiempsalis dicerentur, studio multo perquireret haberetque viros eius linguae peritos ac fidos qui eos sibi Punica lingua scriptos interpretarentur et aperirent. Traiecisse quoque in Africam traditur, ut quae Africis de rebus aut situ locorum audiret atque scripturus esset, ea priusquam scriberet oculis videret suis, ne affirmaret quicquam de quo ipse minus certus esset et ullo cum dubio loqueretur.

Proinde illud est laudis, honoris, gloriae assecutus quod iudicio eorum hominum qui sunt periti et sane his de rebus iudicare possunt unus ipse sit ex illis qui cum veritate ac magnitudine rerum, tum dignitate ac ornatu verborum inter rarissimos numerantur. Ipsum vero in scribenda historia Quintilianus, hoc in genere severus et gravis iudex, adaequat Thucydidi, qui Graecus apud Graecos historiarum scriptor Ciceronis sententia tantus efloruit quod dicendi artificio caeteros antecellat. « Nam ita creber est » inquit « rerum frequentia quod verborum prope numerum sententiarum numero consequatur. Ita porro verbis est aptus et pressus ut nescias utrum res oratione an verba sententiis illustrentur. » Peritorum autem e numero Sallustius familiarem habuit Cornellium Nepotem, qui esset vir et istis in litteris peritus egregie et isto in genere scribendae historiae versaretur; habuit P. Nigidium Figulum, virum iuxta Varronem, quem doctissimum Romanorum appellant, omnibus in doctrinis quibus esset tunc humanitas erudita confessione omnium praecellentem; habuit Ciceronem. Sed huius primum usus est benivolentia et familiaritate Sallustius, postea vero nescio quam ob rem voluntate mutata exarsit in eum odio tanto quod frequente senatu invectivam in eum acerbam ac multis contumeliis plenam haberet.

Terentiam quoque repudiatam a Cicerone uxorem duxit, ut ab ea quae perdiu cum marito dulcissime vixerat et archanorum conscia putaretur, quantum existimo, eliceret omnia unde obscu-

---

13. Quint. *Inst.* X. 1. 101. 15. Cic. *De Or.* II. 56

---

4. *Ex* Traijecisse *corr.* 11. cum *ex* tum *corr.* 14. *Ex* Tuchydidi *corr.* (*etiam in indice*).

rare Ciceronis splendidissimum nomen posset. Fortunata quidem haec femina cum beneficio vitae longissimae tum fama nominis ac excellentia maritorum. Annos vixit tres supra centum Terentia. Maritos autem tres quasi per gradus quosdam eloquentiae devoluta peritissimos habuit. Nupsit primum Ciceroni, inde Sallustio, postremo Messalae Corvino, oratori omnium memoria sua doctissimo.

Habitavit Sallustius Romae illa in regione in qua templum est sanctae Mariae in Minerva vocatum. Hunc in diem qua in domo habitavit, ea domus Sallustii nominatur. Orti quoque quos emit, ut dixi, a Iulio Caesare perdiu nomen tenuerunt suum. Quippe orti sunt Sallustiani longam in aetatem suo e nomine appellati. Natus est Amiterni in Sabinis, Romae tamen educatus mortuusque ac sepultus est. Annos vixit duos de LX. Bello nanque Iugurtino natus septimo post Caesarem necatum anno vita defunctus est.

Maturo autem iam ac prope senescente Sallustio natus est T. Livius Paduanus. Omnium qui Romanas res apud Latinos litteris tradiderunt et in scribenda historia sunt laudem maximam assecuti sine dubio fuit iste cum rerum magnitudine et copia tum lactea quadam eloquentia princeps. Hunc aborigines, qui eos incolunt colles qui primum Euganei sunt, nunc Patavini proximae civitatis e nomine appellati, sua in villa natum dicunt. Agrestes quidem homines isti aratro ac vitibus putandis nati id pro certo affirmant. Adde quod ruinas vetustissimae domus in qua credant natum ostendunt et vocis, reor, secuti sonum hoc isto a Tito quam villam colunt singulari quodam pro honore ac nominis memoria sempiterna Titulum appellatam putant. Ita enim, quantum auguror, dicere didicerunt suis a patribus, qui id quoque dici suis a senioribus audiverunt. Hoc nanque per gradus aetatum memoriae datum creditumque apud eos ac perpetua fama conservatum est. Martialis vero, qui Coquus est cognomine appellatus,

---

32. Mart. I. 61. 3.

---

9. *Ex* vocatur *statim corr.* 10. nominatur *i. r.; erat* appellatur? 22. (col)les *i. r.; erat* coles? 27. singulari *ex* quo(dam?) *statim corr.* 32. Martialis... tellus *i. m. sup. add.*

poeta quippe egregius et antiquus, natum T. Livium Apponi (villa est Paduano in agro proxima ad quinque milia passuum civitati) dixit hoc versu: « Censetur Apponi Livio sua tellus. » Quintilianus autem, qui et vir doctus et Livio huic proximus aetate fuit, Oratorias Institutiones scribens hunc istum T. Livium Patavi natum refert. Ipsum quoque Patavinum esse et, qui temporum est diligens investigator, Eusebius et, qui vetustatis fuit cultor atque poeta, Franciscus Petrarca et, qui hac nostra memoria vivit, Leonardus Aretinus suo in Polybio memorat. Adest quoque ista de re haud negligenda testis librorum eius inscriptio, et, quae orta est a vetustissimis atque hodiernum ad diem stabilis manet apud peritos, communis opinio. Equidem manifesta de re testimonia dare non exigebat locus, ni audiri solerent qui negent hunc istum T. Livium Paduanum esse.

Paduam vero civitatem esse in terra Italia inter mare Adriaticum et Alpes, quibus Alemani ab Italis dirimuntur, eandemque antiquissimam atque illo ab Antenore conditam qui eversa Troia profugus quaereret novas sedes constat. Annos quidem ante natum Iesum Christum, dei veri filium ac verum deum, ad MCC, ante vero conditam Romam CCCCXL Padua condita est. Eversa nanque Troia Aeneas et Antenor, duo apud Priamum clari duces, hoc sunt premium assecuti, quod pacis ac reddendae Helenae semper fuissent auctores, quod ipsis a Graecis, qui sevirent in caeteros, libere abire permissi sunt. Antenor igitur novam sib quaerens sedem cum multitudine Aenetum Italiam petiit atque velis secundis intimum in sinum Adriatici maris delatus venit, fugavit Euganeos, et quam coleret civitatem Paduam condidit. Gentem vero universam Aenetos appellavit.

Ventis autem adversis navigans Aeneas quatriennium aberravit. Hostia vero Tyberis tandem ingressus Lavinium oppidum

---

3. Quint. *Inst.* I. 5. 56; VIII. 1. 3. 7. Hieron. *Chron. Ol.* 180. 2. 8. Petrarch. *Rer. Mem.* I. 2 (Op. I, p. 397, Basel, 1581); *Epist. Metr.* III, 9 (Op. II, p. 107), etc. 21. Liv. I. 1.

---

3. dixit *i. r.; erat* refert? 4. autem *i. r.; erat* vero. 6. refert *i. r.; erat* dixit? 23. *Ex* Grecis *corr.* 25. *Ex* Enetum *corr.* (*sed in indice* Aenetum, *nulla correctione adhibita*). 26. venit *sscr.* 30. *Pro* Ostia.

condidit et Latinis deinde triennium regnavit. Postea vero Iulius Ascanius Albam sibi novam urbem annos post Lavinium conditum ad XXX deduxit et annos regnavit XXXVIII. Albae igitur deinde regnat annos Silvius XXVIIII, Aeneas Silvius XXXI, Latinus Silvius quinquaginta, Alba XXXVIII, Attis XXIIII, Capis XXVII, Capetus XIII, Tyberinus VIII, Agrippa XL, Romulus Silvius XXVIIII, Aventinus XXXVII, Prochas XXIII, Amulius XLIIII. Huius vero regni anno XXV Romulus et Remus nati sunt, qui et Amulium regno ac vita privarunt et quo erant in loco educati urbem Romam condiderunt.

Padua igitur, ut revertamur ad propositum, si regum horum tempora sane metimur, longe ante Romam condita fuit. Rerum autem successu haec opulentiam bonitate agri, illa bello partum orbis imperium habuit. Romanis tamen non ante paruit Padua quam bello secundo Carthagine victa sibi omnis et Africa et Italia obediret. Postea vero quam eius in dicionem venit, Romanum imperium summa fide, constantia, officio coluit atque sibi communem ad salutem, libertatem, quietem, quoad licuit, quanta potuit adiumenta contribuit. Caeso nanque Iulio Caesare, qui armorum vi omnia oppressisset, cum rei publicae statum hinc M. Antonius evertere, inde senatus M. Cicerone auctore pristinam ad libertatem reducere niteretur, Italiae vero pars M. Antonio, pars senatui obediret, Patavini, ut scribit Cicero, missos ab Antonio milites alios eiecerunt, alios excluserunt. Duces autem qui essent a senatu missi non pecunia modo sed militibus atque armis, quae maxime illis deerant, adiuvarunt. Octaviani quoque occidendi neque animus nec voluntas Cassio defuit. Patavinus erat iste atque putabat nefas, quod vir magni animi ac publicae libertatis amator esset, pati eum hominem vivere qui profligata re publica per vim solus imperium usurparet. Nempe qui occiderent tyrannum olim Graecia fecit tanti ut eis non impunitatem modo sed honores atque divinos etiam honores daret. Neque vero Asinius Pollio domandos ad Dalmatas hoc isto ab Octaviano missus Patavi-

---

23. Cic. *Phil.* XII. 10.

---

24. eie(cerunt) *i. r.*; *erat* eijecerunt? 30. tyrrannum (r *exp.*).

nos compellere ut conferrent pecuniam ulla prece, minis, imperio potuit. Neque vero intelligo satis maiorne in dominis quam in servis constantia fuerit, quod illi ne cogerentur conferre pecuniam per latibula fugerint, hi premio adduci nullo ut latentes proderent dominos potuerint, presertim cum decreto Asinii premia sibi magna proposita et, quae solet gratissima servis esse, libertas esset. Furente quoque Athila, potentissimo Hunorum rege gravique Romani imperii ac nominis Christiani hoste, Patavini obsideri, capi, dirui civitatem suam potius quam descire aut Christi a fide aut Romano ab imperio voluerunt.

Sed Padua missa, ne longius quam liceat digredi videamur, nostrum ad Livium revertamur. Is nanque quo anno in Gallos copiae a Iulio Caesare ducerentur, si recte tempora metior, natus est. Annus quoque is ipse Messalae Corvino, qui orator fuit ac orator illustris efloruit, natalis fuit. Noster autem Livius, de quo principalis est in praesentia sermo, primam aetatis suae partem, ut ab his fieri solet qui ad virtutem et honores rectam vivendi viam ingrediuntur, litteris ac bonis artibus percipiendis dedit. Accuratissime quidem eloquentiae ac philosophiae studuit, quod haberi doctrinae istae summo in precio ac honore solerent.

Adolescentia vero exacta, quam primum bonis artibus imbutus atque maturus fuit, Romam profectus est, quod illam ad urbem tunc veluti quandam ad arcem ac domicilium liberalitatis et litterarum amatricem confluerent omnes qui essent virtute aliqua prediti homines spemque ullam premii ac honoris haberent. Exacto nanque interea civili bello atque flamma triumvirali iam extincta imperabat Octavianus, qui teneris ab annis in litteris versatus esset atque orbe pacato quam maxime in deliciis doctos haberet, illos presertim qui excellerent ulla in parte quae ad eloquentiam pertineret. Brevi igitur principi cognitus et facile carus fuit, quod in eo pulcherrimarum artium scientia philosophiaque ac dicendi facultas quocunque in genere tanta esset quod et sine labore ulla quaecunque vellet, uti vellet diceret, et quae diceret tanta cum gravitate, ornatu, elegantia diceret quod haudqua-

---

8. *Ante* hoste *vocabulum* nominis *del.* 13. a *i. r.*; *vix* per *erat*; Iulio Caesare *ex* Iulium Caesarem *corr.*

quam dicta parum erudito aut semidocto ab homine, verum, uti erat verum, summo quodam dicendi a magistro atque ipsa ab arce eloquentiae profecta sine dubio viderentur.

Scriptos autem ab eo libros reliquit de arte rhetorica, reliquit de philosophia, reliquit Romana de historia. Ingens quippe id opus. Duos enim hac de re libros supra CXL scripsit. In quibus ita versatus est quod longe plus quam aut dici aut cogitari possit et in narrando et in concionando iocunda esse dicendi quaedam ac mira suavitas videatur. Nemo quidem affectus hominum melius, nemo rem ullam lucidius explicavit. Nihil est usquam ab eo dictum languide, nihil ieiune, nihil fracte, nihil plebeie, sed verba ita sunt passim et rebus et personis accommodata ut qui etiam periti sunt ac iudicare his de rebus sane ac vere possunt et obstupeant et admirentur vehementer. Enimvero res magna mirabilisque ac obstupenda videtur tantum opus, tot tantisque de rebus, tanto cum ornatu, gravitate, copia vel ab eo uno scriptore annis suis omnibus etiam triplicatis vel omnibus a scriptoribus tam celeriter tamque paucis annis compleri ac perfici potuisse. Unus quidem videtur esse qui, sive rerum magnitudinem et copiam sive altam ac prope divinam eloquentiam consideratione percipimus, omnium scriptorum qui hoc in genere aut fuerunt ante ipsum aut memoria sua vixerunt aut post eum ulla aetate nostras ad dies usque floruerunt aut impresentia florent omnem laudem, famam, gloriam superavit. Similem vero ei futurum quemquam magis desiderandum esse quam sperandum puto. Illud autem existimant periti omnes, quod apud Latinos, uti Cicero oratoriam ad rem, uti Virgilius ad poetica, ita noster hic T. Livius exornandam ad historiam sit natus et divino quodam munere, gratia, consilio nobis datus. Summam quidem et gratiam et facultatem dicendi eo in genere natura sibi elargita est.

Atque illud et Plinii et Hieronymi testimonio satis ac manifesto constat, quod excellentem ob famam eloquentiae suae

31. Plin. *Ep.* II. 3. 8. 31. *Vulg. Praef. Paulino.*

3. *Coepit* videretur *scribere.* 14. res magna *i. r.* 15. *Rasura post* tot; *erat* que? 31. Atque illud *i. r.*; *erat* Illud autem?

Gadibus (locus est Hispaniae ad Occeanum et ultima mundi) profecti nobilissimi quidam viri venerunt Romam nec tantam ad peregrinationem suscipiendam eos quicquam aliud quam videndi eius cura ac desiderium incitavit, commovit, duxit. Qua in re illud visum est admiratione dignum, quod tantam urbem ingressi videre aliud nihil quam hunc istum T. Livium quaesiverunt, cum et Octavianus, orbis princeps, adesset, et urbem Romam ingrederentur, quae maxima et pulcherrima urbium ac domina rerum esset virosque in omni genere claros, doctos, excellentes haberet.

In scribenda vero historia noster hic T. Livius haudquaquam particulas, uti Sallustius et complures, sumpsit sed rem universam amplexus est. Urbis nanque a primordio atque ipso ab Aenea orsus res omnes populi Romani ex ordine temporum ac rerum ad Drusum usque perscripsit. Octaviani erat hic privignus et apud Germanos equo prolapsus interiit. Res nanque populi Romani quae fuissent annos ad septingentos aut pace aut bello gestae ex annalibus collegit omnes easdemque verbis, non quibus erant traditae prope incultis atque ieiunis, sed pro maiestate ac splendore imperii delimatis et quanta potuit eloquentia exornavit. Gesta vero ea cum fide ac diligentia prosecutus est ut nihil magis devitare quam mendacia videatur. Ex eo quidem videmus suavem eloquentiam suam. Videmus quae urbis fuit origo, quae regum vita, quae magistratuum libera civitate potestas, qui populi Romani mores, quibus cum regibus ac gentibus bella gesta, quae foris quae domi, quae pacis quae belli artes, consilia, eventus. Videmus denique per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit. Quae tanta sunt ut ea qui legat se non urbis unius sed universi orbis legere gesta putet. Nempe magna haec et multa fuisse dubitabit nemo qui intelliget domari orbem illa ab urbe neque tempore brevi nec bellis nisi multis et maximis potuisse.

Opus autem id qui eius fuit abbreviator, L. Florus, et Latinae grammaticae magister, Priscianus, ac veteres docti scriptores omnes librorum e quota semper ac ubique commemorant. Quidam vero iidemque iuniores nescio quem auctorem secuti sed

---

6. *Ex* quaess(iverunt?) *statim corr.* 11. (Sallustiu)s et complures *i. r.*

fortasse quod tractari posse id commodius arbitrentur in decades dividunt. Decadem autem vulgo quod singula decem contineat libros appellant. Sed pars operis huius maxima non habetur. Ea quidem seu lacerata fuerit ac deleta prorsus, ut putant multi, seu abscondita usquam, ut sperant quidam, occulto quoquam in angulo lateat, inveniri a nullo quamvis studioso ac diligenti potest. Libri enim ad novem et viginti modo nostram patrumque nostrorum ac longam ad aetatem superiorem tanto e numero conservati extant. Caeteris vero et nostra et quae longe fuit aetas superior caruit. Decadum quidem, ut verbo utar communi, tres habentur. Quippe habetur prima de adventu Aeneae, de Lavinio, de Alba, de Romanis regibus, de urbe condita, de consulibus et magistratibus annuis, de raptu virginum et finitimis bellis. Decade autem caremus secunda, quae bella in Samnites, in Tarentinos, in Poenos primum gesta commemorat. Tertiam vero de secundo bello Punico, quod maximum omnium Hannibale duce fuit, et quartam, sed non integram, de bello Asiatico et Macedonico habemus. Reliquae autem, quae bellum Punicum tertium, Numantiae ruinam, Corinthi excidium, bellum in Iugurtam, bellum in Mitridatem, bella civilia, hinc Marii et Sylle, inde Caesaris et Pompeii, triumviralem pestem, atque tandem Octaviani imperium continerent, nusquam sunt, quantum intelligo, conservatae.

Delendi autem operis huius, quod, ut dixi, tanta eloquentia, tanta rerum copia et magnitudine resplenderet ac virtutis Romanae testis esset, honestus auctor quibusdam est visus Gregorius papa. Is quidem est ille ipse qui nominis eius primus pontifex Romae fuit. Hunc enim ad perdendum id opus commotum putant quod lectio eius summam ob eloquentiam adeo dulcis atque suavis esset quod plus nimio ac supra modum mentes legentium oblectaret easdemque ita pelliceret atque obcecaret ut capti hoc quasi lenocinio quodam sacris litteris non studerent. Quod etsi aspectu primo habere veri umbram quandam ac speciem videatur, id tamen credendum esse minime putant qui docti sunt viri et ista de re loqui sane ac considerate solent, quod ra-

---

9. ex(tant) *i. r.* O habeantur R.

tionem esse nullam intelligant quae pontificem maximum, qui, uti summa in dignitate honoris et gradu constitutus esset, ita singulari prudentia, consilio, gravitate praestaret, in eum errorem atque dementiam adduxisset ut eos libros delendos esse statueret qui nihil Christianum in nomen, nihil Christianam in religionem, nihil ad voluptatem et vitia, nihil ullam ad vitae turpitudinem sed, ut dixi, Romanae virtutis monumenta ad documentum posteritatis aeternam ad memoriam continerent. At vero qui pontifici summo hoc crimen attribuunt velim interogati respondeant, si vel ob splendidam lacteamque ac suavem eloquentiam vel ob magnitudinem seu turpitudinem rerum opus id pastori optimo delere, ut aiunt, penitus placuit, cur potius quae habentur decades illae modo tres quam aliae conservatae, cur potius secunda quam prima et tertia laniata, cum in omnibus idem et rerum tenor et verborum splendor ac summa eloquentia haberetur. Nempe qui haec plane considerant vident nihil cur non vano ac levi ab auctore profectam existiment eam famam quae opus id summo a pontifice deletum putet in quo nihil esset criminis, nihil turpitudinis quo deleri aliquo iure posset.

Illud autem est vero similius T. Livii decades ideo vanuisse atque deletas esse, quod esset opus magnum et tanti sumptus quod emere ipsum neque studiosi pauperes possent nec divites (patientia hoc loco utar sua) avari vellent. Facile quidem ea scripta depereunt, quamvis optima sint atque illustria videantur, quae haberi precio ni magno queunt, presertim cum ex ipsis non certa spes lucri sed nobilis animi oblectatio quaedam ac vitae modo instructio habeatur.

Neque vero ab illis omnino dissentiendum existimo qui putant hoc T. Livii opus quoquam in loco iacere atque futurum aliquando sperant inventum reducatur in lucem omniumque ad cognitionem et usum publicum revertatur. Nec favet parum huic spei quod manifesto constet libros complures egregios et claris ab auctoribus scriptos, cum latuissent perdiu ac nusquam esse integri putarentur, annis proximis inventos esse. Quippe in terra Italia apud Papiam Ciceronis libri qui habentur de Oratore ad Q. fratrem inventi sunt. In Germania quoque apud Constantiam civitatem, cum reformandam ibi ad ecclesiam universale con-

cilium haberetur, libri Quintiliani de Oratoria Institutione ac Ciceronis qui sunt ad Brutum inscripti de Optimo Genere Dicendi et Claris de Oratoribus sine ulla menda ac sine ullo vitio inventi sunt.

Noster autem T. Livius, ut memorandam eius ad vitam, sicut est principale propositum, aliquando regrediar, Romae habitavit perdiu et apud Octavianum, qui unus imperaret orbi, multum favoris et gratiae assecutus est. Senior autem factus, cum desiderio quiescendi liberius, tum studio visendae patriae in qua educatus et natus esset, Paduam sese recepit. Natura enim ita sumus homines constituti ut quo quisque loco nascamur, eodem ipso nobis presertim senibus habitare, vivere ac mori etiam cum oporteat dulcissimum videatur. Reversus igitur apud eos quibus permaxime carus esset aliquamdiu vixit. Diem vero cum obisset suum amplissimo cum honore ac pompa, uti mos patrius ritusque gentilis ac viri dignitas exigebat, apud aedem Concordiae sepultus est. Memoria tamen excellentis ingenii, eloquentiae, virtutis suae apud mortales immortalis ac sempiterne vivit. Annus erat tunc nativitatis Iesu Christi, veri ac optimi dei nostri, vigesimus, imperii vero Tyberii Caesaris (diem quidem obierat Octavianus) quartus. Quo nanque anno Ovidius apud Gethas, eodem noster hic T. Livius Paduae vita defunctus est. Annos vixit T. Livius LXXVII. Filium habuit eloquentiae studiosum; habuit quoque filiam Liviam nomine appellatam. Ea nupsit L. Magio, qui opibus, nobilitate, litteris ornatus esset. Eloquentiae vero studiis delectatus declamabat egregie. Hac tamen in re plus honoris et famae apud populum est soceri gratia quam sua virtute ac meritis assecutus.

Ossa vero T. Livii uti fuerant plumbea in arca locata, ita membratim ordine suo iacentia atque integra nuper Paduae apud templum sanctae Iustinae, quo in loco aedes Concordiae ritu gentilicio fuerat, inventa sunt. Ea fortuito qui foveam foderent invenerunt nativitatis Iesu Christi anno MCCCCXIII. Inde vero

---

23. Quint. *Inst.* X. 1. 39.

---

21. Quo nanque anno *i. r.*; *erat* Anno enim quo?

ligneam in capsam, ut commodius portarentur, reposita et maximo cum plausu ac celebritate populi ad domum usque praefecti praesidii sunt a nobis et aliis sex viris egregiis atque primariis civitatis delata. Pompam enim sequebatur magistratus primum omni cum nobilitate ac ordine togatorum, sequebatur populi tanta frequentia ut qui viderent remansisse domi neminem omnium iudicarent. Praesidii autem praefectus erat Zacharias Trivisanus, qui esset iuris et pontificii et civilis doctor eximius milesque strenuus ac Veneto e senatu patricius. Huius persuasione fieri mausoleum viro dignum apud sancti Clementis basilicam aulico in foro primum haec civitas statuit, postea vero voluntate mutata occidentalem ad faciem praetorii ossa illa alta in pariete locavit; eminens quidem locus est. Plumbea enim in arcula atque in praetorii pariete inclusa sunt; desuper vero imago eius ac litterae aureae pro testimonio aeternam ad memoriam sculptae. Non dico plura quod epistolae nostrae duae plenae his rebus extent.

Sed L. Anneum Florum, abbreviatorem suum, uti ordo exigit, videamus. Annos quidem ad centum Florus hic post T. Livium floruit. Vixit enim sub Adriano imperatore atque Romae habitans illo cum familiaritate usus est tanta quod ludibunde scriberet ad eum: « Nolo Caesar esse, ambulare per Britanniam, Scythicas pati ruinas. » Adrianus quoque, quod eum amaret, ad ipsum respondens ita rescripsit: « Nolo Florus esse, ambulare per tabernas, latitare per popinas, culices pati rotundos. » Haec aliaque similia summam ob familiaritatem facete ac per iocum utrinque scripta. In scribendis autem historiis opere precium se facturum ratus si, quaecunque amplecteretur atque perscriberet quae populus Romanus fabricandum ad imperium orbis terrarum septingentos per annos pace ac bello gessisset, pictores imitatus est, qui parva tabella situs terrarum omnes pingunt. Livium quidem amplexus est Florus noster et qui praecipui essent in eo flores legit. Ipsum enim ita perstrinxit ut quae ab illo essent copiosius explicata, ea ipse oratione quadam pressa ac brevi compendio memoraret, ut quos rerum gestarum ex ordine

---

16. *Epist.* I, VII (Segarizzi). 22. S. H. A. *Hadr.* 16. 28. Flor. I, prooemium. 1-3.

explicata narratio et copia fastidiret, hi brevitate gauderent ista atque veluti rerum omnium nucleum paucis collectum haberent. Flori nanque opera scripta duo extant. Uno quidem T. Livii libros, qui, ut dixi, et rebus magni et numero multi essent atque illa aetate integri haberentur, ita collegit atque compressit quod haudquaquam quae dicerentur a Livio sed quibus de rebus liber quisque Livii loqueretur brevi epithomate cognoscamus. Altero autem in opere libri quattuor sunt. Exorditur quidem a Romulo, urbis primo conditore ac rege, et quae sint deinde aut sub regibus aut sub consulibus libera civitate gesta in Octavianum usque ornate ac breviter enarravit eademque ita enarravit ut qui legat magis quae sint gesta quam ex ordine quemadmodum capiat.

Sed quoniam memoravimus, uti nostra institutio exigebat, qui res Romanas digno cum ornamento scripserunt, ut quae sint libera civitate gesta legamus, eo tandem loci res nostra venit ut de illis sit nobis habendus sermo qui spirituali instituto res Caesareas descripserunt. Finem igitur dabimus huic libro. Ipsi autem sequenti in libro erunt quasi proprio quodam suo in circulo congregati.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae VI Explicit et Incipit Septimus ad Filium Polydorum Feliciter

Rerum quae sint Romano a populo ab initio urbis conditae ad Iulium Caesarem usquam gestae, qui scriptores fuerint illustres apud Latinos, Polydore mi suavissime fili, memoravimus libro superiori. Nunc autem ipso ex ordine temporum institutio nostra iubet ut progredientes veniamus ad illos qui Caesarea descripserunt. Quemadmodum enim a consulibus imperium ad Caesares devolutum est nec deinde qui fuerat rei publicae status mansit, ita consentaneum esse putavi libro alio istos seorsum ab illis memorare. Aliam quidem gubernandi formam habuit res Romana cum libera civitas esset et omnia consilio publico, senatus auctoritate, populi consensu disponeret, aliam posteaquam victus esset Pompeius et omnia victori Iulio Caesari obedirent. Res nanque ipsa Romana primum sub regibus tenuissimis ab initiis orta erat, deinde virtutem adiuvante fortuna tanto imperio sub consulibus et annuis magistratibus crevit quod domito prope omni terrarum orbe nusquam esse quocum posset bellum gerere videretur.

Sed valent parum humanae vires atque consilia cum divina dispositio adversatur. Eam quidem viam invenerunt fata, ut qui populus gentium victor esset nec timendum foris quemquam esse putaret, is domi hostem qui mutaret statum ac bello everteret omnia inveniret. Quis enim crediderit populum illum, cui ferme in terris omnia obedirent, eo prolapsum esse quod veluti rabie quadam ac furore accensus verteret in se manus et facile bello victus ad unius hominis imperium, nutum, obedientiam

---

2. usquam *ex* usque *virgula corr.* O usque H. 4. rerum ac *post* ordine *del., exp., eras., omnia male.* 10. omnia *i. r.; erat* omni.

deveniret? Neque vero urbs illa, quae tanto senatu, tanta nobilitate, tanta sapientia resplenderet, quo ceciderat primum in loco stetit, sed pedetentim, aliquando negligentia, saepe avaricia, interdum superbia sequentium Caesarum adeo diminuta est imperio ac viribus denudata ut quae imperare soleret orbi, ea vix quae sint propria urbis moenia tueatur. Res quidem humanas deus, opifex omnium ac gubernator, ita constituit, ordinavit, disposuit ut in terris habeamus perpetuum nihil, sed volvantur omnia quadam rota, atque ita mutentur ut qui se loco alto eminere stabilesque fore ac firmos putent, hi, quasi poma cum maturitas exigit, alta ex arbore prorsus ruant atque putrescant.

Sed nostrum ad institutum veniamus. Est quidem nobis hoc loco haudquaquam de mutatione rerum sed de his habendus sermo qui, ut saepe iam diximus, scribere historias delectati ea sunt nominatim amplexi quae Caesares pace bellove gesserunt.

Horum autem in numero primus adest memorandus ille ipse C. Iulius Caesar qui nomen Caesareum, quod esset Romana in urbe nobilis familiae cognomentum vetus et clarum, adeo illustravit ac fecit tanti ut qui Romae post eum imperatores fuerunt, hi summam huius ob excellentiam atque splendorem Caesares appellentur. Non enim bellicis modo victoriis claruit iste sed litteris etiam peritus egregie oratorque summus atque historiae scriptor elegans et admirabilis fuit. Hanc quidem ob rem multum atque multum et honoris et gloriae accedit togatis viris, quod suo in ordine togatum habeant Caesarem illum presertim qui et orbis princeps fuit et cunctos bellorum duces maximis victoriis et gloria superavit. Neque vero imperii maiestas, quantum existimo, laesa erit, si Caesar ipse peritos etiam inter viros ac scriptores clarissimos numeratur. Hoc enim inficiari potest nemo, cum gloriam hac in luce mortales nulla re ni aut armis aut litteris assequantur, illum esse digniorem laude, honore, gloria qui re haudquaquam una modo sed utraque resplendeat. Ipsum quoque claros inter oratores Cicero summa pro laude commemorat.

33. Cic. *Brut.* 261 (apud Suet. *Iul.* 55).

9. l(oco) *statim ex* a(lto?) *corr.* 11. atque *i. r.* 26. (cun)ctos *i. r.; erat* cuntos. 28. *Ex* lesa *corr.*

Quoniam igitur Caesar est nobis hic togatus habendus, ea peragam modo quae litteras et communem togati viri ac scriptoris clari vitam inspiciant. Quae vero ad bellum attineant, ea nunc pretermittam consulto, tum quod illa memorare cum litterae non arma tractentur haud consentaneum videatur, tum quod ea sint et ab eo ipso et multis aliis copiose ac ornate dicentibus enarrata.

Proprium huic nomen Caius fuit. Cognomento autem familiae Iulius Caesar appellatus est. Iulius quidem ideo dictus, quod illa e familia esset quae ab Iulio Ascanio, Aeneae filio, originem duceret ac Iulia vocaretur. Caesar vero ideo nominatus est, quod illorum e familia descendisset qui Iulia e gente cognomento Caesares vocarentur. Iuliorum quidem e familia dudum ante Caesarem hunc natum fuerat quisquam qui seu pulcherrimam ob caesariem quacum sit natus, ut quidam putant, seu ob caesum pregnantis ac mortuae matris ventrem, ut alii malunt, Caesar vocaretur. Unde nati posteri sunt novo addito cognomento Iulii Caesares appellati. Illud autem est vane creditum a multis, quod Caesar sit iste cognomento ante alios appellatus, sed nemo qui viderit historias affirmabit. Belli nanque secundi Punici anno XI Sex. Iulium Caesarem et praetorem Siciliae et legatum fuisse T. Livius memorat. Bello quoque civili, quo Caesar hic noster et imperium et magistratus arripuit, legatus ad Pompeium qui de pace conveniret L. Caesar appellatus est.

Huius autem Iulii Caesaris patrem L. Iulium Caesarem quidam nominatum putant. Mater vero Aurelia nomine dicta est. Romae natus est Caesar iste anno ab urbe condita VI^{c} LIIII. Patrem agens XVI annum, matrem iam maturus ac gerens in Gallos bellum amisit. Teneros annos litteris percipiendis e more civitatis dedit easque et Latinas et Graecas ac eloquentiae instituta accuratissime didicit. Uxorem vero puer atque adhuc praetextatus spopondit Corsutiam eandemque intactam posita mox

---

13. S. H. A. *Hel.* 2. 22. Liv. XXVII. 21 sqq. 28. Suet. *Iul.* 1.

---

6. multis *i. r.; erat* plurisque. 16. alii *i. r.; erat* plurique? 18. multis *i. r.; erat* plurisque? 24. *Ex* conveniret de pace *signis* b a *corr.* 32. *Pro* Cossutiam; Corsutia *etiam in indice.*

praetexta dimisit re modo ista ductus, quod patre quamvis divite homine tamen equestris ordinis nata esset. Insignis erat vestis praetexta qua Romani qui nobiles erant pueri tunc ad virtutis omen supra tunicas utebantur, quem morem simul ac usum sellae currulis lictorumque ac togae pictae et huius modi quae habitus honoris erant primum ab Aetruscis, ut diximus, qui reges fuerunt Romani sumpserunt eundemque regibus exactis Romana nobilitas tenuit.

Caesar vero noster anno altero posteaquam pater obisset diem, quod exornatus iam litteris esset adolescensque nobilis et clarae indolis videretur, flamen dialis creatus est. Sacerdocii id genus erat quod ideo flamen nominabant, quod filo assidue velaretur. Ipsum enim, ut tradit Pompeius Festus, haudquaquam ignobilis sed in verbis interpretandis antiquus et doctus auctor, flamen quasi filamen appellabant. Dialis vero vocabatur a die, quod ab eo vita dari hominibus putaretur.

Uxor quoque tunc Caesari Cornellia, Cinnae, nobilissimi viri quaterque consulis ac dictatoris, filia, data est. Sylla vero, qui Mario devicto dictator esset, pubescenti huic stomachatus est nulla quidem iniuria sed tacita quadam suspicione commotus, quod isto in iuvene signa quaedam magni animi esse perciperet ac secum coniectaret mente futurum quod altos ad magistratus et honores ascenderet sopitumque excitaret bellum et, quae modo iaceret ac profligata esset, Marianam factionem erigeret, sublevaret, induceret. Fuerat quidem Caesar utrique Mario stricta affinitate coniunctus. Patris enim soror Iulia nomine appellata et maritum seniorem Marium et filium Marium iuniorem habuerat. Eius itaque deprimendi causa privare ipsum Sylla uxoria affinitate constituit. Iussit quidem dictatoria potestate ut, quam paulo ante duxerat uxorem, Cornelliam omnino dimitteret. Caesar vero, quamquam Syllae potentia magna et metuenda videretur ac esset, adduci tamen ullo modo non potuit ut Syllae

6. P. 98. 18-19. 13. Fest., p. 87 M.

1. quod O re ista[b] modo[a] O^1 *statim*, re ista modo O^1 *totum erasit et* re modo ista *scripsit* O^1. 17. (Corne)llia *i. r.* (Cornellia *in indice, nulla correetione adhibita*).

voluntati ac decreto pareret. Hinc Sylla vehementius subiratus sibi dotem, sibi gentilicias hereditates, sibi etiam sacerdocii ius ademit. Destinavit quoque qui eum perquirerent ac necarent. Metuens autem tunc sibi Caesar aliquamdiu apud amicos tacitus latuit ac saepenumero nullo fidens loco, quamquam febribus vexaretur, latebras commutavit. Se quoque interdum ab inquisitoribus, qui ad eum occidendum mitterentur, longis precibus ac precio liberavit. Denique Vestalium virginum et M. Aemilii et A. Cottae precibus fatigatus Sylla quievit. Admonuit tamen qui precarentur, sive divinitus sive aliqua coniectura ductus, caverent a puero male praecincto scirentque in eo quem salvum tantopere cuperent Marios multos esse ac futurum aliquando ut quam optimatum partem secum illi contra Marios defendissent iste oppugnaret atque prosterneret. Venia itaque data Caesar non satis tutum sibi esse in urbe ratus sub specie militiae in Asiam et Ciliciam navigavit ut Syllae, si non posset manifestum odium, saltem oculos devitaret. Neque vero ante rediit Romam quam Syllam e vita migrasse audivit.

Reversus autem mox Cornellium Dolobellam, qui ea in urbe vir tum esset cum generis nobilitate tum amicorum studiis potens consularisque ac triumphalis, repetundarum accusavit. Roma enim quamquam fugiendum accusatoris nomen esse censeret, illos tamen presertim iuvenes magnopere extollebat qui ex principibus reum quempiam accusarent. Hoc quidem praeclarae indolis et animi magni testimonium spemque optimam ad virtutem, laudem, gloriam afferebant iuvenes Romani, si potentem quemquam civem qui esset reus aliquo crimine in iudicio postularent. Cornellius autem hac in causa patronum habuit L. Cottam, virum utique et amicicia sibi devinctum et in causis orandis quam maxime excellentem. Is nanque, ut periti solent, dicendi artificio quodam usus e manu Caesaris, qui tribunal fortasse tum primum adisset nec multo esset adolescente maior, facile causam extorsit effecitque cum patrocinio suo, quo plurimum posset, tum iudicum vitio, quod depravatis iam moribus civitas et violare leges et iu-

9. Suet. *Iul.* 45.

17. (salte)m oculos *i. r.* 29. (cau)sis *i. r.*

dicia vendere didicisset, ut qui reus esset vere et damnandus circumstantibus videretur, is iudicio fuerit absolutus et liber abierit. Est tamen accusatio ipsa nobilis visa nec Caesari apud eos qui essent graves et boni cives minimam laudem fecit. Tantam enim spem de se audientibus tribuit quod patronis etiam optimis aequaretur nec dubium, si, ut coeperat, operam navasset foro et oratoriis institutis, quod presto aut omnibus anteisset aut se melioribus adaequasset.

Ipse autem quamquam bonorum civium iudicio laudaretur, tamen ira et pudore suffusus, quod a causa caecidisset, navigare Rhodum instituit, tum ut paulum malivolis ac deridentibus cederet, tum ut quae artis oratoriae minus integre didicisset, ea summo sub magistro, Apollonio Molone, negociis caeteris absolutus et animo liber audiret. Tum quidem evenit forte ut civitates Graeciae, quae ipsum in causa Dolobellae testimoniis plurimis adiuvassent, diem sub M. Lucullo, Macedoniae praetore, dicerent P. Antonio, quod susceptis largitionibus iudicia corrupisset. His Caesar beneficiis memor sese ultro patronum exhibuit atque tantum evaluit ista in causa quod metu coactus Antonius provocarit ad tribunum plebis, secum inique actum esse commentans, si cum Graecis ipsum disceptare in Graecia oporteret.

Reversus autem in urbem Caesar animum ad curiam et magistratus flexit. Operam vero foro minus assiduam quam honestam dedit. Causas tamen quasdam easdemque illustres et magnas egit neque vero nunquam qui adversaretur habuit Ciceronem. Florescebat quidem tunc Cicero in foro. Ex magistratibus vero primum tribunus militum creatus est Caesar. Tunc quae Marii signa, statuas, trophea dictatore a Sylla eversa et prostrata erant, ea iure suo erexit et quo fuerant in loco sua pro dignitate reposuit. Post tribunatum quaestor Hispaniae ulterioris fuit. Cogitasse tum primum de arripiendo imperio Romano fertur, quod imagine Alexandri Magni, quae esset pro foribus templi Herculis apud Gades, visa sese tacitus increparet atque infremeret,

27. Suet. *Iul.* 5.   31. Suet. *Iul.* 7.

10. *Pro* cecidisset.   21. ei *post* si *exp.*   28. est Caesar *i. r.*

quod qua aetate ille rebus maximis gestis orientis imperium domuisset, ipse nihil magno viro dignum, nihil memorabile intentasset. Hinc enim fax illa est dietim magis atque magis accensa quae belli civilis flamma atque incendio postea et urbem et orbem evertit.

Quaestor quoque amitam Iuliam, quae senioris Marii fuerat uxor atque, ut predixi, Marii iunioris mater, et, quam stricte amabat, Cornelliam, uxorem suam, unis forte diebus vita defunctas laudavit pro rostris. Templum Romae in foro appellabant rostra, quod Latino bello victi Anciates inter pacis condiciones ipsum rostris navium exornassent. Hoc itaque in loco, quod in eo frequens populus conveniret, Iulius Caesar ad uxoris et amitae laudem orationes luculentissimas habuit. Sed cum de amita ageret, genus suum et paternum et maternum laudavit his verbis: « Amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. Nam ab Anco Martio sunt Martii reges, quo nomine fuit mater; a Venere Iulii, cuius gentis familia nostra est. Est ergo nostro in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et cerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges. » Gratiam multam utraque laudatione, sed longe maiorem ob laudationem Cornelliae assecutus est. Plurimum enim favoris ac benivolentiae popularis contraxit cum orationis elegantia et dignitate, quod delimata verbis et plena modestiae ac humanitatis esset, tum quod primus laudationem demortuae feminae iuvenis habuisset. Laudari quidem defunctas matronas quae natu essent grandes mos Romanus erat, iuvenes autem feminas, quamvis nobiles et uxores adamatae fuissent, laudari illum in diem pro rostris nullo exemplo auditum erat. Uxorem vero postea in locum defunctae Cornelliae duxit Caesar Pompeiam, Q. Pompeii filiam atque illius ipsius Syllae neptem qui ante, ut dixi, fuisset dictator ac vitae suae insidiatus esset.

Post quaesturam vero aedilis currulis, post aedilitatem pontifex maximus creatus est. Qua in re competitores viros etiam claris-

---

6. Suet. *Iul.* 6. 15. Ibid.

---

9. (rost)ris. Templum *i. r.*

simos superavit, siquidem pontificia dignitas haudquaquam annua uti magistratus qui gubernandam ad rem publicam crearentur, sed uti sacerdotia quae ad religionem spectarent perpetua erat. Praetor autem creatur deinde, nam simul et pontificem esse et quemvis magistratum per leges obire licebat. Hos vero per dies detestabilis coniuratio Catilinae patefacta est. Consul erat tunc Cicero. Is, quod res novas alii molirentur, alii conscii rerum eventum animis dubiis expectarent, pauci fide integra conservandam ad rem publicam vigilarent, omnes magno periculo subiacerent, advocato senatu rem omnem refert. Catilinam expellit urbe, conscios capit, quid de ipsis fieri placeat sententias dici atque decerni rogat. Ante omnes pro dignitate rogatus D. Syllanus, qui designatus consul Ciceroni successurus erat, ultimo supplicio reos esse puniendos censet. Hanc in sententiam pedibus ibant omnes. Ipsam vero Caesar, ubi ex ordine ventum est ad eum, seu particeps sceleris timendum etiam sibi esse putaret, ut volunt quidam, seu pro innata sibi clementia tanta severitas displiceret, ut aliqui malunt, impugnavit solus. Reos quidem haudquaquam necandos sed publicatis eorum bonis ipsos in vinclis et carcere obscuro tenendos sine spe liberationis dixit. Quippe ista de re Caesar in senatu orationem longam et accuratissimam habuit atque ita locutus est quod in sententiam suam prope omnes adduceret, Syllanus quoque quae dixerat ita interpretaretur atque reflecteret, cum mutare non liceret, ut dixisse Caesaris e sententia videretur. Eo denique res pervenit quod, ni Cato in contrarium suasisset, omnium consensu erat Caesaris sententia sine dubio remansura. Omnes quidem flexit Cato oratione sua; erat Catonis auctoritas in senatu magna. Caesar vero, ut senatum mutare voluntatem sensit, exarsit vehementer atque ne Catonis in sententiam patres irent impedire summopere ac multo etiam clamore conatus est. Tum quidem quod eius vociferatio senatui molesta esset, missi ad eum milites silere ipsum strictis gladiis coegerunt. Tum vero senatu egressus domum se recepit nec anno illo, quamvis praetor esset, in senatum venit.

---

2. qui *i. r.* 10. rem omnem *i. r.*; *erat* Catilinam.

Praetura exacta eius in domum, quod esset pontifex maximus, Vestales virgines et simul quae in urbe matronae erant pudicicia et nobilitate primariae celebrandum ad festum Bonae Deae, quod publicae salutis causa quotannis maiorum e more fieret, congregantur. Hoc in festo quae facienda erant omnia explebant feminae modo, viro autem cuiquam neque deae certum nomen scire neque pontificis domum intrare nec ulla in re se immiscere aut cerimoniis adesse licebat. Ita enim a maioribus erat institutum ac lege perpetua custoditum ut non viri modo aetate maturi sed pueri infantuli etiam atque sexus masculini animalia omnia pellerentur. Adde quod animalium masculorum imagines, si quae usquam pictae essent, in ea pontificis domo ubique interea velarentur. Clodius autem, qui esset nobili Claudiorum e familia atque patricius et iuvenis iuvenem Pompeiam, uxorem Caesaris, adamaret, assequi hoc tempore quod cuperet posse ratus domum pontificis spreta religione inter coetus mulierum muliebri sub veste tectus ingressus est. Ipsum enim quae mulieres aderant omnes femineo habitu deceptae nec tale quicquam suspicatae mulierem esse credebant atque ut mulierem ingredi domum ac cerimoniis adesse passe sunt. Tandem vero cum studio inveniendae Pompeiae per domum huc et illuc extra ordinem vagaretur, incidit forte in ancillam Aureliae (mater haec Caesaris erat). Illa quidnam perquirat rogat. Iste autem respondens voce leni et quanta potest feminea simulata perquirere se Auram, Pompeiae ancillam, dicit. Ancilla vero vocis e sono virum esse comperiens exclamat, femineam turbam concitat. Advolant omnes, circumsistunt, clamore omnia replent. Clodius autem suffragio ancillarum adiutus effugit. Accusatur sacrilegii sed iudicibus corruptis, quod dives esset, absolvitur. Caesar vero, etsi nullum maculatae uxoris signum haberet, eam tamen gentium more repudii dato libello dimisit. Interogatus autem quamobrem uxorem quae dives, quae nobilis, quae iuvenis, quae pudica, quae sui amans esset dimitteret, respondit velle familiam suam non crimine solum verum etiam suspicione carere.

Consul vero tandem factus Caesar signa complura haud-

---

1. *Ex* Pretura *corr.* 7. (ull)a *i. r.*; *erat* ullo. 20. *Pro* passae.

quaquam civis boni erga senatum atque rem publicam sed animi magni et summum imperium affectantis dedit. Se nanque Crasso atque Pompeio, qui duo potentissimi ac principes civitatis essent, amicicia et foedere colligavit, Iuliam filiam Pompeio uxorem dedit. Calfurniam ipse, L. Pisonis consulis designati filiam, uxorem duxit. Quem habebat collegam, M. Bibulum, virum prudentem ac bene de re publica sentientem, contempsit prorsus. Nempe consulatum ita gessit cum eo ut iocose diceret vulgus Bibulo et Caesare consulibus nihil gestum, sed Caio et Caesare multa esse. Consulatu vero functus bellum mox Gallicum, deinde civile movit, tum quidem et fudit et fugavit Pompeium, dictatorem se dixit. Imperium denique summum, quod perdiu affectaret, arripuit.

Haec de magistratibus ac bellis quae gessit Caesar absolvi paucis. In litteris autem, quod nostrum ad propositum attinet, in re presertim oratoria ac memorandis historiis plurimum valuit. Causas quidem magnas atque illustres, adde Cicerone adversante, ut dixi, complures egit. Rerum autem quas bello hinc Gallico, inde civili ac Pompeiano gessit Commentarios delimate ac copiose scripsit, quod sibi eo plus laudis attribuit quo magis bellis maximis impeditus curam litteris ac rebus scribendis adhibuit. Tempore quidem occupatissimo atque tum maxime cum belli hinc Gallici, inde civilis maxima procuratione ac totius fere orbis terre gubernatione districtus esset, manu sua, quasi vacuus esset curis ac liber ocio frueretur, maximam partem rerum quas bello paceque gessisset memoriae sempiternae dedit. Res vero suas eo animo videtur memorasse ut earum cognitio peritos incitaret ad scribendum hortareturque subire onus ut eas posteritas copiose ac vere scriptas haberet. Quippe avidus fuit gloriae Caesar idque studio curavit summo ut esset nihil ab eo pretermissum quo immortalis effici ac perpetuo vivere apud mortales posset. Intelligebat quidem prudentissimus princeps omnia cito senescere atque famam omnem quasi fumum ex hominum oculis ac mentibus evanere, ni apud posteros ipsam litterarum praesidia conservarent. Hoc enim sibi experientia suadebat re alia nulla se facilius posse ab hominum oblivione ac silentio vindicare quam si quae gesta essent ab eo litteris traderentur. Futurum quidem omnino videbat alioquin quod virtutis, gloriae, felicitatis suae

omnis memoria aut brevis futura esset aut nulla penitus remansura, conticerentque de ipso homines, atque posteris, quibus elucere magnopere niteretur ac cuperet, incognitus prorsus atque inauditus esset.

In scribendis autem Commentariis (sic enim libros appellavit suos) hanc diligentiam adhibuit quod singulis libris singulorum annorum gesta colligeret. Libros igitur et septem Gallico de bello et tres de civili Pompeiano scripsit Caesar. Superioribus autem octavum post eum necatum addidit Hirtius. Is nanque libro uno quae deerant Gallico de bello ad finem cum integritate supplevit. Postremo libri sunt tres de Alexandrino, de Africano, de Hispanensi bello scripti. Horum auctorem Suetonius, qui antiquus est scriptor, esse incertum refert, quod eos scriptos alii ab Hirtio, alii ab Oppio esse putent. Hirtius autem suo in octavo, qui est, ut dixi, Gallico de bello, ita praefatur quod isti etiam tres de bellis quae in Alexandria ac deinde gessit Caesar scripti ab eo indubie videantur. Quae a me dicta sunt vera ac testimonio Hirtii et Suetonii approbantur. Inscriptiones tamen solent, memini, quaedam haud minus falsae quam variae inveniri, quod aliqui Iulio Caesari, quidam Iulio Celso, nonnulli Hirtio, multi Suetonio non istos aut illos modo sed quos nominavi libros omnes de Caesaris gestis (sunt enim numero quattuor ac decem) inscribant. Sed, ut libet, disponant illi. Hirtium nos ac Suetonium secuti sumus. Hirtius vero munus id haudquaquam sponte sed Balbi vocibus coactus sumpsit, quod esse hominis arrogantis ac stulti videret se interponere Caesaris scriptis, cum esse perciperet nihil tam operose perfectum ab aliis quod non ipsorum elegantia superaret. Et quamvis a Caesare dictum esset quod illos eo animo edidisset ne cognitio tantarum rerum deesset scriptoribus, omnium tamen iudicio adeo probarentur ut ipso a Caesare non praebita sed praerepta facultas scribentibus videretur. Illud quoque deterrebat ipsum, quod intelligeret non solum, ut caeteri, quam bene ac emendate sed quam facile atque celeriter perfe-

12. Suet. *Iul.* 56. 14. Caes. *B. G* VIII. 1. 2.

7. Libros igitur *i. r.*, et *sscr.* 8. et *sscr.* 8. Pompei(ano) *i. r.* 8. autem *i. r.* 21. non *i. r.*

cisset id opus Caesar, quod in eo fuisset et summa facultas elegantiaque scribendi et rerum suarum verissima ac certa scientia. Quae etsi vera esse ut diceret Hirtius caeteri faterentur, dicere tamen auditus est Asinius Pollio, vir clarissimus ac scriptor historiarum egregius, quos ediderat commentarios Caesar esse parum diligenter parumque integra veritate compositos, quod Caesar aliqua et quae per alios gesta essent crediderit leviter et quae per se, vel consulto vel memoriae lapsu, falso ediderit. Id quoque solebat existimare Pollio futurum, quod Caesar multa, si vixisset diutius, emendasset. Cicero autem suo in Bruto, cum oratores memorat claros atque inter eos Caesarem nominat, ita de his libris locutus est: « Commentarios » inquit « quosdam scripsit rerum suarum valde quidem probandos. Nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis tanquam veste detracta. Sed dum voluit alios habere parata unde sumerent qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit qui illa volunt calamistris inurere, sanos quidem homines a scribendo deteruit. » Haec Cicero ad verbum de Commentariis Caesaris.

Libros quoque alios vel maximis in occupationibus et bellorum et imperii scripsit Caesar. Ad Ciceronem quidem, qui exacto civili bello Catonem Uticensem libro uno multis laudibus extulisset, edidit libros duos. Hi sunt Anticatones inscripti et ab eo sub tempore Mundensis prelii, cum orbis imperio potiretur, facti. In his quidem exprobravit quam maxime vitia Catonis. Ciceronem vero laudavit amplissime; negavit enim militaris hominis eloquentiam cum gravissimi viri ingenio et in ea re plurimum versati adaequandam esse. Poema item, quod inscribitur Iter, dum ab urbe in Hispaniam ulteriorem pergeret, quarto et vigesimo die perfecit. Feruntur etiam ab eo cum pubesceret alia quaedam poemata scripta esse, ut laudes Herculis, tragoedia Oedippus, dicta collectanea, quae ne publicarentur ad Pompeium Macrum, qui praeesset bibliotecae, Augustus per epistolam vetuit. Anni quoque totius ordinem ac bisexti rationem et quicquid est de mensura aevi, quod vetustioribus illum ad diem vel confusum vel incognitum fuerat, studio summo digessit.

---

4. Apud Suet. *Iul.* 56. 10. Cic. *Brut.* 262 (apud Suet. *Iul.* 56). 20. Suet. *Iul.* 56; Cic. *Att.* XII. 40. 1. 32. Suet *Iul.* 56.

Ipso autem in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, libros duos ad Ciceronem de Analogia et ratione Latine loquendi accuratissime scripsit. Primo nanque in libro dicit eloquentiae originem verborum delectum esse commonefacitque verbum insolens seu infrequens esse tanquam scopulum fugiendum. His vero in libris, qui sunt, ut dixi, de Analogia ad Ciceronem inscripti, et quandam verbis rationem adhibuit et quae corrupta et vitiosa dicendi consuetudo esset, eam pura emendataque lege correxit. Ciceroni autem id laudis attribuit, quod eum non solum principem atque inventorem copiae nominet, quae utique laus erat magna, verum etiam bene meritum de populi Romani nomine ac dignitate fatetur.

Epistolas vero familiares et privatis de rebus ad Ciceronem et amicos et de re publica ad senatum multas magnasque ac delimatas dedit. Primus enim ad senatum cum scriberet ad formam memorialis libelli epistolas misisse fertur, cum prius qui consules quive ullo in magistratu ad senatum quicquam de re publica scriberent haud amplius scribere quam transversa charta solerent. Primus item traditur fuisse qui ad res scribendas occultius sit notis, hoc est litteris commutatis, usus.

Orationes autem et in foro ad iudices et in curia ad senatum et in campo ad populum et in castris ad milites habuit scriptasque aliquas earum ad testimonium virtutis, ut solerent qui egregii oratores essent, reliquit. Neque vero in perorandis orationibus parum honoris et gratiae comparavit. Quippe oratio eius apud omnes valuit multum. Sed animos militum saepenumero dicendo adeo excitavit, accendit, inflammavit quod periculi omnis immemores letique ac exultantes in aciem et pugnam irent. Armatos quoque ad seditionem milites inermis ipse atque inter multos solus dicendo ita compressit ut qui magis tergiversari ac esse contumacissimi viderentur, hi ipsi mox et ante alios ad omnia quae iuberet inclinatis animis obedirent. Pronunciavit voce acuta, ardenti motu, gestu autem non sine venustate. Elegantiam vero adeo splendidam atque magnificam et generosam dicendi ratio-

4. Cic. *Brut.* 253. 10. Ibid.

18. charta *i. r.*; *erat* cartha. 34. et *sscr.*

nem habuit ut laudaretur ipso etiam a Cicerone, qui hac in re acerrimus existimator gravissimusque ac optimus iudex esset. Laudavit quidem ipsum Cicero saepe, suamque ad laudem et ad Cornellium Nepotem et ad Brutum hanc in sententiam scripsit: Caesarem omnium fere quos audisset Latine dicentes loqui elegantissime, nec id solum domestica consuetudine sed ut esset perfectam illam bene dicendi laudem multis litteris et his quidem reconditis ac exquisitis summoque studio ac diligentia consecutus. Id quoque augendam ad laudem addebat Cicero, se non videre cui Caesar isto in genere laudis deberet cedere, quod oratorum etiam qui aliud nihil agerent nullus esset sententiis aut acutior aut acerbior, nullus verbis aut ornatior aut elegantior. Ciceroni autem dicendi copiam attribuebat Caesar. Tanta enim et in Cicerone et in Caesare fuit gravitas atque modestia quod, qua in provincia plures excellere non sine invidia soleant, ipsorum ita cederet alteri alter atque laudem ita divideret quod princeps uterque suo in genere consensu mutuo sine iniuria videretur. Caesarem quidem Cicero summam ob elegantiam, Ciceronem vero summam ob dicendi copiam extollebat Caesar. Sententia quoque A. Gelii, ornati ac docti scriptoris, extat suis in Noctibus Atticis scripta, C. Caesarem istum virum ingenii excellentis sermonisque preter alios sui temporis doctos viros castigatissimi fuisse. Quintilianus item, vir doctus et gravis, in Oratoria Institutione illos memorans oratores qui Romae precipue floruissent his verbis nostrum ad propositum usus est: « C. Caesar, si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, acumen et causarum tractatio ut illum eodem animo dixisse quo bellavit appareat; exornat tamen haec omnia mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegantia; » ipsumque ante quaestoriam aetatem gravissima iudicia suscepisse refert. Denique inter multa florentissimae virtutis suae amplissima munera Caesar eximiam quandam ac singularem eloquentiam cum bonitate naturae tum assiduitate studii consecutus est tantum-

4. Suet. *Iul.* 55'; Cic. *Brut.* 252. 20. Gell. XIX. 8. 3. 22. Quint. *Inst.* X. 1. 114.

18. Cicero *i. m. add.*

que in ea re ocii, temporis, ingenii posuit quod secundum locum tenuisse in ordine oratorum, qui tunc amplissimus esset et quam maxime perfloreret, docti omnes Latini atque Graecus ille Plutarchus, qui vitas principum illustrium quos vel Roma vel Graecia habuit copiosissime memoravit, sine certamine fateantur ac praedicent idque affirment omnes, quod, ni magnitudo animi ac dominandi cupido ipsum a foro et litteris distraxissent, futurum fuisset facile quod locum oratorum in numero primum sine dubio habuisset. Sed cum viis duabus Roma tunc summos ad honores eveheret, et una in bello, altera in eloquentia versaretur, Caesar, ne sibi deesset quicquam, utramque ita complexus est quod locum in altera primum, in altera secundum haberet. Qui enim excelleret ipsum gerendo in bello nemo, in eloquentia vero solus Cicero inventus est.

Fuit quidem ingenium sibi ad omnia quae tractaret adeo pronum et facile ut natus ad quaecunque se flecteret omnium iudicio videretur. Memoriam vero, in qua vis magna consistit, adeo stabilem ac firmam habuit ut diceretur nihil omnium quae aut videret aut audiret solere unquam preter iniurias oblivisci. Legere nanque simul et scribere audireque ac dictare saepenumero visus est. Fertur quoque epistolas maximis et variis de rebus quaternas dictasse aliis, cum ipse manu sua quintam conscriberet. Si vero calamum poneret, aliquando septenas pariter scribentibus ordinasse.

Civilibus autem bellis exactis, cum solus imperium obtineret, quam semper habuerat de libris et viris peritis curam diligentiamque retinuit. Bibliotecam enim ordinandam M. Varroni, omnium peritissimo viro, dedit. Peregrinos vero qui docti essent et medicinam aut ullam bonorum artium ingenio ac studio sequerentur donavit civitate, ut hoc beneficio invitati homines docti qui essent in urbe manerent, qui vero non essent libentius advenirent. Ius quoque civile, quod multiplicatis quocunque in genere legibus

---

4. Plut. *Caes.* 3. 2. 21. Petrarch. *Rer. Mem.* II. 1 (Op. I, p. 406; Basel, 1581); Solin. 1. 107. 27. Suet. *Iul.* 44. 28. Suet. *Iul.* 42.

---

4. Plutarc(hus) *i. r.* (*etiam in indice*); *erat* Plutarcus? 16. quaecunque... omnium *i. r.*

et varium et confusum esset, statuit certum quendam ac brevem ad ordinem reformare. Sed hoc ac pleraque alia quae facere ad ornamentum imperii gravi consilio et bono animo cogitarat morte impeditus non absolvit. In litteris quidem, quas prima aetate mirabili diligentia, studio, ingenio percepisset, haudquaquam mediocri cum laude ad vitae usque ultimum versatus est nec parva ex litteris ad imperium et capiendum et retinendum adiumenta suscepit.

Haec de litteris. Quanta vero arte, industria, solicitudine summum ad imperium venerit, quae bella gesserit, qualis in re publica fuerit memorare hoc loco nostrum non esse constitui. Habetur quidem id cum suis ex Commentariis, tum illorum ex libris qui ea litteris tradiderunt. Gerendo enim in bello supra omnes et peritus et felix fuit. Obeundis autem in rebus tanta est diligentia ac celeritate usus quod saepe quos premisisset nuncios praeveniret. Vitae non fuit delicatae. Quicunque sibi apportarentur sumebat indifferenter cibos. Pistorem autem coniecit in vincla quod in convivio panem sibi delicatiorem quam caeteris praeparasset. Quippe domesticae disciplinae severissimus observator fuit. Libertum enim qui gratus ei et carus esset affecit capitis poena etiam nullo quaerente, quod equitis Romani adulterasset uxorem.

Erga inimicos et pius et mitis fuit. Praetereo illos qui de ipso male loquerentur, quos patientissime tulit. Sed capitales inimicos, Lentulum et Domicium, qui et factionis Pompeianae principes haberentur ac essent et Corfinium multo praesidio tenuissent, cum haberet captos, libere contra omnium spem dimisit. Amicis autem referentibus illos arma in eum iterum assumpsisse respondit: « Nihil malo quam et me mei similem esse et illos sui ». Cum vero Pompeius relinquens urbem pronunciasset se in hostium numero quoscunque qui eum non sequerentur habiturum, ipse neutrius esse partis qui remanerent edixit. Pharsalica vero pugna fuso fugatoque Pompeio ut parceretur civibus proclamavit.

14. Suet *Iul.* 57. 16. Suet *Iul.* 48. 29. Apud Cic. *Att.* IX. 16. 2
29. Suet. *Iul.* 75.

21. *Ex* pena *corr.*

Vino supra modum est parce usus, unde, qui eius hostis esset, M. Cato dicere saepenumero auditus est ipsum fuisse omnium unum qui sobrius arma evertendam ad rem publicam induisset. Statura vero fuit excelsa Caesar, terretibus membris, ore paulum pleniore. Oculos autem vegetes ac nigros, caeteras vero corporis partes candidas habuit. Domus Romae in qua habitaret primum in Suburra (sic enim appellabant vicum) permodica fuit. Postea vero, ut creatus est pontifex maximus, habitavit sacra in via publica in domo.

In curiam vero quae Pompeii fuisset, cum senatus habendi causa minus caute venisset, vulneribus tribus ac viginti confossus interiit. Conspiraverant in eum amplius LX, C. Cassio Marcoque ac Decio Bruto auctoribus. Septem imperaverat menses supra tres annos cum occisus est. Aetatis vero suae annus ille sextus ac quinquagesimus erat. Necem sibi proximam esse qui erant aruspices multis prodigiis ac somniis nunciarunt. Sed pro nugis semper divinationes huius modi habuit. Curiam nanque, etsi caesis hostiis litare non posset, spreta omni religione ingressus est. Spurrinam quoque, augurem qui predixisset futurum quod periculum sibi non exactis Idibus Martiis eveniret, quasi falsum increpans inquit: « En Spurinna, sine ulla noxa Idus Martiae adsunt. » Tum ille, si advenissent, eas tamen non praeterisse respondit. Erat diei iam fere quinta hora. Nec multos ad menses ante necem aruspici dicenti exta tristia nunciare respondit quasi deridens ea cum vellet letiora fore habendumque pro ostento negavit si pecudi cor deesset. Bello autem Africano forte in navis egressu prolapsus, quod pessimum caeteri esse metuerent, in melius ipse omen vertit. Extensis nanque brachiis, « te, » inquit, « Africa, teneo. » Denique mortuum ipsum diffugientibus caeteris tres servuli domum detulerunt. Ingenti deinde rogo corpore cremato cineres in summo columnae, quae lapidis Numidici solida

1. Suet. *Iul.* 53. 4. Suet. *Iul.* 45. 6. Suet. *Iul.* 46. 10. Suet. *Iul.* 82. 12. Suet. *Iul.* 80. 17. Suet. *Iul.* 81. 21. Ibid. 23. Suet. *Iul.* 77. 26. Suet. *Iul.* 59. 29. Suet. *Iul.* 82. 30. Suet. *Iul.* 85.

15. (Nec)em... qui *i. r.* 19. futurum quod *i. r.*; *erat* caveret sibi; quod *ante* sibi *del.*

et viginti ad pedes alta esset, reconditi sunt. Conspiratores vero omnes ad unum usque aut suo aut alieno gladio quasi deo vindictam clamante misere interfecti sunt.

Neque vero, qui secundus ab eo imperium tenuit, Octavianus Augustus hoc loco pretermissus erit. Munus quidem hoc versandi in litteris ac scribendi historias, etsi princeps esset orbis ac rerum summam haberet, minime aspernatus est. Iulii Caesaris nepos hic ex filia sororis adoptivusque filius ac heres testamento fuit. Quippe Cesari soror Iulia fuerat, quae M. Balbo nupta filiam habuit Aciam. Haec data uxor Octavio hunc edidit filium, qui primum Octavius, deinde avunculo interfecto Caesar, postremo triumvirali extincta flamma, cum solus imperium obtineret, singulari pro excellentia, dignitate, honore Octavianus Augustus appellatus est. Augustum ab augendo dictum, quod imperium auxit, putant multi. Suetonius vero et cum eo Festus Pompeius ac docti omnes ideo appellatum tradunt, quod ab auctu vel avium gestu gustuve augusta appellarent loca religiosa in quibus maiorum more quicquam augurato consecrarent.

Nascitur Octavius iste VIIII Kallendas Octobres M. Tullio Cicerone et C. Antonio consulibus, quo anno Catilinae coniuratio et patefacta et compressa est. Pater, cum annum hic ageret quartum, migravit e vita. Mater M. Philippo, viro clarissimo, nupta est. Puer vero hic adoptatus a Iulio Caesare enutritusque ut filius et quasi Caesarum e familia natus esset, Caesar cognomento appellatus est. Paterna vero gens Octavia dicta. Ea Velitris stirpe vetustissima oriunda, deinde in urbem traducta equestrem in ordinem tandem venit. Octavianus vero ipse, cum caeteri Octavii, ideo appellatus est, quod gentis Octaviae omnium maximus fuerit. Nomen autem proprium ei Caio fuit. Ipsum quoque Thurinum, cum esset infans, novo cognomine appellarunt.

Datus autem litteris, ut quae attinent ad bella et imperium pretermittam, ita studuit puer quod vir deinde factus in philosophia, in eloquentia, in bonis artibus loqui posse doctissime vide-

---

15. Suet. *Aug.* 7. 15. Fest., p. 1 M. 19. Suet. *Aug.* 5.

---

1. *Ex* reconditae *corr.* 16. ideo a(ppellatum) *i. r.*; *ex* dictum *statim corr.* 23. enutritusque... fa(milia) *i. r.*; *erat//.* filius enutritus est...

retur, Graece vero haud aliter fere quam natus educatusque ipsa in Graecia loqueretur. Praeceptorem Graecis in litteris Apollodorum Pergameum, virum illo in genere omnium memoria sua doctissimum, habuit. Cum vero factus hic senior atque longevus obisset diem, filiis eius magistris, Dionisio et Nicanore, viris iam maturis et ad docendum idoneis, usus est.

Puer autem vix duodecimum annum agens, uti erat mos patrius, aviam suam Iuliam, C. Caesaris sororem, pro concione laudavit. Institutum erat id vetus, ut quae matronae diem obirent frequentissimis amicis ac populo laudarentur. Mos autem is coepit, ut matronarum sicut virorum post mortem sollemnis laudatio haberetur sempiternam ad memoriam laudis ac virtutis feminei sexus, quod redimendam ad urbem sponte quod haberent omne aurum contulissent, ne quod sacrum erat daretur Gallis, qui mox Camillo duce et fusi et fugati sunt. Quae vero est oratio ab Octavio in laudatione aviae habita, ea omnibus qui audirent adeo admirationi fuit ut alii alios multo cum stupore conspicerent hincque atque inde soliciti et admirabundi perquirerent tantane oratio esset isto a puero an ullo quoquam ab oratore ac viro doctissimo fabricata. Non enim facile creditu videbatur tantam orationem posse tam tenero a puero proficisci, quod longe supra aetatem et ornatum et gravitatem haberet. Gravi quoque ac digno quodam cum gestu pronunciabat Octavius.

Postea vero atque mox, ut aetas virilis exegit, praetextam posuit. Vestem hanc, uti iubebat aetas, deponebant Romani adolescentes nec amplius ipsa, sed toga, si erant domi, aut saga, si erant foris in militia, utebantur. Sagam esse vestem quadratam brevemque ac idoneam bello constat. Toga vero erat vestis civilis, que longa et lata caeteras tegebat vestes.

Litteris Apolloniae plurimum studuit Octavius. Sic enim placuit Iulio Caesari. Corinthiorum colonia erat Apollonia, quae ad mare sita Italiam prospectabat.

Audita vero avunculi morte mox inde Romam profectus est. Ibi nunc M. Antonio, nunc optimatibus haerens, quod illi odiosus,

---

7. Suet. *Aug.* 8.

---

11. Ex sole(mnis?) *statim corr.*

his suspectus esset, tandem consilio et favore M. Ciceronis usus senatui se coniunxit. D. Brutum hoc tempore obsessum Mutinae fuso fugatoque M. Antonio liberavit, missus a senatu propraetor cum exercitu et Hircio ac Pansa consulibus. Neque vero tunc litterarum studia posuit. Ipsum enim legisse, scripsisse, declamasse quotidie tradunt. Potentior autem factus, quod Hircio et Pansa consulibus interfectis victor ipse duos consulares exercitus suis copiis adiunxisset, se M. Antonio et M. Lepido reconciliatis animis colligavit. Tum pestis triumviralis orta, tum occisus M. Cicero, tum qui cives boni erant ac rei publicae statum amarent expositis tabulis aut interfecti aut proscripti sunt. Annos quidem duos ac decem et urbem et orbem rabies ista triumviralis afflixit. Denique M. Lepido donavit vitam, Antonium vero et imperio et vita privavit Octavius.

Imperio igitur solus deinde potitus pacem dedit orbi. Templum Iani clausit. Vivendum vero sibi ita constituit ut temporis partem rei publicae, partem naturae, partem studiis litterarum daret, nihil per negligentiam perderet. Erat qui egregium sibi quemquam librum legeret dum ipse aut comederet aut raderetur aut fracto somno per noctem diutius vigilaret. Graecas vero litteras etsi optime didicisset, Graece tamen loqui aut scribere perraro ac fere nunquam, presertim posteaquam maturus fuit et summam imperii tenuit, delectatus est. Si quid autem Graece omnino scribendum interdum esset, id formatum Latine prius suapte traducendum in Graecum cuiquam amicorum dabat. Latine vero et ornate et composite loquebatur. Genus quidem dicendi elegans sed temporatum secutus est. Verba obscura tanquam vitiosissimum vitium atque, ut dicere ipse saepe auditus est, tanquam fetorem turpissimum devitavit. Loqui enim ea cum moderatione studebat ut quae diceret, ea perite dicta essent sed ab his intelligerentur qui audirent. Ad senatum vero vel ad populum nisi oratione composita locutus est idque tantopere observavit quod non modo ad patres, quibus maiorum exemplo singularis quaedam reverentia deberetur, sed privatos etiam ad amicos atque suam ad

---

26. Suet. *Aug.* 86. 31. Suet. *Aug.* 84

---

22. ac *i. r.*; *erat* aut.

uxorem Liviam, quacum loqui familiarissime potuisset, nunquam ore proprio, presertim cum de re publica aut ulla de re gravi et magna sermo esset habendus, loqueretur. Quicquid dicendum erat, illud in scriptis recitandum dabat. Interogatus autem cur id tantopere observaret, respondit ductum se in eam rationem tum pro maiestate imperii, tum ne aut plus aut minus diceret quam animo statuisset, tum etiam ne in ediscendo quod de composito dicendum esset memoriam fatigaret.

Scripisse autem oratione soluta fertur et Bruto rescripta de Catone et quas orationes vel ad senatum vel ad populum habuit. Epistolas quoque familiares ad amicos seu ad patres de re publica scriptas libro uno collegit. Rerum vero a se gestarum libros tres ac decem cum esset in Hispania bello Catambrico edidit.

Haec soluta oratione Octavianus scripsit. Metro autem tragoediam scribere aggressus est. Sed rei difficultate imperiisque administratione impeditus medio cale destituit ac delevit prorsus. Est quidem tragicum genus cum artificio metri tum verbis atque sententiis et arduum et sublime. Interogantibus vero amicis quid Aiax sua (sic enim ipsam inscripserat) faceret respondebat facete: « In spongiam Aiax nostra incubuit. » Gratiam tamen quandam et facilitatem in metris faciendis cum naturae beneficio tum arte ac exercicio habuit. Est quidem tanta in eo genere arte ac exercitatione versatus ut qui essent ab eo etiam ex tempore facti versus magnopere laudarentur. Neque vero evenit nunquam quod auctoris nescii interogati cuius poetaé recitatos versus esse putarent, nil aliud responderent ni quod, cuiuscunque essent, optimi versus essent. Se nanque auctore tacito recitari sua per alium, ut audientes liberius iudicarent, fecit. Recitavit etiam interdum ipse apud amicos, quasi esset publico in auditorio, quae scripsisset nitebaturque quid de se audientes vere sentirent audire. Dulci quidem et proprio quodam oris sono pronunciavit. Audivit quoque libenter ac benigne qui quae fecissent ipsi recitarent. Versus autem qui ab eo facti dicantur extant hunc ad diem conservati,

5. Suet. *Aug*. 84. 14. Suet. *Aug*. 85. 19. Ibid. 28. Ibid. 30. Suet. *Aug*. 84. 31. Suet. *Aug*. 89.

16. *Pro* calle.

quibus ut Maronis Aeneis servaretur iussit. Duos vero perfectos libros reliquit; unus exametris scriptus argumento et titulo Sicilia nominatur, alter versuum paucorum erat nec versus alios continebat quam illos modo qui cum balneo uteretur delectationis exercitationisque causa facti essent.

Scribi autem de se quicquam vetuit universis quibus licentia expresse non data esset. Neque vero illam dedit facile sed illis modo qui in dicendo egregie docti aut metro aut prosa essent. Ista quoque de re eam curam adhibuit, ut magistratus investigarent nec paterentur scribere quemquam de ipso quicquam ni summe doctus esset ac excellentissimus videretur. Ingenia vero sui temporis omnia quae ulla in virtute se presertim in litteris versarentur et laudibus digna essent amplissimis favoribus, beneficiis, donis fovit. Quo minus admirandum existimo aetatem illam viris multis eisdemque doctis et clarissimis floruisse, cum ingenia premiis et honoribus nutriantur.

Vixit Octavianus annos LXXVI minus XXXV diebus, e quibus cum Antonio et Lepido duodecim, solus vero monarchiam potitus annos quattuor et quadraginta imperavit. Apud Nolam, Campaniae civitatem, XIIII Kallendas Septembres migravit e vita. Romae autem sepultus est.

Sed iam tandem excelso imperii e culmine, uti nostra iubet institutio, togatos ad homines descendamus. Horum vero e numero, posteaquam recensere illos nunc libet qui sunt principali studio eam partem historiae scribendae amplexi quae memorandas ad vitas Caesarum pertineret, occurrit nobis ante alios Cornellius Tacitus, vir utique isto in genere studii et virtutis copiosus ac delimatus scriptor. Incensus hic ab ineunte aetate eloquentiae studiis orator memoria illa excellens causas multas et magnas egit atque inter patronos qui tunc essent Romae clari ampla cum laude vixit. Honoribus etiam perfunctus est magnis, quod apud principes qui tunc in urbe Roma morarentur ac imperarent nobilitate generis, facundia linguae, prudentia animi, integritate fidei spectatus et carus esset. Dignitatis autem fundamenta prima adolescens sub

---

1. Suet. *Aug.* 85. 34. Tac. *Hist.* I. 1.

---

27. et *i. r.*; *erat* ac.

Vespasiano iecit. Ea Titus, Vespasiani filius, qui Caesarum fuit benignissimus imperator, auxit, altius vero Domicianus adeptus imperium post Titum fratrem evexit. Praetor quidem atque, ut minora taceam, sacerdocio quinquevirali preditus secularibus ludis, quos Caesar tunc Domicianus ederet, uti gentium vellet ritus, interfuit. Postea vero imperatore Traiano annis iam plenus consulatum, qui esset maximus post Caesareum apicem magistratus, summo cum Traiani ac senatus consensu, iudicio, voluntate adeptus est. Consul autem Virginium Ruffum, virum imprimis eloquentissimum eundemque maximum et clarissimum civem atque felicem, qui ter fuisset consul, defunctum vita laudavit in funere. Id nanque susceptum est ab eo munus tum pro officio magnae ac veteris amiciciae quam strictissimam cum eo habuisset, tum quod demortuo illustri et ornatissimo viro nihil amplius ad honores addi posse ex publico videretur quam si vir consularis ab eo qui esset orator et consul sapientissimus laudaretur.

Mathematicis vero studere non placuit neque disciplinae illius studiosis fidem adhibuit nec solum illis non est amicatus sed habuit odio illos, presertim qui vaticinandi scientiam profiterentur, quod genus id hominum, quamquam in urbe teneretur, fallax tamen esse atque infidum reputaret. Audiverat quidem Acium poetam dicere solere auguribus nihil credendum esse, quod spe divitarent alienas aures ut auro suas locupletarent domos.

Tempus autem quantum vacare vel a foro vel a curia vel a re domestica licuit diligentia summa collegit idque per senectutem historiae scribendae accuratissime tribuit, quod recte animus institutus nihil aut posteritati utilius aut vetustati gloriosius aut sibi honestius esse censeret quam si vitas Caesarum memoraret. Isto igitur in genere studii tantam curam tantamque operam ac diligentiam posuit ut nihil pretermissum ab eo penitus videatur quod iure ullo ad vitas Caesarum pertineret. Corpus enim totum non contentus parte amplexus est. Divo nanque a Iulio Caesare

---

3. Tac. *Ann.* XI. 11. 9. Plin. *Ep.* II. 1. 6. 21. Enn. (non Accius) apud Cic. *Div.* I. 132.

---

23. locuplectarent (c *exp.*). 27. vetustati *i*.

orsus ex ordine rerum ac temporum ad Traianum usque progredi et complecti omnia pollicetur.

Hoc quoque in ordine adest memorandus C. Suetonius Tranquillus, nempe isto in genere scriptor egregius. Rebus quidem haudquaquam est, ut Tacitus, copiosus. Memorat enim Caesares uterque, sed genere ita sunt varii atque dissimiles quod rerum ille tempora ac copiose, hic species modo ac quodam sub compendio prosequatur. Duodecim Caesarum huius appellantur libri. Iulii nanque Caesaris ac sequentium ex ordine principum vitas in Domicianum usque collegit et quae ab illis gesta sunt memoria digna, ea ordine et arbitrio suo sed ornate quidem prosecutus est.

Tacito minor aetate paulum Suetonius fuit. Florescebat Tacito prima pubes cum mater infantem Suetonium enutriret. Natus est Tranquillus Nerone imperatore. Patri nomen C. Suetonio Tranquillo, dignitas vero consularis fuit. Nempe vir prudentissimus pater et corpus ad militaria et ingenium ad litteras commodum habuit. Scripsisse pater libros de Institutione Officiorum, de Illustribus Scriptoribus, de Historia Ludicra fertur. Nominum tamen identitas suadere quibusdam solet ut quos dicunt alii scriptos esse a patre libros, eosdem ipsi a filio profectos putent. In litteris pater vir doctus fuit et quos dabat tunc Roma honores amplissimos habuit. Exacta quidem Pisoniana conspiratione, qua Nero crudelior quam metuentior factus Lucanum poetam, Senecam Stoicum interfecit, hic simul et L. Tolosanus a Nerone consules designati sunt et suo in consulatu Antistium Sosianum, qui esset poeta minime obscurus sed in Neronem vere potius quam sapienter probrosa carmina factitasset, exilio mulctaverunt. Post Neronem vero, cum hinc Galba, inde Otho, postremo Vitelius de imperio concertarent, partibus Othonis favit et qui consul fuisset prius nunc rebus mutatis tribunicio munere contentus fuit. Tribunus igitur militum terciae decimae legionis interfuit pugnae qua Vitelius Othonem apud Placentiam, civitatem Italiae, superavit.

Aderat eadem in pugna vir illustris, Paulinus Suetonius, qui et bello et litteris clarus esset ac vetustissimus consularium gloriam

---

18. histo(ria) *i. r.*

nomenque insigne Britannicis expeditionibus meruisset. Rexerat quidem sub Nerone Britanniam Paulinus aequitate ac modestia singulari adiecitque Romano imperio insulam quae ultra Britanniam Occeano in mari sita et incolis valida esset et receptaculum perfugarum. Otho autem cum imperium tueri contra Vitelium conaretur, dubiis rebus quod timendi utrinque viri et arma essent, Paulino huic simul et Annio Gallo ac Mario Celso curam omnem disponendi equites ac pedites demandavit. Ipse vero interim dum pugnaretur apud Brexillum Parmae oppidum ad ripam fluminis Padi rerum exitum expectavit. Paulinus igitur, priusquam iretur in pugnam, uti erat dignum virtute ac fama sua, qua nemo tempestate illa in re militari dux callidior haberetur, de toto genere belli coram Othone amicis audientibus graviter ac copiose diseruit. Edocuit quidem rationibus multis festinationem hostibus, cuntationem sibi percommodam fore ac sine dubio profuturam, quod illi et rerum inopia et locorum angustiis premerentur, sibi autem paterent omnia et auxilia ex Pannonia, ex Messia, ex Illiryco advenirent nec iam nimium procul abessent. Natura Paulinus morosus ac prudens erat, et consilia sibi cauta potius cum ratione quam prospera ex casu et fortuna placebant. Otho vero quamquam Paulino nec fideliorem officio nec consilio meliorem haberet idque plane cognosceret, consilio tamen eius, quod esse viri nimium timidi videretur, non adhaesit sed in arma subito, cum persuadentibus aliis, tum quod suapte natura esset temerarius ac praeceps, et pugnam ruit. Nec prius se Paulini fidum ac prudens consilium temere sprevisse cognovit quam suis fusis copiis, suis captis castris se victum ac superatum vidit. Erat Paulinus, ut dixi, non bello solum sed litteris etiam ac pace clarus. Libros quidem scripsit e quibus Plinius multa deflorasse, cum scriberet de Historia Naturali, refert.

Suetonius vero noster, de quo nunc loqui principalis loci huius ratio persuadet, homo togatus, epistolarum Adriani impe-

10. Tac. *Hist.* II. 32. 18. Tac. *Hist.* II. 25. 29. Plin. *N. H.* I(V).

3. (a)di(ecitque) *i. r.*; *erat* adijecitque? 25. et *i. r.* 31. vero *i. r.*; *erat* autem.

ratoris magister fuit. Sibi autem atque Septicio, praefecto praetorii, et nonnullis aliis qui essent in magistratu successores dati, quod apud Sabinam Augustam iniussu mariti se familiarius habuissent quam dignitas Caesarea ac reverentia domus aulicae postularet.

Secuti deinde alii atque alii sunt qui multo cum ornatu multaque cum rerum copia vitas Caesarum explicarunt. Ex his menti nunc venit Iulius Capitolinus, qui divos Antoninos ac reliquos in Macrinum usque prosecutus est.

Adest Aelius Lampridius, qui Commodum nomine appellatum sed imperatorem omnibus incommodum ac caeteros qui deinde imperio sunt potiti ad Constantium usque amplexus est.

Adest Trebelius Pollio. Vixit iste cum Dioclicianus Constantius, magni Constantini pater, et Maximianus imperarent. Caesarum autem Philippos duos ac deinde qui Romani aut principes aut tyramni successerunt ad Quintilium, Claudii secundi fratrem, memoriae prodidit.

Trebelium secutus est Flavius Syracusanus. Hunc Vopiscum cognomento vocant, quod ex gemellis altero mortuo supervixit ipse. Iuris autem scientia preditus dicendi etiam esercitio delectatus est. Aurelianum quidem et qui deinde principes Romani ad Carinum usque fuere collegit.

Aelius quoque Sparcianus divo a Iulio Caesare in Dioclicianum progreditur nec pretermittit ullum qui sit ex illis qui Caesares vel Augusti vel principes appellentur aut qui adoptati vel imperatorum filii nati aut parentes sint Caesarum nomine consecrati. Librorum eius pars Diocliciano, pars Constantio (vixit quidem sub utroque) inscripta est.

Hoc item in ordine venit Sextus Aurelius, qui etiam Victor nomine appellatus est. Orditur ab Octaviano iste atque singulos ex ordine memorans ad Theodosium venit illum qui Archadio et Honorio filiis rem publicam quietam salvamque reliquit.

Neque vero Alcuinum quamvis Gallum pretermittendum Caesareos inter scriptores puto. Is doctus certe vir et Caroli magni

---

1. S. H. A. *Hadr.* 11. 3.

---

2. nonnullis *i. r.* 6. alii atque alii sunt *i. r.* O plurique R.

magister fuit. Libro quidem uno breviter memorat quae ipso a Carolo Francorum rege ac nominis eius primo Romanorum imperatore gesta essent. Rebus autem interfuit ipse nec fabulose quicquam aut patrie, uti vulgo quidam solent, sed omnia Latine, docte, ornate ita scripsit quod liber profectus haudquaquam rudi a barbaro sed perito a viro atque in dicendo exercitato videatur.

Omnium autem novissimus, quantum existimo, venit Benvenutus Imolensis. Grammaticam hic professus est atque, ut grammatici solent, in poetis interpretandis et historiis cognoscendis multum studii ac diligentiae posuit. Caesareas vero ad res memorandas ipsum quidam ita elaborasse putant (vidi tamen qui hoc Petrarcae opus attribuant) ut scriberet ad Nicolaum Estensem Marchionem, qui virtutes heroicas coleret ac Ferarie dominator esset, calculantis in modum nomina, virtutes, vitia omnium Caesarum qui ipso a Iulio Caesare in Vencislaum usque ex ordine memoravit, ut quasi clarissimo in speculo breviter ac facile videas qui boni, qui mali fuerunt principes Romanorum.

Absolvi, Polydore mi, qui vitas Caesarum descripserunt. Nunc autem sequitur mixta quaedam et varii generis acies scriptorum, sed illorum primum qui collectos ex historiis flores ad testimonium ac vitae documenta reduxerunt, deinde qui situm orbis terrarum, qui rationem temporum intelligendas ad historias opus commodissimum reliquerunt.

---

4. quidam *i. r.*; *erat* plurique? 7. Benevenutus (e *exp.*; *etiam in indice*) O Benevenutus H. 11. quidam *i. r.*; *erat* plurique.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae VII explicit et Incipit VIII ad Filium Polydorum Feliciter

Historiarum fontes ac flumina dedi tribus superioribus libris, Polydore mi suavissime fili. Rem nanque omnem scriptores illi, sed gentium alii exterarum, alii liberi populi Romani, alii Caesarum prosecuti sunt. Memorant enim oratione soluta omnium nomina, dicta, facta principum ac populorum illustrium, ut vetustatem cognoscamus atque illos imitemur qui usquam terrarum in orbe quoquo modo aut honoribus aut rerum gestarum gloria floruerunt dignique laude ac immortali memoria videantur. Qui autem erunt a nobis deinceps nominati, hi sunt qui, etsi alioquin elegantes sint ac suo in genere splendeant, eorum tamen quos memoravi quasi ex fontibus hauriunt et suos ad usus rivulos trahunt. Non quidem narrant historias isti sed veterum ex historiis eos deligunt flores qui suum ad institutum esse posse idoneum exemplum ac testimonium videantur. Est quidem historia cum ad delectationem animi tum ad fructum vitae quocunque in genere munus amplissimum. Oblectat enim vehementer verborum dignitas delimataque ac splendida dictio; oblectat rerum veterum maiestas quaedam; oblectat ipsa narratio. Adde quod vitae speculum est ac documentum historia. Adde quod longe magis exemplis quam philosophiae aut preceptis aut institutis audientium animi commoventur. His vero exactis qui exempla ex historiis delegerunt succedent qui (huic enim generi proximi sunt) rerum modo tempora memorant, ut qua aetate, quo principe fuerit quicquam memorabile, id ex ordine vereque ac breviter videamus. Addam post illos qui orbis descriptionem, regionum terminos, maris ac terre nomina, gentium ritus varios tradiderunt. Sunt enim ad cognoscendas historias adeo commoti ut quo in loco, quo tempore sit quicquam gestum intelligere sine ipsis haudquaquam possis. Hos igitur qui sunt de his rebus Latine ac docte locuti (quadam

enim sunt affinitate coniuncti atque sororii) complecti hoc uno libro constitui.

Primam vero hic sedem habebit Cornellius Nepos. Exemplorum librum iste quocunque in genere et virtutis et vitii edidit. Libros item reliquit scriptos de Illustribus Viris nec togatos modo ac Latinos sed bellorum etiam claros duces Graecos Carthaginensesque complexus est.

Non equidem is sum qui ante alios hoc munus absolverim, sed dudum iam fuerunt multi apud veteres doctissimi viri et Latini et Graeci qui hanc istam provinciam recensendi viros qui fuissent illustres suo in genere susceperunt. Quippe memorantur ex Graecis Antigonus Charistius, Hermippus Peripateticus et Aristosenus musicus; memorantur ex Latinis Cornellius Nepos iste, M. Varro, M. Cicero, Suetonius Tranquillus, Pomponius Ruffus, Franciscus Petrarca. Memorantur Hieronymus presbyter, singulare fidei hortodoxae speculum atque lumen, et qui eum secuti sunt Genandius atque Isidorus, quibus recensere viros qui suos ad dies usque floruissent sacris in litteris placuit.

Sed ad Nepotem revertamur. Vitam quoque Ciceronis scripsit ipse. Ad Sallustium vero, quod eius benivolentia uteretur, Daretem Frigium, qui esset de bello Troiano foliis palmarum scriptus, in Latinum vertit. Amicicia quidem et Ciceronis et Sallustii ea Cornellius est cum moderatione atque prudentia usus ut, quamquam illi mutuis odiis concertarent, ipse neutri suspectus esset sed cum utroque sine alterius iniuria amice ac familiariter versaretur.

Hunc secutus est Valerius Maximus. Vicini quidem ac proximi aetate fuerunt. Octavianum vidit uterque, sed imperii eius ille principium, iste finem vidit. Parentibus hic nobilibus atque patriciis natus est, hac e familia qui fuerunt primum Valesii apud vetustissimos, postea Valerii ac deinde alii alio cognomento addito appellati sunt. Familiae huius vetustatem si quaerimus, ipsa cum urbe certat. Origine quidem perpetua Romana est. Si honores colligimus, quem anteponat Roma ferme nullum inveniet.

---

9. multi *i. r.*; *erat* plurique. 21. *Ex* Deretem (?) *corr.* (Dares *in indice*).

Rege nanque Tullo Hostilio, qui rex tertius apud Romanos fuit, fecialis M. Valerius foedus iniit cum Albanis, ut is populus imperaret cuius trigemini in pugna victores essent. Legatum Romani veteres fecialem si de bello, caduceatorem si de pace ageret appellabant. Hac e familia P. Valerius depellendos ad reges Bruto comes et adiutor fuit. Idem postea consul defendendam ad libertatem creatus populo summisit fasces et quam summo in vertice Veliae exedificabat domum, eam ad collis infimum materia omni delata traduxit, quo et ortam suspicionem affectati regni delevit prorsus et sibi liberisque suis ac posteris omnibus cognomen ut Publicolae appellentur fecit. Huius autem Publicolae frater, M. Valerius, haud multos postea ad annos dictator factus dicendo sedavit Romanam plebem, quae Anienis ad ripam irata senatui consederet. Quamobrem illud est ad virtutis premium assecutus ut, quemadmodum frater Publicola ob summissos populo fasces, ita ipse ob reconciliatam senatui plebem (refert hoc Cicero in Bruto suo) cognomine sit Maximus appellatus.

His maioribus noster hic Valerius Maximus, de quo est nobis principalis sermo, natus est. Imperabat tunc Octavianus Augustus. Iam enim res publica oppresso senatu violatis legibus ad Caesares venerat. Noster autem Valerius litteris datus historiae plurimum studuit exemplaque collegit multa. Hac de re libri sunt ab eo decem scripti. Urbis nanque Romae exterarumque gentium dicta simul et facta quae digna esse memoria viderentur perstrinxit paucis eademque tanto cum ordine ac maturitate digessit ut quae diffusa apud scriptores veteres haberentur, ea sint non minus ornate quam breviter dicta. Qui autem velit exempla possit ea preclara et ad virtutes et ad vitia invenire.

Amicum vero adiutoremque studiorum eius ac vitae faventem suae habuit Sex. Pompeium. Non enim magni Pompeii filius iste fuit sed alius e familia Pompeiorum quem Octavianus post bella triumviratus passim rebus pacatis, cum timere nihil ex eo mali posset, civitati restituit eundemque magnis etiam honori-

16. Cic. *Brut.* 54.

8. col(lis) *i. r.*; *erat* colis? 15. *Ex* summissas *corr.*, *primo* o *sscr.*, *deinde rasura.* 24. *Ex* memoriae *corr.*

bus exornavit. Consul erat Pompeius iste cum Octavianus migravit e vita. Caeteras vero inter virtutes hoc habuit singulare, quod vir esset quietus ferretque patienter condiciones temporum nec studeret bellis sed studiosos pacis et litterarum amaret. Multis enim et favoribus et beneficiis Nasonem poetam, multis Valerium hunc istum adiuvit. Proinde nomen eius apud utrumque memoria sempiterna vivit. Ipsum quidem Valerius, ne susceptum ab eo beneficium oblivione depereat, inter illustria constantis ac benignae amiciciae exempla commemorat, ut illo in genere liberalitatis et officii adaequandus Alexandro Macedoni videatur.

Post Valerium vero haud multos ad annos Sex. Iulius Frontinus natus est. Romae tunc Claudius imperabat. Nerone autem mortuo, cum Galba, Otho, Vitelius de imperio concertarent et mutatione crebra principum imperium claudicaret, Frontinus noster iam adolescens et armis ferendis idoneus partibus Othonis favit. Militum nanque tribunus ab eo designatus est et illa in pugna fuit qua Othonem Vitelius superavit. Armis vero deinde positis ad litteras unde discesserat regressus est tantoque studio eloquentiae ac bonis artibus vigilavit quod rebus compositis ac quietis Vespasiano imperatore solus orator esse ac regnare et apud iudices in foro et apud principem in curia dicendi gratia videretur. Magistratus vero, qui aut virtutis premio aut principis favore darentur, amplissimos obiit. Augur tandem creatus cum imperaret Traianus vita defunctus est.

Opus autem a se scriptum soluta eademque gravi ac delimata oratione reliquit egregium. Pertinet quidem ad rem militarem et voce Greca Strategmaticon appellatum est. Libri quattuor de re militari sunt, quibus disciplinam omnem gerendi belli et terra et mari exemplis illustrium ducum instituit. Circumspectis enim generibus quae ad bellum essent opportuna exempla veluti consilia praeparavit, et quo magis ad varietatem rerum collocarentur quae magnis a ducibus facta essent, in partes quattuor opus omne deduxit. Prima enim quae competant exempla prelio nondum commisso habet. Secunda quae ipso in prelio geri soleant explicat.

10. Val. Max. IV. 7. Ext. 2.

3. (condi)c(iones) *i. r.*; *erat* condictiones. 33. n(ondum) *i. r.*

Tertia quae in obsidione inferenda solvendaque gerantur ponit. Quarta, ne quid ad bella gerenda desit, de ipsa militari disciplina, de effectu disciplinae, de constantia, de iusticia, de continentia, de moderatione et variis consiliis percommoda exempla tenet.

Coaptare huic ordini A. Gellium mihi constitui, quod, quamquam eadem vestigia sequi non videatur prorsus, sit tamen et in colligendis exemplis etiam atque etiam delectatus et Frontino aetate vicinus. Divis nanque Antoninis, Pio et Vero, imperatoribus floruit.

Romanus quippe iste civis Gelliorum e familia nobili et antiqua natus est. Nam et L. Gellium, familiarem suum eundemque proconsulem Graeciae, Cicero, cum scribit de Legibus, memorat, et annales scriptos a Gn. Gellio perpolite ac diligenter constat.

Priscianus quoque, grammaticae Latinae magister ac princeps, Gellium antiquum scriptorem eo consilio nominat ut quae antiqui de ratione grammaticae observarent usu et auctoritate viri huius edoceat. Pretermitto alios, quod sint multi e familia Gelliorum apud scriptores egregios ampla cum laude nominati.

Noster vero A. Gellius aetate posterior maiorum e vestigio in litteris et Grecis et Latinis accurate versatus est, sed nominatim iuri civili, philosophiae, eloquentiae studuit. In philosophia Taurum, Platonicae sectae philosophum Grecum, habuit praeceptorem. In eloquentia vero Frontonem audivit. Erat Fronto memoria illa omnium qui Romae iuvenibus docendis publice dati essent magister summus oratorque florentis facundiae ac doctrinam omnem et litterarum et rerum habebat.

Scolis autem dimissis sed prope adolescens A. Gellius, quod bonam quandam ex indole ac iuris scientia spem praeberet eruditusque ample in litteris videretur, iudex a praetoribus designatus est ut quae iudicia privata vocarentur audiret. Sedebat igitur iudex A. Gellius noster ex ordine et, quamquam iuvenis esset, quae tamen ad eum deferebantur causas, ut est officium iudicis, gravi consideratione ac senili prudentia dirimebat. Sedenti autem evenit forte quod inexplicabilis quaedam reperiendae senten-

---

12. Cic. *Leg.* I, 53. 14. Prisc. *Inst.* VII. 37 (II, p. 318. 4 K).

---

17. multi *i. r.*

tiae ambiguitas oriretur. Petebatur quidem pecunia, sed qui petebat datam modo pecuniam numeratamque dicebat, factum vero non tabulis, non testibus, sed honestate vitae suae, quod haberetur fama nominis vir optimus, edocebat. Is autem unde petebatur omnium pessimus erat datamque pecuniam sibi et fronte audaci et verbis plurimis denegabat. Patroni erant utrinque multi et docti viri. Qui autem petentis causam tuebantur, hi, quoniam nulla penitus datae pecuniae probatio haberetur, argumentis ex vitae moribus utebantur. Hinc enim honestatem vitae petentis, inde perfidiam negantis ac vitae turpitudinem adducebant. Neque vero id falso dictum erat. Satis enim constabat eum qui peteret virum esse existimationis bonae, inculpatissimae vitae cognitaeque ac expertae fidei opinione civitatis haberi. Neque id vulgo ferebatur solum, verum etiam exempla ac multa et clara exempla bonae fidei ac sinceritatis suae bonorum hominum testimonio expromebantur. Contra vero is qui reus esset ac negaret homo callidus ac versutus erat, in quo nihil veri, nihil fidei, nihil sancti, nullus dei timor esset. Alieni quoque appetens, avarus, rapax, omni denique vita turpis ac sordidus, nec raro in mendaciis deprehensus vulgo plenusque perfidiarum omnium et fraudum ostendebatur. Itaque cum data pecunia nullo testimonio, nulla tabula probaretur, homo callidus sine pudore, vultu aperto, multo clamore se dimitti, petitorem damnari calumnia stimulabat. Quae autem de utriusque vita et factis obicerentur, ea non aliter diluebat quam soleant qui vitae suae manifestam turpitudinem tueri honestatis praesidio nullo possunt: ea quidem de re quae ad vitae famam vel infamiam pertinerent tunc sermonem habere officiperdi esse dicebat, quoniam apud iudicem de pecunia, non apud censorem de moribus ageretur. Iudex vero A. Gellius, qui officio erat inter utrumque medius, hinc reum lege absolvendum videns, inde vitam utriusque secum animo pensans dubitabat utram in partem iudicans inclinaret. Consulti quidem amici qui neutri faverent parti sed viri essent et iuris scientia clari et in legibus populi Romani noscendis interpretandisque plurimum auctoritatis haberent et in omni opera fori essent celebres ac experti, quoniam datam esse pecuniam non constaret, absolvendum reum affirmabant omnes. Neque vero apud A. Gel-

lium haec persuasio valuit ut eum absolveret quem reum esse ac fore damnandum omnino perfidae vitae testimonia plurima hortarentur. Re autem ad nudium tertium dillata surgens de industria sese ad Favorinum confert. Erat Favorinus tunc in urbe Roma philosophus summus atque gravissimus, cuius consiliis quacunque in re vel maxima obeunda, et qui princeps erat et omnis civitas plurimum uteretur. Rem huic omnem explicat, quid iudicandum consulit. Tum ille religione illa cunctationis ac solicitudinis comprobata: « Ito, » inquit, « mi Aule, et Catonis, prudentissimi viri, exemplo, quoniam alter fidei, alter probri est plenus, ei crede qui petit. » Id Favorinus ex moribus, quemadmodum deceret philosophum, quod esset philosophus, non ex legibus, quod non esset iurisconsultus, suadebat. Altius vero A. Gellius id esse quam aetati suae et officio iudicis conveniret ratus, animo haudquaquam satis claro discessit, quod alia iudici, alia philosopho et viro gravi licere perciperet, cerneret quoque se Catoni non auctoritate, non aetate, non gravitate parem, quod ille gravissimus senator ac prope urbis princeps idemque philosophus magnus etate, rebus gestis, auctoritate vix errare hominum opinione posset, se autem adolescentem ac fere puerum esse et paulo ante ipsis a poetarum fabulis rhetorumque epilogis ad dirimendas lites vocatum id primum munus inisse. Haec secum meditans Favorini consilio non adhaesit. Sed quoniam reum neque per leges absolvere posset neque ex moribus damnare liceret, iuramento sibi non liquere dixit seque illo iudicatus pondere liberavit.

Libros vero A. Gellius exemplis ac rebus plurimis scitu bonis plenos XX fecit. In dicendo quidem multum gratiae habuit atque tantum valuit quod memoria sua hoc in genere studii aut omnes excelleret aut paucos sibi adaequandos haberet. Dictio nanque sua perpolita est atque suavis, rebus gravis et commoda; ordine vero haudquaquam certo, ut solent caeteri, sed fortuito pro eius arbitrio ac iure usus est. Nihil enim, ut est apud Valerium Maximum atque Frontinum, certo sub duce ac signis locat sed vagus militat, quod, perinde ut librum quemquam seu Grecum seu Lati-

9. Gell. XIV. 2.23.

23. *Ex* adhesit *corr.* 24. absolvere *i. r.*; *erat* damnare.

num in manus caperet aut quid memoratu dignum audiret, indistincte ac promiscue annotaret. Et quoniam in terra Attica longissimis per hiemem noctibus scribere id opus coepit, ideo quos libros his de rebus edidit, Noctium Atticarum inscripsit.

Quibus autem ducibus, quod tenui loco esset ortum, Romanum imperium summum ad rerum culmen ascendit, Sex. Ruffus, vir utique Romanus ac consularis, uno libro ad Valentinianum Augustum breviter ac multo compendio memoravit. Vixit enim cum imperaret Valentinianus. Hunc vero librum ea cum ratione scripsit, ut qui eum videat paucis intelligat quorum auspiciis, ductu, virtute sit quaevis gentium regio sub iugum missa ac dicionis Romanae facta. Hac quidem de re ita locutus est quod eum qui legat se non tam legere tantae urbis gesta, quae illustria certe sunt et multa, quam numerare putet.

Equalem Sex. Ruffus habuit Eutropium, virum quippe cum genere tum litteris atque armis egregium. Meruit hic sub Iuliano Caesare illo ipso quem religionis Christianae viri apostatam ob violatam hortodoxi nominis fidem vocant, atque sub eo tunc stipendia fecit cum bellum ille apparatu ingenti Parthis inferret. Ad litteras vero, in quibus assidue et quantum posset ex negocio versaretur, librum de grammatica fecit. Ad historiam autem iam senex factus edidit libros decem, qui sunt ad quem iam nominavi, Valentinianum Augustum, inscripti. Orditur quidem priscis a regibus Iano et Saturno, quos primum in terra Italia rudibus adhuc populis regnasse ferunt. Res inde Romanas scribere aggressus, quae in negociis et bellicis et civilibus magis illustria videbantur, ipsa ab urbe condita in Iovinianum usque, qui inter Iulianum et Valentinianum medius imperavit, per ordinem temporum brevi narratione collegit, ut quae populus Romanus aut sub regibus aut sub consulibus libera civitate aut sub Caesaribus gessit, ea compendio enarrata sub oculis videas.

Vestigia eius secutus est Paulus Diaconus. Libris iste qui essent dudum ante ab Eutropio scripti septem adiecit. Pari enim brevitate orditur ipso illo a Valentiniano qui Ioviniano successit

---

13. tam *sscr.* 33. *Primo* adiecit *scripsit* O, *deinde in* adijecit, *postremo in* adiecit *corr.*

et quae deinde singulis a Caesaribus gesta essent aut pace aut bello commemorans ad Iustinianum usque progressus est.

Tempore medius inter utrumque Orosius presbyter natus est. Hispanus hic fuit patria; vir autem eruditus in litteris sed nominatim in cognoscendis historiis plurimum obversatus est. Vetus erat tunc ac vulgo credita apud multos opinio ob introductam optimi Iesu Christi veram et sanctissimam fidem, religionem, cultum quos solerent deos colere iratos esse eosdemque ob eam rem longe saepius longeque acerbius solito et Romam et Romanum imperium cladibus multiplicatis affligere. Hanc famam permaxime nutriebat perfidia aliquorum quos impresentia paganos seu gentiles usitato iam nomine appellamus. Hi nominis Christiani inimici erant ac deos et mutos et falsos ritu antiquo obstinate colebant. Maxima vero cum astutia haec atque alia delendam ad Iesu Christi, dei optimi ac veri, fidem in nascentem ecclesiam seminabant eademque argumentis quantis poterant rudi ac credulae multitudini affirmabant. Iam quidem nimium atque nimium in opinione hominum et Romae et omni in terra Italia haec fama percreverat. Vivebat tunc Aurelius Augustinus, vir summa religione, summa litterarum et divinarum et humanarum scientia, summa sanctitate preditus. Commovit ipsum res ista ut viribus omnibus hoc ad incendium extinguendum occurreret. Neque vero spernenda res erat nec parum iam multitudinis animos perturbarat. Ut igitur ea dilueret quae in eam sententiam dicerentur, doceretque et plures et acerbiores ante quam post natum Iesum Christum pestes, bella, calamitates genus hominum cruciasse, libros qui habentur de Civitate Dei duos et viginti scripsit.

Orosio autem, familiari et auditori suo, qui apud eum Christianae fidei cultum ac ingenii percepisset singularemque historiae ac vetustatis cognitionem haberet, hanc istam provinciam designavit, ut hoc ad institutum exempla convenientia cumularet, ut commonefacti credere desinerent humanum genus ipsamque urbem Romam ac Romanum imperium ob Christi cultum et saepius et acrius quam soleret bellis, fame, peste vexari. Oro-

18. atque nimium: ni *i. m.* 20. et (divinarum) *i. r.*

sius igitur dicto patris sancti Augustini parens, obedienter suscepit onus. Libros quidem septem, qui Hormesta Mundi inscribuntur, humanae miseriae ac multae calamitatis plenos, pro sua copia et facultate composuit. Quippe brevi tabella partes describit orbis primum, deinde ex his quae historici presertim gentiles memoriae tradita reliquissent colligit eversiones urbium, clades regum, strages populorum, calamitates, bella quae antiquissimo a Nino, Assyriorum rege, qui omnium primus et bella movisse et populis regnasse fertur, suum ad diem (Romanis tunc imperabat Honorius) usquam humano generi evenissent.

Hoc ferme in genere colligendae historiae quae ad miseriam pertineret Iohannes Buccacius etiam versatus est. Dicendi nanque studio delectatus iste prodesse omni diligentia posteris vigilavit. Orosio inferior annos ad VIIII^{c} fuit. Quippe vixit cum Petrarca Buccacius. Illo tamen senescente hic studio ac aetate florebat. Imperabat Boemorum rex Carolus, nominis eius quartus Caesar. Sigismondi pater hic fuit, eius ipsius quem nuper papa Eugenius coronavit. Buccacium ante omnia historia oblectavit. Scribens autem collegit ex novis et antiquis historiis illustrium virorum infelices casus eosdemque libris novem accurate ac breviter memoravit. Mulieres item claras quae omnibus superioribus seculis dignae usquam nominatione fuissent libro uno amplexus est. Librum quoque de Feminis Impudicis fecit. Deorum item Genealogiam, ingens quidem ac utile studiosis ad poetas interpretandos opus, quindecim libris absolvit. Scripsit etiam de Montibus, de Silvis, de Fontibus, de Lacubus, de Fluminibus, de Paludibus, de Maribus Famosis libros septem. Haec Latine ac perite. Sermone autem patrio atque suavi complura volumina edidit fabulis pulcherrimis ac multis plena. Decades preterea tres T. Livii patrium in sermonem vertit. Patria vero sibi, quae florum Tusciae flos est, Florentia fuit. Sed plurimum Neapoli regia in aula obversatus est.

Nos autem qui rerum memorarunt tempora videamus. Est quidem munus eorum tractandas ad historias egregium et max-

---

1. patris s(ancti) *i. r.* 6. (coll)i(git) *i. r.*; *erat* collegit? 7. ca(lamitates) *i. r.* 23. quoque *sscr.*

imum adiumentum. Horum autem e numero venit ante alios Iulius Africanus. Ipsum enim testimonio Isidori fuisse primum qui apud Latinos hoc in genere sit versatus constat. Sanctorum quoque in chatalogo ipsum annumerat Hieronymus presbyter eundemque epistolas scripsisse et de Salvatore ad Aristidem et de Susanna ad Origenem, libros autem de Temporibus quinque refert. Florebat Iulius iste cum imperaret M. Aurelius Antoninus, ad quem summa rerum Macrino occiso delata est. Hoc quidem sub imperatore munera publica obiit et Palestinam in provinciam legatus restauravit urbem quae terrae motu collapsa primum Emaus, postea Nicopolis appellata est.

Memorandus hic esset Eusebius si Latinis commiscere Graecos animus statuisset. Hoc autem nostrum ad institutum, in quo nominantur qui rerum tempora tradiderunt, illud memorari potest, quod Eusebium e Graeco in Latinum Hieronymus vertit. Fuit Caesareae Palestinae venerabilis pastor Eusebius. Litteris autem Graecis, quod vir Graecus esset, librum de Temporibus edidit. Tempora quidem rerum quae mortalibus evenissent primo a parente singulas per generationes, aetates, regna descendens ad Constantinum usque pervenit, illum qui urbe Roma relicta Bizantium, antiquissimam Thraciae civitatem, amplificavit eandemque constituit imperii Romani sedem ac suo e nomine Constantinopolim appellavit. Neque vero traduxit modo Hieronymus in Latinum quae scripsisset Eusebius sed quae deerant Latinis de rebus non pauca addidit. Immiscuit enim illis complura quae Romanam ad rem pertinerent et omissa illo a Graeco esse ac digna memoria viderentur. Eo nanque ex libro qui Latinae presertim rei memorant quicquam, ipsumne Eusebium auctorem dicere an Hieronymum debeant, sum incertus, quod multa sint a Hieronymo addita quae scripta esse ipso ab Eusebio videantur. Eusebii quoque vestigia imitatus Hieronymus addidit quae ad Valentem usque post Constantinum evenerant.

---

2. Isid. *Chron. Praef.* (83.1018 Migne). 4. Hieron. *Vir. Ill.* 63.

---

10. *Ex* colapsa *corr.* 19. (s)ingulas *i. r.* 28. *Ex* memorat *corr.* 30. multa *i. r.*; *erat* pluraque.

Deinde vero Prosper Aquitanus sacerdos quae post Valentem fuerant ad Theodosii tempora cognitione digna subiunxit. Ita enim reges, aetates, bella, viros claros commemorant atque ordine temporum locant isti quod sit perfacile quod requiras, qua aetate, quo principe, quoto anno fuerit invenire.

Victor autem Ronomensis praesul gesta sequentium aetatum in consulatum Iustiniani iunioris explevit.

Bedae quoque Anglico, gravi ac docto presbytero, genus etiam hoc aggredi placuit. Ipso enim a rerum ac mundi principio ad Constantinum, nominis eius quartum Caesarem, progressus est. Multa preterea scripta esse ab eo de Sacris Litteris, de Natura Rerum, de Orthographia, de Arte Metrica, de Scematibus, de Situ ac Gestis Britanniae constat.

Bedam secutus est Honorius cognomine Solitarius appellatus. Librum hic de Imagine Mundi fecit. Ipso enim a capite generis humani ad Conradum illum qui oppresso Lothario Caesareos fasces obtinuit tempora principum ac rerum illustrium ex ordine memorat.

Omnium autem copiosissimus hoc in genere adest Iohannes Bonus, Andreae filius, Paduanus noster. Quippe in cognoscendis historiis accurate studuit ac vir doctus fuit. Tempore quoque inferior et quae dicta erant a superioribus repetit et quae post illos fuerant suum ad diem (imperabat tunc Albertus, Austriae dux) ordine temporum memorat.

Nominavi paucis qui rerum tempora tradiderunt. Nunc veniam ad illos qui terrae ac maris situm, gentium nomina, regionum terminos descripserunt. Historiam quidem integre capiet nemo qui et rerum tempora et locorum situs incognitos habeat.

Huius igitur generis primum omnium Pomponium Mellam nominare constitui. Antiquus quidem est auctor; Claudio nanque imperatore vixit. Orbis autem situm describere aggressus primum quae sit orbis forma, quae partes maximae, quae singulae, quae habitabiles, quae desertae, rursus quas oras et litora mare ha-

---

16. *Ex* Caesareas *corr.* 21. (stu)-duit *i. r.*; *erat* f..it. 22. quae... superioribus *i. r.*; *erat* superiorum scripta vidit et que. 33. (lit)ora *i. r.*; *erat* littora?

beat, quas insulas pelagus circumvolvat. Mediterranea quoque ac regionum naturam et ritus incolarum refert. Tandem vero quos libros scribit (tres quidem sunt) in litus Athlanticum terminat. Ista in re tantum valuit auctoritate Pomponius quod Plinius, ille Veronensis civis atque philosophus, qui rerum multarum noticiam habuit, se hoc ex auctore sumpsisse complura in eo libro qui est de Naturali Historia fateatur. Hoc enim grati et bene constituti animi habuit Plinius, quod eos nominet ex quibus suum ad propositum rem ullam sumpsit.

Postea igitur quam in Plinii nomen incidimus, etsi locus ei dignior deberetur, tamen cum sit hoc in genere copiose ac docte versatus, non progrediar ad cosmographos ultra sed Plinium amplectar primum ac de ipso quicquid usquam dicturus essem impresentia memorabo. Illud autem imprimis, ne quis nominum aequivocatione fallatur, aperiendum existimo: Plinios fuisse duos, avunculum et nepotem, qui eodem sunt et nomine et cognomine appellati. Quippe uterque vir doctus, uterque C. Plinius Secundus appellatus est. Neutri quidem ea vox secundus ordinis, ut putant multi, sed familiae cognomentum fuit. Secundorum quidem familia erat.

Sed de avunculo primum quod senior esset ac doctior, postea de nepote dicemus. Sic enim et reverentia aetatis et temporis ordo iubet. Avunculum igitur patria esse Novocomensem et Tranquillus scribens de Viris Illustribus et qui de temporibus scripsit Eusebius refert. Se autem ipse, cum Naturalem in Historiam praefaretur, esse Veronensem dixit. Conterraneum quidem suum Catullum appellat. Id quoque affirmat vulgatissima fama et quae haudquaquam spernenda est testis, librorum inscriptio. Veronam autem civitatem esse in terra Italia Alemanis vicinam eandemque ad pedes Alpium conditam a Gallis constat. Intersecat ipsam Athesis flumen. Imperabat Tyberius cum hic Plinius nasceretur. Parentibus quidem natus et locupletibus et honestis est. Romam vero se contulit quod aut illa in urbe aut

---

5. Plin. *N. H.* I (III). 24. Suet. *Vir. Ill.* 80 (Reiff.), ex codd. Plinianis
25. Hieron. *Chron. Ol.* 222.1. 25. Plin. *N. H.* Praef. 1.

---

11. copiose *i. r.*; *erat* docte ac? 30. pedes *i. r.*

nusquam in orbe homines docti qui virtuti daret honores et premia invenirent. Neque vero ipsum spes fefellit. Magistratus quidem et multos et magnos cum virtute sua tum benignitate principis amicorumque favore ac benivolentia obiit. Erat natura prudens atque modestus, in litteris vero, presertim in philosophia, in artibus bonis, in ipsa denique omnium doctrinarum ornatrice, eloquentia, omnium qui essent in urbe doctissimus.

Equestribus autem muneribus functus est primum, urbanos deinde magistratus adeptus tandem ad consulatum ascendit. In provinciis quoque procurationes splendidissimas easdemque continuas habuit. Ubique tanta est abstinentia, iusticia, prudentia usus quod veterum pene antiquatam omnem memoriam renovaret. Vespasianus vero et, qui eum secutus est in imperio, Titus inter amicos amatosque ipsum quam maxime habuerunt atque consilio eius, quod fidele et gravissimum esse perciperent, sunt persaepe vel maximis in rebus usi.

Quam ob rem illud mirabile hoc in homine videri ac memorari solet, quod vir aulicis curis datus multisque ac magnis praefecturis et faciendis et in urbe et in provinciis impeditus (taceo rem familiarem) tanta scripsit quod fuisse libero et continuo in ocio solutusque curis ac vacuus prorsus omni negocio videatur. Verum omne ingenium, omne tempus, omne studium in litteris collocavit. Erat quidem vir florentissimi ingenii, incredibilis studii, summae vigilantiae, cibi autem et somni parcissimus, quod haberet cognitum illos et ingenio hebetes et corpore tardos esse qui plurimum cibo ac somno vacant, contra vero qui sobrij ac vigiles sunt omnem ad virtutem capescendam perficiendamque cum ingenio tum corpore, quasi nulla sarcina impeditos, valere. Proinde hanc sententiam repetebat saepe, nihil esse virtuti hostilius ingluvie, voluptate, somno. Naturae igitur vix quantum esset necessitati debitum tribuebat. Tempus autem colligebat undique idque tanta diligentia colligebat quod nullum frustra vel momentum efluere pateretur. Expeditis quidem faciendis quae publicum privatumve ad negocium pertinerent, quicquid erat

---

17. Plin. *Ep.* III 5.

reliquum temporis, id totum studio litterarum dabat. Surgebat aestate, cum nox brevissima esset, ipsa a luce. Lucubrare autem mox cum Vulcano festa celebrarent, Septembri mense, incipiebat. Nec quidem id auspicandi, ut solerent aetatis illius homines gentilicio ritu, sed studendi causa faciebat. Hieme vero ab hora septima vel cum tardissime octava, saepe etiam, presertim cum nox esset longior, a sexta in studium ibat. Nonnunquam ipso ex studio ante lucem se ad Caesarem conferebat. Vigilabat plurimum noctibus Vespasianus et quae imminerent imperii negocia cum amicis digesto consilio disponebat. Cibum vero Plinius levem sumebat et facilem. Neque vero litteris vacationem cum vesceretur dabat. Aderat quidem servus continuo qui discumbenti quicquam ex libro aliquo recitaret. Simul enim et cibo corpus et lectione ingenium recreabat. Aure nanque attentus quae digniora viderentur, ea notabat ac memoria colligebat. Multi autem non faciebat quisnam esset qui recitaretur liber. Dicebat enim quocunque ex libro flores decerpi posse. Postea vero cum desumpserat cibum, spacio haud multo interposito frigida plerumque aestatis presertim tempore lavabatur aqua; id enim veteres quam maxime observabant. Deinde gustabat parum dormiebatque non nimium, mox quasi altero die surgens studebat aut legens aut scribens, si aderat ocium, in cenae tempus. Cenanti quoque servus ex ordine legebat quicquam. Hic mos veluti lex quaedam ab eo per omnem vitam observantissime custoditus est. Neque vero in itinere sine litteris ambulabat. Servus quidem ex composito aderat qui aut legeret librum ullum aut quae dictaret Plinius annotaret. Denique id solum temporis adimebat litteris quod aut res aulica aut amicorum causa aut naturae necessitas extorquebat, nec ocium nunquam litteris medio e negocio vendicabat. Dicere quidem saepenumero auditus est perire omne tempus quod litteris non daretur. Erant denique litterae suavissimae deliciae suae atque illis se quasi dape quadam nobilissima nutriebat.

Adolescens vero cum militaret, scripsit librum de Ioculatione Equestri. Libris autem XX Bellum Germanicum memoravit.

---

1. id *i. r.* 3. mense *sscr.* 34. *Pro* Iaculatione.

Vitam Pomponii Secundi, amantissimi sui ac necessarii, libris duobus enarravit. De Fine Anfidii Bassi libros unum ac XXX composuit. Sed omnes hi ad historiam. Ad doctrinas vero libros scripsit duos Sermonis Dubii, sex Studiorum; multa in his de ratione grammaticae, multa de institutis oratoriis, multa oblectandas ad aures eruditorum hominum miscuit. Opere quidem isto futurum oratorem a cunabulis erudiendum sumit. Libri preterea scripti ab eo sunt de Historia Naturali VII ac XXX. Opus id continet multa. Quippe rerum caelestium rationem, terrae plagas, gentium nomina, regionum fines, animalium naturas, arborum qualitates, aquarum originem, maris terminos, montium situs, aeris genera, gemarum vim, rerum denique omnium virtutem, varietatem, naturam complexus est.

Annos VI et L vixit. Neapoli sepultus est. Duorum enim illustrium ac excellentium virorum sepulchris ea civitas quasi tropheis pulcherrimis decorata est. Hinc videas Maronem, principem poetarum, inde Plinium istum qui memoria sua in litteris omnium doctissimus haberetur. Mortuus est ad Gades Campaniae inopinato casu. Mons est in Campania biceps et montium nulli contiguus, Neapoli ad octo milia passuum vicinus. Ad radicem flumen Sarnum habet; oppidum ibi quondam Pompeium, unde magni Pompeii maiores oriundi ac cognomine nominati sunt. Hunc montem Vesevum veteres appellabant. Summam nunc vocant ipsum. Natura herbidus primum mons iste plenusque arboribus ac frutectis erat. Ardere autem subita quadam naturae mutatione coepit perseveranterque tempore multo flammas emisit. Sed cum primum flammas evomuit, si Buccacio credimus (hoc enim scribens de Montibus memorat), imperabat Nero. At fidem si damus Sex. Aurelio, qui Caesarum gesta refert, flammas primum hic mons emisit cum Titus Vespasiani filius imperaret. Illud constat, quod perdiu mons ille flammas ingentes evomuit. Nubes quoque interdum atra supra

28. Bocc. *Op.*, ed. Vicentina, 1487, p. CLXXVIII. 29. Aur. Vict. *Epit.* 10. 12. 32. Plin. *Ep.* VI. 16.4.

2. *Pro* Aufidii. 16. videas *i. r.*; *erat* nempe. 25. frutectis *i. r.*; *erat* fructetis.

modum et insolitae magnitudinis circa montem cum arderet vehementius apparebat. Ea prospicientibus habere speciem arboris ad pini similitudinem videbatur. Hanc Plinius haud nimium e longinquo prospiciens secum quid rei esset mente considerat. Romanae classi tunc praeerat et forte apud Messenum, promuntorium Campaniae, morabatur. Vesevo proximus est Messenus. Montem hunc Messenum Virgilius appellatum a Messeno, qui Aeneae socius sit ibi sepultus, tradit. Denique miraculo rei novae permotus ut propius accederet ac videret, Plinius omnino constituit. Erat quidem studiosus investigandi occulta naturae. Quadriremem igitur mox parari iubet, navigat, flammis propinquat. Iam in navem et fervens et frequens cadebat cinis, cadebant punices nigri ambusti et lapides ardore fracti. Flammas quoque excitabat ventus et favilas ferebat in altum, micabant saepe faces et lumina subito spargebant cum terrore multo. Nubes autem obscurissima erat et illustrem alioquin diem ita obscurabat ut nox esse nigerrima videretur. Proinde qui aderant remiges ac servi de vita diffisi ac prorsus de se actum rati tendebant supplices ad caelum palmas et quos deos deasque colebant omnes multis precibus fatigabant. Stimulabant quoque Plinium ut rediret. Sed animo constans ipse progredi quam posset propius imperabat. Nullam ipse ventorum rabiem, nullos maris fluctus, nullum flammae ardorem, nullum fumi fetorem, nullum denique vitae periculum metuebat. Adeo quidem plenus erat desiderio videndi et magno animo ferebatur quod re nulla perciperet quanto cum discrimine navigaret. In litus autem egressus est tandem atque pedibus ire quam propius possit nave dimissa pergit, ut ex propinquo, quam dixi arboris formam habere, nubis motum figuramque videret, contemplaretur, cognosceret. Denique proficiscentem ipsum flamma et, qui omnibus flammis noxior esset, olens fumus ac sulphureus fetor infecit retroque cedere volentem nolentemque coegit. Nec passibus multis regressus est. Occisum ipsum a servo dixerunt quidam,

7. Verg. *Aen.* VI. 234-235.

13. *Pro* pumices. 32. caedere.

quod deficiens aestu nimio maturari necem oraverit. Nepos autem concidisse avunculum inter servorum manus ac expirasse refert, quod spiritum obstruxerit caligo clauso stomacho, qui naturae vitio invalidus sibi et angustus esset.

Nepotem vero avunculus iam filium adoptatum ac scriptum testamento heredem traduxerat in familiam Secundorum. Nec quidem paterna iste sed avunculi e familia C. Plinius Secundus appellatus est. Hunc enim apud quem nominavi Messenum promuntorium cum classe morantem fata meliora servarunt. Quippe secum pergeret ire, videre rem novam et admirabilem haud parum solicitavit avunculus. Ipse autem domi se studii causa continuit. Neque vero Messeni trepidatio interea parva fuit. Erat quoque ibi nocte obscurior aer, tremebat terra, mare longe maioribus quam soleret fluctibus intonabat. Nec ipse modo nepos, qui iunior esset (annos haud plures duobus ac XX natus erat), sed maturi aetate homines militaresque ac remiges maximis etiam periculis assueti multo ac nimio terrore contremerent.

Natus est Plinius iste cum imperaret Nero. Patri nomen Iulio, uxori Calfurniae fuit. Haec Pisonum e familia nobilis femina filium sibi et concepit et peperit. Nomine iste avunculi e vestigio C. Plinius Secundus appellatus est. Crescens autem in aetatem eloquentiae studuit. Nostrum autem Plinium, qui, ut dixi, avunculi filius adoptatus ac heres fuit, uxor adamavit mire. Ipsam enim marito cum aut legeret aut scriberet tenuisse candelabrum Sidonius in epistolis memorat, eandem quoque maritus laudans scribit eam solere quos edidisset Plinius ipse libros avide lectitare, quos fecisset versus suaviter decantare, cum ageret causas solicite investigare quo cum favore auditus esset. Adeo quidem ipsam cupidam laudis et gloriae fuisse mariti refert quod, si causa proximo in loco ageretur, ea discreto velo sedens inter audientes rei eventum tacita expectaret.

Plinius autem rationem metri faciendi ac poetandi inter prima studia accuratissime didicit. Annos vero IIII et X agens

---

2. Plin. *Ep.* VI. 16.19. 8. Plin. *Ep.* VI. 20. 24. Sidon. *Ep.* II. 10 5. 26. Plin. *Ep.* IV. 19.2 sqq. 29. Ibid.

---

33. X *i. r.*; *erat* XX.

tragoediam Grecam erudite scripsit. Regrediens quoque e Syria prope adolescens eglogas in Icaria, insula Cycladum, Latinas edidit. Versus postea multos ad risum et iocum, quibus se cum amicis in cena, in vehiculo, in balneo oblectaret, fecit. Opus id Endecasyllabum nominavit. Erant quidem in eo quaedam altius, quaedam pressius dicta. Id enim omni varietate contexuit ratus futurum quod alia aliis, quaedam omnibus etiam fortasse placerent. Oratoria vero in re Quintilianum habuit praeceptorem. In foro autem versari et agere causas annos unum et viginti natus coepit. Graves deinde causas et multas egit. Quas vero habuisset orationes scripsit. Tantam enim in dicendo gratiam habuit quod essent memoria illa qui eum praeferendum cunctis qui viverent nec deessent qui adaequandum veteribus ac prope Tullio esse putarent. Libellos quoque de ultione Helvidii orationi Demosthenis conferendos iuvenis edidit. Aetate vero maturus libros scripsit de Institutis Liberalium Artium septem, de Tripartitione Orbis sex, de Viris Illustribus unum, Epistolarum octo, Historiarum LXXVIII. Res quidem omnes quae a principio mundi suum ad diem gestae usquam aut pace aut bello essent amplexus est.

Haec ad litteras. Ad magistratus vero primum tribunus militum factus in Syriam navigavit datumque id munus ita gubernavit quod simul et esse tribunum se ostenderet et nulli per iniuriam molestus esset. Reversus inde mox aerario, deinde praetorio praefectus est, postremo ad consulatum ascendit. Quocunque autem in magistratu et alieni abstinens fuit et cunctis aequum se ac dignitate servata benignum exhibuit. Collegam in consulatu Cornutum Tertulium habuit. Sed gratias ipse, quod esset doctior, rei publicae nomine principi Traiano egit. Praefectus autem Hispaniae eam partem gubernavit quam aetas illa Beticam, haec regnum Granatae vocat.

Tum quidem Christianum genus clade maxima liberavit. Decreto enim senatus atque Traiani iussi omnes qui provincias gubernandas haberent, haud secus quam famentes lupi mansuetissimas in oves solent, omni cruciatu acerrime seviebant. Tertia

12. *Ex* cuntis *corr.*

haec persecutio in Christianos fuit. Tum quisquis erat qui nomen profiteretur Christi, is damnabatur morti et post dura tormenta ad supplicium uti maiestatis reus et turpis latro ac sceleratissimus trahebatur. Plinius autem unus omnium magistratuum, unus omnium gentium, unus omnium hominum fuit quem Christiani nominis misereret consideraretque impium esse in eos sevire qui nullo reatu puniendi essent. Scripsit itaque ad Caesarem Plinius se quidem pariturum decreto, verum nihil esse Christiano in homine molestia dignum, quod sint homines quibus homicidia, furta, adulteria, et huius modi reliqua quae aut statum publicum aut privatam vitam offendant displiceant penitus, id modo eses adversi, quod negarent quos caeteri colerent deos esse, Iesum autem Christum, quendam crucifixum, deum esse putarent eundemque ante lucem suo ritu, suis cerimoniis adorarent. Haec scripta senatum ac principem commoverunt effeceruntque ut rescriberetur Plinio ac caeteris qui usquam provinciis praesiderent placere Christianum inquiri nullum, cruciari modo qui oblati forent.

Functus autem illo magistratu Plinius cum redisset Romam, augur in locum Iulii Frontini, auguris demortui, suffectus est. Sacerdotium erat illud tunc Romae sacrum. Sibi enim vaticinia ex avibus contemplari ac observari mos erat, nec quidem ni spectatis dabatur viris nec quemadmodum caetera tempore mutabatur. Romae quidem fuit Romulus augur et urbis fundamenta prima iecisse auspicato fertur. Vestigium illud qui secuti sunt reges caeteri tenuerunt. Regibus vero exactis nemini non egregio civi id munus datum nec apud Romanos agi quicquam aut publice aut privata fas esse sine auspiciis videbatur.

Opes autem Plinius amplissimas habuit. Avunculo enim et patri successit. Nempe habuit villas Veronensi in agro, habuit Tusculano in agro, habuit Laurentino in agro, habuit Tyburtino in agro, habuit Praenestino in agro, habuit Cumano in agro ad lacum Larium. Sic enim appellabant veteres lacum unde Cumano ex agro fluvius Ardua in Padum currit.

---

8. Plin. *Ep.* X. 96 apud Tertull. *Apol.* 2. 16. Plin. *Ep.* X. 97 apud Tertull. *Apol.* 2.

Denique litteris adeo usque delectatus est Plinius iste ut etiam in venatione, qua se interdum per ocium recreabat, servum continuo cum pugilaribus et chartis haberet nec dictare desineret, ut, si canum vitio esset captum nihil, ipse tamen aliquid interea elaboratum ingenio reportaret. Romae tandem declinans in senium Traiano imperatore vita defunctus est.

Utroque autem Plinio inferior Iulius Solinus hoc isto in genere describendi orbis versatus est. Librum eius, qui hac de re unus extat in gentes ac provincias distributus, aliquando Polystoriam, interdum Collectanea, saepe de Mirabilibus Mundi inscriptum nominatumque apud doctos ac veteres scriptores invenio. Ipsum quidem ut edidit primum, Collectanea Rerum Memorabilium, eundemque postea retractatum ac emendatum inscriptione mutata Polystoriam appellavit. Vulgo autem is liber de Mirabilibus Mundi inscriptus est. Fuit Solinus grammaticus optimus docteque ac considerate ista de re locutus est. Libro autem hoc uno terrarum inclitos situs et qui sunt insignes tractus maris edocuit. Admiranda etiam quaedam de naturis animalium, de ritu et formis gentium, de arboribus et gemis exposuit.

Urbius quoque Sequester librum edidit in quo flumina, fontes, lacus, paludes, montes, gentes, regiones, provincias, urbes quae illustres sint et apud vel scriptores historiarum vel poetas saepius nominantur paucis litterarum ex ordine memoravit.

Adesset, si ad Graecos ire placeret, memorandus hic Ethicus philosophus atque isto in genere auctor egregius. Hunc traduxit in Latinum e Graeco Hieronimus presbyter. Adesset, quem nuper Iacobus Angelus, vir hac memoria nostra doctus, e Greco in Latinum vertit, Claudius Ptolomeus Alexandrinus. Cosmographorum omnium quos vidi, qui haud pauci nec obscuri sunt, facile hic cum in perspiciendo caelo tum in cognoscendis ac de-

---

1. Plin. *Ep.* I. 6. 12. Solin. p. 217. 18 Mommsen (ex cod. tertiae classis).

---

1. Denique... venatione *i. r.*; *ex* delectatus quoque interdum est venatione verum sine litteris et carthis *statim corr.* 3. chartis *i. r.*; *erat* carthis. 7. hoc *i. r.*; *erat* fuit.

monstrandis plagis terrae princeps fuit. Vixit quidem perdiu Ptolomeus iste. Sed floruit maxime cum Adrianus ac deinde Antonini duo, Pius et Verus, imperarent. Annos quidem duos de LXXXX natus excessit vita.

Sed quoniam de Grecis loqui institutio nostra vetat, ad Italiam revertamur et Iohachinum horum in ordine memoremus. Is nanque abbas fuit. Librum vero edidit in quo et orbem in provincias et provincias in urbes ordine certo ac suo iure distribuit et, quod verum ac mirabile dictu est, quas sit clades quaevis civitas habitura carmine dicit singulatim, ut vel ordo leviticus (sua haec verba sunt) ad lumen ab hac litterae caligine veniat vel mundus in suis visceribus seviens ad tubarum strepitus conquiescat. Libro altero pontifices Romanos epingit et quid singulis sit venturum, id verbis haud minus obscuris quam paucis tradit. Calaber hic gente fuit et prophetiae spiritum divinitus habuisse fertur. Cum imperaret Fridericus, Conradi nepos, vixit. Haec de historicis et cosmographis. Libro autem sequenti et Catonem superiorem et Varronem illum doctissimum omnium videamus.

---

11. Ioachin. *Super Esaiam Proph. Vaticinia,* ed. Venet. 1517, Prolog.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae VIII Explicit et Incipit VIIII ad Filium Polydorum Feliciter

Rem commodam universis ac pulcherrimam scitu sed amplam certe ac mihi difficilem sum aggressus, Polydore mi suavissime fili. Equidem pelagus maximum navigo nec usquam portum circumspiciens undique video. Quis enim negaverit Latinam linguam omnes per aetates superiores scriptoribus doctissimis multis ac innumeralibus floruisse? Quis negaverit magni esse laboris, longi esse temporis, maximi esse studii fragmenta haec, quae infinita sunt atque minutim sparsa, colligere eademque recoquere sensim et suum ad corpus, ut omnia suo ac certo habeantur ordine, reformare? Propitio quidem ac bene favente vero dei filio, Iesu Christo, eodemque homine vero ac aeterno deo, absolvimus operis huius partes duas. Quippe diximus de poetis, diximus de historicis, quam amplissime potuimus, superioribus libris; loci vero huius qui est tertius ac postremus est memorare illos presertim viros qui dicendi artificio praediti aliqua de re scriptum ornate reliquerunt quicquam quod esse familiare studiosis eloquentiae soleat et ullum ad praeceptum aut bene ornateque dicendi aut bene honesteque vivendi pertineat.

Genus est quidem hoc scriptorum summe auctoritatis atque doctrinae sed adeo varium et multiplex quod haudquaquam, uti de poetis et historicis fecimus, possint ullo certo sub ordine, signo, acie collocari. Res nanque magna eloquentia est nec ut caeterae disciplinae contenta est re una modo sed amplectitur omnia quae versari in hominum studiis ac lingua possunt. Cicero

---

24. Cic. *Or.* 70.

---

14. qui *i. r.; erat* est.

quidem et qui facultatis eius clari sunt artifices et magistri, cum de vi, de dignitate, de officio eloquentiae disputant, ipsam nihil aliud esse diffiniunt ni summam quandam integramque ac perfectam sapientiam quacunque de re graviter, ornate, copiose loquentem. Illum vero qui iure sit eloquens appellandus virum esse oportere dicunt qui sit virtutem illam summam et integram sapientiam assecutus, quod possit quocunque vel peritorum in hominum coetu, quacunque de doctrina, quacunque de re et humana et divina peritissime et amplissima cum dignitate, copia, ornatu loqui. Sed uti refert Seneca, moralis vitae parens, mortalium nemini omnium se totam eloquentia contulit. Quam enim potuit quisque partem amplectitur nec sententia mea laude sunt nulla digni qui tanta in occupatione ac negociis humanae vitae sunt illud studio suo et ingenio assecuti quod in dicendo tolerabiles esse et, principari si nequeunt prorsus, saltem inter eruditos esse et habere quandam dicendi gratiam ac eloquentiae imaginem videantur.

Antiquorum vero, ut nostrum aliquando ad propositum veniamus, qui hoc in studio sunt cum laude versati, habetur M. Porcius Cato, quem honoris ac differentiae causa modo superiorem, modo priscum, aliquando maiorem, saepe familiae Porciae principem, plerumque censorinum docti vocant. Familia erat apud conterraneos et honesta et antiqua. Cognomen vero sibi ut Catones appellentur ipsa dedit virtus, quod illum Catonem esse Romani veteres dicerent in quo esse rerum multarum usus ac experientia videretur. Noster autem Cato proavum habuit M. Porcium Catonem, virum et domi et foris probum. Hunc saepenumero ob res impigre ac bene gestas laudatum a ducibus atque premiis etiam interdum non exiguis de publico donatum ferunt. Patri quoque nomen idem fuit. Filius item, quem impresentia memorandum habemus, maiorum e vestigio M. Porcius Cato appellatus est. Superiores hic omnes suos virtute, honore, gloria superavit. Tusculi quidem (oppidum erat Sabinorum) natus atque nutritus paterno in agro adolescentiae annos egit. Iuvenis autem

10. Sen. *Controv.* III. 11.

31. m(aiorum) *i. r.*

factus patrocinari apud Tusculanos ac proxima per castella et vicos coepit atque illo e munere plurimum laudis ac quaestus adeptus est. Presto erat cuicunque qui eius operam imploraret. Litterae sibi erant nullae, sed naturae beneficio multum ingenio, prudentia, lingua valebat. Neque vero sibi parum severitatis, parsimoniae, virtutis adiecit audita fama M. Curionis Dentati, illius ipsius qui oblatum sibi a Samnitibus aurum sprevit, Romanorum esse dicens velle imperare habentibus aurum, non aurum habere. Senex Curio tranquillioris vitae causa in quam proximam Tusculo habebat villa obversatus erat vivens nec perdiu ante obierat diem. Multa huius viri dicta, multa facta qui eum viderant memorabant senes. Cato autem quam ille habitaverat domum auditas ob virtutes saepenumero quasi dei templum ac numen et adire et contemplari solebat. Se nanque ipsum commonefaciebat recordatione admirabilis parsimoniae maximarumque rerum ac dictorum sapientum quae illo a viro dicta factaque fuisse a senioribus ea narrantibus audiebat. Nec admirari poterat satis virum qui de Sabinis, qui de Samnitibus, qui de potentissimo Epirotarum rege Pirrho clarissimas victorias ac triumphos egisset illa in domuncula demoratum esse quae vix homine rustico ac tenui commoda satis ac digna esset. Hunc denique virum, quasi viveret ac vitae magister esset, imitandum sibi Cato constituit. Nearcum quoque, Pythagoreum et nominis magni philosophum, audivit saepe eundemque adiutorem ad bene vivendi rationem quam maxime secutus est. Indolem eius, quae ad virtutem prona esset et ipso a puero dietim magis atque magis ac longe supra quam aetas exigeret resplendebat, et admirabantur et collaudabant omnes, nec amici modo et qui ulla sibi necessitudine coniuncti erant ac sui oppidi oriundi, sed vicini etiam, qui proximis ex municipiis causas in foro disceptantem audirent adaequandumque ipsum etiam in urbe natis esse putabant. Nempe virum futurum clarum omnibus vitae gravitas

---

8. Cic. *De Sen.* 55.

---

3. *Ex* implorarent *corr.* 6. (ad)iecit *i. r.*; *erat* adijecit. 19. (Pir)rho *i. r.*; *erat* Pirh//. 23. *Ex* nomine *corr.*

et facundia suadebant, si modo se in urbem traduceret et longevam sibi vitam dii propicii ac bene faventes darent.

Haec vulgo de Catone dicta incitarunt L. Valerium Flaccum ut ipsum et alloqueretur blande et ad cenam interdum familiariter invitaret. Erat Flaccus iuvenis Romana e nobilitate prudens et in quam forte advenerat vicinam Catoni villam habebat. Neque vero in eo minus quam audiverat esse comperuit. Proinde Romam adducere ipsum et in urbem quasi fertilem in agrum transferre optimam plantam sterili e loco constituit, tum quod multas ob virtutes amaret eum, tum quod habere civem talem rei publicae interesse videret. Consilio eius facile assensit Cato, quod virum se in urbe magnum fieri, non in villa posse cognosceret. Flacci igitur persuasionem secutus Cato paternum reliquit agrum et potentem imperio iam ad urbem se suaque omnia contulit. Amiciciam vero cum Flacco perpetuam tenuit et ab eo, quod esset patricius opibusque et affinitate magnus, saepe ac quotiens fuit occasio ullo in munere assequendo et consilia et adiumenta suscepit. Nec Roma, quamquam viris magnis et illustribus plena esset, hominem ipsum novum educatumque ac natum in oppido aspernata est, tum quod Sabinis iam civitas data esset, tum quod Roma eam prudentiam ac benignitatem haberet quod neminem sperneret sed volens ac libens ad civitatem, ad honores, ad magistratus admitteret omnes qui virtute aliqua prediti essent et futuri boni cives signo aliquo viderentur.

Gerebatur hoc tempore bellum secundum Punicum et male iam saepenumero pugnatum erat. Annos vero Cato noster haud plures VII ac X natus meruit primum sub Q. Fabio Maximo, qui vitio ac temeritate priorum ducum prolapsam ac prope eversam rem publicam cuntando restituit. Militavit quidem sub eo cum ille quartum esset consul et Capuam, quae ad Hannibalem rebus adversis defecerat, obsideret. Se autem Cato ita obedientem paratumque ad omnia ac promptum exhibuit quod sit mox Fabii opera tribunus militum in Sicilia designatus. Inde autem reversus castra secutus P. Claudio Neroni haud parvi momenti fuit cum apud Metaurum flumen Hasdrubal,

20. iam *sscr.* 29. *Ex* cuncando *corr.* 34. P. *i. r.*; *erat* est.

Hannibalis frater, pugna victus atque occisus est. Quinto deinde anno quaestor Scipioni, cum esset in Africam traiecturus, datus est. Sed cum eo haudquaquam pro sorte pacifice ac obedienter vixit. Refert nanque Plutarchus, egregius nominis Graeci scriptor, Catonem quas Scipio de publico faceret largitiones et sumptus magnificos reprehendisse, Scipionem autem sibi respondisse tali se quaestore qui eum reprehenderet non egere, quod rationem belli esset ipse populo Romano, non pecuniae redditurus; proinde animis subiratis Catonem Romam dimisso Scipione redisse eundemque in senatu Scipionem adiutore Fabio accusasse quod exercitum sub disciplina more maiorum non contineret sed nimia licentia et largitione corrumperet; idque opera Fabii et Catonis factum, quod decreto senatus tribuni plebis in Siciliam mitterentur hac lege, ut, si quae dicerentur a Catone vera esse perciperent, Romam Scipionem adducerent. Nostro autem ex T. Livio, qui est Romanae pater historiae, haberi talis de Catone suspicio nulla potest. Tradit enim Romam venisse legatos ex Locris (Calabriae civitas erat) qui de Q. Pleminio quererentur quod missus a Scipione praefectus praesidii infandas contumelias in eos eorumque opes, coniuges, liberos ederet; de Scipione autem interogati a Fabio, qui eius gloriae invideret, nil aliud responderent ni quod minus integre suam iniuriam vindicasset impeditus magno apparatu qui ad traiiciendum in Africam pertineret; hinc vero Fabio auctore sermonem in senatu ortum esse, ut multi multa de Scipione, quod alii contra ipsum, alii pro ipso sentirent, uti erant diversa patrum studia, disceptarent; senatui autem tandem ex Q. Metelli sententia placuisse ut Locros qui adducerent Q. Pleminium legati in Calabriam mitterentur iidemque etiam in Siciliam traiicerent ad Scipionem et ipsum, si, quae obicerentur a Fabio, ea vera esse ullo certo testimonio invenirent, Romam reducerent; legatos autem adeo parata omnia invenisse ut propalam cognoscerent ea de Scipione per malivolentiam dicta esse ac multis audientibus dice-

4. Plut. *Cato Maior* 3. 7. 16. Liv. XXIX. 16 sqq.

4. *Ex* Plutarcus *corr.* (*etiam in indice*). 18. qui de Q. *i. r.*; *erat* qui de (Q. *om.*). 29. iidemque *i. r.*; *erat* qui.

rent aut ipso a Scipione et tali cum exercitu aut nullo a duce nulloque alio cum exercitu Africam vinci posse, Scipioni autem iuberent ut quam primum e re publica fore putaret diis propiciis ac bene iuvantibus in Africam navigaret; Scipionem vero paratis copiis ita distribuisse classem ut ipse ac L. Scipio, frater suus, cui postea Asiatico cognomen Asia victa dedit, cum XX rostratis navibus ab dextero cornu, praefectus vero classis, C. Lelius, cum M. Porcio Catone, qui esset quaestor, ab levo cum rostratis totidem navigarent. Itaque si T. Livio assentimus, Cato noster neque in Sicilia dereliquit nec Romae accusavit Scipionem, uti Plutarcus refert, sed illocum in Africam navigavit. Rem quoque hanc Cornellius Nepos ita commemorat ut Cato dissensisse a Scipione sed Romam redisse ipsa ex Africa, non ex Sicilia videatur.

Functus autem quaestura aedilitatem adeptus est. Aedilitati praetura quadriennio post successit. Pace quidem interea Carthaginensibus data belloque Macedonico mox orto (nam finis illius principium huius fuit) designatus praetor Cato in Sardiniam, quae provincia sibi obvenerat sorte, traiecit eandemque ita gubernavit quod neque bonis beneque vivere cupientibus dulcior nec malis ac perniciose viventibus esse posse quisquam acerbior videretur. Benignus quidem erga bonos, rigidus vero atque implacabilis erga sceleratos erat. Foeneratores oderat maxime. Ipsos enim, qui essent multi et provinciam obsorberent, expulit insula. Civitates vero, cum insulam circumiret, non aliorum more plenus pompa et magno cum equitatu sed comitatu parvo contentus, ut nulli esset gravis, adivit.

Hoc tempore cum esset iam aetate grandis ac prope senex, litteras primum easdemque Latinas didicit. Quicquid erat ocii litteris perdiscendis dabat. Hac in re magistrum habuit Ennium poetam. Ipsum enim Tarenti cum ex Africa rediret quaestor, uti memorat Cornellius Nepos, invenit eundemque secum ducens

---

12. Nep. *Cat.* I. 3-4. 32. Nep. *Cat.* I. 4.

---

11. *i. e.* cum illo. 16. Pace quidem interea Car(thaginensibus) *i. r.*; *ex* Consules tunc (Carthe)? *statim corr.* 19. (tra)iecit *i. r.*; *erat* traijecit? 22. erga *ex* erat *corr.*

Romam deinde inter familiares ac domesticos habuit. Hoc igitur magistro usus litteris tantum ingenii ac opere dedit ut qui senex inceperat, didicisse a pueris ac caeteris doctior videretur.

Biennio autem posteaquam esset praetura defunctus consul creatus est. Collegam vero hoc in magistratu habuit ipsum illum Valerium Flaccum cuius opera atque consilio Romam ex Tusculi oppido veniens magnos ad honores et magistratus ascenderat.

His consulibus atque priusquam provincias sortirentur, minima ex re contentio est magna ac prope seditio orta. Ipso nanque medio in ardore belli secundi Punici, quod paulo ante finitum erat, legem M. Oppius, tribunus plebis, Q. Fabio et T. Sempronio consulibus tulerat, quae simul et modum ornamento mulierum dabat et rem publicam facultate privata ob maximas clades exhausto aerario adiuvabat. Iubebat quidem ne qua mulier plus semiuncia auri in aure ferret neu vestimentum diversi coloris haberet neu vehiculo in urbe oppidove aut propius inde mille ad passus nisi sacrorum publicorum causa veheretur; quicquid autem auri supra esset, id totum in aerarium sine fraude conferrent. Nec lamentatio ulla mulierum, quoad res dubio sub bello fuit, audita est. Legi mulieres tacitae ac obedientes paruerant omnes. Finito autem bello atque imperio amplissime aucto (iam XI erat annus) mulieres primum per conciliabula apud sese, deinde apud viros suos et amicos privatim quaestae sunt. Postremo autem cum aures se audientes nec apud maritos nec apud necessarios invenirent, turmatim per vicos ac frequentes in publicum in Capitolium ad magistratus, ad senatum, ad consules devenerunt atque pudore omni muliebri deposito non viros modo ac necessarios suos sed alienos atque incognitos retinentes, ut feminae solent, precibus, lacrimis, clamoribus omnia replebant. Id modo petebant ut quae lex adverso bello ipsas libertate ac ornamento privasset, eam nunc rebus deum benignitate secundis abrogarent. Favebat eis pars maxima civitatis atque, ut exaudirentur, M. Fundanus et L. Valerius, qui essent tribuni plebis, concione vocata ad populum retulerunt. Contra vero M. et T. Iunius, tribuni plebis, ne audi-

---

2. *Pro* operae. 35. concione... retu(lerunt) *i. r.*

rentur, obstabant. Earum quidem precibus adversabantur multi. Sed omnium durissimus erat M. Cato, tum quod esset vir gravis et animo insitam quandam severitatem haberet, tum quod esset consul et summam ob auctoritatem ac dicendi facundiam multos eius ad sententiam inclinaret. Hac ipse de re orationem gravissimam habuit, qua permaxime et mulierum audaciam et virorum ignaviam atque moliciem increpavit. Quippe lex remansura cunctis quiescentibus et videbatur et erat, ni fregisset omnium silentium L. Valerius. Erat iste tribunus, ut dixi, plebis nec in dicendo parum gratiae et facultatis habebat. Primum iste Catonis summam eloquentiam et gravitatem laudavit. Deinde quae a Catone dicta erant confutavit edocuitque et mulieres honesta petere et viros aequa tolerare, quod ea mulieribus haudquaquam lasciviae et libidinis, uti sentiret Cato, nutrimenta sed honestae ac bene moratae vitae signa et ornamenta essent. Illud denique fecit sua oratione Valerius, quod una omnium voce lex ipsa Catone nequicquam reclamante abrogata sit.

Consules deinde sortiti maiorum e more provincias, Flaccus Cisalpinam in Galliam ad delendos Boios, qui bello secundo Punico Hannibalem adiuvarant, Cato citeriorem in Hispaniam ad domandos qui rebellaverant Celtiberos populos profecti sunt. Labor autem Catoni haud minor in recipienda Hispania quam Scipionibus in capienda fuit, quod illo Punici belli principio Hispania Carthaginensium odio res affectaret novas nec spem haberet parvam futurum quod aut desideratam libertatem pulsis Carthaginensibus vendicarent aut, si omnino serviendum esset, Romana sub potestate venirent. Enimvero si alteri parendum erat, Romano sub imperio esse potius quam sub Carthaginensi volebant, ducti spe quadam et apud omnes vulgata fama quod Romani haudquaquam ut Poeni avare atque superbe sed benigne ac summa cum iusticia et abstinentia imperarent. Quippe res ista commovit populos vehementer illo principio belli ut Scipionibus alii se sponte darent, alii repugnarent lente et quas defendere possent urbes et vinci et capi permitterent; nunc vero qui

8. *Ex* cuntis *corr.* 8. o *ante* ni *eras.* 30. *Ex* Peni *corr.* 33. (repugn)arent *i. r.*; *erat* repugnantes. 33. et *sscr.* 34. (po)ssent *i. r.*; *erat* potuissent?

Romano imperio rebellassent populi, sese animo pertinaci defenderent et in acie communi pro libertate mori quam violatae fidei luere poenam mallent. Omnes quidem esse in armis Cato hostes paratosque ad bellum ac promptos invenit. Neque vero ipse detrectavit pugnam. Quas enim habebat copias in aciem mox eduxit fuditque atque fugavit hostes. Collatis enim signis uno die XL milia hostium caesa esse ab eo Valerius Ancias, antiquus ac temporum illorum scriptor egregius, memorat. Hac victoria deterritis caeteris oppida supra CCCC quae defecerant partim vi, partim ingenio, partim humanitate recêpit. Sed cum cis Hiberum flumen pacata omnia viderentur, populi defecerunt VII falso decepti rumore, quod in longinquum abisse Catonem cum exercitu vulgaretur. Cato autem primum ad nuncium ex propinquo reversus tanta illos celeritate oppressit ut fere victos se prius ab eo quam illum redisse scirent. Hoc quidem in viro preter caeteras virtutes, quae in eo multiplices essent ac summe lucerent, ea vis animi et magnitudo fuit quod mortales omnes quacunque in re obeunda cum maturitate tum celeritate capiendi consilii ac perficiendi negocii superaret. Quippe nihil ei pigricia, nihil temeritate fuit alienius. Quos autem incautos oppresserat populos ad deditionem coegit eosdemque mox, ut nulla eis rebellandi materia superesset, omnibus denudavit armis. Iussus quidem populus quisque ad eum quae habebat arma omnia privata et publica detulit. Quae res barbaris adeo molesta et gravis fuit ut mortem sibi conscirent multi, pars indignatione quadam atque dolore, quod sine armis sibi vivendum esset, quod gens fera bellisque ac latrociniis assueta nullam sine armis vitam esse putaret, pars metu poene, quod Romanum violassent praesidium, suo se gladio occidere quam in catenas ire caedique virgis ac percuti securi mallent. Cato autem deinde civitatum primarios ad se vocavit eosdemque acerbe increpans monuit longe minus eorum quam populi Romani interesse totiens rebellare, quod bella maiori eorum damno quam Romanorum periculo gererentur. Rationem postremo capiendam dixit qua deinceps nec

7. Liv. XXXIV. 15, 9.

11. (Hibe)rum *i. r.*; *erat* Hiberim.

ipsi rebellarent nec bellis, uti solerent, quotidie Romanum imperium fatigarent; quid autem istam ad rem medicine foret eos nosce plane, quod eorum ipsi et animos et mores scirent. Se quidem, dum fiat modo quod amplius non rebellent, eorum consilio usurum pollicetur; consultum denique irent domum iussit et quam mitiorem putarent viam idoneam invenirent. Statuta vero die revertuntur vocati sed nihil consilii, nihil remedii afferunt. Stant coram taciti, oculis in terram fixis. Cato autem ubi eos neque dicere quicquam nec ad interogata respondere vidit, litteras clam celeres per nuncios singulos ad populos suspectos mittit iubens maxima indicta mulcta ut mox populus quisque oppidi sui moenia diruat. Has litteras quam dolentissime (facile creditu) legit quisque sed maioris metu poene obedientissime paruit. Urgebat eos quod fidei obsides viros honoratissimos ac urbis suae primates apud se Cato haberet, nec alios id iussos sed ad se modo id scriptum populus quisque putaret. Denique Catonis uno iussu, una die, unis litteris muri oppidorum quae suspectae fidei viderentur omnes et diruti et solo adaequati sunt. Haec in Hispania consule a Catone gesta. Romae autem ob rem prospere ac bene gestam et diis immortalibus supplicationes decretae et Catoni triumphus datus est.

Triumphavit igitur Cato de Hispanis maiorum more et magna cum laude, honore, gloria domum reversus est. Honos erat hic triumphandi tantus quod posse maius quicquam neque imperatori dare populus Romanus nec imperator assequi a populo Romano devictis hostibus amplissimo pro honore ac gloria videretur. Neque vero petentibus omnibus dabatur ius triumphandi sed illis modo qui clari essent imperatores et hostes strage quam maxima devicissent. Nocte autem quae triumphi diem praecessura esset, extra urbem qui erat triumphaturus loco sibi commodo dormitabat. Populi vero multitudo visendi studio confluebat omnis. Pulcherrimis ut poterat quisque vestimentis ornatus erat. Nec porticus modo et viae patentes ac publicae sed finistrae ac tecta domorum plena erant. Locum autem videndi qui ante lucem non occupasset, is commodum non facile habiturus erat.

---

3. *Pro* nosse. 5. denique *sscr.* 33. et *ex* ac *corr.*

Templa erant aperta, viae passim floribus sertisque odoriferis ac suavibus herbis plenae. Ubi vero illucescebat, ordo pedestris suis sub signis ac ducibus anteibat, sequebantur deorum simulacra auro argentoque facta, ferebantur post haec hostium spolia, si qua ex hostibus capta erant, sequebatur tubarum clangor. Deinde captivorum nobilitas omnis vultu et amictu tristis, sed qui hostium dux fuisset, si captus aderat, is captivus posterior omnibus veniebat. Curru tandem aureato vehebatur triumphans. Laurea hic coronatus erat; ramum quoque lauri gestabat dextera. Vestibus autem triumpho dignis ornatus alto ac eminenti tribunali, ut conspici posset, eburnea sella in maiestate sedebat. Purpureum desuper tegmentum erat, cuius fimbriae, quae penderent undique, picta signa et populi Romani et triumphantis habebant. Id nostrates Baldachinum appellant. Currum equi pulcherrimi ac falerati trahebant. Veniebant deinde populi Romani signa. Equitatus sequebatur omnis. Lauri ramum manu gestabat quisque et carmina alii ad laudem, alii ad opprobrium imperatoris sua pro licentia et voluntate canebant. Ordine hoc venientem senatus ac populi Romani favor ad urbis portam excipiebat. Vota diis solvebat ibi triumphans. Hoc die quicquid erat in urbe et ornamenti et populi videbatur; publicam enim ad leticiam quae habebat quisque omnia exponebat. Pompae finis erat Iovis Capitolini templum. Ibi qui hostium rex duxve fuisset aut carceri damnabatur perpetuo aut pueris plebique trahendus fune occidendusque dabatur. Hostiae diis sine numero deinde caesae. Ibi triumphanti congratulationes et laudes actae. Id templum Romae primum omnium Palatino in monte Romulus caeso rege hostium designavit, ut exemplo eius qui duces Romani bello deinde vincerent hostes, hi spolia opima (sic enim quae dux duci arma detraheret appellabant) Iovi hoc istud ad templum offerrent. Peractis igitur quae ad laudes, quae ad sacra et cerimonias pertinebant, inde proficiscentes triumphantis ad domum ibant.

Denique consulatu exacto se Cato minime ocio dedit sed cu-

---

17. (laudem) alii *i. r.* 20. Vota *i. r.* 25. *Ex* trahendum *corr.*
28. caeso... hosti(um) *i. r.* 30. arma *sscr.*

ravit per omnem vitam quam maxime posset rei publicae et foris et domi consulere. Domi erat in senatu quotidie. Foris autem ne deesset usquam cum prodesse posset, magistratus etiam minores gessit. Nulla quidem se inflavit gloria, nulla se superbia extulit quod fuisset consul, quod devicisset hostes, quod summo cum honore et laudibus triumphasset. Legatus quidem T. Sempronium consulem Histriam et Thraciam petentem ultro secutus est. Bello autem Syriaco ipsum fuisse T. Livius legatum, Cicero vero et, qui eum sequuntur, Plinius ac Frontinus tribunum scribunt. Id bellum in Graecia Manilio Athilio consule Romani gesserunt. Hostes Antiochus, rex potentissimus Syrie, simul et Graeci populi Etholorum foedere iuncti erant. Hi nitebantur viribus omnibus adversari ne Romani transirent in Asiam nec ullam in Graecia sociam civitatem haberent. Castris propinqua castra erant. Mons in medio situs dirimebat ipsa. Hinc enim Antiochus cum Etholis, inde Romanus consul erat. Locum Graeci Termophylas calidas ob aquas ibi nascentes vocant. Montes asperrimi undique atque exesis rupibus invii. Ad radices iter angustum vix passus L latum, nec aliunde copiae traduci possunt, quod passim ardui montes sint et omnia claudant. Etholi autem, qui et regis socii et belli auctores erant, verticem tenebant montis. Rex ad planiciem Romanis oppositus ne transirent fauces montium observabat. Cato vero sive legatus esset, ut scribit Livius, sive tribunus, ut Cicero mavult, iussu consulis civitates socias peragravit effecitque presentia et adhortatione sua ne Patrenses, Aegienses, Corinthii molirentur quicquam novi sed cum Romanis, uti erant, in foedere, amicicia, fide manerent. Athenas quoque profectus orationem gravissimam ac dignam illo populo habuit. Inde regressus ad castra, cum saepe inita pugna hostes continue cum asperitate loci tum multitudine praevalerent, nocte tacita comitatus paucis et scabrosis omnibus superatis in cacumen ascendit. Etholos inde, qui tale nihil metuentes custodiam negli-

---

8. Liv. XXXVI. 17. 1. 8. Cic. *De Sen.* 32. 9. Ps. Vict. (in codd. liber nomini Plinii addicitur) *Vir. Ill.* 47. 3. 9. Frontin. *Strat.* 2. 4. 4.

---

1. fo(ris) *i. r.*; *ex* do(mi?) *statim corr.* 7. *Ex* Trhaciam *corr.*
9. (se)quuntur *i. r.*; *erat* secuntur.

gebant somnoque ac vino pleni iacebant, subito excitatos clamore ac territos expulit signoque mox ex ordine dato consulem potiri se montis vertice, ut iniret pugnam, admonuit. Antiochus vero ubi et pulsos loco suos et hostes hinc montium iuga tenere, inde ad pugnam venire sensit, mox territus vix primum Romanorum clamorem et impetum sustinuit. Metum quoque addidit quod veniens in pugnam lapide ictus est. Tunc enim, quasi fusos omnes videret suos, ne caperetur, effugit. Equites ipsum regii, qui eocum aderant haud multi supra V^{c}, deserta pugna secuti sunt. Caetera omnis multitudo (hominum erant ad LX milia) aut capta aut occisa est. Romani victores et castris hostium et gazis regiis potiti sunt. Quae autem proximae hostium urbes erant, omnes subito ubi et fusum fugatumque regem et deletas copias audiverunt, percussae metu Romanis sese continuo dediderunt, ne ipsas veniens hostilis exercitus vi caperet atque diriperet. Consul vero concionem vocavit ac sedens pro tribunali Catonem laudavit summe eundemque usque adeo laudibus extulit ut partae victoriae sibi partem maximam tribueret diceretque audientibus cunctis Romanum populum longe plus Catoni quam populo Romano Catonem bono merito ac iure debere, quod eius consilio, opera, virtute factum esset ut tantus hostis victus fususque atque fugatus sit. Romam quoque ipsum misit ut esset qui renunciaret senatui et populo Romano rem gestam ac victoriam partam esse.

Censor deinde creatus est Cato. Hunc magistratum non sine certamine et magno certamine habuit, quod patricii generis aliqui potentes ac illustres viri candidati et competitores essent, quidam adversarentur simultate occulta, ne qui homo esset novus hunc ad honorem ascenderet, unde leges morum et populus Romanus et senatus acciperent. Plurique aperte inimici erant obstabantque summa ope, ne qui ab eis ante fuisset laesus nunc veteres iniurias sub censurae specie vindicaret. Movebat nonnullos conscientia vitae suae ut vetarent creari censorem qui esset vir severus nec flecti se ullam ad veniam, ullam ad misericordiam, ullam ad gratiam prece aut precio pateretur.

---

20. *Ex* deberet *corr.* 22. misit *sscr.*

Alienabat quidem ab eo permultos quod insitam a natura miram quandam severitatem haberet soleretque saepe nobilitatis vitia increpare durusque reprehensor ac noverca esse. Uti enim virtutis amantissimus, ita vitiorum hostis rigidissimus et capitalis erat. Quippe nullus erat qui plane non videret censuram, si Cato crearetur censor, futuram periculosam ac tristem fore. Neque vero dissimulabat ipse sed petebat propalam se ac Valerium Flaccum creari censores, si et civitatem purgari moribus pravis et veram geri censuram vellent. Asperis quoque ac duris dicebat verbis futurum, si censores crearentur ambo, quod et nova purgarent vitia et bonos veterum restituerent mores. Quae ab eo dicta et apud omnes firmissime credita, etsi nocitura ei atque ne crearetur censor impeditura sine dubio viderentur, tamen ita profuerunt ut preter spem multorum non ipse modo sed cum eo Valerius quoque, uti petisset ac cuperet, censores omnibus suffragiis crearentur. Nempe favebat sibi plebs atque hoc uno in viro ad cohercendam nobilitatis libidinem, superbiam, avariciam summam spem collocabat. Favebant primores patrum ac cives boni omnes, quibus nascentia nova quotidie vitia displicebant. Habuit quidem annus ille egregium par censorum. Recte omnia sunt ab eis et concordia summa gesta.

Rationem vero nobilitatis habere primum placuit utrisque. Senatu igitur amoverunt e patriciis septem. Ex his fuisse L. Quintius Flaminius memoratur, hac re notatus, quod in Gallia consul (septimus tunc annus erat) quendam scorti gratia ad spectaculum peremisset. Manilium quoque eicerunt senatu, quod uxorem interdiu presente filia baxiasset. Senatu iste simul ac consulatu, quem petebat et proximis erat comiciis sine dubio habiturus, hanc unam ob impudentiam privatus est. Adeo quidem iam potestas censoria creverat quod non solum de opibus et censu, uti soleret institutio prima esse, verum etiam de uxore habenda, de liberis educandis, de moribus in omni genere vitae inquireret, censeret. Neque vero pepercerunt censores isti L. Scipioni illi ipsi qui Asiaticus est cognomine ob devictam Asiam appellatus; his a censoribus quem habebat de publico

---

26. ei(ecerunt) *i. r.*; *erat* eijecerunt. 29. Adeo... isti *i. m. inf. add.*

equus ademptus est. Huius vero frater, P. Scipio Africanus superior, anno ante Catonem censorem designatum vita defunctus erat.

Senatu autem exacto singulatim reliquos in ordines itum est. Nec ordo quisquam expers censoria nota fuit. Modus deinde istis a censoribus est mulierum ornamento datus. Absolutis vero quae corrigendos ad civitatis mores pertinerent, animum censores flexerunt publica ad opera locanda, ut ea exedificarent, quae et populo commoda et civitati decori essent. Tum basilica dedicata est, quam nullo veterum exemplo Cato primus omnium Romae familiae suae e nomine appellavit. Ea quidem Porcia dicta est. Columna erat in ea Mennia nomine appellata. Qui enim solum basilicae dedicande vendidit, is nomine Mennius appellatus est iusque habendae columnae pacto excepit unde sibi liberisque suis ac posteris omnibus gladiatorum munus spectare liceret. Quae autem sunt his a censoribus acta, ea populus grata, sed odio nobilitas habuit. Catoni tamen ob bene ac severe gestam censuram cognomen ortum ut deinde censorius appelletur. Sibi quoque statua consularis maiorum more de publico perpetui honoris causa in templo locata. Titulus autem inciso lapide his verbis inscriptus: « Rem Romanam prolabentem et in deterius versam Cato creatus censor modestissimis institutis, optimis moribus ac praeceptis pristinum in locum restituit. » Catoni statua haec grata quidem sed longe gratior titulus fuit, quod statuae honos daretur multis, titulum vero parem haberet nemo.

Factus vero iam aetate senex Cato in Africam profectus est, missus a populo Romano legatus dirimendam ad litem quae de finibus regni Masinisse cum Carthaginensibus orta esset. Tunc quidem Carthaginem ingressus vir prudentissimus consideravit magnitudinem urbis, consideravit multitudinem populi, consideravit magnificentiam senatus, consideravit verba, vultus, animos principum atque percepit aegre illos ferre se a Romanis et bello superatos et imperio spoliatos esse praeviditque coniectura urbem

---

13. (dedican)de vendidit *i. r.*; *erat* dedicandae venijt. 29. *Ex* Tum *corr.*

illam animo tumefactam esse nec quieturam diu sed, quam primum vires animo responderent, futurum quod bellum quam posset maximum renovaret; denique alterum oportere vidit, quod aut Roma Carthaginem aut Romam Carthago deleret. Reversus itaque Romam, quae viderat, quae audiverat, quae senserat, quae putaret e re publica fore, omnia ex ordine senatui patefecit. Bellum autem subito Carthaginensibus inferendum urbemque illam, ne in vires cresceret amplius, penitus delendam dixit, quod imperium Romanum nunquam tutum esse Carthagine stante posset. Quae sententia tunc a multis spreta haud multo post excitavit populum Romanum ut Carthaginem funditus, quod se in vires ac bellum exigeret, mortuo iam Catone delerent.

Multa quidem quae pestifera fuerunt ac evenerunt mala propalam, quasi haberet sub oculis, praedixit Cato; perspicacis enim prudentiae vir praevidebat imperium illud non posse perdiu stare quod ab illis gubernaretur qui non iusticia, non abstinentia, non virtute, sed ambiciose per avariciam et superbiam viverent.

In litteris vero, quod nostrae institutionis propositum est principale, haud minori studio quam in bello ac re publica versatus est Cato noster. Latinas quidem, ut dixi, aetate iam maturus ac praetor in Sardinia, Graecas vero plenus annis ac senex didicit easdemque singulari quodam perdiscendi desiderio ac veluti sitibundus hausit, quod Latinas litteras usui solum eorum hominum esse perciperet qui mercaturam negociumve ullum publicum aut domesticum procurarent, Graecis autem litteris audiret contineri historias et quicquid esset doctrinarum quod usquam in terra Italia aut extra Italiam ullo in populo haberetur. Nondum enim uti postea doctrinis optimis litterae Latinae floruerant. Si quid erat doctrinarum aut Romae aut usquam, id ferme totum Graecis et magistris et litteris habebatur. Cato autem Graecis ita litteris studuit quod haud minus Graece loqui quam Latine posset. Neque vero nulla in Latinum e Greco vertit. Graece autem scribere aut loqui perraro auditus est sed illos

---

12. in *sscr.* 17. ambic(iose) *i. r.*; *ex* felicita(te?) *statim corr.?*
25. (qu)i mercaturam n(egociumve) *i. r.*

reprobavit saepe qui, cum Romani essent, Graece loquerentur aut scriberent.

Litteras vero Latinas tantopere caluit atque ita est versatus in eis quod iudicio Valerii Maximi, quod ista presertim in re haudquaquam parvi esse faciendum existimo, orta esse ab eo litterarum monumenta videntur. Historiis autem delectatus est plurimum, quod antiquitatis noticiam ex illis ac praeclara exempla colligeret quae sibi percommoda esse documenta ac quaedam vitae lumina videbantur. Ius quoque civile ac rem oratoriam peroptime novit. Testimonio quidem et Ciceronis et T. Livii noster hic Cato et peritissimus iurisconsultus et in causa oranda eloquentissimus fuit. Claros ipsum inter oratores annumerat Cicero eundemque ita laudibus effert ut nemo gravior in laudando, nemo acerbior in vituperando, nemo in sentenciis argutior, nemo in docendo ediserendoque subtilior videatur. Vulgo autem orator omnium qui ea memoria viverent clarissimus atque singularem ob excellentiam Romanus Demosthenes appellatus est. Ius item pontificum et augurum pertractavit.

Denique multa perquisivit, multa vidit, multa novit Cato noster. Quippe nulla sibi privatae vitae, nulla rei publicae gubernandae, nulla belli, nulla pacis ars defuit. Si militem quaerimus, ipse probissimus; si ducem, ipse fortissimus; si senatorem, ipse gravissimus; si iurisconsultus, ipse peritissimus; si oratorem, ipse eloquentissimus; si civem, ipse modestissimus; si agricolam, ipse accuratissimus. Ipsum Aristidi adaequavit Plutarchus, unde vitam utriusque nuper ornatissima quadam oratione in Latinum e Graeco traduxit Franciscus Barbarus, qui et Venetus est generis nobilitate patricius et istis in litteris preter insitam sibi a natura gravitatem atque prudentiam vir excellens. Huic vero Catoni nostro ad omnia quae voluit aut pace aut bello tractare fuit et naturalis ingenii dexteritas quaedam admirabilis et ardentissima cura pernoscendi omnia quae viro illustri digna et cive Romano essent. Enimvero ad quaecunque flecteret animum, sive

4. Val. Max. III. 4. 6. 10. Cic. *De Or.* I. 171. 10. Liv. XXXIX. 40. 6-7.
13. Cic. *Brut.* 65.

16. orator omnium *i. r.* 25. *Ex* Plutarcus *corr.* (*etiam in indice*).

domi in toga esset sive foris in bello versaretur, ad ea ipsa perficienda natus ac de industria datus et missus a superis videbatur.

Color ei subrussus, vox sonora, lingua expedita, oculi glauci fuerunt. Corpus vero agile atque validum et ad rem militarem et ad quaecunque intenderet commodum cum bonitate nature tum severa quadam vivendi consuetudine et continuis laboribus habuit.

Probitatis mirabile documentum Catoni huic Plutarchus, sed filio eius Iustinus ex Trogi Pompeii libro XXXIII ascribit. Memorat quidem uterque quod Macedonico bello hostium cuneo circumdatus Cato gladium, qui forte prolapsus exciderat, ita recuperavit quod se haudquaquam ullo metu perterritum sed magno animo elatum accipere e pugnantium pedibus demonstraret. Hanc rem tanti factam esse ab hostibus Valerius Maximus refert ut pacem supplices die altero peterent. Nempe virtuti se totum ac rei publicae dedit Cato censorius, nec fuit quicquam quod ei persuadere unquam posset pretermittendum esse aliquid quod pertinere vel ad nominis Romani dignitatem augendam vel ad virtutem peraequandam colendamque censeret.

Neque vero aetati modo suae prodesse sed posteris etiam studuit; scriptos enim ab eo libros reliquit complures. Rhetorica nanque de arte litteris Latinis omnium primus scripsit. De Re quoque Militari, cum et armis invictus fuisset et consul exercitus saepe duxisset, libros ante alios edidit, ratus se plus rei publicae profuturum si quam per omnem vitam tractasset disciplinam militarem conferret in litteras, quod aetatis unius essent quae fortiter fierent, quae vero scriberentur, ea posteritati etiam profutura ac aeterna fore. Rustica item de Re librum fecit. In quo agricolam viris adaequat bonis, quod mala neque cogitatione neque invidia agitetur sed quaestus afferat uberes, unde viri fortes ac strenui nutriuntur. Originum preterea libros scripsit, egregium quippe opus in quo historiae multae et antiquitatis

9. Plut. *Aem. Paul.* 21. 10. Iust. XXXIII. 2. 15. Val. Max. III., 2. 16.

9. *Ex* Plutarcus *corr.* (*etiam in indice*). 15. Valerius Maximus *i. r.*; *erat* Iustinus *///*.

monumenta pulcherrima habeantur. Septem illa de re sunt libri, sed primus quae sint Romanis a regibus gesta, secundus et tertius quem habuit Italiae quaevis civitas conditorem, quartus bellum primum Punicum, quintus secundum quod Hannibale duce cum populo Romano Carthago gessit, quae autem sunt eo vivo bella deinde gesta sextus et septimus continent. Illustrium vero causarum quascunque habuit orationes senior iam factus scripsit. Eas Cicero fuisse numero supra CL refert. Ipsum quidem Lysiae, oratori Attico, et in facultate dicendi et orationum in numero adaequandum putat. Orationum eius pars fuit pro innocentia aut sua aut amicorum defensanda, pars in accusando libidinem, audaciam, superbiam hominum illorum qui generis nobilitate freti licentius viverent. Neque vero accusavit modo ipse sed persuasit etiam atque coegit interdum ut reos qui essent laesi accusarent. Nec quidem id maligne, ut per invidiam nobilitatem opprimeret. Cognoscebat enim vir prudens ac bonus et turpe esse accusare quemquam et urbes claris familiis illustrari, verum existimabat e re publica fore si eorum hominum flagicia punirentur qui opprimere bonos superbia et audacia sua vellent. Sibi enim et animus liber et vita severa fuit. Officium autem hoc sibi constituit, ut, quasi esset centuriis omnibus patronus ac tutor rei publicae designatus, semper aut foris cum hostibus de imperio aut domi cum civibus de moribus concertaret. Nunquam enim rei publicae tuendae causa vacavit a bello nec sibi foris maius armato cum hoste bellum quam in toga domi pravo cum cive fuit, quod illa civitas eo iam multiplicatis victoriis ascendisset ut qui obstaret hostis inveniretur nullus, sed, quemadmodum rebus dietim secundioribus augebatur imperio, ita serpente luxuria, blandissima domina, sensim mores bonos veterum minuebat. Devictis enim provinciis non trophea modo sed opes etiam ac simul omnia vitia reportabant.

Neque vero a nobilibus Cato accusatus est raro. Adeo enim utrinque certatum constat ut discernere queat nemo utrum pluries Cato nobilitatem an Catonem nobilitas accusarit. Per-

1. Nep. *Cat.* 3. 3. 8. Cic. *Brut.* 67.

25. armato *sscr.* 29. (sen)sim mores bonos ve(terum) *i. r.*

petuum quidem illud quoad vixit bellum gessit, quod neque nobilitatem Cato nec Catonem nobilitas quiescere pateretur. Illud autem et admirandum et memorandum est, quod accusatus Cato et quadragies quater accusatus ita purgavit crimen quod nunquam damnatus est. Omnium vero qui ab eo accusarentur perrari absoluti sunt. Postremo autem accusatus Cato (annum VI et LXXX tunc agebat) sese defendit. Tantum enim sibi et vigoris et animi fuit quod etiam tanta aetate provectus non sit passus quemquam pro se causam dicere, cum adessent presto amici iidemque clari oratores et magni viri qui eius defensionem ultro suscipere se offerrent. Nempe tanta animi magnitudine, constantia, integritate et in forum descendit et innocentiam suam defendit quod haudquaquam grandevo ab homine sed florentissimae aetatis a viro atque illo ipso quo solebat gestu corporis, sono vocis, vigore animi audientibus videretur. Adde quod tanta est fiducia vite bene actae ac innocentis fretus quod iudicem illa in causa, quae dura et capitalis erat, et postularit et habuerit T. Graccum, quem inimicum sibi gravemque ac infestum inimicum esse cognosceret, nec apud illum causam metuit, sed ita se defendit, ita diluit ac purgavit crimen quod preter spem accusantium ipso etiam a Gracco absolutus sit. Tum quidem qui erant inimici accusare cessarunt victi cum aetatis reverentia tum pudore quod frustra totiens accusassent. Ipse vero suum non pretermisit morem sed hoc in certamine per omnem reliquam aetatem vixit. Longevus quidem atque LXXXX annum natus suscepit causam pro Hispanis et quos bello devicerat consul, eos ipsos patronus in foro defendit. Is nanque mos Romanis erat a maioribus institutus, ut quos bello vicisset hostes, eos qui dux fuisset in foro defenderet. Hispanos accusaverat Ser. Galba, qui esset vir consularis potensque Romae civis atque orator egregius. Ipsum autem populi ad iudicium traxit Cato eundemque reum ex accusatore, quod pretor diripuisset Lusitanos, fecit.

---

9. presto *i. r.*; *erat* plurique. 15. corporis *i. r.*; *erat* voce. 17. et *post* erat *sscr.* 20. dilluit(l *exp.*). 25. vixit *i. r.*; *erat* fuit. 26. natus *i. r.*; *erat* agens.

Genere dicendi haudquaquam illo polito quo postea Cicero sed quo utebatur aetas sua prisco nec satis delimato usus est Cato. Oratio eius haud multum culta est verbis, sed graves in ea sunt ac dignae notatione sententiae. Quippe sententias ad quae diceret graves et commodas habuit. Vitiorum autem reprehensor acerbus et durus fuit. Facete quoque lacessere interdum auditus est nec ipsum populi Romani reverentia tenuit. Quos enim legatos in Bythiniam mitteret populus Romanus carere pede, capite, corde dixit, quod unus capite saucio, alter vecordia, tertius podagra saepenumero vexaretur. Albium quoque, epulonem quendam, celebrasse proterviam dixit. Sacrificium enim celebrabat gentilitas, quod vulgo proterviam appellabant; summa erat in eo religio quam maxime epulari atque ne superesset quicquam accurate omnes reliquias et fragmenta colligere ac igni comburere. In Albium vero id est a Catone dictum quod epulo ille quas habuisset opes devorasset omnes; domum autem, quae fortunarum una supererat, ignis absumpsit. Caeterum Cato noster desiit nunquam reprehendere vitia atque summopere studuit quoad potuit semper utilitati, honori, commoditati rei publicae et foris et domi consulere.

Ubi vero longum ob senium corporis est viribus destitutus, ne torperet pigricia, quid ageret negocii ipso in ocio adinvenit. Vesperi quidem repetebat animo secum quid quo die, quo loco fecisset, vidisset, audisset memorabile quicquam. Hac enim ista benefactorum recordatione, quasi factis adesset presens, recreabat animum, exercebat memoriam Pythagoreo more, gravescentem in diem senectutem ne langueret ocio quasi pabulo quodam suavissimo educabat. Vixit Cato centesimum ferme ad annum.

Quanta vero sit per omnem vitam frugalitate usus intellegi paucis potest. Cibi nanque et potus fuit abstinentissimus, vinum perraro gustavit. Aqua saepius pura, interdum vino nec multo admixto usus est. Sitim, si quando esset molestior, aceto extinguebat. Delicatius sibi magis quam servis nihil erat: quo pane

---

23. Cic. *De Sen.* 38.

---

14. (omne)s reliqui(as) *i. r.*; *ex* omnia fragme(nta?) *statim corr.*
26. (Pytha)go(reo) *i. r.*

servi, quo vino servi, quo cibo servi, eodem ipse et domi et foris quocunque in magistratu etiam vescebatur. Conviviis autem et sodalitatibus, quae Romae primum eo quaestore constitutae fuissent, permodice usus est. Ipsum nanque interdum apud aequales, aliquando etiam apud eos qui minores aut natu aut fortunis essent agere convivia delectavit, non quidem voluptate cibi sed quod inesse conviviis nescio quid videret quod hominem homini singulari benivolentia et familiaritate coniungeret ac sermonum dulci quadam et grata consuetudine convivas dietim amiciores efficeret. Famulicii turba Catoni ubique parva. Servo uno, cum militaret iunior, contentus fuit. Arma Cato in exercitu, cibaria servus portabat. Consul vero, qui apud Romanos magistratus erat libera civitate summus, habuit servos aut tres, uti Valerius Maximus scribit, aut quinque, uti Plutarcus refert. Cultu autem et apparatu nullo ad pompam sed necessario usus in magistratu est. Dictare nanque solebat maiestatem imperii haudquaquam supelectili aurea sed rebus magnis ac bene gestis augeri. Pelles quidem, ut reliqua taceam, edinas pro stragulis habuit. Vestitus ei nullus inter milites excellens fuit. Vigiliis autem et laboribus vestituque ac omni denique vitae cultu se adeo militibus adaequavit quod certare cum ipsis de industria videretur. Erat quidem nihil in eo preter gerendarum rerum curam et honorem unde posset ullo a milite discerni, qui consul populi Romani esset. Neque vero fieri ab alio quod ab eo posset quicquam unquam passus est nec severior in quemquam ullum quam in se ipsum fuit. Invictum nanque atque, uti dicere solebat, ferreum et corpus a laboribus et animum a cupiditatibus habuit. Quae autem sibi a principio vivendi ratio ac severitas fuit, eam neque diminuit nec immutavit unquam. Tenuiter quidem ac severe vixit semper, sive opibus exiguus et annis robustior esset sive provectus aetate ac honoribus emineret. Decedens vero Hispania equum illum ipsum quem de publico habuisset consul veniit subito ut vectura eius rem publicam sublevaret. Postremo autem

---

2. Cic. *De Sen.* 45. 14. Val. Max. IV. 3. 11. 14. Plut. *Cato Maior* 10. 7.

---

23. unde *ex* ull(o?) *statim corr.* 31. honoribus emineret *i. r.* 32. *Pro* vendidit (*alibi in* vendidit *corr.*).

aetate gravescens cabalum adequitavit, qui et Catonem ipsum consularem, censorium, triumphalem virum et pendentia (huius rei auctorem Stoicum Senecam habeo) utrinque onera comportabat. Denique nihil fuit quod parsimonia et severitate viro huic esset amicius.

Proinde confessione omnium illud est assecutus, ut sapiens appelletur nec parem tanta in urbe habuisse ullum sed unicum fuisse decus populi Romani ac vitae speculum omnibus videatur. Auditi quoque sunt qui eum Socrati, Grecorum omnium doctissimo ac vitae moralis parenti, anteponendam putent, quod illius dicta modo, istius vero et facta et dicta laudentur. Nempe Catonis huius adeo nomen excellit eamque in reverentiam, dignitatem, famam summae sapientiae opinione omnium apud mortales venit ut, quicquid sit quod bene, graviter, sapienter aut factum aut dictum esse ab ullo veterum audiatur, id Catoni huic, si veri auctoris non succurrit nomen, docti simul ac rude vulgus attribuant; quisquis autem sapiens ullam ob rem aut bene factam aut bene dictam reputatur, is Cato esse alter pro excellentia dicatur. Portiae quoque familiae principem appellant ipsum, tum quod sit ille qui cunctos sua e familia honore, laude, sapientia superavit, tum quod illud fecit virtute sua ut, quae familia Porcia ignobili Sabinorum oppido Tusculi veteri stipite oriunda esset, ea Romae, quae imperaret orbi, singularem ob virtutem suam etiam nobilissimis ac patriciis consensu omnium aequaretur.

Uxores iste habuit duas. Filios vero ex utraque suscepit. Ex prima quidem Cato natus esse ille iurisconsultus qui egregios de iuris disciplina scriptos reliquit libros. Designatus autem praetor vivo patre vita defunctus est. Ex secunda (virginem hanc Solonis, clientis sui, filiam iam senex filio invito duxit) Catonem filium habuit, quem materni avi e nomine Solonianum appellant. Huius vero ex filio, qui tribunus plebis fuit, natus est Cato Uticensis, Stoicae sectae philosophus ac vir tantae continentiae ut eodem nati ventre ipse ac continentia videantur.

3. Sen. *Ep. Mor.* 87. 9-10.

15. ab ullo *i. r.*; *erat* ullo a. 15. *Ex* audit *statim corr.* 33. eodem... contin(entia) *i. r.*; *erat* quo ventre sit natus ipse ///.

Aequalem hic habuit M. Terentium Varronem, omnium qui versarentur in litteris doctissimum Romanorum. Huius enim explicabimus vitam si docuerimus primum fuisse complures qui eisdem sunt cognomentis usi. Quippe sic animus persuasit ne quemquam, ut solet evenire persaepe, nominum similitudo decipiat. Fuit quidem ante hunc natum annos ad CL C. Terentius Varro. Plebeio iste ac lanio patre natus ad consulatum favente plebe odio nobilitatis ascendit. Sed temeritas sua et didicit et docuit facile arte alia rem bellicam, alia macellariam gubernari. Bello enim Punico secundo creatus consul sprevit hostem atque ferox animo ita copias in aciem ac pugnam eduxit quod fusus fugatusque ab eo memorabilem ac omnium maximam Romanis cladem apud Cannas dedit. Fuit deinde P. Terentius, poeta comicus. Carthaginensis iste puer captivus Romam bello tertio Punico ductus est. Fuit P. Terentius Varro. Hic quoque poeta sed Narbonae Sylla dictatore natus litteras Graecas didicit cum annum V ac XXX ageret. Fuit Varrus poeta, Octaviani Augusti familiaris, qui simul cum Tucca data sibi Virgilii poemata emendavit. Fuit M. Terentius Varro, de quo sumus hoc loco facturi verba.

Gerebatur in Iugurtham bellum cum hic Terentius nasceretur. Iuvenis autem magno sub Pompeio primum bello Mitridatico meruit. Legatum deinde ipsum Pompeius bello piratico habuit et cum inter legatos, qui numero IIII et XX erant, passim maris hostia cum parte classis custodienda divideret, eam Varroni huic partem dedit quae mare Adriaticum inter Delos, Graeciae insulam, et Siciliam custodiret. Se autem bello isto delendos ad piratas adeo strenuum ac prudentem exhibuit quod Pompeius victoria parta, cum de piratis triumpharet, hunc suum Varronem et corona donaret navali et laudibus tantis efferret quod particeps honoris, triumphi, victoriae videretur.

Morem nanque hunc a veteribus traditum incitandos ad animos Romana prudentia tenuit, quod imperator re bene gesta tribunal ascenderet, concionem advocaret, milites, uti operam navasset quisque, laudaret, virtutis quoque ad testimonium, uti esset facinoris qualitas, bene de re publica meritos corona donaret.

---

15. *Ex* Scylla *corr.* 24. *Pro* ostia.

Aurea quidem navalis erat corona, qua is donabatur qui navali pugna optime rem gessisset. Aurea item corona et muralis et castrensis erat. Sed muralem donabat imperator militi qui hostilis oppidi muros transgressus omnium primus esset. Castrensem vero qui hostium castra intrasset primus habebat. Qui autem rem publicam ingenti periculo liberasset, is corona quercina ex fronde facta (appellabant hanc civicam) donabatur. Obsidione vero liberati coronam gramineam (appellata haec obsidionalis erat) liberatori dabant. Imperator autem si re bene gesta urbem intraret ovans, coronam (ovalis appellabatur ista) in capite ex mirtheo factam habebat. At si triumphabat victis de hostibus, tum dono sibi datam a senatu coronam triumphalem gestabat. Ea primum ex lauro veterum more, postea vero ex auro facta moribus mutatis erat.

Sed nostrum revertamur ad Varronem. Is nanque civili bello, quod duce hinc Caesare, inde Pompeio et urbem et orbem cladibus multis involvit, partes Pompeianas ac rei publicae secutus est. Ipsum enim et amicicia vetus, quae sibi erga Pompeium erat, et quae honestissima videretur belli causa ut arma indueret ac sequeretur Pompeium induxit. Belli autem principio missus in Hispaniam cum Petreio et Afranio legatus ita provinciam est sortitus quod retinendam in fide Hispaniam ipse ulteriorem, collegae vero citeriorem haberent. Varro itaque passim quae ad bellum erant, arma, copias, classem, frumentum parat, praesidia disponit. Gades vero, quod eam insulam commodam ac veluti arcem trahendum ad bellum putet, vim maximam apparatus pecuniamque omnem ac ornamenta quae in Herculis fano essent confert. Pompeio autem Italia pulso Caesar in Hispaniam, quod legiones ibi validas magnasque clientelas Pompeius haberet, profectus est. Pergens autem ire per derisum ad suos inquit: « Imus ad exercitum sine duce, mox ad ducem sine exercitu revertemur. » Enimvero quos et in Hispania duces et in Epiro exercitus Pompeius haberet, omnes contemnebat Caesar. Mox quidem Afranium ac Petreium fudit dictoque parentem citeriorem Hispaniam habuit. Progrediens autem ulteriorem in Hispaniam, ne quid re-

---

16. inde *i. r.* 20. civilis *post* autem *sscr., postea eras.*

maneret belli, edictum praemittit ut omnes civitates certum ad diem Cordubam suos et magistratus et principes mittant. Nec mora; animis, ut fieri solet, ad victoriam inclinatis quaevis civitas paruit, nec paruit modo sed ultro quae habebat Pompeiana praesidia ac praefectos eiecit. Varroni quoque venienti portas clausit. Adde quod duarum legionum quas haberet Varro, una signis evulsis, ipso astante, ipso inspectante (hanc vernaculam appellabant) sese Hispalim ad Caesarem contulit. Varro autem de Caesare inimiciter, uti hostis de hoste solet, loquebatur primum; postea vero quam res adversas esse Pompeii sensit, amicissime de ipso loqui ac blande coepit. Ubi autem se desertum spemque nullam esse percepit, quam unam habebat legionem pecuniamque publicam ac frumenti et navium rationem Caesari cum fide assignat. Inde positis armis, ut vacaret litteris, in quam villam haberet Cumano in agro divertit. Postea vero cum bellum Caesar in Alexandria gereret, M. Antonius, qui Caesaris nomine Italiam gubernabat, vendidit sub hasta Varronis Cassinatem fundum, quod civili bello favisset Pompeio et homo adversarum partium haberetur.

Varro autem, quasi parvi pendens quae mala evenirent ac nescius calamitatis esset, sese doctrinis optimis ac philosophie dedit. Ea denique ratione vixit deinde, quod rebus etiam turbatissimis, cum omnes maxima in tempestate ac fluctu essent, ipse solus in portu esse ac vivere quietissime videretur. Quippe homo haudquaquam ad bella sed ad litteras et quietem natus, quicquid in eo fuit ocii, vitae, ingenii, id totum philosophiae et artibus bonis dedit.

Iunior autem studens Athenis praeceptorem in philosophia Antiochum habuerat, qui et Aristidis frater esset et Philonem philosophum illa memoria clarum ac excellentem audisset; postea vero quam ad litteras rediit, quacunque in doctrina quae virum peritum ac bonum efficeret, tantum operae, studii, curae adhibuit quod iudicio omnium qui togati sint ac docti id laudis, honoris, gloriae assequatur quod Romanorum omnium doctissimus videa-

---

5. (eie)cit *i. r.*; *erat* eijecit. 9. uti hostis *i. r.* 17. *Ex* venijt *corr.* 29. *Ex* Anthiocum *corr.*

tur. Ipsum Aristoteli ac Platoni adaequat Plutarchus. Laudat ipsum Aurelius Augustinus libro de Civitate Dei. Laudat Lactantius Firmianus, cum Sacris de Institutis scribit. Laudat Cicero scribens Academica verbis istis: « Nos » (quasi ad eum loquatur) inquit « nostra in urbe perigrinantes errantesque tanquam hospites tui libri quasi domum deduxerunt, ut possemus aliquando qui et ubi essemus agnoscere. Tu aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti. Plurimum quidem et poetis nostris omninoque Latinis et litteris luminis et verbis attulisti atque ipse varium et elegans omni fere numero poema fecisti philosophiamque multis locis inchoasti. » Haec Cicero. Omni denique in genere litterarum versatus est Varro. Mortem vero nonagenarius obiit; imperabat tunc Octavianus Augustus. Nec annis quidem vivacior quam studio et stillo fuit. Annum agebat octuagesimum atque, ut inquit ipse, vitae sarcinas colligebat, cum ad Fundanam uxorem Rusticarum Rerum libros scripsit. Eodem quidem in lectulo, ut Valerii Maximi verbis utar, et spiritus eius et operum egregiorum cursum extinxit. Enimvero tam multa legit quod tempus ad scribendum non fuisse videatur, tam multa scripsit quod ea legere vix possit quisquam. Haec de Varrone; nunc suum ad familiarem Ciceronem eamus.

---

1. Cf. Plut. *Rom.* 12. 5: ἄνδρα Ῥωμαίων ἐν ἱστορίᾳ βυβλιακώτατον. 2. Aug. *Civ. Dei* VI. 2. 2. Lact. *Inst.* I. 6. 3. Cic. *Acad. Post.* 9. 18. Varr. *R.R.* I. 1. 1. 19. Val. Max. VIII. 7. 3.

---

1. *Ex* Plutarcus *corr.* (*etiam in indice*). 4. Ac(ademica) *i. r.*; *erat* Achademica? 14. *Ex* inco(asti?) *statim corr.* 18. Rust(icarum) *i. r.*; *erat* res?

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae VIIII Explicit et Incipit X ad Polydorum Filium Feliciter

Pervenimus in eum locum, Polydore mi suavissime fili, qui M. Tullium Ciceronem, illum urbis Romae virum consularem auguremque ac Latinae eloquentiae principem, nobis ex ordine memorandum offert. Ingens quidem opus et mare, ut dici solet, magnum nec velis omnibus navigandum. Cogitabam mecum, equidem fateor, non dissimulo, nec procul fuit ut statuerem pretermittere ipsum, tum quod intelligerem deesse mihi etiam mediocrem, ne illam dixerim egregiam ac praeclaram, facultatem dicendi, quam et cuperem assequi potuisse et habere, quantum arbitror, oporteret qui explicare vitam Ciceronis uti rerum magnitudo et viri dignitas postularet apte digno cum ornatu, copia, gravitate vellet; tum quod dubitarem placeremne studiosis ac vererer supervacuum reputari si defatigarem me in ea presertim re memoranda quae haudquaquam ieiune sed delimate ac luculenter et nuper a Leonardo Aretino, viro eorum e numero qui hac nostra memoria sunt egregie docti et clari scriptores, et ante ipsum a pluribus peritis ac ornatissimis viris scripta litteris et Grecis et Latinis esset. Nempe ista mihi animo revolventi honestius videbatur ac erat fortasse tacere quam hoc isto tanto de viro ac oratore summo dicere quicquam quod dictum esse aut minus digne aut minus integre videretur. Sed contra cum adesset mihi persuasor ac stimulus Lazarus frater tuus, adessent amici etiam ac studiosi quidam qui ne pretermitterem omnes uno animo, una voce, uno consilio exhortarentur et suaderent, memineram quoque susceptam a me illam esse provinciam quae profiteatur se linguae Latinae scriptores illustres qui alibi sparsi essent hoc in concilio congregatos habere. Memineram iam esse a nobis poetas historicos, et, qui duo sunt Romanae sapientiae lumina, M. Cato-

nem superiorem et M. Terentium Varronem ex ordine absolutos. Me quoque id commovit quam maxime, quod existimarem ignavie potius quam modestiae tribui, si eum pretermitterem qui omnium qui praeclare aut scripserunt ulla aetate superiori aut in posterum scribent unquam apud Latinos, gravissimorum hominum sententia, iudicio, confessione sit magister summus et lumen. Illud etiam multum spei ac exhortamenti dedit, quod Latinam viderem linguam non rebus modo sed verbis etiam adeo copiosam et opulentam quod eandem rem dicere multi varie ac ornate possint. Accedit istuc, quod res Ciceronis permultae sunt ac infinitae. Tot nanque ac tanta Cicero noster et in foro in defendendis amicis et in curia in administranda re publica, illa tunc orbis imperatrice, et in ocio, cum versaretur in litteris ac scriberet libros, rebus cum prosperis tum adversis gessit ut omnium nemo affirmare queat se adeo integre omnia collegisse quod addi penitus nihil possit. Quippe res magna est Cicero. Illud autem non polliceor nec velim a me quisquam expectet ut, quaecunque hoc de viro possent dici, ea sim hoc loco dicturus. De Cicerone quidem superiores ornate potius quam copiose dixerunt. Quos enim quisque voluit, delegit flores eosdemque ornatissime sua pro facultate et arbitrio explicavit. Mihi autem sine iniuria sua placet adhibere hanc diligentiam et curam, ut tradita a me Ciceronis vita, si minus ornate, saltem copiosissime videatur.

At mihi quidem institutum ad iter nostrum ire pergenti venit in mentem solere audiri esse qui nominis Christiani hostem putent Ciceronem, quod Hieronymum, presbyterum eundemque doctissimum ac sanctum virum, audiant scribere pertractum se divinum ad tribunal caesumque flagellis, quod legendi eius studiosus esset, nec Christianus esse sed Ciceronianus praesidenti iudici videretur, neque vero ante dimissus sit quam iuramento promiserit futurum nunquam quod seculares libros haberet. Enimvero id scriptum sanctissimo a viro deterret multos, ex

---

26. Hieron. *Epist.* 22. 30.

---

18. De... ornate *i. r.*; *erat* Multa quidem ornate sunt a superioribus? 25. nominis Christiani *i. r.* 30. iudici *statim ex* vide(retur?) *corr.*

illis presertim qui aut sunt prorsus litteris vacui aut minus istis in doctrinis quae humanae ad vitae cultum et ornamentum spectant quam suo in genere eruditi. Contemnunt quidem atque vituperant facile Ciceronem, tum quod sint verae sententiae nescii, tum quod eius nunquam viderint libros sed qualescunque sint et quamquam nil aliud quam aut bene ornateque dicendi aut bene honesteque vivendi praecepta contineant, tamen errare metuentes quasi rem pestilentem et sacrilegam fugiant. Neque vero gratius nominari Ciceronem quam Plutonem, illum horridum animarum tortorem ac Herebi principem, audiunt, quod existiment admoneri divinitus Christianum genus ne gentilium libros ac nominatim qui sunt Ciceronis legamus quisquam. Nec quidem orta est nuper ista sed vetus divulgataque dudum ac firmissime credita apud multos opinio, quod haec, uti solent complura similia, dicta vulgo alii ab aliis audientes levissime credant, nec Ciceronem, uti est, artificem bene dicendi summumque oratorem ac Latinae eloquentiae fontem esse sed delirum e plebe quendam nugis et lenociniis plenum officinamque fabularum ac magistrum inanium rerum putent. Accidit enim multis ut multum cum metuant, ea metuant saepe quae metuenda non sint. Res tamen haudquaquam haec negligenda sed ratio eius habenda ne opinione inani aut hac aut illa fallamur.

Hieronymum igitur sequamur ipsum. Somnii nanque huius verus et interpres et auctor est ipse. Equidem ista de re, quoniam divina esse atque inspicere salutem animae videatur, pauca dicam eademque bona omnium cum venia atque, ut decet, timide ac reverenter dicam, nec quidem illa eo animo dicam ut invitum aut melius sentientem quemquam traham ad studia Ciceronis, sed ne studere virtuti qui sunt bonarum artium amatores vana opinione tardentur. Disputari haec possent argumentis multis, sed ipsius modo Hieronymi testimonio, iudicio, interpretatione utar, quod neque sacris in litteris doctior neque somnii sui interpres verior nec iudex gravior esse mea sententia quisquam possit. Quippe somniasse illa se tum Hieronymus ipse scribit cum relicto seculo ac vitae ratione mutata iuvenis extua-

---

4. tum quod *i. r.*; *erat* tum. 35. *Pro* aestuaret.

ret febre tanta quod spe omni salutis amissa qui aderant amicorum suo de funere cogitarent. Quanti autem factus deinde sospes hoc ipse somnium fecerit, quae sua interpretatio fuerit, hinc patet satis, quod eloquentia, quod litteris secularium, quod exemplis gentilium deinde nec per iuventutem modo sed omnem per aetatem gravisque sapientia ac princeps doctorum ecclesiae usus est. Rei huius testes sunt epistolae ac libri sui. Nam ita elaborati sunt omnes nec sentenciis modo referti sed verbis etiam exornati ut eos qui legant, si rerum maturitatem ac pondus considerant, profectos sane gravissimo a viro dicant; si verborum compositionem et dicendi artificium ac suavitatem gustant, delimatos eloquentissimo ab oratore ac Cicerone altero fateantur; si utrumque conspiciunt, scriptos optimo a Christiano eodemque sanctissimo ac divino ab homine, etiam si careant titulo, arbitrentur. Nempe Hieronymus mihi, quotiens sua lego, vir, uti fuit, sapientissimus, eloquentissimus, sanctissimus esse videtur. Quamquam enim studium eius ac vita omnis, uti presbyterum optimumque ac sanctum decebat virum, divinis in rebus collocata esset, diesque ac noctes sacris in litteris ageret, nunquam tamen ita recessit a Cicerone ac eloquentiae usu ut quicquam minus concinne diceret, nunquam ita posuit librorum secularium gentilium Ciceronis doctrinas et studia quod exinde, cum veniret occasio, non sumeret adiumenta. Illud mirabilius videri potest, quod illa in epistola quae est ab eo de virginitate servanda ad Eustochium, sanctae Paulae filiam, gravissime scripta, cum somnium hoc memoriter enarraret, multa eloquentia ad contemnendam eloquentiam usus est. Sibi enim minime placuit eos imitari qui rerum copia et gravitate contenti verborum dignitatem, elegantiam, ornamenta negligerent. Didicerat enim vir ipse bonarum artium studiosus hoc isto mirabili ac divino artificio et persuadenti vim omnem haberi et quae bonae res essent fieri meliores posse, si ornate ac composite traderentur. Enimvero sanctitatem eius non dicendi facultas, non Ciceronis libri, non

---

24. Hieron. *Epist.* 22.30.

---

7. testes *sscr.*

litterae gentilium minuerunt, non tractandas sacras ad litteras nocuerunt. Ruffino autem, Aquilegiensi presbytero, docto sane viro sed honoris eius ac nominis inimico, violatumque ab eo iuramentum per contumeliam increpanti respondit Hieronymus noster prophetarum e sententia somniis non credendum esse. Ista nanque de re scripsit uterque libros. Ille quidem accurate quae obiiceret isti collegit multa; hic vero diligentia grandi obiecta illius gravissime diluit. Atque illud ex Levitico constat dictum a domino filiis Israel: « Non observabitis somnia. » Saepe quidem numero Hieronymus in epistolis sed nominatim ad Magnum, oratorem urbis Romae, aperuit causas cur eloquentia, cur secularium litteris, cur gentilium exemplis totiens uteretur. Ipsum enim non latebat, quod in decreto Gratianus prudentissime memoravit, et in Levitico dici: « Primitias mellis, hoc est dulcedinem humanae eloquentiae, domino offeramus » et in Exodo haberi dominum iubere spoliare Aegiptios auro et argento, nosque inde moraliter instrui ut sapientiam pro auro, eloquentiam pro argento ipsis etiam a gentilibus capiamus.

Haberem hac in re adiutores egregios eosdem legis pontificiae ac divinae doctissimos interpretes et magistros. Nec deessent mihi qui doctores sunt excellentes et patres sancti, Aurelius Augustinus, Hieronymi familiaris, et quem Graeci dicunt esse parem Augustino, Basilius. Sed omnes consulto pretereo nec rationibus disputo, tum quod temporis multi esset adducere quicquid posset, tum quod satis mihi esse sola ipsius Hieronymi auctoritas et interpretatio videatur. Illud vere potest dici, neminem omnium audiri contemnere Ciceronem qui sane viderit scripta sua intellexeritque nomen eius eo summam ob eloquentiam pervenisse quod haudquaquam pro homine sed ipsa pro eloquentia capiatur; eloquentiam vero artium optimarum illam esse quae dicenda omnia exornet verbis efficiatque artificio suo ut regnare ac dominari audientium mentibus videatur; illum

---

4. Hieron. Rufin. I. 3. 8. Levit. 19. 26. 10. Hieron. *Epist.* 70. 2. 14. Levit. 2. 11, 12. 16. Ex. 3. 22.

---

6. Ista... accurate *i. r.* 7. hic... grandi *i. r.* 10. *Ex* Hieronimus *corr.* 14. *Ex* Primicias *corr.*

autem qui eloquens dici merito ac bono iure possit haudquaquam rhetorum praecepta modo sed omnes bonas artes, omnes doctrinas, omnium rerum cognitionem atque scientiam habere eundemque omnino virum bonum esse et sapientissimum Ciceronis e sententia oportere.

Sed iam tandem quis quantusque fuerit Cicero videamus. Duas sibi patrias, unam naturae, alteram civitatis esse cum scriberet de Legibus refert ipse. Romanus enim civis habitatione, honore, dignitate, verum sua suorumque antiqua stirpe ac maiorum origine Arpinas fuit. Oppidum in terra Italia montanum esse Arpinum ad LX milia passuum urbi vicinum constat. Id quondam gentis Volscae fuit, deinde Romanae dicionis factum, nunc fines hinc Appuliae inde Campaniae dirimit.

Hoc e municipio Tulliorum familia oriunda vetustatis testimonium ibi maiorum et sacra et vestigia habuit. Eam regio Volscorum e semine ortam eandemque Tulliam a Tullio, antiquissimo Volscorum rege, appellatam docti etiam scriptores tradunt. Ipsam vero dicunt casibus variis regno spoliatam opes simul ac splendorem nobilitatis regiae amisisse eandemque tandem equestrem ad ordinem devenisse. Illud constat, Volscos regem Tullium habuisse, bella cum Romanis gessisse. Quippe bellum Volscum cum Romae Tarquinius Superbus regnaret ortum non ante ducentos annos finitum est. Populi Inferum ad mare Volsci erant Romano agro vicini. Sed imperare cum aliis cuperent, ipsi bello victi atque Romanis tandem servire coacti sunt. Alteram Roma eandemque nobilem atque patriciam Tulliorum familiam habuit. Hanc simul et Servilios, Quintios, Geganios, Curatios diruta Alba Romanorum tertius rex, Tullus Hostilius, e principibus Albanis in patres legit. Audivi tamen qui neque Eusebio, qui huius sententiae antiquus est auctor, nec cuiquam assentiant qui maiores Ciceronis adeo usque nobili-

---

4. Cic. *Or.* 14. sqq.; *De Or.* I. 128. 8. Cic. *Leg.* II. 5. 30. Hieron. *Chron. Ol.* 168. 4.

---

1. haudquaquam rhet(orum) *i. r.*; *erat* omnes bonas////. 18. *Ex* Ipsum *corr.*

tet ut regio a semine natos scribant. Hac in re validum sibi esse argumentum putant, quod Cicero ipse, qui homo esset laudis, honoris, gloriae cupidus ac saepe genus suum calumniantibus responderet, nusquam sibi hanc regiam nobilitatem assumat. Nusquam enim amplius se quam aut veteri e familia Arpinatem aut equestri ex ordine Romanum vocat. Se quoque hominem novum ac principem familiae suae fatetur interdum. Propalam vero dissentit ab illis qui se a C. Tullio, qui patricio e genere post exactos reges anno decimo consul fuit, ducere originem affirmarent.

Age, Platonis est graviter ac vere dictum omnes reges ex servis, omnes servos ex regibus natos esse. Neque illud est minus verum, perraros audiri qui maiorum splendore clari litteras pertractarint, humili vero parente natos haberi permultos qui maximos ad gradus doctrinarum et sapientiae ascenderunt. Socrati enim (ne ab infimis ordiar), illi Atheniensi philosopho ac moralis vitae parenti, cuius sapientiae clarissimum nomen memoria sempiterna vivit, patrem marmorarium, matrem obstetricem fuisse constat. Demosthenes autem, orator ille summus, cuius eloquentia omnem Graeciam illustravit, patre gladiorum artifice natus est. Euripidis, poetae tragici, matrem olera vendidisse testes multi sunt. Quis Prothagorae pater? Quis Cleantis pater? Cognosci ex filiis uterque potest. Ambobus fortuna per adolescentiam adeo tenuis ac vilis fuit ut quaerendi victus causa Prothagoras dorso vectitaret onera, Cleantes vero aquam manu ad irrigandos ortos hauriret. Servitutem puer servivit Phedon, is ipse ad quem Platonis ille divinus liber de Animorum Immortalitate inscriptus extat. Sed quid Graecos evolvo cum Latinos habeamus? Patrem habuit Maro viatorem, Horatius mulionem. Plautus asini vices egit.

Nec pauci regium solium atque imperatoriam sellam nati patre infimi generis ascenderunt. Epaminunda quidem, cuius etsi

---

11. Apud Sen. *Ep. Mor.* 44. 4.

---

21. vendidisse *i. r.; erat* venijsse *sine dubio.* 24. *Ex* querendi *corr.*

virtus in bello gerendo apud Graecos clarissima fuerit, patre tamen est natus humili ac tenuissime primam aetatem duxit. Agatoclem vero regem e lenone factum Sicilia et vidit et habuit. Aristidem tenui familia ac inope parente natum virtus summos ad magistratus evexit. Nec Roma exemplis caret. Quem ipsa regum sextum habuit Servium Tullum, is natus serva ac servus fuit. Consulare imperium septies assecutus est C. Marius senior clarosque de hostibus victis triumphos egit, etsi lignarius ac lignario patre natus esset. Dyoclicianus et gente Dalmata et filius scribae fuit. Patrem habuit libertinum Pertinax, qui decimus nonus Romae post Iulium Caesarem imperavit. Argentarium fuisse patrem Octaviano quidam testati sunt. Neque vero natum se clarius quam familia ordinis equestris dixit.

Venirent in exemplum multi. Sed ne digrediamur longius, revertamur ad Ciceronem. Maiores igitur sui e municipio, ut dixi, Arpino oriundi veteri familiae cognomento sunt primum Tullii appellati. Id nomen tertia geminata littera scribendum Priscianus docet. Additum vero postea ut qui essent hac ista e familia Tulliorum etiam Cicerones cognomento altero appellentur. Huius rei causam alii aliam esse putant. Benvenutus Imolensis, grammaticus alioquin doctus ac memoria sua multae auctoritatis et famae, cum in Valerium Maximum scriberet nescio quo sed, quantum opinor, rudi certe ac vano auctore usus, Ciceronem Romana lingua solere cignum appellari, ortumque inde familiae huic cognomen, quod signum in scuto tres ferret cignos, dixit. Prisciano autem Ciceronem a faciei habitu appellatum placet. Assentit ei Leonardus Aretinus. Suo enim in Cicerone ortum esse hoc cognomen scribit, quod extrema in nasi parte eminens quicquam in figuram ciceris qui primus est hac e familia Cicero cognominatus haberet. Inde cognomen id additum ut ille suique liberi ac posteri omnes sint Cicerones simul et Tullii appellati. Id quoque testibus multis constat, Romanos hanc consuetudi-

---

12. Suet. *Aug.* 2. 18. Prisc. *Inst.* II. 23 (II, p. 58 K). 21. Hoc opus non editum est. 26. Prisc. *Inst.* II. 24 (II, p. 58 K). 27. Hoc opus non editum est.

---

2. duxi(t) *i. r.* 18. docet *i. r.*

nem observasse, ut non duobus modo sed tribus etiam ac quattuor cognominibus uterentur. Sed aliam Roma habuit familiam Ciceronum. Quarto enim et quinquagesimo post exactos reges anno C. Calvium Ciceronem fuisse tribunum plebis eundemque dixisse C. Romuleio diem, Romanae pater historiae, T. Livius, memorat. Caeterum nomen proprium Ciceroni nostro e nomine patris et avi Marcus fuit.

Avus quidem (ne superiores enumerem) M. Tullius Cicero appellatus est. Plurimum iste cum innata prudentia et gravitate vitae tum etiam litteris valuit tantusque homo inter homines Arpinates fuit ut in sententiam coeuntibus caeteris ipse adversaretur solus atque resisteret ne legem ferrent quae, etsi multitudini grata esset ac utilis videretur, esset tamen turpis et honestati publicae repugnaret. Hanc viri huius severam constantemque virtutem et fortitudinem animi M. Scaurus magnopere admiratus est. Omnis quidem ferendae legis huius contentio ad eum, quod esset Romanus civis et consul, delata erat. Auditum nanque ipsum stricta prehendit manu, prehensum audientibus cunctis laudat. Conversus nanque ad eum inquit: « Utinam, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa re publica nobiscum versari quam hoc in municipio voluisses. »

Filii autem huic duo fuerunt. Uni L. Tullio Ciceroni nomen. Hic re oratoria delectatus proficiscentem in Ciliciam M. Antonium, illum oratorem summum, ob familiaritatem quandam et benivolentiam secutus mortem extra patriam iuvenis obiit. Alter nostri Ciceronis pater fuit. Hic e patris vestigio, ut solet plerumque, M. Tullius Cicero appellatus est. Tres iste filios habuit. Natu maior noster Cicero erat. Secundum nomine Q. Ciceronem vocant. Tertio nomen L. Ciceroni fuit. Is per adolescentiam vita defunctus est. Quinto autem, qui natu secundus erat, longior vita fuit. Nomine mater Ciceronis nostri Elvia vocata est. Femina quippe apud municipes cum parentum tum mariti ac filiorum iure primaria.

---

6. Liv. III. 31. 5   19. Cic. *Leg.* III. 36.

---

7. *Ex* Ciceronis *corr.*   16. contentio ad *partim i. r., partim i. m.*

Natus est Cicero noster III Nonas Ianuarias Q. Caepione et Q. Serano consulibus paterna in villa, quae Arpinati in agro insulae in modum Fibreno flumine cingebatur. Vivebant tunc et pater et avus. Sed villam pater, quod esset veterum more parva, exedificavit, uti fuit postea, latiorem. Istuc enim obversabatur multum pater, tum quod remotus a coetu hominum litteris quietius inserviret, tum quod valitudine mala saepe captus eo loco quodam pro remedio utebatur. Nutrici autem quae Ciceronem nostrum infantulum educaret fantasma ingens ac supra humanam staturam apparuit. Vox illa ex re audita est in haec verba dicens: « Quem nutris, o nutrix, puerum, is Romae civis erit clarus et magno e periculo rem publicam liberabit.» Id a nutrice visum auditumque ac relatum ad suos omnibus risui primum ac ludibrio fuit nec ante creditum quam esse ita verum eventus rerum edocuit. Pater autem, ut aetas capere litteras potuit, summam in filiis erudiendis diligentiam habuit. Eos quidem veluti plantas sterili e municipio in quo natus ac educatus esset quasi uberrimum in agrum traduxit Romam, quod prudens mente perciperet spem nullam habendi honoris oppidanis esse, illos vero qui Romae habitarent cum liberalitate urbis tum virtute aliqua et prosperitate fortunae venire amplissimos ad honores et magistratus posse. Iam enim atque dudum ante cum Samnitum essent vires fractae civitatem Roma Arpinatibus dederat. Ciceronis igitur nostri pater curavit quam maxime ut litteras ac presertim, quae summo in honore essent, philosophiam ac eloquentiam docerentur. Nec pueris deerat ingenium docile. Noster autem Cicero et fratres et caeteros qui ad litteras tum perdiscendas mitterentur assiduitate studii, facilitate discendi, acuitate ingenii excellebat. Enimvero tantam presto indolem ingenii docilis ac spem futuri viri excellentis dedit ut qui pedagogi et litterarii ludi magistri essent dietim magis atque magis quodam quasi miraculo obstuperent; qui autem hoc audirent, viri etiam graves et docti, incitarentur ut quodam pro desiderio Ciceronem hunc istum et puerum qui tantopere laudaretur ire videre contenderent. Nempe apud aequales et maiores aetate pueros Cicero noster uti erat doctior ita etiam honoratior habebatur. Ultro enim sibi quasi digniori cedebant pueri. Adde quod ipsum vel

qui patricia erant gente nati maiorumque imagines multas et opes amplas habebant quadam pro eminentia et singulari honore medium inter se passim cum per vias incederent statuebant. Ob quam rem non evenit nunquam ut opinione nobilitatis inflati e parentibus quidam dedignarentur valde atque increparent filios, quod istum hunc municipem et Arpinatem puerum ipsi nobiles Romani atque patricii tantopere honorarent.

Exactis autem puerilibus annis atque illis perceptis litteris quas pueri apud grammaticos ad fundamenta digniorum artium erudiri solent, ex doctrinis optimis quae tum in usu hominum versarentur, primum ac valde re poetica delectatus est. Versus enim ut experiretur ingenium permultos fecit libellosque ioculares quosdam et amatorios edidit. Oratoriam deinde ad rem conversus se totum solutae orationi dedit, quod isto in genere studii et natura sibi propensior et perveniendi, quo cuperet, magnos ad honores via certior videretur. Romae quidem tunc qui oratores erant presertim egregii caeteros qui versarentur in litteris ac docti essent, sive philosophiam, sive ius civile, sive doctrinarum quamvis aliam pertractarent, honore, laude, premio anteibant. Meruit quoque bello Marsico adolescens sub L. Cornellio Sylla imperatore. Tum enim Marsi auctore P. Vectio Scatone in urbem se recipi, cum preces non valerent, armis et viribus nitebantur. Sed cito arma posuit Cicero cum tedio militaris rei, quae naturae suae adversa esset, tum odio Syllae, qui haudquaquam uti erat a senatu iussus rem publicam tueri sed usurpare ac dominari studeret.

Reversus itaque ad urbem Cicero ad quae amabat eloquentiae ac bonarum artium studia rediit. Hoc namque tempore dialecticae studuit, philosophiae studuit, iuri civili studuit. Auditor quidem in iure civili Q. Mutii Scevolae, in philosophia Philonis fuit. Clitarchi fuerat discipulus Philo. Nunc vero apud Graecos princeps Academiae reputatus Romam advenerat nobilissimosque e discipulis quosque Atheniensium iuvenis amatores adduxerat. Erat quidem inde Romam profectus metu imminentis belli, quod veniens e Pontho Archelaus, Mitridatis praefectus,

1. qui *sscr.*

maximo cum exercitu minaretur Graeciae Athenasque haud multo posteaquam abissent, vi cepisset. Cicero igitur quos potuit omnes qui essent Rome magistros audivit intactumque reliquit nihil quod eum summam ad eloquentiae cognitionem et culmen adduceret. Enimvero quamquam diversis in studiis se misceret et in amplectendis illis ponere multum curae et animi videretur, res tamen oratoria illa erat quae apud eum perseveranter ante omnia militaret. Eruditior autem factus ingenii experiendi causa quotidie declamitans commentabatur quicquam. Ea nanque declamandi ratio primum apud Graecos, quemadmodum caetera quae in percipiendis doctrinis habentur, et inventa et observata erat, ut hac exercitatione studentium acuerentur ingenia ac experiretur quisque apud aequales et privatos amicos fictis in causis quantus foret, si prodiret in forum et populo audiente causas veras publico in iudicio apud iudices ageret. Id Graece saepenumero, Latine perraro faciebat Cicero, tum quod Graeca lingua esse uberior ad ornamenta videretur consuetudinemque Latine similiter dicendi afferret, tum quod, si peccaret usquam, corrigi melius ab his qui adessent doctores Graeci posset. Amicis vero qui eum audirent civesque Romani et viri docti essent, supra caeteros M. Pisone et Q. Pompeio usus est. In forum autem haudquaquam temere causae agendae gratia verum ut audiret primum qui causas agerent docte oratores venit. Audivit enim P. Sulpicium saepe totumque illius dicendi genus (quotidie quidem iste concionabatur in tribunatu) cognovit.

His dum navaret operam Cicero, intestinum est bellum ducibus Mario et Sylla ortum. Tum quidem et intermissa iudicia et omnia perturbata, tum oratorum collegium adeo dissipatum ut qui esse in foro plures causasque maximas agere ac principari solerent, hi rebus turbatis in urbe rarissimi haberentur, quod vi pulsi aliqui exularent, nonnulli occisi essent, quidam domi laterent, alii alium belli ducem aut metu aut benivolentia sequerentur.

Bello autem sedato, quamquam propemodum eruditus esset ac doctus omnium iudicio videretur, audivit tamen Apollonium

24. iste *i. m. add.*

Molonem. Omnium iste qui aut Rhodi aut usquam in Graecia vel Asia dicendi arte florerent princeps et habebatur et erat. Romam vero legatus Rhodiorum Sylla iam dictatore petiturus premia venerat. Id autem honoris est et gratiae assecutus iste quod gentium exterarum omnium primus fuerit quem Graece dicentem sine interprete senatus audiret. Latinam enim ad propagandam linguam Romana institutum erat lege ne quis magistratus Romanus aut in urbe aut extra urbem ulla in provincia cuiquam alia lingua quam Latina dicenti responderet.

Denique veras agere causas in foro ad iudices Cicero primum coepit M. Tullio et Gn. Cornellio Dolobella consulibus. Quotenis vero tum esset Cicero tanta est peritos ac veteres inter scriptores contentio ut credi potius quis verius sentiat quam discerni certa ratione possit. Ciceronem quidem primum defendisse Quintium, annum vero postea defensum esse ab eo Rossium fatentur multi. Sed annos agere Ciceronem tres et XX, cum Rossium defendit, familiaris eius Cornellius Nepos scribit. Fenestella vero, historiarum scriptor, ac Quintilianus, oratoriae institutionis magister, Ciceronem annos tum agere VI ac XX malunt. Eusebius autem et cum eo A. Gellius defensum esse Quintium cum annos ageret Cicero VI ac XX, annum vero postea Rossium esse defensum scribunt. Ex his quoque sunt quidam ita locuti quod istam ad rem nusquam nominent Quintium, sed orasse primum pro Rossio Cicero videatur. Cicero autem neque quoto aetatis suae anno oravit primum dicit nec Quintium memorat. Se modo per adolescentiam defendisse Rossium et ipsa in oratione pro Rossio et in Bruto et secundo in libro de Officiis scribit. Quam vero pro Quintio ad Gallum Aquilium habemus orationem, «Quae res in civitate,» illam esse quam Cicero habuit primam negant aliqui hoc ducti argumento, quod in ea Cicero dicat: «Quod mihi consuevit in caeteris causis esse adiumento, id quoque hac in causa deficit.» Hinc enim Quintium aut bis defensum esse a Ci-

17. Nep. apud Gell. XV. 28 1. 17. Apud Gell. XV. 28. 4. 18. Quint. *Inst.* 12. 6. 4 19. Hieron. *Chron. Ol.* 175. 2. 20. Gell. XV. 28. 3. 26. Cic. *Rosc. Am.* 3. 27. Cic. *Brut.* 312. 27. Cic. *Off.* II. 51. 30. Cic. *Quinct.* 4.

11. *Pro* Quotennis. 16. multi *i. r.*

cerone aut non defensum ante omnes putant, quod ita praefatus sit, presertim illis ex verbis, ut oratio ipsa haudquaquam prima sed una post multas habita videatur.

Illud autem constat plane, quod dicendi munus aggressus Cicero multas deinde causas easdemque maximas ac quocunque in genere illustres egit. Quippe defendendum Rossium parricidii reum suscepit Cicero admodum iuvenis, tum ut prodiret aliquando in publicum experireturque apud iudices quantus esset in causis dicendis, tum ut illi ferret opem quem et innocentem esse et desertum ab omnibus metu dominantis Syllae videret. Morem hunc veteri instituto habebat Roma, ut qui essent dediti eloquentiae iuvenes ac oratores futuri, hi dare spem amplissimam viderentur, si quemquam aut reum ex potentibus accusarent aut defendendum contra potentes accusatum falso susciperent. Hanc causam iuvenis Cicero non iuveniliter egit. Adeo quidem eloquentia eius ac dicendi virtus enituit ut preter omnium spem (adde mirabilius) concordi omnium iudicum sententia et voluntate sit Rossius absolutus, ipse autem deinde patronus idoneus ad omnem causam quamvis gravem atque difficilem putaretur. Istam quidem ob rem amplissimas Cicero est apud omnes et laudes et gratias consecutus, tum quod illa in aetate iuvenili, illo in iudicio publico et capitali tantum in dicendo et facultatis et animi habuisset, tum quod e manibus Syllae, dictatoris atque tyranni, praestantissimum suo in genere virum eundemque innocentissimum exuisset. Confecto enim bello Mariano erant iudicia restituta, sed urbem vi, armis, dominatu oppressam Sylla tenebat. Rossius autem insignis erat histrio actorque comoediarum egregius ac ludicrae artis magister summus. Ipsum nanque eximiam ob virtutem donatum et isto a Sylla anulo aureo, quod erat tum nobile munus, et de publico mille denariis, quae divina dicebatur merces, testimonio Macrobii satis constat.

Cicero igitur post defensum Rossium multa cum laude in foro deinde versatus est. Nihil enim deesse videbatur ei quod studio et ingenio amplecti soleret quisquam qui ex illis esset qui eam spem darent ut futuri oratores summi essent. Natura modo sibi

---

31. Macrob. *Sat.* III. 14. 13. 35. Cic. *Brut.* 313.

neque paululum repugnabat, quod viribus corporis haud satis validus videretur. Ipsa nanque in iuventute summe corpus gracile et infirmum habebat. Collum autem procerum sibi ac tenue. Stomachus vero adeo debilis erat ut ni quaedam eademque paucula et levia cibaria nec prospere interdum satis admitteret. Quae ita erant medicorum consilio diffinita, quod, ni devitaret quae dicendo accidunt, laborem assiduum et magnam laterum contentionem, futurum presto timerent quod gravem in morbum ac vitae discrimen incideret. Proinde amici qui eum diligentius observabant et saluti consulebant suae hortabantur atque iubebant ne versaretur in foro malletque causas non agere quam eam vitam ducere quae ni aut perdiu esse infirma aut brevis posset. Ipse autem, ut solent qui sunt cupiditate honoris ac virtutis accensi et complectendam ad laudem constanti animo et maxima delectatione feruntur, subire potius omne vitae periculum quam deserere prope partam famam et gloriam statuit. Ducebatur enim quadam spe fieri posse quod saluti suae recte consuleret ac mederetur, si deinceps non, uti consuevisset, sine vocis remissione ac varietate ulla sed moderatione quadam adhibita diceret. Hanc quidem si diligentiam adhiberet, uti fuit, speravit fore quod in foro sine ullo vitae periculo versari et agere quas vellet causas posset. Haec nanque ista res, ut ipse et in Oratore, qui est ad Brutum, et in Bruto, qui est de oratoribus, memorat, adduxit eum in cogitationem atque consilium proficiscendi Roma, traiiciendi mare, peragrandi Asiam, Rhodium, Graeciam, quod esse ibi oratores audiret quibuscum si exerceret se, futurum putaret quod et poneret quicquid haberet superflui et domum peritior moderatiorque rediret.

Cum igitur Romae in foro multa esset cum laude biennium iam versatus, nomenque inter patronos celebre ac magnum haberet, ut quam nactus esset redundantiam et malae consuetudinis vitia expurgaret, urbe profectus navigavit Athenas. Hic philosophiam, cuius studium coleret et ab ineunte adolescentia in eum

---

22. Cic. *Or.* 146 23. Cic. *Brut.* 314 sqq.

---

20. sper(avit) *i. r.*; *erat* putavit. 22. ut *statim ex* sed *corr.*

usque diem assidue coluisset, audivit. Florebat tum Athenis Antiochus Ascalonites, philosophus tempestate illa omnium qui essent in Graecia clarissimus ac veteris Academiae nobilissimus princeps. Renovavit hoc sub magistro atque integrius assecutus est quae Romae degustaverat prius. Athenis quoque hoc isto tempore se apud Demetrium Syrum, veterem nec ignobilem dicendi magistrum, exercuit.

Inde post exactos sex menses discedens omnem Asiam peragravit et quos audivit usquam esse oratores claros adivit. Omnium principem memoria illa Menyppum Stratoniensem tota Asia reputabat. Exercebat se quoque libens cum eo Dyonisius Magnes. Aderat etiam Esculus Evidius et Adramitinus Xenocles. Illustres isti oratores erant et tota in Asia ante alios perflorebant.

Rhodum inde, quod hi, quamquam nominis fama essent egregii et in Asia cunctos excellerent, satis tamen melius cupienti non facerent, demigravit. Posidonium hic audivit in philosophia, oratoria vero in re purgandum se atque , ut dici solet, recoquendum Apollonio Moloni, quem audiverat Romae, dedit. Demorabatur Apollonius Rhodi et apud oratores laudabatur et excellebat summe, quod esset unus ipse qui veras causas et ageret egregie et scriberet delimate, vitia vero quae in quoquam essent, si darentur videnda, minutissime percribraret, in docendo autem caeteros anteiret. Hoc igitur magistro quantisper Cicero usus quam nimiam redundantiam et vitia in dicendo habere iuvenili quadam licentia et impunitate solebat studio huius ac diligentia posuit. Is nanque ipsum moderatiorem fecit ac veluti extra ripas defluentem adhibita lege quadam inhibuit. Rogatu eius declamavit Cicero idque fecit Graece. Sic enim Apollonio placuit, quod ipse ac caeteri qui ad eum audiendum studiose convenerant nescii Latini sermonis essent. Cicero itaque causam illis similem quae essent vere et in foro apud iudices agerentur, uti exigit ratio declamandi, sumpsit eamque ita egit ut qui aderant omnes alii alios intuentes primum taciti obstuperent, deinde certatim ita laudarent ipsum ut omnium quos audissent unquam oratorem eloquentissimum esse faterentur eundemque caeteris praeponen-

3. *Ex* Achademiae *corr.* 30. *Ex* Latine *corr.* 31. et... iu(dices) *i. r.*

dum sine dubio iudicarent. Omnium vero unus Apollonius ipse, cuius et precibus Cicero declamasset et audire iudicium alii expectarent, quod esset dicendi magister summus ac princeps, perdiu cogitabundo mestoque vultu ac defixis in terram oculis obmutebat. Denique admirantibus cunctis quidnam esset rei, quod neque dum causam Cicero ageret neque postea cum perorasset signum ullum leticiae ostendisset sed terram intuens quasi attonitus non loqueretur quicquam, tandem ac vehementi quodam cum gemitu prorupit in haec verba: « Equidem te, o Cicero, et laudo et admiror summe. Sed mecum cogitans et dolens diutius fortasse quam cuperes silui. Loqui enim non potui, quod meminerim omnem laudem, omnem honorem, omnem gloriam et doctrinarum quae litteris continentur et disciplinae | rei publicae gubernandae et belli in hostes gerendi apud Graecos esse solere, Romanos vero cum virtute tum felicitate sua ita sibi omnia vendicasse ut nihil Graeciae relictum esse nisi sola eloquentia videretur. Nunc autem percipio, ac certe percipio, illam etiam quae ad laudem una supererat tu nobis aufers tecumque ipsam hinc Romam defers. »

Perfectis itaque studiis Cicero plenus magna spe honoris et in foro et in re publica assequendi Romam ut rediret Rhodo profectus est. Veniens autem forte appullit Delphos. Boeciae civitas erat ista. Apollinis erat inclitum ibi omnium maxime quae in terris essent ac responsa darent oraculum. Cura tum incessit animum Ciceronis sciscitandi, ut solebat gentilitas, quaenam esset via quae ad honores ipsum facilius et gloriam duceret. Ad ea vox infimo e specu quae responderet audita est, futurum ut consequeretur quae cuperet facile, si non multitudinis opinione sed natura sua duce viveret. Romam denique biennio posteaquam discessisset regressus est. Causas tum in foro complures easdemque nobiles et magnas egit. Mortuus interea Sylla erat, civitateque libera res publica per senatum et populum regebatur. Patroni autem qui versarentur in foro et agerent causas tum erant multi. Sed ante omnes qui essent laude ac imitatione digni Cotta

---

9. Plut. *Cic.* 4. 3.

---

2. audire *ex* iudicium *statim corr.* 3. dicen(di) *i. r.*

et Q. Hortensius excellebant. Aetate maior Cotta erat, dicendi vero quodam ardore ac aetate Cicero propior Hortensio videbatur. Se quidem cum utroque, verum quadam emulatione gloriae saepius cum Hortensio exercebat. Quippe ascendit presto, nec gradibus, ut solerent alii, enumeratis ascendit, sed quasi momento quodam ita summum ad fastigium evolavit ut longe relictis cunctis ipse in causis dicendis princeps omnium videretur.

Homo erat Cicero cum ex Asia rediit non qui soleret prius sed longe doctior exercitatiorque ac fere de integro renovatus. Sibi enim vox, non uti prius aspera, non continua sine remissione et varietate ulla, sed castigata dulcisque ac ornata erat, sibi laterum suppetebant vires, sibi corporis habitus haudquaquam gracilis sed mediocris erat. Illud modo sibi deesse ad integritatem ex omnibus videbatur, quod in causis agendis, quemadmodum de Demosthene cum esset iuvenis memorari solet, corporis gestus idoneos satis ex desiderio non haberet. Hac in re corrigendum se ac emendandum dedit Esopo (tragoediarum erat hic actor egregius) ac Sex. Rossio, quem, ut dixi, accusatum parricidii defendisset. Horum nanque doctrina et diligentia id assecutus est brevi, ut, quemadmodum caetera quae oratori in agenda causa pertinerent, ita etiam motus corporis ac gestus omnes ratione quadam adhibita ad omnia que pronunciaret accomodatos haberet. Stomachi vero cruditatem, qua saepenumero torquebatur, ea vitae moderatione castigavit ut quotidie certis horarum spaciis ambularet. Passus enim quotquot faceret ex ordine numerabat. Cibum vero in die raro amplius quam semel nec ante solis occasum, ni urgeret occasio, assumebat. Hac quidem ista vivendi moderata est ratione factum ut qui debilis esse vitio naturae soleret, is fortis esset et quos vellet dicendo labores ferre etiam magnos posset.

Uxorem ampla cum dote istos per dies Terentiam duxit, quae primum ac perdiu sui studiosa, postremo autem contumax ac proterva fuit. Principio quidem adeo usque amavit eum ut sibi, dum aut meditaretur aut scriberet, candelam accensam manu teneret.

---

28. est ra(tione) *i. r.*

Magistratus autem obire, etsi pater et qui amici erant ipsum ut peteret saepius hortarentur ac stimularent, natura quoque sua sponte honores appeteret, distulit tamen aliquamdiu. Ipsum enim datum sibi, ut dixi, Apollinis responsum a petitione magistratus averterat et quoniam perseverantius quam cuperent aliqui recusaret petere, quidam mentis eius nescii vecordem ipsum ac timidum, aliqui Graeculum, nonnulli scolasticum per derisum ac ludibrium appellabant. Tandem vero patris et amicorum persuasione victus ac prope coactus petere magistratus ac degustare in re publica honores coepit. Revoluto itaque iam post reditum anno quaestor Siciliae factus est. Annuum erat id munus et pecuniam publicam ministrabat.

Siciliam vero insulam esse modico freto interfluente propinquam Italiae ac prope continentem constat. Adeo enim est Calabriae proxima ut gallorum cantus utrinque vicinis e litoribus audiantur. Quippe insula haec trianguli in modum sita unum singulo in angulo montem habet, unde ortum apud veteres ut ipsam nomine Trinacriam appellarent. Montes vero sunt Pachinus, Lilibeus, Pelorus nomine appellati. Quae autem facies meridiem prospicit, ea Pachino a promuntorio in Lilibeum tendens Africae ad milia passuum CXXVII proxima est. Africae quidem et, quae Punici imperii caput fuit, Carthagini opposita est. Latus id fere totum importuosum. Civitates vero maritimas Camerinam, Heracleam, Sillonuntum, Agrigentum habet. Facies vero a Lilibeo in Pelorum vergens mari Infero ad occasum abluitur. Civitates inclitae ibi Panormum, Drepanum et, quae ipso a promuntorio nomen accepit, Lilibeum sitae. Quae autem facies in Graeciam ad orientem vergit, ea Superum habet mare et Pachino a monte in Pelorum tendens civitates Cathaniam, Tauromenum, Syracusas et, quae septentrionem prospicit et Calabriae vicina est, Messanam habet.

Missi nanque Roma praetor unus et quaestores duo omnem Siciliam gubernabant. Praeerat omnibus qui praetor erat. Quaestores vero ita sortiebantur provinciam ut alter Lilibeum et quae versus Africam sunt loca teneret, alter Syracusas et quae Italiam

---

29. *Ex* Siracusas, *ut etiam infra, corr.* 35. Italiam *i. r.*

loca prospiciunt gubernaret. Quo erant nomen adepti ut Lilibitanum alterum, Syracusanum alterum appellarent. Praetor autem qui ius insulae diceret tunc Sex. Peduceus erat. Cicero vero Lilibitanus quaestor fuit et quae pertinerent ad eum omnia summa diligentia, fide, iusticia ministravit. Frumenti preterea vim tantam ad urbem misit ut laborantem populum Romanum penuria rei frumentariae sublevaret. Archimedis vero sepulchrum, quod qui essent provinciales oriundi senesque ac Syracusani et insulae principes ubinam esset scire negligerent nec usquam esse putarent, data opera investigans Syracusis ad portas Sagragianas invenit. Erat enim uti complura alia sepulchra dumis multis ac vepribus circumseptum. Intromissis nanque qui locum falce purgarent antiquatam vetustate excellentis viri memoriam hac sua investigatione et laudibus renovavit. Is fuit Archimedes qui caeli siderumque spectator ac bellicae machinae commentator eximius bello secundo Punico saepe atque perdiu vim Romanorum, cum obsiderent Syracusas, illusit. Capta vero urbe incognitus discurrente a milite occisus est. Denique Ciceronis erga Romanos, erga provinciales, erga socios, erga omnes qui aut mercaturam aut negocium ullum in ea insula privatum publicumve obirent mansuetudo, iusticia, liberalitas fuit tanta ut mirum in modum et laudaretur et amaretur a cunctis, exacto autem quaesturae anno, honores sibi novi atque insoliti et private et publice pararentur. Ipsum enim cum excessit provincia magni hominum conventus, quod prius inauditum esset, nec uno e municipio sed tota ex insula honoris ac benivolentiae causa, quasi communem omnium parentem, sunt ad navem usque secuti.

Sicilia igitur decedens Romam plenus maxima spe redibat, quod existimaret multum se famae, laudis, gratiae apud senatum populumque Romanum assecutum, tum bene ob gestam quaesturam erga omnes qui apud eum quicquam negocii habuissent, tum magnum ac memorabile semper ob beneficium quod urbem ingenti penuria liberasset. Enimvero secum quae fecerat mente considerans arbitrabatur ac sine dubio sperabat fore ut Romae cum esset, preter summas laudes et gratias ultro etiam sibi quos

---

28. Sicilia ig(itur) *i. r.*; *ex* Provinciam *statim corr.*

vellet magistratus ac maiores quam peteret magistratus honoresque deferrent. Sed nihil evenit e sententia. Pergens nanque ad urbem ire forte Puteolos venit. Descendit navi, tum ut navigio fessum se recrearet paulum, tum ut videret si quis amicorum istuc forte ad balnea convenisset. Balnea quidem sunt illa ad quae hominum coetus non vicinis e locis modo sed ipsa ex urbe Roma ac omni pene Italia cum lavandi tum sanandi causa frequentes eunt. Qui enim Romani adessent cives omnes sibi venturos obviam seque fronte comi, multo amplexu, magna gratia excepturos, veluti quibus reditus eius, tum ob longam absentiam, tum ob quas dixi causas gratissimus esset, amplissima spe putabat. Sed quam conceperat spem, eam extemplo vanam esse percepit. Haec nanque ad balnea cum dimissa nave diverteret, quosdam forte qui Romani essent cives starentque in circulo ac simul, ut fit, per ocium loquerentur, e longinquo vidit. Eorum nemo ut venienti obvius fieret pedem movit. Propius autem ut accessit, quasi Roma veniret, interogatur ab uno sitne quicquam Rome novi, qua die sit urbe profectus. Tum secum ipse tacitus vehementer admirari primum, deinde etiam atque etiam stomachari coepit. Ad illum vero qui interogasset se haudquamquam Roma venire sed provincia e sua respondit. Tum e turba alius, quasi certior esset unde veniret, « Venit hercle ex Africa, » inquit. « Imo vero ex Sicilia, » Cicero ait. Tum alius: « Nescisne tu, » inquit ad socium, « quod ex Sicilia redit? Nam ibi quaestor fuit. » Denique se ipsum increpans Cicero, quod vanam spem animo concepisset, stomachari desiit atque indignationem in risum ac iocum vertit seque fecit ex iis unum qui per solacium ad balnea convenissent. Neque vero id sibi profuit minus quam si gratulabundi omnes, uti mente conceperat ac futurum speraverat, sibi obviam accurrissent. Spem quidem suam vanam esse inanemque cognovit, quod e mentibus hominum evaneret illorum nomen atque memoria qui abessent; proinde si favorem et benivolentiam civium, si laudem et famam, si honores assequi cuperet, oportere curare non abesse sed vivere in oculis civium, ut quae bene ageret, ea

---

5. illa *sscr.* 9. multo *statim ex* ma(gua?) *corr.* 24. es *ante* quod *leviter exp. O hab.* V.

viderent potius quam audirent. Itaque permanere in urbe magistratusque deinceps haudquaquam externos nec provinciales sed urbanos petere atque obire constituit.

Romam autem post quaesturam ad causas e more agendas in foro, quod esset is peculiaris ac proprius sibi ludus, reversus est. Tum vero secum reputans fore pulchrum si, quemadmodum fabri quae haberent instrumentorum vim et nomina scirent, ita cognosceret ipse civium ac rerum nomina quibus saepenumero uteretur, tantum in ea re percipienda temporis, studii, curae dedit quod singulorum prope civium nomina, mores, familias, clientelas, villas, facultates, quae aut in urbe aut extra urbem in terra Italia usquam essent, noticia quadam et memoria contineret. Historiam quoque tantopere didicit ut nemo esse videretur qui, ubi Romanis de rebus aut gestis ullis quicquam in foro aut usquam dicendum esset, plenius quacunque de re loqui posset. His rebus adiuncta erat quaedam erga omnes humanitas atque modestia. Ita enim versabatur in foro ut accusaret neminem, quos posset accusatos defenderet, patrocinium venditaret nulli, adesset favens cuique petenti gratis, domi ianua pateret cunctis, clausa nulli esset, libere ipsum adire volens quisque posset. Hac nanque lege vitae, quae comis erga omnes liberalisque ac benigna esset, sibi vivendum esse constituit, quod, uti evenit, ita futurum existimaret, ut qui Arpino e municipio Romam venisset novusque diceretur ac esset homo hac vivendi ratione presto ad populi Romani et principum cognitionem benivolentiamque veniret. Nec quidem secus quam speraret implevit eventus. Conspicuum nanque ipsum ac celebrem cito et quae sibi, ut dixi, constituta erat vivendi ratio et quae in eo matura esse admirabilisque ac florere omnium iudicio videretur eloquentia fecit, breviterque ad quam affectabat populi Romani ac principum cognitionem familiaritemque perduxit. Tanta enim adeuntium ipsum erat quotidie multitudo ut dici vere istud possit, quod non Crassum illum divitem ob immensas opes, non Pompeium Magnum ob clara gesta atque triumphos, non templa ob religionem ac rem di-

4. *Ex* Romae *corr.* O Romae H Rome V. 9. re *om.* O *sscr.* O[1] re percipienda *eras. et de novo scripsit* O[1].

vinam frequentiores adirent. Quippe illo ascendit tandem Ciceronis nomen, laus, fama quod in foro, in curia, in urbe, in provinciis apud omnes excelleret. Tantum enim et ingenio et virtute sua est Cicero et honoris et gloriae assecutus quod ea in urbe quae magnis clarissimisque civibus plena esset non largitione, non maiorum claritate, ut alii multi, sed virtute, sapientia, humanitate sua cunctis suffragiis quos peteret magistratus et urbanos et provinciales etiam magnos ac summos haberet. Adde quod ea in re competitores etiam nobilissimos atque patricios superaret. Neque vero evenit nunquam quod civitas ipsa quae sola imperitaret orbi, cum trepidaret interdum ob civium sceleratas factiones atque discordias, ad eum unum, ut rem publicam conservaret, veluti constans ac fidele praesidium, recursum haberet eiusque opem et consilium imploraret.

Sed de his postea cum locus erit. Quinquennium autem post quaesturam, cum interim esset in foro amplissima cum laude versatus nomenque inter patronos celebre ac magnum haberet, aedilis creatus est. Consules tum Gn. Pompeius primum et M. Crassus erant. His diebus accusavit C. Verrem, neque vero id sponte aut malivolentia ulla sed amore ac precibus Siculorum victus fecit. Statuerat enim, ut dixi, accusare neminem, neque illum in diem susceperat causam ullam unde accusare quempiam oporteret, quod sordidum esse accusandi munus et virum bonum non decere cognosceret. Ipsum vero, ut servatum ab eo per tot annos morem consiliumque mutaret ac Verrem accusaret, traxit gravis casus solicitaque ac honesta petitio Siculorum. Praetor nanque C. Verres triennium in Sicilia fuerat eamque insulam ita tenuerat ut omissum ab eo videretur nihil quod ullo pessimo ac scelerato a praetore in provinciales fieri superbe, crudeliter, avare posset. Proinde Siculorum legati, cum Metelli successoris adventu ille provincia demigrasset, ipsum secuti Romam advenerant et acerbissima lamentatione conquaesti ipsum ante omnia repetundarum postulabant. Ciceronem autem, qui eam insulam, ut dixi, Lilibitanus quaestor annum singulari abstinentia, humanitate, ius-

---

3. apud *i. r.* 7. sua *sscr.* 13. opem e(t) *i. r.*; *ex* consilium *statim corr.*

ticia tenuerat, multiplicatis precibus stimulabant ne se oppressos, inultos, desertos hoc tempore et hac in causa tam acerba et iustissima pateretur memorabantque ab eo repetitum saepe ac saepe, cum abiret provincia, verbum, uterentur opera eius libere et animo bono, si quando Romae negocii quid haberent. Itaque nunc ipsum uti patronum amicumque ac patrem provincie se adire ac exorare iussos dicebant ut antiquis bonisque et suis et populi Romani amicis in accusando Verre, homine scelerato, patrocinium et opem ferret.

Causam igitur contra Verrem suscepit Cicero, quod existimaret hinc turpe videri ac fore, si petentibus amicis ac honesta petentibus auxilium, presertim contra Verrem, hominem sceleratum ac improbum, denegaret, inde manifesto perciperet reum facile absolvi posse, si legati suapte modo ingenio et industria sine oratoris eiusdemque docti ac boni oratoris patrocinio accusarent, quod Verres homo dives ac pecuniosus esset didicissetque iudicia corrumpi precibus et largitione posse ac faventes sibi amicos complures sed nominatim Q. Metellum, tum forte praetorem urbis, et, qui esset orator ac defensor insignis, Q. Hortensium, consulem designatum, haberet. Accusandi igitur causa suscepta primum de accusatore constituendo contra Caecilium dixit, quod is particeps criminis esse nec accusator integrae fidei videretur, deinde conversus in C. Verrem accusationem ita disposuit ut, quemadmodum bella gerentibus evenire in pugna solet, ita hac ista in causa primum ad iactum telli hostes animis fractis effugerent. Hortensius quidem, in quo reposita spes omnis Verris defendendi erat, quod esset vir egregius princepsque in re oratoria videretur, causam extemplo deseruit stupefactus atrocitate criminum quae a Cicerone erant in C. Verrem hac prima in actione quasi prima in acie constituta. Verres quoque adeo perterritus est quod nulla sententia expectata nullaque defensione facta ultro in exilium abiit.

30. Ps. Ascon. *Verr.* I. 1, Arg. (p. 126 Or.).

7. a(c exorare) *i. r.*; *erat* u(t?). 10. *Ex* succepit *corr.* O succepit V. 21. (constituend)o *i. r.*

Ciceroni autem opus non fuit hac in causa progredi amplius. Quae vero in Verrinis de Praetura Urbana, de Iudiciis, de Re Frumentaria, de Signis, de Suppliciis inscripta extant, ea minime dicta ab eo sed ficta esse auctores mihi ut affirmem et Asconius et Plinius haudquaquam obscuri sunt. Sic enim placuit Ciceroni, ne deesset quicquam quod illa in accusatione dicendum esse ad integritatem oratoria ex arte putaret. Enimvero cum locos et rationem defendendi rei quocunque in genere copiose ac saepe et utraque in arte et multis in orationibus explicasset, existimavit fore percommodum studiosis, si istis in libris qui in accusatione versantur et sunt in C. Verrem inscripti omnem vim oratoriam in accusando reo constitutam expressamque monstraret.

Aedilitatis autem magistratum ea gravitate, consilio, moderatione gessit quod neque exaustum aerarium largitione nimia neque diminutus aedilitatis splendor avaricia videretur. Ludos quidem aedilis fecit trinos modumque in faciendis illis talem adhibuit quod aedilitas sua bonis a civibus laudaretur grataque populo Romano ac posteritati exemplum esset.

Defunctus vero aedilitate ad causas e more dicendas rediit atque in foro annos quattuor versatus est. Urbanum deinde praetorem ipsum populus Romanus M. Lepido et L. Vulcatio consulibus incredibili consensu et summa omnium voluntate creavit. Multum enim favoris ac benivolentiae apud omnes iam adeptus erat, tum ob bene modesteque gestos quos habuerat magistratus, tum quod liberalis esset atque humanus erga omnes. Causas vero in foro tanta cum ratione, assiduitate, arte, industria ageret ut, sive de civitatis moribus aut veterum exemplis, sive de maiorum legibus aut iure civili, sive de virtutibus aut vitiis quae a philosophia traduntur, sive ulla de re quae in doctrinis et hominum cognitione versantur loqui exigeret causa, nemo esset omnium atque illorum etiam ipsorum qui causas agerent et in foro esse patroni excellentes ac oratorum principes viderentur qui iure ullo sibi adaequari posset.

---

4. Ps. Ascon. *Verr.* II. 1, Arg. (p. 154 Or.). 5. Plin. *Ep.* I. 20. 10.

---

2. Re *i. r.* 8. rei *i. r.* 14. *Ex* aerrarium *corr.*

Erat quidem nemo qui facilius iudicum mentes et a severitate ad hilaritatem et a risu ad gravitatem adduceret; nemo qui citius vel ab ira ad commiserationem et lacrimas vel a benivolentia ad iram et odium incitaret; nemo qui artificiosius peroraret; nemo qui politius loqueretur. Adde quod reum defendens crimen fateretur interdum idque mirabili quadam arte mox ita in adversarios retorqueret ut qui se victores reo crimen confitente putarent deiectos e toto causae statu victosque viderent. Tanta enim in eo florebat eloquentia tantaque vis dicendi erat ut audientium mentes quocunque vellet impelleret ac regnare in foro omnium sententia videretur.

Praetor autem factus egit ad populum ac persuasit et bellum esse Mithridati inferendum et bello imperatorem Pompeium praeficiendum. Actionum eius quae ad rem publicam attinerent haec prima fuit. Nihil enim ad populum, nihil ad senatum egerat prius. Causas modo illum in diem in foro ad iudices dixerat. Actionis huius extat oratio, quam docti de Lege Manilia, quidam pro Pompeio vocant. Praetoris vero munus ea cum diligentia ac legum observantia tenuit ut re nulla contra officium flecteretur.

Consulatus autem petendi post praeturam et animus et tempus venit. Itaque ut mos patrius exigebat nec per leges fieri vetabatur, qui ei suffragarentur hac in petitione comparare longe antequam peteret studia amicorum coepit. Horum autem e numero Catilinam, quem civem bonum esse putaret futurumque competitorem esse cognosceret, ut ei faveret devincere beneficio aliquo statuit. Coniurationis nondum mentio, nondum suspicio ulla orta. Hunc igitur, ut amicum propiciumque haberet, Cicero ultro defendere cogitavit. Praetor nanque in Africa fuerat Catilina et reversus L. Cotta et L. Torquato consulibus accusatus erat. Ipsum repetundarum accusaverat P. Clodius adolescens. Annum hoc antequam Cicero peteret consulatum fuit. Defensum illum esse a Cicerone indubitate Fenestela scribit. Asconius vero Pedianus, egregius scriptorum Ciceronis interpres, hac in re du-

32. Apud Ascon. *Tog. Cand.* (p. 85 Or.). 32. Ibid

13. *Ex* Mitridati *corr.* (*etiam in indice*).

bius non affirmat. Cicero autem ita locutus est ut cognoscere magis quid cogitarit facere quam quid fecerit clare possis. Epistola eius ad familiarem suum et affinem Pomponium Atticum ad propositum scripta his verbis extat: « Hoc tempore » inquit « Catilinam, competitorem nostrum, defendere cogitamus. Iudices habemus quos volumus summa accusatoris voluntate. Spero, si absolutus erit, coniunctiorem illum nobis fore in ratione petitionis. » Illud constat testimonio C. Sallustii Crispi, qui coniurationis gesta descripsit, Catilinam repetundarum reum prohibitum petere consulatum, quod intra legitimos dies profiteri nequisset. Patrem Cicero quo anno petiit consulatum, eodem, ut tradit Pedianus, amisit. Competitores erant imprimis patricii duo, P. Sulpitius Galba et, quem accusatum nominavi, L. Sergius Catilina; duo item nobiles, C. Antonius, M. Antonii oratoris filius, et L. Cassius Longinus; duo quoque plebei, Q. Cornificius et C. Licinius, qui etsi imaginibus et claritate maiorum esse non adaequandi superioribus viderentur, nati tamen ita erant quod minime primi essent qui et honores et magistratus ex suis familiis habuissent. Solus equestri loco natus et homo novus Cicero noster erat, sed omnium preter L. Catilinam et C. Antonium quisque ultro Ciceroni cessit. Duo modo isti pertinaciter obsistere ne crearetur consul quantis possent consiliis ac viribus conati sunt. Aderat ipsis et consilio et auxilio favens M. Crassus Dives; aderat C. Iulius Caesar, qui postea rem publicam usurpavit; aderat omnis fere nobilitas ac patricius ordo. Nec tamen quisquam erat qui eum consulatu dignum esse negaret. Sed pars Antonii aut Catilinae gratia, pars Ciceronis invidia movebantur, quod dignitatem eius tantopere crescere ut fieret consul qui homo esset novus pacto nullo ferendum esse putarent.

Novos tum Roma homines appellabat qui, uti erat Cicero, e municipio oriundi ad urbem primi e sua familia advenissent. Hoc enim a maioribus institutum tenebat tunc civitas illa, ut venientes ad urbem municipes benigne susciperet eosdemque, si

2. Cic. *Att.* I. 2 1. 8. Sall. *Cat.* 18. 3. 11. Ascon. *Tog. Cand.*, Arg. (p. 82 Or.).

16. esse *sscr.*

modo aut militari aut togata virtute aliqua praediti esse et digni viderentur, ad honores et magistratus, uti essent Romani antiqua stirpe cives, admitteret. Hinc enim si repetimus vetera, Claudii, Catones, Manilii; si nova, Pompeii, Marii, Didii, Caelii suis e municipiis venientes primum homines novi appellati sunt, deinde vero claras in urbe familias habuerunt. Populo autem Romano vetus iam quaesita potestas erat seu de plebi seu de patribus quos vellet consules faciendi, sed patres quam maxime prohibere nitebantur studebantque omni arte ut patricii modo consulatum haberent, quod inquinari imperium consulare putarent, si consules aut e plebe aut equestri ex ordine quemquam esse viderent. Nec raro haec contentio comitiis consularibus orta seditiones easdemque maximas inter patres et populum excitavit.

Ciceronem itaque repellere ac prohibere ne consul fieret non Antonius et Catilina modo sed qui eis favebant, Crassus Caesarque ac omnis prope nobilitas et patricius ordo, summo studio nitebantur. Latam quoque a Calfurnio legem quae crimen ambitus coherceret audacissime et Antonius et Catilina spernebat. Quae tanta eorum audacia displicebat quam maxime patribus ac civibus bonis, eandemque inhibere aucta legis poena cogitabant. Sed Catilinae gratia intercedens Q. Mutius Hortensius, tum forte tribunus plebis, senatum de poena augenda legem ferre prohibuit. Moleste id tulit senatus, quod exemplo turpissimum esse videret magistratus qui virtuti deberentur ac dari solerent, eos contra leges et instituta maiorum per superbiam et largitionem haberi. Cicero autem candida in toga, qua magistratuum competitores demonstrandam ad innocentiam utebantur, in senatu paulum ante comitiorum diem contra Antonium et Catilinam mordacissime invectus est. Nihil enim tacuit quod aut in urbe aut in provinciis usquam flagiciose ab eis factum esset et dici vere ipsorum ad contumeliam, ignominiam, vituperationem posset. Ciceroni quoque responderunt illi sed nihil preter novitatem generis quod obicerent habuerunt. Quae tamen sunt ab eis dicta, ea quidam Ciceronis ad infamiam et odium collegerunt.

---

34. *Post* collegerunt, Acriter quidem clam propalamque utrinque certatum. Sed Ciceronem honoris amor, illos autem ubique regnans invidia et dominandi studium accendebat *statim del. et* Va-cat *sscr.*

Magistratus enim Roma dum fuit libera hoc modo dedit. In senatum quidem qui erant competitores veniebant candida veste amicti. Qui vero ex ordine citatus erat (citabantur nanque singuli), is vitam suam et quam ob rem dignum se diceret explicabat. Testes quoque virtutis suae quos poterat presertim imperatorem, si usquam aut miles aut tribunus aut quaestor aut legatus fuisset, nominabat. Competitores vero ut a petitione deiceret, si erat unde aut ex aetate aut vitae turpitudine aliqua, arguebat, obiecta item sibi, si poterat, diluebat. Citati deinde qui erant testes quae poterant affirmabant. Audiebatur in senatu quisque summo cum silentio et quadam gravitate censoria. Comitiis autem centuriatis inibant suffragia tribus et magistratus saepius dignis quam gratis dabant.

Acriter igitur hos inter competitores, Catilinam, Antonium, Ciceronem, et propalam in senatu et foris clandestinis consiliis certatum est. Sed Ciceronem hoc ad certamen honoris amor, illos autem ubique regnans invidia et dominandi studium inducebat. Interea vero dum inter competitores de consulatu ante comiciorum diem omnibus artibus certaretur, evenit forte quod incerto sunt auctore sermones in urbe sparsi esse qui regnum sibi occulte paret. Id primo sensim apud paucos deinde serpens apud multos in suspicionem ac metum audientium animos traxit sed optimates presertim ac omnes quibus res publica esset cara excitavit ut oculos aperiret quisque caveretque ne temere, ut solerent quietis rebus, per amiciciam et preces in suffragia irent sed considerate ac prudenter inspicerent quibus personis anni futuri consulare imperium demandarent.

Denique novis creandis consulibus in proximum annum cum adesset tempus, comicia e more, qui erant consules, L. Iulius Caesar et M. Martius Figulus habuerunt. Nec mora; Cicero quidem extemplo suffragiis cunctis consul renunciatus est. Ipsum enim consulem non extrema tribuum suffragia dubiis ac frigidis animis sed primi concursus atque universus populus Romanus una voce, uno animo nominarunt, designarunt, declararunt.

---

4. si. 7. *Ex* deijceret *corr.* 15. propalam in senatu et *i. r.*; *erat* in (?) senatu propalam.

Hunc autem in consensum et favorem adduxit senatum et populum Romanum et quae, ut dixi, orta erat affectati regni suspicio et spectata in Cicerone singularis quaedam virtus et integra fides atque constantia, quibus et in foro erga amicos, quos maximis e periculis liberasset, et in magistratibus quos ante gessisset erga rem publicam et cives omnes bonos usus esset. Collega vero sibi deinde C. Antonius, quod paucis centuriis Catilinam superasset, datus est. Huius nepos ex fratre M. Antonius postea triumvir ac Ciceronis occisor fuit. Biennio quidem posteaquam esset praetura defunctus Cicero designatus est consul. Accessit quoque huic rei, ut gaudium gaudia cumularent, quod anno isto et C. Crasipedi, nobili Pisonum e familia iuveni, quam viro maturam habebat, filiam Tulliam desponsavit et natum sibi masculum, ut desiderabat, filium Marcum ex Terentia uxore suscepit.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae X Explicit et Incipit XI ad Filium Polydorum Feliciter

Consulem designatum Ciceronem annus maximi et honoris et laboris excepit. Sic enim humanae falluntur spes, ut quo in loco esse plus gloriae ac dignitatis putent, in eo minus ocii, pacis, quietis inveniant. Tum quidem foris tranquille res erant sed domi factiones civium omnia perturbarunt. Ipso nanque anni principio incidit Cicero in legem agrariam; incidit in filios proscriptorum; incidit in coniurationem Catilinae, quae suo consilio atque prudentia a cervice bonorum civium ac rei publicae pulsa tandem suum in caput atque perniciem redundarunt.

Statim igitur ut designatus est consul, cum novi dietim exoriri ad perturbandam rem publicam audirentur motus qui et ipsum et caeteros qui rei publicae libertatem, pacem, quietem amarent attentos facerent, excitarent, stimularent ut vigilarent, curarent, caverent ne quid detrimenti res publica pateretur, nihil esse prius curandum existimavit quam reconciliare collegam eundemque ita placare ac propicium facere ut ipsum in administranda re publica, si non adiutorem, saltem non adversantem haberet. Neque vero res spernenda erat, tum quod illum Catilina traxisset iam in partem suam, tum quod plebem lex agraria agitaret nec pauci essent e nobilitate potentes et magni cives qui proscriptorum filios, ut se restitui peterent, incitarent, quidam etiam cupidi rerum novarum essent nec avidius quicquam quam perturbari omnia ac everti rem publicam expectarent. Proinde C. Antonium, qui esse, uti erat, perniciosi animi ac suspectae fidei videbatur, imprimis aggressus est Cicero nec solicitare hominem desiit cum blandis verbis tum gratis ac bonis factis quoad

---

2. spes *statim ex* re(s?) *corr.* 9. suum *i. r.*; *erat* in eius. 10. exoriri: ex *sscr.* 15. exi(stimavit) *i. r.* 15. reconciliare *i. r.*

mitigavit eum adegitque iure iurando quod nihil cuiquam contra rem publicam assentiret. Enimvero ut illius animum placaret, Galliam ad se delatam provinciam concione advocata repudiavit, ut illi, quam post consulatum habere provinciam cuperet, Macedonia obveniret.

Collega itaque pacato extemplo impediendam ad legem agrariam, ne, uti parabant, eam ferrent tribuni plebis, omni se studio diligentiaque convertit. Ad eum quidem delatum erat occulte tribunos plebis parare ferre legem agrariam, quae, uti ex annalibus ac seniorum memoria evenisse constabat, saepe ac quotiens mentio de ea ferenda orta esset, ni obviam itum fuisset, presto magnos inter patres et plebem tumultus ac discordias excitasset. Antiquus erat hic civitatis morbus annos ante designatum consulem Ciceronem supra CCCC ortus. Legem hanc omnium primus tulit Servilius Cassius, anno XXII post exactos reges consul, quod existimaret aequum ac dignum esse publicos dari agros plebi, ut quorum virtute ac sanguine parti ac hostibus dempti essent, hi loco premii possiderent. Exigui erant Romani tunc fines imperii. Aucto vero deinde imperio lex ista centies ac prope milies intentata continuo adversante senatu impedita magno certamine fuerat, quod hinc faveret plebs tribunis largitione incitata, inde patres, tum ne sua quemquam possessione privaret, tum ne libertati officeret, omni conamine repugnarent. Quippe acciderat saepe ac saepe, sed tum maxime cum a bello esset quies foris, quod legem hanc tribuni plebis quasi de industria cum plebis gratia tum patrum odio renovarent.

Hos itaque per dies promulgare hanc pestilentiam qui forte tunc erant tribuni parabant. Consul autem Cicero reconciliato collega, ne ferrent, tribunos impedire constituit. Verum, ut solent medici, a levioribus orsus comiter ac blande primum tribunos allocutus est eosdemque precibus exoravit multis ut simul cum eo rem publicam pari animo, communi voluntate, summa concordia gubernarent. Si quidem vero conscribere cogitant, id aperiant sibi hortatur polliceturque, si ea res sibi fore e re publica

---

25. cum plebis g(ratia) *i. r.*; *ex* patrum odio *statim corr.* 33. gubernarent *i. r.*; *erat* administrent.

videatur, se non modo non adversaturum verum in ea conscribenda et adiutorem et principem futurum curaturumque viribus omnibus ut mens atque sententia ipsorum convenire cum eo consule videretur. Sed illos non gratia, non auctoritate, non ratione ulla flectere ut se admitteret potuit, tum quod se multitudini cariores si legem ferrent soli fore putarent, tum quod eam suspicionem animo induxissent fieri pacto nullo posse ut consul quisquam pateretur unquam eam ferri legem quae et veteres privaret possessores et largitione opes plebis augeret. Populo itaque in concionem vocato legem promulgarunt tribuni. Ea iubebat creari decem viros qui summa cum potestate in quinquennium obirent terrarum orbem, quos agros usquam publicos populus Romanus haberet venderent, cumulata pecunia quos vellent, ubi vellent agros emerent, emptos in colonias ducerent, deductas, ut vellent, plebi Romano assignarent, dividerent, donarent. Legis verba in concione, qui ex tribunis (erant quidem tum numero decem) eius ferendae ac defendendae auctor et princeps erat, P. Servilius Rullus fecit.

Cicero autem ubi se apud tribunos nil valuisse percepit, extemplo vim omnem suam, primum ad patres in senatu, deinde ad populum concione advocata exposuit, ut quam legem tribuni inconsulte, temere, perniciose tulissent, eam senatus ac populus sano consilio rescinderent, abrogarent, tollerent funditus. Quippe id senatui persuasit facile, nam et patribus lex illa permaxime displicebat nec tribuni, qui ad eam rem vocati in curiam aderant, quasi confusi essent ac silendo errasse se faterentur ac cederent, quicquam consuli respondebant. Verum in campo apud populum omnis difficultas et labor fuit. Concionantem quidem Ciceronem et rescindendam esse legem illam omnino dicentem populus non plenis auribus, non bono animo, non sine sibilis ac strepitu audiebat, tum quod ea sibi largitio pergrata esset ac utilis videretur, tum quod tribuni multitudinem incitassent ut quam plebi commodam tulissent legem, eam, qui possent, ipsi auctoritate sua et constanti animo tuerentur. Tribunorum modo unus fuit, L. Caecilius, qui ut abiiceretur lex illa vi quanta posset consulem adiu-

6. legem *i. r.*; *ex* ferre *statim corr.* 30. sibillis (l *exp.*)

varet. Actum quidem ista de re bis apud populum est contentione multa, sed vicit tandem Cicero persuasione sua. Nempe ad id postremo nequicquam adversantibus tribunis ventum est, quod lex ipsa magno populi consensu penitus rescisa et abrogata est. Hac de re Ciceronis ad senatum una, ad populum duae quas habuit orationes extant.

Othoni quoque Cicero consul sedavit plebem. Is nanque promulgaverat legem quae iuberet ne qui erant equites Romani ludos, ut solerent, commixti cum plebe sed loco separati spectarent. Seditionem lex ista prope maximam excitavit, quod hinc plebs despectam se contemptamque putaret et accensis animis venientem in theatrum Othonem lacesseret maledictis multis, inde sua pro dignitate equites Othoni faverent. Quippe non procul fuit ut consererent manus, sed accurrens Cicero, quod esset consul, in medium subito prodiit et animos plebis ita placavit oratione sua quod multo applausu Othonem mox in theatrum revertentem exciperent.

Certavit item Cicero consul cum filiis proscriptorum. Petebant isti restitui sibi ius petendorum magistratuum et bona quae dudum ante, quod essent factionis Mariane, Sylla dictator ademerat. Nec quidem hoc certamen leve, quod illis faverent ex patribus ac plebe multi, honesta quoque et iusta petere videbantur. Cicero autem repugnavit ac summopere adversatus est, hac ductus ratione, quod, si quae peterent impetrarent, turbaturi quam maxime rem publicam viderentur. Ciceronis denique opera, uti erant, privati et bonis et comitiis remanserunt. Egit nanque apud populum ne audirentur prorsus, quod pacem publicam utilitati privatae anteponendam esse censeret.

Senatus vero auctoritatem in causa C. Rabirii, perduellionis rei, annos ferme XL ante consulem ipsum interpositam sustinuit contra invidiam atque defendit. Rabirius quidem senatus adhortatione et auctoritate L. Saturninum, tribunum sediciosum, occiderat. Ea res quod esset patrum auctoritate facta, complures in annos sopita per silentium transiit. Tandem vero opera C. Cesaris excitata est. Eius nanque subornatione dies Rabirio ad populum

1. est *ex* con(tentione?) *statim corr.* 35. ad populum *i. r.*

dicitur. Accusator T. Labienus fuit. Nepos ex fratre hic Saturnini erat. Iudex autem C. Caesar ipse, ut esse cuperet, ita est forte datus sorte. Nondum enim praeturam habuerat Caesar. Ab eo quidem damnatus est atque damnatus acerbe Rabirius. Sed cum provocasset ad populum, Ciceronis patrocinio et auctoritas senatus defensa et Rabirius absolutus est.

Legem autem ambitus, quam per senatum ferri Q. Mutius tribunus, ut dixi paulo ante, vetuerat, ad cohercendos pravos civitatis mores aucta poena Cicero, ut factus est consul, tulit. Triennio quidem ante Ciceronem consulem lex ambitus a Pisone Calfurnio lata sed parva cum poena erat.

Nec L. Luculo, qui esset vir cum magnitudine rerum bello gestarum tum studio ac cognitione doctrinarum amplissimus, profuit parum ut de Mitridate, Ponti rege, uti erat bene meritus, triumpharet, cum resistentes inimici iam triennium posteaquam redisset, ne triumphi honorem haberet per invidiam et odium impedissent.

Haec propalam in re publica ad sedandas civiles discordias et tumultus a Cicerone facta. Occulte autem stimulabat ipsum quae iam pridem audita erat ac dietim crescebat magis vox incerto auctore vulgata esse qui regium urbis dominatum occupare studeret. Hinc enim suspecta omnia Ciceroni erant ne quid presertim se consule in re publica novaretur. Circumspiciebat quidem undique atque principio ipso, ut designatus est consul, investigare coepit perseveranterque dies omnes ac noctes invenire studebat unde vocis huius prima origo esset. Circummisit quidem amicos, qui ad eam rem idonei viderentur, ut omni arte perquirerent quonam ex homine ea vox audita primum et orta esset. Res nanque eius ad aures ita relata erat quod neque auctor certus haberetur nec audita vox esse vana penitus videretur. Suspicionem augebat quod iam fuisset L. Sylla qui urbis dominatum arripuit, fuissent etiam post eum nonnulli qui, ut rei publicae statum everterent, coniurassent. Neque vero nunc audita vox erat vana; his nanque diebus dominatum sibi parare studebat quem nominavi, L. Sergius Catilina.

---

4. *Ex* acerbe damnatus *signis* b a *corr.* 33. domin(atum) *i. r.*; *ex* re(gnum?) *statim corr.*

Homo erat iste, ut colligam paucis, nobili familia natus sed omnibus imbutus artibus illis quae sceleratis esse usui et gratae solent. Hanc vero istam ob spem iam bis petierat consulatum, ratus omnia sibi prospere successura, si modo consulari imperio potiretur, presertim hoc tempore cum nullus in terra Italia, nullus in provinciis proximis exercitus esset qui posse resistere suis conatibus videretur. Pacata quidem omnia circum et tranquilla erant. Quicquid autem armorum tum populus Romanus habebat, id totum duce Pompeio bellum in Mithridatem ad extrema terre in Asia et Ponto gerebat. Audaciam quoque addebat Catilinae quod pars magna plebis res novas senatus odio cuperet nec Syllana militia, quod esset rapto vivere assueta, quicquam expectaret avidius quam intestinas discordias et bella civilia exoriri. Aderat etiam sibi favens atque propicia omnis nobilitatis lasciva iuventus; aderant alieno aere gravati, qui, ne solvere cogerentur, everti omnia cupiebant; aderant omnes denique rerum novarum cupidi, sacrilegi, parricidae, fures, infames, flagiciosi, omne ad scelus audaces et prompti.

Coniurationis autem conscium primum fecit P. Cornellium Lentulum Suram. Paulo ante hic consulatu ob crimen amotus, nunc praetor urbanus erat. Hunc quidem non incitavit ut in rem publicam conspiraret, qui videbatur, in Catilinam amor, sed in spem erexerant Sybillini libri, qui praedicerent futurum eo anno quod tertius e gente Cornellia imperaret. Se nanque e Cornelliis tertium illum qui esset regnaturus post Syllam et Cinnam esse putabat. Deinde consilii participes erant P. Antonius, L. Cassius Longus, C. Cethegus, P. Sergius Sylla, Sergii Syllae filius, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Leca, L. Bestia, Q. Curius; omnes hi senatores. Equestri autem ex ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornellius. Omnes istos atque alios multis magnisque promissis ac spe maxima impleverat Catilina. Nempe quas cuperet quisque provincias, sacerdocia, magistratus, honores, opes promiserat non ex suffragiis tribuum sed pro voluntate et arbitrio se daturum. Erat qui-

---

1. c(olligam) *i. r.*; *ex* p(aucis?) *statim corr.* 9. *Ex* Mitridatem *corr.* 19. *Ex* conscios *corr.* 28. Curius *i. m. add.*

dem in animo urbem incendere, locupletum bona diripere, publicam libertatem opprimere, nemini parcere qui salvus esse re publica salva posset. Actum erat de re publica ac civibus omnibus bonis, si ex proposito successisset.

Quae autem tractabantur, ea Q. Curius, quem inter conscios nominavi, haudquaquam pro fide et amore erga rem publicam sed quadam levitate animi, ut soleret caetera, patefecit. Homo erat Curius in quo preter generis nobilitatem inveniri nihil non vituperandum posset. Vitiorum in eo minimum erat quod loquax esset nec reticeret quicquam archani, quamvis periculosissimum esse dictu et capitale sciret. Quaecunque in animo, eadem in ore habebat, nec magis quae faceret quam diceret ponderabat. Ipsum probri causa paulo ante senatu censores amoverant.

Hic, quemadmodum caeteri qui Catilinae faverent, magnis promissis ac spe amplissima plenus apud scortum, quasi locuples esset ac promissas sibi opes et magistratus haberet, gloriabundus quae fuerant apud conscios occulte narrata, omnia explicavit. Scorto nomen Fulvia erat; femina nobili genere nata. Ea, seu muliebriter omnia pandens seu consulto periculum pensans, esse qui regnum paret sibi aliis atque aliis qui apud eam obversarentur dixit. Hinc quam memoravi iam saepe vox orta erat.

Cicero autem ubi originem sensit, mox per nuncios occulte mulierem blandimentis ac donis subornat ut per eam Q. Curius ultro sibi dietim quaecunque Catilinae consilia indicaret. Quae vero delata erant ad eum, omnia in se tacitus conservabat. Nihil quidem harum rerum ad senatum referebat, tum quod verbis Curii, qui homo, uti erat ac dixi esse, levissimus habebatur, non multum fidei adhiberet, tum quod expectandum esse putaret quoad usque non solum quae coniurati facere consilio statuissent verum etiam quae facere attentassent indubitato testimonio referre ad senatum posset, ne qui novus erat homo falso criminari quemquam per odium et malivolentiam videretur. Interim vero conatibus Catilinae, uti erat occasio, privato consilio resistebat. Ille autem ubi conatus suos impediri ac de se male suspicari sensit, repente adulationibus plenus consulem adiit et,

---

25. (e)u(m) *i. r.; erat* ea *vel* eam; omnes OV omnia W.

quasi esset innocens, multa in eos qui de se male suspicarentur ac falso ipsum accusarent dixit persuadereque multo sermone conatus est ne quae inimici eius per invidiam dicerent, ea Cicero ipse, qui esset vir sapientissimus et populi Romani consul, vera esse putaret. Erat quidem Catilina et veri et falsi dissimulator egregius. Postremo autem ad innocentiae testimonium petiit quod se in domo retineret consul, ut quae diceret, quae faceret omnia nota sibi et manifesta essent. Cicero autem paucis commonefactum dimisit ipsum nec in domo ut petebat asservandum illum putavit esse, quod eo cum homine habitare uno sub tecto non vellet quocum intra urbis menia haud tutum se videret.

Quievisset tamen Cicero libens remque silentio preterisset, si modo aut pudore aut timore ille permotus quae inceperat coniurationis studia posuisset. Nihil enim amplius quam bonum rei publicae statum quietamque civitatis et pacem civium cupiebat Cicero. Sed ille qua erat accensus dominandi cupiditatem et animi rabiem minime posuit, quod non minus pertinax quam audax destinatum ad facinus esset nec pensitaret quicquam, si arripere modo quem affectaret dominatum posset. Perseverans igitur Praeneste, quod Appuliae tum nobile oppidum erat, occupare fraude nocturna parat. Sed praesidio in tempus a Cicerone praemisso spe sua frustratus est.

Ciceronem tum occidere aut occultis insidiis, si possit, aut, si clam nequeat, vi etiam manifesta omnino constituit, quod eo vivo nunquam eius consilia ad desiderium ventura speret, ipso autem sublato videat nihil quod eius consiliis obstare queat.

Futurum enim indubitate putabat quod ei faveret, qui erat Ciceronis collega, C. Antonius, caeteri vero perculsi metu neque resistere sibi nec contra loqui auderent. Facinoris igitur convocat socios, quam sibi obstet Cicero aperit obsecratque, si eum amant, si quicquam est beneficii quod aut facere sibi aut recipere ab eo gratum putent ipsi, ne hunc suum et communem inimicum patiantur diutius vivere, quod sit unus ille nec alius quisquam qui et dies et noctes evigilet suam in perniciem et quaecunque parentur impediat. Ad ea cum responderet nemo sed stupentes ac taciti alii alios intuerentur nec esset qui aggredi facinus tantum auderet, commoti tandem precibus magnis et anxietate pe-

tentis, quos nominavi, C. Cornellius et L. Vargunteius officiosam hanc sibi provinciam Ciceronis interficiendi sumunt. Facile id eventu erat, ni Q. Curius hoc quemadmodum caetera consuevisset ex ordine per Fulviam indicasset. Euntes itaque domum Ciceronis haudquaquam, ut solerent, liberam et patentem sed tanto custoditam praesidio invenerunt quod neque ipsum adire nec foribus propinquare possent. Deinde vero Ciceroni cura sui custodiendi corporis maior fuit. Nempe et qui custodirent domum amicos constituit et qui eocum irent preter lictores, consulatus ministros, tantam armatorum copiam habuit quod maximam viarum ac fori partem contra solitum occuparet vimque facile vi arcere posset.

Sed dum haec privatis tacitisque consiliis agerentur, interea processerat iam pars maior anni consulatus Ciceronis et novos ad consules in sequentem annum creandos tempus comiciorum instabat. Ex his autem qui peterent consulatum etiam L. Catilina erat. Comiciorum igitur die Cicero, quod illius mentem in se ac rem publicam pravam esse audacemque ad omne scelus, ut dixi, manifeste cognosceret, contra morem stipatus maximis armatorum copiis in campum venit. Erat etiam armatus ipse atque de industria ita armatus, quantum existimo, quod ex humeris videri quam sub veste habebat pars thoracae posset. Quippe armatorum manus tanta et insolitus consulis armati conspectus vehementer patres ac populi animum perturbavit deduxitque in suspicionem et murmur, esse quicquam quod timendum consul esse videret. Id esse, ut solet, veri nescia multitudo alii aliud coniectabant. Nondum erant ulli preter Ciceronem coniurationis consilia patefacta; orta vero ex voce quam dixi suspicio solicitas mentes audientium faciebat. Quosdam enim ad rem publicam conservandam ut vigilarent attentius excitabat, multos in spem rerum novarum exigebat. Erant etiam qui negligerent prorsus et quae dicerentur, ea ficta esse ac fabulosa putarent. Omnes autem hoc comiciorum die armatum esse consulem quicquam novi esse suspicabantur eundemque intuebantur et quid facturus esset dubii exspectabant.

---

17. ac *i. r.*; *ex* pr(avam?) *statim corr.* 22. habe(bat) *i. r.*; *erat* ///ere.

Caeterum opera Ciceronis pretermisso Catilina consules novi, qui proximis Kallendis Ianuariis magistratum inirent, L. Murena et D. Iunius Syllanus, creati sunt. Catilina vero ubi spem omnem sibi consulatus potiundi prorsus incisam vidit, cogitatum facinus maturare nec quid amplius expectare constituit, ne, qui erat inimicus eius et noverat omnia, Cicero cuntantem ipsum consulari imperio coherceret. Extemplo igitur ex amicis, ut quosque idoneos esse putavit, alios in Appuliam, alios in agrum Picenum, alios in Aetruriam tacite ad copias comparandas misit, alios Romae secum retinuit, qui ex ordine, uti esset quisque iussus, urbem quam plurimis locis incenderent, locupletum opes diriperent, quos resistentes usquam haberent totumque senatum ac nominatim Ciceronem occiderent.

Cicero autem ubi quae parabantur ex Q. Curio per Fulviam didicit, tantam vim tamque pestiferam molem amplius non ferendam humeris suis ratus senatum vocat. Rem uti habet cognitam refert, quanto in periculo sit ipse, sit totus senatus, sit civitas, sit res publica docet. Patribus ea res suspecta magis in eum diem rumoribus divulgatis quam cognita prius erat. Itaque communi ac suae quisque saluti metuentes iubent consulibus, uti solebat publico in periculo fieri, caveant ne quid detrimenti res publica patiatur. Deinde Q. Publium Ruffum Capuam, Q. Metellum Celerem in agrum Picenum et Gallicum, Q. Martium Fesulas, Q. Metellum Cretum in Appuliam, tum ad novos prohibendos motus qui nunciabantur, tum ad comparandos exercitus ad rem publicam defendendam mittunt. Premia item magna illis qui patefaciant rem exponunt. In urbe autem multa cum diligentia et cura ubique vigiles, qui noctes ac dies custodiant loca suspecta, disponunt. Erat quidem apud senatum trepidatio non parva, quod non rei publicae modo sed quisque sibi timendum esse videret. Urgebat eos ut vitae quisque metueret suae recordatio Syllani dominatus, quo cives locupletes et boni complures civitate eiecti, quidam crudeliter occisi, multi spoliati opibus fuerant.

Catilinam vero civitate solicita nullus metus incessit, sed qua solebat simulatione et audacia usus, quamquam omnem rem cognitam patefactamque videret, tamen vultu intrepido verbis-

que arrogans ac timendus potius quam timens in senatum venit. Forte senatus in aedem Iovis Statoris tum vocatus erat. Templum id Iovi deo, ut credebat gentilitas, et maximo et optimo, qui fuerat urbis conditor, Romulus Sabino bello dicavit, ut posteris monumentum esset divina ope, cum Sabini hostes arcem iam tenerent, urbem servatam esse. Iovem autem appellavit Statorem, quod acies Romana, quae in fugam erat versa, animo collecto stetit primum ibi et hostes pugna renovata fudit. Senatu igitur hoc isto in templo vocato multa erat Catilina ut se purgaret videreturque falso criminari dicturus. Cicero autem illius aspectu permotus, reor, extemplo in eum, quod auderet in senatum atque in eorum oculos venire quos opibus spoliare, re publica privare, gladio necare statuisset, vehementissime invectus est commonefecitque quod aut bonam rediret ad mentem, cogitata consilia poneret, egrederetur urbe, liberaret civitatem metu, ultro in exilium iret aut, si perseverare mallet, se omni cum scelerato coetu in Aetruriam ad Manlii sui castra conferret. Consiliorum illius tum sunt a Cicerone patefacta, multa in illum et conscios dicta, quod putaret et illius audaciam frangi et animos patrum ut esse reum illum crederent adduci posse, si presente illo quae inierat consilia contra senatum ac rem publicam explicaret. Lictorem autem qui presentem illum et prehenderet et in carcerem duceret non misit Cicero, ut licebat pro imperio consulari, quod intelligeret patrum esse varia studia nec paucos adesse qui haec confingi ab eo aut communi nobilitatis odio, quod esset homo novus, aut privata inimicicia crederent. Enimvero difficilis est administratio rei publicae, presertim cum magistratus libere agere legibus nequit. Vicesimus iam ferme post datam sibi a senatu cavendi potestatem dies erat. Tanto autem in periculo et suo et rei publicae expectare constituit ut eveniret quicquam unde qui non crederent et ita esse ut referret et nihil per iniuriam agi testimonio patenti ac certo viderent.

Postea igitur quam finem dicendi Cicero fecit, ut expurgaret se Catilina responsurus haud secus quam innocens esset et prompto vultu et audaci animo assurexit atque ita exorsus est quod futu-

21. licto-(rem) *i. r.* 35. exorsus: ex *sscr.*

rum appareret ut quae sibi obiicerentur a consule, ea veluti dicta falso ac per odium et malivolentiam omnia confutaret. Audiebatur quoque attente, sed cum vultu minaci ac retortis oculis in consulem asperius loqueretur, senatu toto ac presertim qui patrum seniores erant et reverendam consulis dignitatem esse censebant increpante silere coactus est. Tum vero vehementius excandescens inquit: « Quoniam igitur ita sum inimicorum artibus circumventus ut loqui prohibear, incendium meum non aqua sed ruina vestra extinguam, » moxque templo egressus domum sese minaciter murmurans contulit.

Nocte autem proxima cum equitibus paucis urbe profectus Aurelia via primum in agrum Reatinum ad C. Flamminium, deinde in castra suum ad Manlium se recepit. Omnium vero quae in urbe paranda erant curam solicitudinemque Lentulo et Cethego, qui esse promptiores in facinus viderentur, dedit. Se presto ad urbem cum exercitu venturum, facienda modo maturarent ipsi adhortatus est. Ipsum autem e coniuratis P. Clodius, is ipse qui repetundarum, ut dixi, accusaverat eum, secutus est. Amicus enim hoc tempore ex inimico reconciliatis animis et conscius coniurationis, uti iuvenes alii atque alii nobiles, multis donis ac illecebris factus erat. Iuvenem hunc deteruit metus, quod fugiente facinoris principe coniectaret, uti erat haudquaquam dissimile vero, et coniurationem et coniuratorum nomina patefacta. Sed cum e consciis neminem sequi videret, decessisse domo penituit. Proinde mutata sententia tacite ad urbem regressus est moxque Ciceroni se dies omnes ac noctes (erat quidem vicinus suus) adeo solicitum et paratum ad iussa plenumque obsequiis ac obedientem exhibuit ut etiam, qui suspecta omnia haberet, Cicero bonum ipsum esse civem amicumque suum ac studiosum rei publicae reputaret. Nempe opera eius Cicero et in capitis sui custodia et in cunctis quae in coniuratos secretis consiliis tractarentur amice ac sine ullo suspicionis dubio utebatur.

Caeterum ut Catilinam egressum urbe sensit Cicero, primum magnopere gratulatus est, quod illocum exisse omnes conscios,

---

7. Sall. *Cat.* 31. 9.

---

21. erat *statim ex* est *corr.*

purgatam flagiciosis urbem, periculo se ac rem publicam liberatos esse putaret. Deinde vero factus certior et illum parvo cum equitatu profectum et nullum e clientela secutum non remisit quicquam eorum quae suam ad salutem et urbis custodiam prius fieri statuisset. Quin potius magis atque magis et vigilandum et cavendum esse constituit, quod existimaret, uti erat, sceleris socios ministrosque remansisse in urbe Catilinae iussu, ut quae nequiverat ipse, quod suspectus esset, ea incogniti per insidias adimplerent. Quosdam enim cognoscebat Cicero, quosdam etiam esse, nec quidem e populo aut infima e plebe modo sed ipso e senatu ac patrum e numero, non dubitabat qui adeo usque incogniti essent ut bonorum sub civium specie versarentur in curia, loquerentur cum eo, audirent quae referret, que statueret, ac rogati sententias de statu et salute rei publicae dicerent.

Proxima itaque die quae fugae noctem est consecuta populum ad concionem vocavit et verba in eam sententiam habuit, ut Catilina urbe depulso nihil esse amplius sibi, nihil rei publicae metuendum, sed bellum aperte illo cum hoste gerendum esse persuaderet qui et cives bonos occidere et urbem incendio evertere et quietum rei publicae statum turbare voluisset. Deinde aperuit causas ne admiraretur ac ipsum reprehenderet quisquam, quod illum depellere urbe quam supplicio afficere maluisset. Postremo commonefecit sceleris conscios quod exirent urbe et ducem, si vellent, sequerentur suum aut ponerent curam tentandi quicquam quod fieri Catilina iussisset.

Urbe autem pulsum illum vi ac per iniuriam eundemque Massiliam ultro in exilium ire pergere qui sui erant amici dicebant primum; paucos vero inde ad dies ipsum in castris esse apud Fesulas, bellum propalam comminari urbi, exercitum et arma parare permultis litteris ac testibus allatum est. Tum quidem et ipse et, qui erat facinoris adiutor ac copiarum ductor, Manlius a senatu nominatim hostes sunt patriae iudicati, deinde

---

3. quic(quam) *i. r.*; *erat* quod. 13. referret que *i. r.*; *erat* diceret que. 15. populum *i. r.*; *ex* Con(cionem?) *statim corr.* 23. quod *i. r.*; *erat* ut. 24. curam *sscr.* 28. ipsum *i. r.*; *erat* esse? 28. esse *sscr.* 31. erat faci(noris) *i. r.*; *ex* belli erat *statim corr.*

consules iussi ita provincias sortiri quod alter custodiendae urbis curam haberet, alter in Catilinam gerendum ad bellum exercitum compararet. Sed Ciceroni urbis custodia venit. Imperium vero gerendi foris in Catilinam belli Antonius habuit. Sic enim magistratus initio consules ipsi ultro erant facienda ita partiti ut praeesset foris Antonius, urbis autem Cicero custodiam et gubernationem haberet.

Neque vero Lentulus et Cethegus dormitabant interea. Hos principes properandi facinoris in urbe dimiserat Catilina. Hi nanque clam propalamque inquirebant quaecunque pararet consul; prevenire studebant, consilia inibant secreta, distribuebant facienda, socios ut datum sibi negocium impleret quisque solicitabant. Enimvero consilium erat ut, quam primum Catilina venturus ad urbem cum exercitu se movisset, populi concionem subito, qui erat tribunus plebis, L. Bestia convocaret et quantis posset criminibus in Ciceronem plebis animos incitaret; proxima deinde nocte Statilius et Gabinius signo in tempus dato loca XII urbis incenderent; Cethegus turbata incendio civitate interficeret Ciceronem; alii vestigio eodem alios, ut quisque aut suspectos aut inimicos haberet ac vellet, adorirentur atque necarent. Quippe maxima erat futura caedes. Taceo reliqua; filios enim fuisse constat qui in eum furorem et amentiam venerant quod parentes occidere (heu, heu dictu horribile) a quibus nati educatique fuerant cogitassent.

Dum igitur fluctibus istis res publica vexaretur ac dubio in statu esset, L. Murenam, consulem, ut dixi, iam designatum, Ser. Sulpicius iurisconsultus et, qui erat gravissimus civis ac philosophus, M. Cato ambitus accusarunt. Hunc enim morem acceptum a veteribus tenebat Roma, ut qui competitorum superati in campo essent, hi designatum accusarent apud iudices crimine aliquo, ut quem honore superare in campo nequissent, illum, si possent, in foro, ne magistratu potiretur, everterent. Murena quidem in petitione consulatus Sulpicium competitorem ac inimicum habuerat, sed repulsus ille, creatus ipse per suffragia

---

1. ita p(rovincias) *i. r.*; *ex* ut a *statim corr.* 20. (vell)et *i. r.* 31. illum si possent in *i. r.*; foro *i. m. add.*

consul erat. Cicero autem defendendum suscepit eum, tum quod reputaret grave sibi ac turpe videri, si quem consul ipse designatum esse consulem renunciasset creatus per largitionem esset. Murena quoque insons erat ac civis egregius verum non agere causas in foro sed tractare arma in bello didicerat. Hoc autem tempore suspecto gerendum ad consulatum Ciceroni idoneus fide ac prudentia videbatur; iam enim aperte parabat Catilina bellum. Causam igitur pro Murena egit Cicero. Quae autem Sulpicius obiecerat gravissime diluit. Accusationi vero Catonis cum responderet, quaedam, ut solebat, interdum ac saepe cum vellet adeo belle adeoque lepide ac facete et ipsum in Catonem et illas in Stoicorum opiniones quae paradoxa vocantur dixit atque iocatus est ut volentes nolentesque nec solum audientium turbam sed ipsos etiam iudices ad risum maximum atque nimium ob risum etiam ad lacrimas commoveret. Cato autem subridens, « En, » inquit, « quam ridiculum habemus consulem. » Sed Murenam iudices absolverunt.

Interea vero Alogobrum legatos, qui erant tum forte Rome, solicitat Lentulus domum redeant, de senatus avaricia et superbia conquerantur, gentem suam et quotquot possunt Gallie populos ad bellum impellant. Illi autem quamquam vetere odio suspecti Romanis essent nec amici integri animi putarentur, ea tamen sunt fide ac bonitate usi quod facturos se omnia Lentulo indubitate promitterent, sed quaecunque facere stimulantur, ea per nuncium tacitum (is Fabius Sanga, apud quem obversabantur, fuit) renunciant Ciceroni. Eius quoque iussu tabellas foederis ac iuramenti a Lentulo et caeteris, quibus gentem suam faciant certiorem, petunt. Postremo, quasi essent suam in patriam ad peragenda quae promiserant redituri, datum a Lentulo ducem, qui recto itinere ipsos ad Catilinam ut eocum loquerentur ac promissa firmarent in Aetruriam duceret, T. Vulturcium, sequuntur. Proficiscentes vero insidiis ex ordine occulte ad pontem Milvium collocatis tertia ferme noctis vigilia capti omni cum comitatu et litte-

---

13. nollentes (l *exp.*). 20. g(entem) *i. r.* 21. *Ex* veteri *corr.*, *sed ita male ut etiam nunc facile* veteri *legatur.* 22. esse(nt) *i. r.*; *erat* erant?

ris quas ad Catilinam quasve ad populos Galliae deferendas aut Volturcius aut quisquam haberet, ad consulem Ciceronem cum iam elucesceret reducuntur.

Tum Cicero animo quantisper suspensus ac dubius quid ei tanta esset in re faciendum pensitabat tacitus secum. Hinc enim gaudio erat plenus, tum quod se, quod cives bonos, quod urbem, quod rem publicam maximo e periculo manuque ac faucibus perditorum hominum ereptos liberatosque videret, tum quod esset assecutus sine ullo tumultu et rixa quod assequi posse nunquam ni magno cum certamine ac difficultate putaret. Spes nanque sibi fuerat nunquam ulla futurum unquam quod sua in manu et potestate haberet principes sceleris qui audiente senatu ac populo Romano coniurationis consilia ac rem omnem faterentur et aperirent, ne, uti affirmabant qui sui erant inimici ac credebant multi, accusasse falso cives nobiles videretur. Inde vero leticiam minuebat consideratio periculi sui, quod plane videret, si Lentulum ac caeteros qui essent in urbe capi iuberet poenamque, uti mos patrius et sceleris atrocitas exigebat ac erant bene meriti, sumeret, futurum sine dubio quod sibi permaxima invidia, aeterna odia, ingentia pericula ac certamina cum suis ex inimicis et invidis tum illorum ex amicis ac necessariis orirentur. His quidem angustiis secum haud parum multum conflictatus est. Evicit tandem qui animus viri fortis et consulis boni erat. Quippe salutem publicam saluti suae omnino anteponendam esse constituit. Missi itaque ab eo subito alii qui Gabinium, alii qui Statilium, alii qui Cethegum, alii qui Lentulum, alii qui Caeparium (effugerant caeteri urbe) ad se ducerent, alii qui senatum interea convocarent.

Decembribus hoc Nonis fuit. Iam enim consulatus eius mensis extremus erat. Ipsum autem, dum senatus legitimum ad numerum conveniret, adhortari nitebantur quidam ut quas captas habebat litteras aperiret, legeret, videret, ne, si aliud fortasse quam sua esset opinio continerent, capti rumore falso ac temere cives tanti ac Lentulus ipse, qui esset praetor ac patricius, viderentur. Sed quamquam id sibi, quod esset consul, sine dubitatione liceret, flecti tamen a nemine potuit ut litteras aperiret. Senatum quidem expectandum litterasque ad senatum deferendas uti erant signis integris statuit. Illis autem respondit patres, etiam

si Lentulus et caeteri insontes capti essent, id passuros animo bono daturosque veniam errori suo, quod intelligerent id non ad iniuriam sed conservandam ad rem publicam factum esse. Interea vero admonitus a legatis esse in domo Cethegi vim magnam armorum misit C. Sulpicium praetorem qui arma quaecunque inveniret ad se deferret.

Senatu igitur in aedem Concordiae congregato primum, qui omnia scriberent, senatorios viros elegit. Evitandam quidem ad suspicionem et calumnias improborum, ne suo arbitrio alios nominasse, alios reticuisse diceretur, constituit senatorum e numero C. Caesonium, qui tum erat praetor, M. Messalam, qui tum praeturam petebat, P. Nigidium, Appium Claudium, quos sciebat viros non solum virtute ac fide erga rem publicam summa verum etiam memoria, scientia, consuetudine, celeritate scribendi facillime persequi omnia quae dicerentur posse. His nanque iussit ut singuli omnium iudicum dicta, omnium patrum interogata, omnium reorum responsa uno tenore conscriberent. Horum autem scripta non, ut solerent qui essent consules, occultavit domi nec continuit usquam ulla privata custodia sed quam primum licuit publicas in tabulas describi ab omnibus statim librariis pervulgarique ac edi populo Romano et mitti omnes ad magistratus per Italiam ac provincias magna cum diligentia procuravit. Nempe rei huius, e qua salus tanta orta erat, expertem esse neminem voluit.

Paratis igitur qui, ut dixi, omnia quae dicerentur accurate perscriberent in senatum ante omnes T. Vulturcium (Crotoniensis hic erat civis) et qui erant legati Alogobrum simul introduci iussit. Fides istis publica ut senatu audiente quae scirent omnia libere ac sine metu referrent data. Iussi deinde singuli dicere omnes auditi sunt. Conspiratores postea omnes introducti. Lentulum autem consul Cicero, quod patricius esset iste ac praetor, manu honoris causa prehensum duxit. Tum omnium in conspectu litterae uti erant captae integris signis eduntur singulorumque signis cognitis toto audiente ac vidente senatu aperiuntur, leguntur, recitantur. Arma quoque quae in Cethegi domo C. Sulpicius invenisset coram exponuntur. Postremo qui aderant capti conspiratores interogati, auditi, confessi

sunt quae Vulturcius, quae legati, quae Q. Curius dixerant coniurationis esse consilia. Postea vero quam de coniuratione, de coniuratorum nominibus, de consiliis, tum ex legatis atque Vulturcio, tum ex reorum litteris, signis, confessione satis atque satis compertum fuit, Lentulus extemplo iussus ipso in senatu praetura se abdicavit et, quae praetoria vestis erat, purpuram posuit.

Deinde ipse et qui reorum capti erant privatis in custodiis apud cives primarios quoad per senatum de ipsis decerneretur asservari iussi. Nam ita distributi sunt ut Lentulus Spinter tum aedilis Lentulum Suram, Q. Cornificius Cethegum, C. Cesar, qui postea dictator fuit sed tum pontifex maximus ac praetor erat, Statilium, M. Crassus Dives Gabinium, Gn. Terentius senator Caeparium suas quisque in domos tenendos custodiendosque haberent.

Deinde senatus decreto legatis Alogobrum ob rem bona et pura cum fide patefactam gratiae amplissimae actae illisque dona et abeundi remanendique plena licentia et libertas data. Premia vero decreta et Q. Curio et T. Vulturcio, quod alter sua sponte, alter iussus quae sciret nihil mendaciter explicasset. Postremo laudati summe L. Flaccus et C. Promptinus, quod, uti a consule iussi erant, praetores ipsi integra fide singularique diligentia ac celeritate proficiscentes legatos cum omni comitatu ac litteris ad pontem Milvium deprehendissent deprehensosque sine tumultu ad consulem adduxissent. Ciceroni autem referente L. Cotta, viro summo ingenio summaque prudentia praedito, quod virtute, consilio, prudentia sua et coniuratio perditorum hominum patefacta et res publica maximo e naufragio liberata ac restituta esset, senatus gratias amplissimis verbis egit decrevitque nomine suo, uti erat mos re bene ac feliciter gesta, magno pro honore ad pulvinaria omnia diis immortalibus supplicationes haberi. Decreti formula in haec verba fuit: « Ciceronis nomine, quod urbem incendio, cives caede, Italiam bello, rem publicam periculo liberavit, supplicationes ad omnia pulvinaria diis immortalibus habeantur. » Honos hic ducibus bellorum eisdemque imperatoribus claris qui bello res prospere gessissent dari solitus erat ac permaximus pu-

1. sunt *sscr.* 30. (form)ula in haec *i. r.*

tabatur. Ciceroni vero eo plus dignitatis, laudis, gloriae attulit, quod ante ipsum togatus nemo hunc honorem post urbem conditam habuisset. Adde quod imperatoribus pro aucto imperio et bello feliciter gesto, Ciceroni autem pro liberata urbe ac restituta et conservata re publica non armis sed consilio suo datus honor hic tantus esset.

Haec illo in senatu gesta. Ad populum vero concione vocata Cicero urbem tanta coniurationis molle cum sua virtute tum deorum ope liberatam dicens, ut fuerant quaeque investigata, comprensa, patefacta, gesta, omnia explicavit. Tum multitudo etsi res novas affectare patrum odio videretur, sceleris tamen atrocitate commota consuli summe congratulata est laudavitque ipsum, quod eius virtute, consilio, diligentia sine bello, sine armis, sine tumultu tantam coniurationis pestem ab suo et omnium civium bonorum cervicibus avertisset praecipitantemque rem publicam ne rueret defendisset. Hanc in sententiam multa publice in concione dicta ab illis presertim qui bonum civitatis statum et communem libertatem amarent. Privatis autem colloquiis multa etiam sunt ad Ciceronis laudem dicta.

Fuerunt quoque, ac multi tum e populo tum e senatu fuerunt, qui ea de re varie loquerentur. Nam erant qui maligne quaecunque in coniuratos dicerentur adeo inficiarentur ac retorquerent ut ea non vere per accusatos facta sed falso a Cicerone conficta per odium et calumniam viderentur. Pars enim existimabat neminem omnium esse posse tam sceleratum et impium qui tam acerbe, tam exiciose, tam pestifere suam in patriam ut referret Cicero coniuraret, cogitaret, assentiret. Pars invidebat Ciceroni et quaecunque possent et vera et falsa minuendam suam ad laudem et gloriam, quamvis essent manifesta, negabat. Pars Catilinam et captos amabat et ipsorum ad salutem vulgi aures rumoribus falsis, ne damnarentur, implebat. Nec deerant qui fremerent in Ciceronem ac verba in eum minantia sererent. Se autem qui favebant captis alii alios incitabant exhortabanturque in vicem atque dicebant tolerandum haudquaquam esse

---

6. (hono)r *i. r.; erat* honos? 7. vocata *ex* e *statim corr.* 8. *Pro* mole. 29. *Ex* negabant *corr.*

quod is homo, qui e municipio esset nuper in urbem assitus, sese impune erigeret in eam. Aliqui superbiam, quidam amentiam, nonnulli, uti erat, magnitudinem animi vocitabant, quod faventibus ac ferentibus caeteris solus ipse, quod esset consul, et Catilinam depellere urbe et quos nominavi nobilissimos cives uti mancipia capere ausus esset, sed, cum per leges, dum esset consul, aggredi non liceret, futurum aliquando ac presto minabantur, cum exconsul ac privatus esset, quod rationem actorum eius reddere cogeretur. Nempe ista atque huius modi alia quae in eum vulgo serebantur necessarios suos sed imprimis fratrem, uxorem, filiam, generum excitarunt ut de ipso ac de se quisque metuerent, nec modo haec quae mala essent et adversa multum sed, ut solent paventium animi, pessima quaeque cogitari augurio tristi possent omnia sibi eventura putarent, timerent, crederent, adduxeruntque ut ipsum exorarent, hortarentur, stimularent quod revocaret se a dimicatione tanta seque ac suos haberet re publica cariores. Praevidebant enim fore, uti fuit, quod omnis haec procela, quae naufragium rei publicae minaretur, in eum ac suos, ni se abstineret, consulatu posito deveniret. Hac quoque de re non parva incessit cura bonos cives, quod improborum noscerent animos, minantia audirent verba, perciperent manifesto et odia sempiterna et bella maxima iminere viro huic ac illustri et optimo viro cui et amplissimus honos et largissima premia pro liberata re publica deberentur. Neque vero has minas ac inimicicias negligebat ipse. Sed animum adeo fortem ac constantem habebat ut pericula quaecunque subire omnesque calamitates et cruciatus atque ipsam denique, si oporteret, mortem perferre mallet quam per metum et ignaviam pati se presertim consule, dum tueri posset, rem publicam violari. Nec secum modo pensitavit ista sed graviter ac saepe ista de re et private apud amicos et publice apud senatum et populum est locutus.

Dum vero haec agerentur et capti rei privatis in custodiis tenerentur, L. Tarquinius tractus, ut ferebatur, e via in senatum venit. Interogatus autem quis esset, quo iret, quam profectionis causam haberet, respondit, si publica daretur fides ut quae sciret de coniuratione dicere sine metu posset, perplura quae essent e re publica se dicturum. Tum esse boni animi et quae sciret

dicere libere ac sine metu iussus primum eadem fere quae dicta prius de coniuratione et coniuratis erant a legatis et Vulturcio enarravit. Deinde nuncium se dixit a M. Crasso missum ad Catilinam, ut exhortaretur ne ipsum Lentulus et capti caeteri deterrerent sed venire ad urbem, si eos ac reliquos salvos vellet, quam celerrime parato cum exercitu properaret. Tum patrum quidam mox illum mentiri dixerunt; aliqui, etsi verum diceret, tamen illustrem civem, qui opibus, qui honore, qui potentia perfloreret, non exagitandum impresentia putaverunt. Denique Cicerone consule referente senatus frequens decrevit fidem illi non adhibendam sed asservandum in vinclis quoad rebus quietioribus investigari quo auctore diceret ista posset. Machinatorem esse rei huius quidam P. Antonium, qui est supra inter coniurationis conscios nominatus, suspicati sunt, id eum tentasse rati ut se ac caeteros viri huius potentia tueretur; nonnulli Ciceronem fuisse, ut virum potentem opprimeret, credibilius putaverunt. Qui vero Ciceronis inimici erant augendi odii causa id tot tantisque deinde coniecturis et fictis rationibus affirmarunt ut etiam in Crassi mente perfixa diu ea suspicio remaneret.

Hos quoque per dies C. Caesarem et L. Vectius apud Nevium Nigrum quaestorem et Q. Curius apud senatum coniurationis conscium ac socium esse dixerunt. Sed Ciceronis testimonio usus Caesar dicta de se purgavit ample effecitque ut quae lex de premio dando Curio ob rem, ut dixi, ante alios patefactam lata erat abrogaretur prorsus, Vectius autem post pignera capta in carcerem traderetur. Falso etiam criminari Caesarem et Gn. Piso et Q. Catulus conati sunt, quod lacessitus uterque opprimere ipsum hac via, cum neuter posset alia, niteretur. Enimvero Pisonem oppugnaverat Caesar in iudicio repetundarum, Catulum autem, qui aetate ipsum ac dignitate vincebat, in petitione pontificatus maximi contra spem omnium superarat. Ciceronem isti ut illum ex consciis nominaret et prece et precio aggressi sunt. Sed nequicquam fatigati, cum flectere ipsum ad id nequirent, confictum ex se crimen apud multos divulgarunt. Audisse nanque se a Vulturcio et legatis Alogobrum noxium esse coniurationis Caesarem affirmarunt. Ipsum testimonio et auctoritate sua, quod viri essent magni nec loqui per calumniam putarentur, in tantum odii ac

periculi adduxerunt ut esset suspectus multis atque adeo suspectus ut qui equites Romani collocati apud edem Concordiae ad praesidium senatus erant gladios in eum minaces cum egrederetur senatu, quasi esset manifesto reus ac iudicatus rei publicae hostis, evaginarent.

Interea vero qui erant Lentuli et Cethegi clientes et libertini, addita secum manu servorum ac omnium quibus et novandi res et liberandi captos animus audax et paratus esset, non parvam in urbe sedicionem excitare studebant civitatemque iam tumultuosius agitabant. Catilina quoque ut veniret festinus ad urbem copias undique colligebat.

Res ista Ciceronem ad celeritatem coegit, quod alio remedio nullo prohibere ne quis motus erumperet se posse facilius quam celeritate putaret. Senatum igitur consul extemplo vocat. Quae parentur in urbe, quae parentur extra urbem exponit admonetque sopiri atque deleri facile hos apparatus posse, si de captis subito decernatur, alioquin in periculo fore ut tumultus maximi excitentur ac veniente cum exercitu Catilina res publica opprimatur. Itaque non amplius cuntandum ratus sententias quid de captis decernere placeat dicere patres rogat. Ante omnes D. Syllanus, quod designatus consul cum L. Murena in sequentem annum esset magistratum, ut dixi, proximis Kallendis Ianuariis initurus, dicere sententiam honoris causa rogatus est. Hoc enim mos ferebat Romanus, ut sententiam nemo in senatu ni esset rogatus a consule diceret. Rogatus igitur Decius censuit et de his qui capti erant et de P. Umbreno, L. Cassio, Q. Annio, P. Furio, quos reos esse T. Vulturcius et legati dixissent et urbe fugisse constabat, si deprehenderentur, supplicium sumendum esse. Hanc in sententiam consulares primum, deinde praetorii ad Caesarem usque rogati omnes ivere.

Caesar vero, seu coniurationis esset conscius, ut opinati sunt multi, et socios posse temporis cursu liberari putaret, seu, ut malunt quidam et affirmabat ipse, displicebat ei severitas tanta, dissensit. Rogatus enim a consule, ubi est ad eum ex ordine ventum, sententiam dicere, illos non interficiendos esse sed distribuendos per municipia tenendosque in vinclis et accurate custodiendos sine spe salutis, bona quoque eorum publicanda dixit

Haec sententia, tum quod esse mitior videretur, tum quod nulli non adessent qui privata necessitudine captis et Catilinae faverent ac metuentibus metum augerent ne animo satis forti damnare captos auderent, possetque multum dicendo Cesar, totum ferme senatum movit.

Cicero autem ut labare metu animos patrum sensit, illos primum exhortari ad constantiam et fortitudinem ut patriae, ut sibi ipsis, ut suis coniugibus, liberis, fortunis consulerent conatus est. Deinde sententiam utramque, quod altera mitis, altera tuta esset, ita laudavit quod tenenda quae Syllani fuerat videretur. Rem modo non differrent sed quocunque inclinarent animos id, priusquam nox veniret, decernerent exoravit.

Senatus vero maxima pars atque Syllanus ipse in Caesaris sententiam, quod esset mitior, declinabat, nec dubium erat fore quod eam in sententiam et patres et Syllanus irent. Enimvero Syllanus sententiam a se dictam, quod eam mutare non liceret, ea cum moderatione dictam esse interpretabatur quod dixisse reos haudquaquam necandos subito sed uti sentiret Caesar perpetuo in carcere tenendos videretur.

Cato autem, qui Stoicus erat philosophus virque severitatis et gravitatis summae, tandem a consule dicere sententiam ex ordine, quod esset vir praetorius, rogatus est. Is quae dicta erant a Caesare vehementissime impugnavit. Censuit enim in puniendis istis qui bonorum civium domos ac deorum templa evertere, qui locupletum opes diripere, qui urbem incendere, qui consulem ac senatum trucidare, qui rem publicam delere, qui regnum occupare statuerant, nullam moram, nullam pietatem, nullam misericordiam, nullam lenitatem habendam esse, sed properandam necem ipsorum atque eo magis properandam quod vivis illis nihil auxilii, nihil consilii haberi ad salutem rei publicae occulte posset. Denique senatum eo perduxit sententia ac exhortatione sua ut decretum subito fieret quod de captis qui confessi essent more maiorum supplicium sumeretur. Hac enim de re ita est Cato locutus ut senatus fere totus eius sententiam sequeretur. Contra vero solus erat Caesar. Is nanque haud facile Catoni ces-

4. possetque multum dicendo *i. r.*

sit. Quippe ut senatum Caesar mutare voluntatem atque in Catonis sententiam ire vidit, summopere conatus est ut in quam dixerat ipse sententiam remanerent. Sed Catonis in sententiam animis inclinatis ut exaudiretur magnis vocibus personabat. Multum enim senatum eius vociferatio perturbavit, quod ira inflammatus iam nulla cum modestia, nulla cum reverentia loqueretur; nec tacuit prius quam silere ipsum qui aderant e more praesidii causa, equites Romani armati, strictis pugionibus coegerunt. In eum quidem sunt gladiis eductis adeo comminati ut qui sedentes proximi erant metu deterriti aliqui mutato loco profugerent; quidam, sed hi pauci, ne laederetur, toga ipsum et brachiis amplexi contegerent. Ipse vero tum adeo timuit ut qui postea imperavit orbi eo anno, quamvis esset praetor, se tamen immiscere in re publica non auderet.

Cicero autem ut cupiebat senatus consulto in sententiam Catonis facto nihil amplius expectavit. Praesidia quidem extemplo uti erat occasio per loca suspecta disposuit iussitque triumviris ut quae erant ad supplicium preparарent; deinde curia egressus magna cum armatorum, clientum, amicorum, nobilium iuvenum caterva magnoque cum seniorum comitatu ad Spinteris domum recto itinere ex senatus voluntate atque consensu profectus est. Suram ibi custoditum prehendit manu; prehensum inde per viam Sacram ac medium per forum claro adhuc die ac plebe circumspectante publicum in carcerem duxit; ductum subito necandum capitalium rerum ministris dedit. Nec mora, ille fracta laqueo gula necatus est. Supplicium quoque subito de caeteris sumptum. Nam mox per pretores consulis iussu in carcerem qui capti tenebantur ducti atque vestigio eodem interfecti sunt. Neque vero inde quoad de illis actum esse factus est certior discessit consul. Ubi vero necatos illos esse cognovit, tum ad turbam conversus est atque illorum ad terrorem qui cuperent res novare voce magna quasi minabundus inquit: « Vixerunt! » Quod verbum etsi primo videatur aspectu lene, eam tamen vim et significatum habet ut dictum non intelligi aliud quam illos mortuos

11. Plut. *Caes.* 8. 32. Plut. *Cic.* 22.

1. a(tque) *i. r.*; *ex* u(t?) *statim corr.*

esse possit. Visendam enim ad rem confluxerat vulgus. Sed pars leti summe consulem extollebant, quod civitatem tanto e periculo eruisset; pars moesti erant et loqui metu cum aperte non auderent, nutu et occultis animis minabantur. Ipse autem re peracta domum funalibus passim, quod in obscurum iam nox venisset, collucentibus rediit.

---

3. *Ex* mesti *corr.* 5. funalibus *sscr.*

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae XI Explicit et Incipit XII ad Polydorum Filium Feliciter

Ianuariis Kallendis, quod is magistratibus ineundis esset sollennis dies a maioribus constitutus, cum designati consules novi, L. Murena et D. Syllanus, magistratum inissent, Cicero abiit consulatu. Imperium autem collegae C. Antonio ad bellum gerendum in Catilinam prorogatum est. Decedens igitur magistratu Cicero concionari ad populum ac referre quae gesserat suo in consulatu maiorum more constituit, sed vetuit Q. Metellus, qui erat tum forte tribunus plebis et honori eius permaxime invidebat. Permissus tamen ab eo, nec sine difficultate permissus, iuravit in concione urbem ac rem publicam eius unius consilio, diligentia, fide liberam et salvam esse. Id vero adeo constanter adeoque sincere ac indubitate iuravit ut etiam populus Romanus, qui tum frequentissimus erat, id verum esse applausu quodam ingenti et magna voce significarit. Quam populi confessionem ac bonam erga se mentem et plausum Cicero fecit tanti ut ista in concione se a populo Romano haudquaquam diei unius congratulatione, honore, plausu sed quadam sempiterna et immortali laude, fama, gloria donatum esse censeret.

Deinde autem amplissimam ob consulatus dignitatem et summam rerum gestarum laudem non contempsit minora, nec desiderio vivendi quietius se, uti licebat et facere multi solebant, in agrum et ocium contulit, sed bonorum civium exemplo, uti consueverat prius, et in curia pro re publica et in foro pro amicis benigne ac familiariter versatus est. Curavit enim qua erat assuetus ratione ac modestia vivere atque deesse nulli cui prodesse posse honeste ac libere se putaret.

---

7. Cic. *Fam.* V. 2. 7. 10. Ibid.; Plut. *Cic.* 23.

---

1. Kallendis... esset *i. r.*

Hos nanque per dies accusatum apud iudices P. Syllam (conscius enim coniurationis Catilinae falso criminabatur esse) defendit. Prima quidem post consulatum haec sibi defensio facienda oblata est. Nec quisquam insontem esse hunc istum Syllam docere clarius potuisset quam is ipse qui ut qui essent rei punirentur summopere studuisset. Multa sunt ab eo dicta hoc loco quae ideo reprehendere complures solent, quod nimium eius ad laudem pertinere et dicta esse iactantius videantur. Sed illa coactus ac vere dixit, quod Syllae causa ita cum re sua coniuncta et annexa esset ut, ni ea diceret, neque accusati propulsare periculum nec accusantis dilluere in se per calumniam obiecta posset. Tota enim oratione sua L. Torquatus accusator in eum, ut defendentis auctoritatem ac fidem apud iudices minueret accusatumque defensore nudaret, acerrime invectus erat. Proinde sua cum laude quae gessit in consulatu, ut accusantem reprimeret, memoravit Cicero atque tandem, ut qui aderant exaudirent omnes quae sibi per invidiam accusator obiiceret, maxima voce inquit: « Ego consul, cum exercitus perditorum civium clandestino scelere conflatus crudelissimum et luctuosissimum exitium patriae compasset, cum ad occasum interitumque rei publicae Catilina in castris, in his autem templis ac tectis dux Lentulus esset constitutus, meis consiliis, meis laboribus, mei capitis periculis sine tumultu, sine delectu, sine armis, sine exercitu, quinque hominibus apprehensis atque confossis, incensione urbem, interemptione cives, vastitate Italiam, interitu rem publicam liberavi. Ego vitam civium omnium, statum orbis terre, urbem hanc denique, sedem omnium nostrum, arcem regum atque nationum exterarum, lumen gentium, domicilium imperii, quinque hominum amentium ac perditorum poena redemi. »

Haec quidem atque huius modi alia et hoc loco et alibi saepe cum publice tum private et dicta sunt ab eo et scripta, sed tum maxime cum aut lacessitus eorum impugnaret audaciam qui consulatum eius obscurare calumniis per invidiam niterentur aut beneficia senatus et populi Romani ob gesta suo in consulatu

17. Cic. *Sull.* 33.

17. *Ex* obiceret *corr.* 24. *Ex* acque *corr.*

memoraret. Magni enim, uti erat, fecit semper iudicari a senatu et populo Romano se illum esse qui consilio, qui ingenio, qui virtute sua rem publicam, cives, urbem tanta e peste tantaque e pernicie liberavit; atque ingenti pro gloria est interdum dicere auditus custodem se urbi et civibus suis immortalium e deorum concilio missum. Facti quoque ab eo ac recitati versus memorantur: « O fortunatam natam me consule Romam! Cedant arma togae, concedat laurea linguae. » Ipsum quoque honore maximo dignum esse censebant et laudibus extollebant multis bonus quisque civis atque omnes denique quos vero a iudicio aut malivolentia aut invidia non moveret. Civica nanque donandum eum corona, quod caede liberasset cives, L. Gellius, amplissimae dignitatis vir, toto senatu audiente dixit; parentem ipsum patriae frequentissimo senatu qui erat consilii publici auctor ac senatus princeps, Q. Catulus, appellavit.

Non sum immemor esse qui scribat id M. Catonis iudicium extitisse. Nec dubito fore qui admirabuntur atque reprehendent me id Q. Catulo tribuisse quod doctiores profectum a M. Catone dicant. Equidem nescio quem sint ipsi auctorem secuti, sed hoc loco, uti etiam alibi ac semper, ipsum Ciceronem sequor. Ea nanque in oratione quam in Pisonem post exilium habuit parentem se patriae appellatum a Q. Catulo, ut dixi, Cicero memorat ipse. Quippe honos hic tum Romae putabatur ac erat cum populi Romani tum senatus opinione tanti ut re publica libera neque cuiquam imperatorum post Camillum, qui captam a Gallis urbem sua virtute restituit, nec togatorum ulli post urbem conditam contigisset. Octavianus vero Augustus, cum re publica oppressa imperitaret orbi, id sibi ante omnia pro titulo et honore amplissimo usurpavit.

Nec parum Cicero laudatus est Magno a Pompeio. Is nanque ubi que Cicero egerat in coniuratos audivit (bellum enim in Mitridatem gerens tum Syria decedebat), plurimum apud suos congratulatus est atque laudem hanc Ciceroni audientibus multis dedit ut patriam beneficio suo Catilina pulso diceret se visurum.

7. Quint. *Inst.* XI. 1. 24. 11. Cic. *Pis.* 6. 16. Plut. *Cic.* 23. 21. Cic. *Pis.* 6. 25. Liv. V. 49. 7. 27. Suet. *Aug.* 58.

19. (qu)em sint ipsi *i. r.*; *erat* quem sint?

Omitto reliqua (sunt enim plura) quae Ciceronis ad laudem dicta vel splendidissimis a viris ac optimis a civibus possent impresentia memorari. Ita enim perplures, eosdemque primarios et gravissimos cives, et publicis in consiliis et privatis in sermonibus de his quae gessit consul locutos constat ut nullo de viro sapiente, nullo de cive bono, nullo de consule strenuo ac forti quicquam dici posse amplius videatur. Neque vero haec in urbe solum, sed per Italiam ac omnes ad provincias et litterae et nuncii cum sua sponte tum de industria alii sunt ad alios missi pleni fama, nomine, laudibus Ciceronis. Has nanque ob res in Catilinam et coniuratos tanto cum animo, fide, sapientia gestas splendebat nomen suum; nec domi auctoritas eius ac potentia minor quam foris nomen et fama erat. Mansit annos plures hic sibi post consulatum honos, ut esset unus ipse qui consilio, fide, auctoritate principari non in foro modo apud iudices ad defendendos amicos privatis in causis, sed ipsa etiam in curia apud patres ad gubernandam rem publicam ante alios favore ac consensu bonorum civium videretur.

Verum quae ad virtutem solent humana ingenia excitare, duae res iste, laudatio et potentia, quod utraque caeteros anteiret, traxerunt ipsum maximum in certamen ac vitae discrimen, quod pauci non moleste ferrent ipsum tantopere eminere, quod esse unus ipse qui gubernaret rem publicam ac posset omnia videretur. Audiebant enim auribus aegris non inimici modo sed improbi quoque ac invidi nulla iniuria lacessiti tanta ipsum laudatione tantaque auctoritate ac potentia sublimari, stomachabanturque taciti secum et quem manu tangere non audebant, lingua, voluntate, desiderio impugnabant. Adde quod fremerent in eum ac suam in perniciem vigilarent non pauci illis etiam ex ipsis qui fronte, verbis, familiaritate amicissimi putarentur clientesque essent sui ac saluti eius bene consulere, favere, auxiliari obstricti magno etiam beneficio debuissent. Enimvero sibi haud plus negocii cum Catilina et coniuratis dum esset consul quam post consulatum cum invidis et inimicis fuit. Illud etiam sibi hoc tempore periculosius accedebat, quod potiretur tunc imperio consulari et cohercere sediciosos posset, his autem diebus potestatem publicam haberet nullam nec amicos facile discernere ab

inimicis posset. Crimina quidem in eum et varia et falsa serebant vulgo conabanturque arte quacunque ipsum in odium ac suspicionem adducere, ut quem ascenderat, alto e gradu fame, nominis, auctoritatis eiicerent. Alii nanque apud alios esse punitos ab eo viros nobiles non impie modo, verum severe nimium ac etiam atrocius quam exigeret civitas incusabant. Ipsum dicebant aliqui laudem sibi et gloriam ducere publica e clade atque illa ipsa e clade cuius ipse auctor, origo, causa fuisset. Multi bene facta cum negare non possent, verbis saltem ut poterant minuebant. Negabant quidam prorsus egisse quicquam publicam ad libertatem, omniaque dicta eius et facta ita retorquebant quod ambitione, odio, fraude et in foro et in curia regnare solus ac oppressisse cives primarios per iniuriam videretur. Regem ipsum qui peregrinus regnasset Rome tertium post Numam et Priscum Tarquinium appellabant quidam. Regia ipsum affirmabant alii potestate usum ac necasse ut reos quos haberet invisos et absolvisse ut insontes qui se precio redemissent.

His denique rumoribus quamvis falsis orta quedam suspicio, uti sunt nimium interdum mortalium animi creduli, adeo mentibus etiam patrum haesit ut permulti essent qui haudquaquam negligenda quae dicerentur esse putarent; nec procul fuit quod improborum criminationibus ac fraude statueret senatus Pompeium cum exercitu e Syria et Pontho revocandum solicitandumque ut properaret ac ferret opem urbi contra potentiam Ciceronis. Sed detexit insidias Cato. Admonuit enim senatum ea per invidiam dici atque pessimi exempli fore si ob privata odia opprimeretur vi publica quisquam, presertim qui suo consilio, fide, sapientia rem publicam ne mergeretur in portum maximo e fluctu ac prope ipso e naufragio adduxisset.

Perfecto autem Mitridatico bello Pompeium, cum redisset ad urbem, incitare criminationibus multis ut inimicaretur Ciceroni sunt conati nonnulli. Ille vero prudens occultas maledicentium adhortationes, insidias, mentes intelligens, surdas accusantibus

---

2. *Ex* conat *statim corr.*
4. apud *statim ex* alios *corr.*
23. *Ex* Ponto *corr.*
2. *Ex* in odium ipsum *signis* b a *corr.*
16. ac ne-(casse) *i. r.; erat* et pu.

aures dedit. Se nanque haudquaquam in Ciceronem animi perturbatione ulla commovit; quin potius viri clarissimi virtutem extollens gratias ei ob res tanta cum sapientia et fide ad patriae libertatem gestas retulit multas dixitque suam ad laudem frustra se triumphandi meritum e Pontho et Syria reportasse ni urbem Cicero in qua triumpharet sua virtute, consilio, sapientia conservasset. Hinc quoque non inimicicia, ut cupiebant illi, exorta sed quae prius erat amicicia aucta plurimum ac strictior quam veteri pro consuetudine inter eos soleret esse hoc tempore facta ac deinde perdiu conservata est. Aetate Pompeius aequalis prope Ciceroni erat. Anno quidem ante natum Pompeium Cicero natus est.

Postea vero belli Gallici motu exorto, quod Hedui (gens Gallica isti sunt) agros sociorum populi Romani crebris populationibus hostiliter infestarent, senatus decrevit mittendos cum auctoritate legatos qui proximas adirent civitates curarentque ne quis Heduis se ulla societate coniungeret. Hac igitur de re cum ageretur et primariorum e numero qui spectati essent viros mitti placeret, prima consularium sors ante alios nominavit Ciceronem. Tum senatus frequens ipsum eligi una voce prohibuit. Deinde Pompeius est nominatus neque hunc mitti senatui placuit. Neutrum quidem mittendum extra urbem senatus sed utrumque retinendum in urbe quasi duo rei publicae firma presidia et capita censuit.

Facturum equidem me opere precium video si omnia prosequi quae publice, que private, quae domi, quae foris, quae ad laudem, quae ad contumeliam et ab aliis in eum et ab eo in alios hoc tempore sunt hinc dicta inde facta singulatim velim. Absolvi paucis, ac vere illud potest, quod et multa cum improbis certamina habuit et magnas apud bonos laudes assecutus est. Quo enim plus gratiae, honoris, auctoritatis apud primarios civitatis, qui graves essent et boni cives, assequebatur, quo maior in re publica videbatur, eo magis invidia et odia privata crescebant. Ita quidem fit, ut haec invidiae pestis ac privatum odium bonos

---

5. *Ex* Ponto *corr.* 7. exorta *statim ex* sed *corr.* 14. isti *i. r.*; *erat* sunt.

etiam viros ac optime in re publica meritos saepenumero labefectent nec stare quemquam diu magnum gratia et virtute sinant, quod, ne quis excellat, alii alios non quidem iniuria sed quadam invidia excitati oppugnent continuo ac saepe innocentissimos obruant. Enimvero Cicero improborum iacula, fraudes, insidias devitavit multas. Sed ipsum tandem non recens memoria beneficii liberatae civitatis, non innocentia, non prudentia sua, non amicorum favor, non senatus auctoritas, non denique rei publicae vis tueri potuit ne ipsa in urbe quam maximo e periculo eruisset acerbissimam in calamitatem ac vitae periculum traheretur. Vixit nanque Cicero post consulatum maximo ac continuo in fluctu, quamquam insignis esse aliquando splendereque honoribus ac omnia posse in re publica videretur. Bellum sibi cum hostibus rei publicae, cum inimicis suis, cum simulatis et falsis amicis, cum invidis, cum improbis civibus perpetuum ac immortale fuit.

Caeterum ut peiora verbis aliquando facta venirent, incidit in odium P. Clodii, qui ex amico inimicus factus tanto in eum exarsit odio, inimicicia, ira ut mitigari unquam remedio nullo posset. Erat Clodius iuvenis cum opibus tum nobilitate florens ardensque animo atque in venerem, ut iuvenes solent, pronus. Hanc vero tanti odii flammam, cum esse Ciceronis familiaris et amicus videretur, casus haudquaquam cogitatus sed fortuitus excitavit, accendit, induxit. Quippe accusatus P. Clodius quod ingressus femineo habitu domum pontificis maximi polluisset sacra Bonae Deae, quae quotannis pro salute patriae Vestales virgines ac civitatis primariae feminae celebrarent, crimen negavit prorsus. Se quidem quo solent uti argumento causidici cohartato loco et tempore defendebat. Id nanque per tempus se haudquaquam fuisse Romae sed Terracinae (civitas haec in terra Italiae ad mare Inferum est Caiete vicina) dicebat. Tum Cicero ab accusatore citatus testis se, uti verum erat, vidisse illum Romae ipsa illa die ac sole iam in occasum verso dixit. Habitabat Clodius Romae haud

25. Cic. *Att.* I. 12. 3. 30. Cf. Cic. *Att.* II. 1. 5.

5. (Cicer)o im(proborum) *i. r.*; *ex* Ciceronem *statim corr.*

procul a domo Ciceronis et apud eum saepe cum vicinitatis iure tum familiari quadam consuetudine versabatur. Clodium quoque Lucullus gravesque alii et boni viri periuriis, largitionibus, versutiis, adulteriis noxium ac plenum esse testati sunt. Illi autem, ne damnaretur, favebat omnis lasciva iuventus, favebat acies hominum illa quae per licentiam vivere assueta omnia sibi licere ac scelera esse impunita vellet. His septus amicis ac defensoribus Clodius tantum audacie habuit ut, cum legibus se non posse tueri videret, iudicibus, ni eum absolverent, minaretur. Tum milites a senatu et petiti et dati sunt ut armati e more circa forum presidia collocarent vimque arcerent vi ac curarent quod iudices esse in foro tuti et iudicare libere ac ullo sine metu possent. At vero Clodius quos minis deterrere non potuit stupris, adulteriis, largitionibus suum in favorem ac voluntatem flexit. Aliis enim dono pecuniam dedit, aliis premii loco quam delegit quisque aut matronae aut virginis stuprandae potestatem fecit. Mox quidem securus est factus de salute sua cum iudices stupris et largitione corrupit; pars itaque versutia quadam usi protulerunt tabulas caracteribus ita confusis ut absolutusne an damnatus esset dubitari magis quam intelligi certe posset; pars manifesto ipsum ut insontem libere absolverunt. Neque vero auctoritas Ciceronis, quae in re publica magna erat, apud eos fuit tanti quod liberare ipsum infamia periurii quam reum damnare crimine incesti mallent. Ita enim fit apud improbos saepe, ut pecuniae plus quam testium, quam legum, quam iuris, quam honesti potestas et reverentia valeat.

Senatus quoque consulta, quae acerba in Clodium auctore Q. Cornificio, gravissimo viro, facta erant, operatione L. Pisonis Calfurnii per silentium antiquata atque tandem obruta sunt. Iudices autem Catulus, amplissimae dignitatis vir, forte obviam illis factus cum mordaciter tum belle ac facete reprehendit: « Quam recte, » inquit, « o iudices, praesidium postulastis metuentes ne datum vobis argentum quisquam arriperet. » Sed Cicero ubi con-

27. Cic. *Att.* I. 13. 3. 31. Cic. *Att.* I. 16. 5.

7. *Ex* vellent(?) *statim corr.* 17. (salu)te *i. r.; erat* salus?
19. ita *sscr.*

tra leges, contra mores, contra instituta maiorum, contra religionem, contra omnia denique et divina et humana iura Clodium, qui esset manifesto reus, tam turpiter empto constupratoque iudicio, absolutum vidit, vehementer secum indoluit quaestusque apud amicos rem Romanam afflictam esse non posse diutius stare dixit. In senatu quoque habuit orationem gravitatis plenam contra iudices qui pecunia corrupti reos absolverent; memoravit enim bis Lentulum, bis Catilinam, novissime Clodium absolutum turpiter ac per largitionem esse. Multa quidem in eam rem nec minus graviter ac vere quam ornate ac copiose dixit, tum ut moestos bonorum civium animos recrearet parumper, tum ut improborum spem et audaciam frangeret admoneretque hoc uno iudicii vulnere haudquaquam rem publicam concidisse. Quippe ista in causa increpanda fuit Cicero vehemens et quas potuit et animi et ingenii vires in reum, ut puniretur, effudit, commotus, uti suum ad Atticum scribit ipse, spe quadam cohercendae iuventutis, quod pessimi exempli ac perniciosum patriae fore putaret, si non puniretur iste qui turpissima libidine incensus duas res sanctissimas, religionem et pudiciciam, uno scelere violasset.

Enimvero cum statum Romae temporis illius per ocium mecum aliquando considero, illud esse verum existimo, quod urbs ipsa cum amplissimum ob imperium ac res secundissimas et populo et opibus plena esset, civium autem multi honoribus, non pauci voluptatibus, omnes privatae utilitati servirent, duos modo habuit (Cato unus, Cicero alter fuit) qui desertam a caeteris provinciam bene gubernandae rei publicae ac corrigendae civitatis, onus periculosum quippe ac difficile sed fortis certe viri ac boni civis officium, susceperunt. Nec inficior fuisse quosdam eosdemque bonos viros, sed non multos fateor, qui hos duces ac veluti civitatis principes sequerentur suoque favore, consilio, auxilio adiuvarent. Sed duo erant isti capita civitatis qui leges ne violarentur, qui rem publicam ne everteretur, qui communem libertatem ne opprimeretur suo gravi consilio, virtute, sapientia defensabant. Verum pauci a multis, boni ab improbis facile contempti atque tandem superati sunt. Cicero quidem, quasi rei publicae tutor

16. Cf. Cic. *Att.* I. 16.

ac parens esset, illis adversari quam maxime conabatur atque hostium loco habebat omnes qui molirentur quicquam quod ulla in re aut vim legum et instituta maiorum aut maiestatem senatus et libertatem publicam posse minuere putaret. Neque vero sibi potuit unquam Q. Cicero, quem unice amabat fratrem, suadere ut tanto se a certamine ac studio rei publicae abstineret, cum et rationes adduceret multas et hominum clarissimorum acerbos et precipites casus multos in exemplum haberet eos qui tantopere curam rei publicae suscepissent, vi, arte, insidiis, dolo improborum civium corruisse.

Sed de his postea cum locus erit; nunc ad propositum revertamur. Cum igitur in senatu et de Clodio ageretur et de Cicerone, uti erant diversa hominum studia, sermo varie haberetur, assurexit M. Crassus, civis tempestate illa praedives ac potens, et conversus ad Ciceronem toto senatu audiente inquit: «Quod sim senator, quod sim civis Romanus, quod sim liber, quod vivam, tibi, Cicero, gratias debeo; equidem quotiens coniugem, quotiens domum, quotiens penates, quotiens patriam, quotiens hunc senatum ac rei publicae consilium video, totiens beneficium tuum erga me, erga senatum, erga patriam ac rem publicam video. Tu enim solus et togatus, tu sine armis, tu privato consilio tuo, tu magnitudine animi ac virtute tua flammam Catilinae et qui eocum erant et coniuraverant extinxisti.» Clodius autem exacerbato in Ciceronem animo vehementissime inflammatus est, quod ferre patientia nulla posset, hac presertim in causa, quae dura et capitalis esset, adversarium sibi fuisse Ciceronem, quem sibi vicinitatis, benivolentiae, officii iure amicum esse patronumque ac defensorem quocunque in periculo fore sperasset. Ipsum preterea, quae solent incitare multos, iuvenilis aetas, nobilitatis splendor, clarae maiorum imagines, amplissimae opes accendebant. Ignem quoque addebant igni quibus Cicero odiosus erat. Clodium enim omnis malivolum turba adhortatione, spe, favoribus incitabant et quasi datum sibi e publico ducem ad communis hostis perniciem et interitum sequebantur. Fave-

15. Cic. *Att.* I. 14. 3. 34. Plut. *Cic.* 30.

15. toto *i. r.*; *erat* omni. 24. vehementisse. 32. *Ex* omnes *corr.*

bat etiam Crassus ei, quod Ciceroni stomacharetur cum invidia communis potentiae tum falsa opinione ductus, quod suspicaretur ac crederet factum dolo eius quod inter coniuratos ipsum Tarquinius nominasset.

Favebat Clodio etiam C. Caesar, subiratus Ciceroni quod in senatu adversaretur ei atque nulla prece, nullo officio adduci posset ut sileret. Caesari nanque resistebat Cicero re quippe alia nulla infensus ni quod audacem illum esse nimium eundemque conari nihil quod animi erga senatum ac rem publicam esse boni civis posset. Ille quidem animo iam et honore magnus ac pontifex maximus caeteris potentia anteire studebat cogitabatque tacita secum mente imperium, uti fecit postea, usurpare. Ex pretura nanque ulteriorem interea sortitus Hispaniam Caesar deinde consul per hos dies creatus est discordesque Crassum et Pompeium, ut eorum animum et potentiam in se unum aliquando converteret, ad concordiam benivolentiamque reduxit. Se quoque illis tertium amicicia et societate coniunxit ac foedus iniit ne quid in re publica quisquam fieri pateretur quod displicere ulli eorum e tribus posset. Quam vero filiam habebat Iuliam, eam Pompeio uxorem ad certioris amiciciae ac foederis pignus dedit. Successores autem sibi amicos, ne cum abisset magistratu potentiam eius optimates et invidi minuerent, designari L. Pisonem Calfurnium, mox socerum suum, et P. Gabinium, Pompeianae factionis hominem, consules novos fecit; quam habebat Piso filiam Calfurniam uxorem, ut successorem non beneficio solum sed affinitate obstrictum haberet, duxit. Legem agrariam, quam Cicero consul ferri prohibuerat, tulit contra senatus voluntatem, ut munere isto plebem erga se propiciam et faventem haberet. Provincias vero de industria est ita sortitus suffragiis populi quod sibi Gallia, Crasso Asia, Pompeio Hispania obveniret. Ciceroni autem profecturus in Galliam, ut animi eius studium in se leniret, et quinqueviratum et quam legationem mallet, quanto cum honore vellet, deferre obtulit; eidemque, si annueret, et rerum

---

30. Cic. *Prov.* 41.

---

8. *Sc.* putavit. 19 eam *i. m. add.* 25. socerum O, *exp. et* successorem *sscr.* O[1]. 30. sibi Gallia *i. r.*; *erat* Gallia sibi.

omnium quas gereret conscium ipsum ac participem faceret et uti Pompeium generum suum habere promisit. Nempe suam in partem trahere ipsum quocunque potuit et officio et beneficio curavit, studuit, vigilavit Caesar, sed recusavit omnia Cicero, tum ne suo e statu declinaret, quod ea nec decere ipsum, qui esset vir consularis, nec quas gesserat consul, rebus convenire putabat, tum etiam ne displiceret optimatibus, quibus suspecta esse studia Caesaris omnia viderentur.

Hominum enim qui tum versarentur in re publica et sententias dicerent genera erant duo: optimates quidem alteros, populares alteros appellabant. Nominati optimates erant qui nemini assentirent quicquam quod aut esse turpe aut e re publica non esse viderent; populares vero sunt dicti, non quidem ut putant multi, homines e populo ac plebe nati, verum qui, ut favorem populi emerent, aeque turpia ac honesta petentibus complacerent. Nihil enim hi amplius quam placere populo, ut essent magni, curabant; optimates autem gerere se ita studebant ut consilia sua in re publica honesta essent et bonorum civium iudicio probarentur.

Popularis quidem tum et reputabatur et erat Caesar; contra vero Cicero in optimatum numero habebatur. Quippe non latebat intuentes futurum, ni obviam iretur, quod foedera Caesaris si starent, senatus dignitatem magnopere minuerent; si rescinderentur, discordias maximas in re publica tumultusque ac bella civilia excitarent. Proinde Cicero commonefecit Pompeium saepe, primum ne affinitate aut societate ulla se coniungeret Caesari, deinde ubi spreto consilio suo coniunctos illos et foedere et affinitate vidit, admonuit curaret ita eocum vivere quod ea coniunctio perduraret.

Sed Clodius interea cum suapte ingenio et ira sua tum aliorum invidia et odio incitatus, aliud nihil dies, aliud nihil noctes cogitabat quam insidias struere quibus Ciceronem, inimicum suum, aut vi aut fraude subverteret. Id facturum se facile ac indubitate putavit si potestate aliqua in re publica presertim aut consulari aut tribunicia potiretur, quod ulcisci privatam iniuriam

1. *Lege* facere. 27. *Ex* fed(ere?) *statim corr.*

liberius publico in magistratu posset. Sed alterum aetas, alterum gentis nobilitas assequi prohibebat. Aetas nanque ipsum (erat paulum adolescente maior) repellebat omnino a petitione consulatus, patricium vero creari tribunum plebis lex sacrata vetabat. Patricia enim Claudiorum, quae Pulchrorum etiam familia vocabatur, et patre Appio Claudio Pulchro, nobilissimo ac patricio viro, natus erat. Itaque ob aetatem petere consulatum omnino prohibitus Clodius fraudem legi, ut plebis crearetur tribunus, invenit; se nanque filium adoptare constituit homini cuiquam plebeio, ut factus per adoptionem plebeius magistratum assequi plebeium posset. Tantus enim iuvenilis animi furor, impetus, ardor fuit ut non puderet ipsum, qui patricius genere, qui splendida Claudiorum familia, qui clarissimo patre natus esset, tam alto e gradu nobilitatis descendere seque obscuram in plebem abiicere, se plebeium profiteri, se hominis plebeii filium nominare, magistratum plebeium obire, ut quam animo ferebat gravem iniuriam ulcisci uti cuperet in Ciceronem libere et aperte posset. Plebs autem plebeium fieri Clodium acceptum gratumque habuit, quod nescia doli esset sed plurimi faceret virum patricium, familia Claudia, nobilissimo patre natum ac opibus perflorentem, nullo exemplo auditum prius, se ipsum ad plebem suo motu, suo consilio, sua voluntate traducere. At vero contra erat tota nobilitas, sed pars dignitate patricii nominis, pars honore Claudiae familiae, pars Ciceronis gratia, pars rei publicae causa moti, adversari, impedire, prohibere ne transiret ad plebem magnopere conati sunt. Quippe vi summa impediebatur adoptio.

Dum vero altercatio haec civitatem diversis partium studiis agitaret, evenit forte ut quodam in iudicio (tum enim, quem collegam habuerat in consulatu, C. Antonium defensabat), Cicero statum presentium temporum deploraret. Id dictum ad iram commovit Caesarem vehementer (nam erat tunc consul) et in se per contumeliam id a Cicerone dictum, ut est semper mortalium animus credulus ac pronus in peius, esse putavit. Hinc nanque subitanea quadam ira se adeo inflammavit Caesar ut

29. Cic. *Dom.* 41.

14. *Ex* abicere *corr.*

Ciceronis odio Clodium repente atque illo ipso die ad plebem facta adoptione traduceret. Pompeius quoque Caesaris gratia ista in re augur fuit. Clodium vero adoptavit P. Fonteius, e plebe iuvenis quidam annos vix tum integros XX natus. Erat quidem prope adolescens Fonteius Clodioque adeo minor aetate ut qui adoptaret ac pater esse naturae imitatione deberet, is prope filius esse adoptati posset.

Plebs autem excepit ipsum favore multo atque, ut primum fuit dies, tribunum plebis, uti affectabat, summo consensu ac omnium voce creavit. Ille vero quam primum est tribunus plebis pro desiderio declaratus, L. Pisoni et P. Gabinio, qui erant novi consules designati, ut posset in Ciceronem sevire liberius, foedere se coniunxit, pactus curare loco premii quod populi suffragiis provincias post consulatum alter Macedoniam, alter Syriam obtineret. Neque vero parum isti oderant Ciceronem, quod Gabinii vitricum Catilinam depulisset urbe, Pisonis autem consobrinum Caethegum ut patriae hostem proditoremque necasset. Clodius itaque cum tribunicio magistratu tum consulari potestate favoreque plebis et inimicorum Ciceronis auxilio fretus, acriter ac propalam Ciceroni comminatus est.

Verum ne clarum civem eundemque virum consularem privato odio prosequi videretur, crimen falsum induxit. Ipsum enim criminatus est, quod iniussu populi contra leges peremisset cives; legibus nanque prohiberi dicebat ne quis magistratus de capite civis Romani sine populi iussu cognosceret. Denique reum ipsum capitis esse dicens, quod verbis periculosius ac peius erat, diem sibi ad populum, ut solebant in capitis causa, dixit. Vulgo autem iactabat: « Si reus Catilina erat, cur ipsum Cicero, dum esset in civitate, dum in foro et curia versaretur, non deprehendit? Cur depulit urbe? Cur de Lentulo et captis caeteris, si erant rei, non tulit ad populum? »

Neque vero deerant qui eum excusarent. Multa quidem hoc tempore sunt a multis hinc, ut fit, criminandi, inde purgandi causa dicta. Ciceroni autem qui videbantur amici, pars, et cum his Pompeius, periculum nullum esse dicebant, pars haud-

17. (n)ec(asset) *i r.* 33. purgandi *i. r.*; *erat* criminandi.

quaquam, ut illi, rem vanam esse sed periculosam metuendamque putabant. Ipse vero mox atque ipso principio adoptionem illam, transitum ad plebem, petitionem tribunatus quasi nubem venientem e longinquo prospiciens intellexit futurum ut quae a Clodio tractabantur, ea suam ad perniciem omnia devenirent. Praevidit enim quorsum tendebat adoptio, quorsum tribunatus petitio, quorsum illa consulum et tribuni coniunctio. Sed primum atque dum sibi tutum esse putavit, quasi minas penderet parvi, et in foro et in curia libere obversatus est. Ubi vero Clodium creatum sese tribunum plebis et potentiam eius dietim augeri percepit, mox sese ut invidiae ac periculis cederet, omni a munere rei publicae magis atque magis abstinuit. In foro autem diutius versatus est atque ut prius causas egit, quod videret id esse minus invidiosum seque placere multis ac prodesse illis qui eius patrocinio uterentur.

Interea vero amicorum in se augere studia conatus, imprimis labantem iam erga se Pompeii animum reformare suamque in voluntatem, ut sibi aut ferret opem aut saltem non adversaretur, adducere studuit. Putabat enim Cicero satis fore, si prorsus defensorem habere non posset, illum saltem non impugnatorem habere. Magnum quidem tunc Pompeii nomen atque potentia erat in urbe ob res cum superiori tempore tum recenti in Mitridatem bello gestas. Eorum nanque amiciciam, quae magna videbatur ac vetus erat, adeo extenuarant malivoli serendo hinc atque inde falsas odii ac inimiciciae causas ut tacite suspicione quadam utrinque orta neuter alteri quicquam fide satis integra credendum esse putaret.

Egit quoque per amicos Cicero ut legatum se Caesar in Galliam profecturus adduceret, ratus Clodiani tribunatus annum frustrari hac legatione posse. Caesari quidem id pergratum fuit, quod affectaret quam maxime unum hunc virum aut se absente non remanere in urbe aut sibi officio quoquam obstringere reconciliatumque et amicum habere, ne, cum abesset, conatus suos, ut soleret cum esset praesens, in re publica oppugnaret. Abierat enim interea consulatu Caesar et profecturus in Galliam non magis quae foris gerendum ad bellum essent necessaria

33. op(pugnaret) *i. r.*; *erat* repugnaret.

quam domi, qui remanerent, amicorum studia comparabat. Ciceroni quidem facile ob quas dixi causas annuebat Caesar, sed utriusque consilium Clodius insidiosis blandimentis evertit. Enimvero ut Ciceronis cogitatum sensit, nihil deinde aspere, nihil minaciter, uti solebat, loqui usquam sed quasi odia posuisset, amice, laudate, benigne de ipso passim coepit, idque tandem hac simulatione fecit ut Cicero penitere illum ratus, proficiscendi cum Caesare promissionem et consilium revocaret. Offendit ea res permaxime Caesarem, ipsumque ita offendit ut quem lenire nec prece nec officio ullo posset, eundem furori inimicorum obiicere atque ut inimicum propalam obruere quanta posset mole curaret. Clodium nanque in eum adhortatione, favore, auxilio longe amplius quam esset ira, inimicicia, odio inflammatus accendit; de civium quoque nece ad populum questus est ac Ciceronis gesta in consulatu reprehendit. Pompeium autem proficiscens in Galliam obstrinxit omni prece ne opem illi in periculo ullo ferret.

Nec multo post Caesarem urbe profectum Pompeius apud patres opera Luculli et Catonis ob nimiam potentiam est in eam suspicionem adductus quod fremente in eum senatu ad plebem metu confugere cogeretur. Tum vero ipsum excepit benigne Clodius eundemque contra senatum potestate tribunicia texit, sustinuit, defendit. Quae res adeo grata Pompeio fuit ut negandum illi deinceps omnium quae praestare posset nihil penitus esse putaret.

Restabat omnium modo unus, M. Cato, quem summam ob auctoritatem vereretur Clodius metueretque in se provocare ac diffideret illo presente obesse Ciceroni posse. Hunc itaque, quoniam neque suam in partem ducere nec vi eiicere urbe posset, ablegare constituit, ut, dum ille per speciem honoris abesset, sevire in Ciceronem ipse liberius nullo impediente posset. Hos nanque per dies Ptolomeum, qui et Cypri rex et Alexandriae regis frater esset, quamquam populo Romano devinctus foedere et amicicia videretur, suspectum tamen, ne bellum excitaret, opes amplissimae faciebant; pecuniosus quidem erat rex iste et

29. nec vi *i. r.* 29. *Ex* eicere *corr.*

posse plus nimio videbatur. Hinc denique ablegandi Catonis causa inventa est; legem nanque populus Romanus auctore Clodio tulit quae et opes regis Cyprii Romam deferri et nominatim Catonem ad eas deferendas legatum mitti iuberet. Hac quidem legationis specie cum abisset Cato, et magno nudatus est Cicero presidio et gravi sublevatus Clodius impedimento et, quae turpissima erat, rapina opum regis Cyprii honesta esse ob summam legati dignitatem visa. Cato autem proficiscens urbe, quod accensis utrinque animis rem ad sedicionem spectare videret, Ciceronem quam maxime adhortatus est cedere inimicorum furori quam armis certare mallet, studeretque curare conservare se ita ut rei publicae conservator, qui semel fuisset, iterum esse aliquando posset.

Legum quoque auxilia, ne superesset quicquam refugii quo se Cicero tueretur, ademit Clodius; populi nanque vocata concione inspectanteque ac sedente Gabinio, qui erat consul et iniuriis ire obviam debuisset, tulit legem ne auspiciis obtemperaretur, ne obnunciaretur consilio aut comiciis, ne legi intercedere liceret, ne lex Aelia aut Fusia valeret, quae, ut essent consules rei publicae praesidio contra furores tribunicios, latae a maioribus fuerant. Cohercendos enim ad magistratus, ne quis per iniuriam opprimeretur, et tribuni creati contra consules et quas nominavi leges scriptae contra tribunos erant.

Quam vero legem tulerat Clodius, ea Ciceronem laedebat parum, si promulgatam modo aut laudare aut negligere voluisset. Sed mutare potius vestem et rogare populum statuit, quod animos flectere ad commiserationem cum prece humili et tum veste sordida posse speraret. Mos nanque is Romae ad placandos populi animos summo in periculo et calamitate constitutus erat, ut quibus ad populum dicta esset dies, ii mutarent vestem et animos flectere cum prece humili tum habitu sordido ad pietatem misericordiamque tentarent. Mutavit itaque vestem Cicero noster tentavitque sorditatus ac supplex si extinguere flammam tantae invidiae, odii, furoris posset. Res quippe lacrimis,

16. Cic. *Red. Sen.* 11.

29. constitutis.

pietate, commiseratione digna, videre virum obsoleta veste, demissa fronte, humili voce, omni prece circumire hostia aliena et salutem mendicare suam, qui paulo ante summo in magistratu ac consul esset atque, ut civitas, ut res publica salva esset, se maximis periculis obiecisset. Deus bone, quanta rerum mutatio! En, sordida veste salutem mendicat suam Cicero! Ille, inquam, Cicero ipse sordidatus mendicat salutem suam qui oratorum esset princeps, qui regnaret in foro, qui suo consilio, fide, sapientia ne cives occiderentur boni, ne locupletum diriperentur opes, ne urbs vastaretur incendio, ne publica everteretur libertas fecit.

Neque vero solus mutavit vestem. Nempe civium ac bonorum civium supra XX milia vestem simul cum eo sua sponte, quodam privato consensu, amore, moesticia, quasi publicus moeror et luctus esset, mutasse constat, quod bonus quisque civis moveretur dolore per vim et iniuriam propulsari civem insontem, eundemque optime de re publica meritum atque illum ipsum civem qui suo prudenti ac privato consilio, sua virtute, sua cura, sine bello, sine armis, sine tumultu, hominum modo quinque poena rem publicam maxima e flamma et incendio liberasset. Quippe civitas ita divisa quasi de industria et consulto erat ut qui civium rem publicam amarent et boni essent Ciceroni faverent, qui vero res affectarent novas perditique ac sediciosi essent, hi Clodium sequerentur omnes. Minime quidem obliti erant boni et grati cives se ac quos haberent liberos, coniuges, fortunas, ipsam denique urbem ac rei publicae statum et dignitatem viri huius istius beneficio, labore, vigilantia e manibus coniuratorum ereptos salutique ac libertati publicae restitutos et conservatos esse. Universus itaque ordo et patricius et equestris vestem cum eo quasi urbis conditore ac omnium parente mutare constituit.

Senatus quidem in curiam convenit frequens decretum facturus ut vestem cum Cicerone civis bonus quisque mutaret, idque omnium consensu fecisset, ni tribunus simul et consules

---

12. Cic. *Red. Quir.* 8.

---

2. *Pro* ostia. 23. res affe(ctarent) *i. r.*; *ex* rem af(fectarent?) *statim corr.*

vetuissent. Subito enim et Clodius plebem vocavit ad concionem et, qui consules erant, Gabinius et Piso curiam obsederunt militibus armatis atque minitando iniecerunt patribus tantum terroris ut missis togis aliqui de se metuentes effugerent, omnes autem ad quem posuerant vestitum coacti edicto consulari et minis redirent. Ordinem vero equestrem ac bonorum civium multitudinem omnem e Capitolio ad se venientem cum prece tum habitu supplicem sprevit Gabinius turpissimis verbis edixitque repetiturum se poenas ac proscripturum quisquis esset qui Ciceroni faveret. Nec meliora verbis adiecit facta. Quosdam enim ac nominatim L. Lamiam, equestri ex ordine prestantis dignitatis virum, quod pro Cicerone liberius loquerentur, post multas contumelias egredi urbe coegit. Relegavit etiam nonnullos atque universos ita deterruit ut vix esset qui nominare Ciceronem auderet. Illam vero mutationem vestium, que reverentia cum senatus tum equestris ordinis ac civium bonorum erat facienda magni, ludibrio penitus habuit et quasi rem vanam puerilemque contempsit.

Ciceroni autem ea senatus equestrisque ordinis ac civium bonorum voluntas pergrata atque illa in calamitatis flamma malorum ad refrigerium iocunda fuit. Enimvero sibi, quamquam suis ab inimicis, qui flagiciosi ac perditi essent cives, et impedita et contempta esset, iudicio tamen suo, nec minus alieno, eorum presertim qui cives graves et boni essent, quam suo, attulit multum et honoris et laudis, tum quod equestris ordinis senatusque ac civium bonorum omnium erga se optimum animum singularemque benivolentiam et amorem experiretur testimonio isto ac manifesto videret, tum quod nullo maiorum exemplo post urbem conditam simile factum audiret, constaretque senatum vestem privata in calamitate nunquam, in publica vero perraro mutasse.

Nec consul alter, L. Piso, fuit Gabinio mitior. Ciceroni erat iste affinitate devinctus et amoris in eum signa quaedam initio consulatus ostenderat. Ipsum enim honoris causa Piso et comiciis primum praerogativae custodem praefecit et senatu fre-

20. malorum ad *i. r.*; *ex* iocunda f(uit?) *statim corr.*

quente, cum iniret consulatum Kallendis Ianuariis, dicere sententiam tertio loco rogavit. Postea vero pactione provinciarum se Gabinio et Clodio foedere tanto astrinxit ut deinde quaecunque illi cuperent honesta simul et turpia permitteret, consentiret, adiuvaret. Interfuit quidem, nec interfuit modo sed favit etiam ac praefuit consiliis omnibus cum illi de Cicerone opprimendo consulerent. Flammineo autem in circo, cum tribunus plebis Clodius concionem advocasset et Gabinius multa Ciceronem criminando dixisset, ut in eum plebis animos incitaret, tum interogatus Piso consul quid de Cicerone sentiret ita verbis, fronte, gestu respondit ut dicta illius affirmaret fatereturque Lentulum et quos nominavi Catilinariae coniurationis socios per iniuriam et odium captos eosdemque impie ac contra leges iniussu populi necatos esse.

Hoc enim Cicero, ni cum vidit oculis, fore putavit nunquam, quod ipsum consules, et ambo consules, oppugnarent. Sed posteaquam utrumque consulem cum tribuno ad eius perniciem consentire ac vigilare percepit, nec se oppugnari modo sed animos eorum pertinaces esse et placari posse non habitu sordido, non prece humili, non pacto ullo vidit, ad quam unam habebat spem et putabat sibi nunquam deesse remedium, confugere ad Gn. Pompeium ultimo statuit. Se nanque tanto presertim in periculo deseri ab eo cum pro innocentia sua tum pro iure veteris amiciciae non putavit unquam. Ille quidem, etsi permulti eius felicitati, gloriae, potentiae inviderent ipsumque in senatus suspicionem et odium adduxissent, amplissimae tamen dignitatis homo ac princeps tantus in civitate erat quod tueri Ciceronem suo consilio et favore posset. Demorabatur Pompeius hos per dies Albano in agro et quasi nescius rerum quae tractarentur in Ciceronem tacitus quiescebat. Venientem vero ad se Ciceronem non admisit, tum quod in eum, ut dixi, animum suspectum haberet, tum quod timeret Caesari simul ac Clodio displicere, si ope ulla ipsum aut consilio adiuvaret. Vestibulum quidem

---

12. C(atilinariae) *i. r.*; *ex* con(iurationis?)*statim corr.* 16. quod *i. r.*; *ex* ip(sum?) *statim corr.* 17. ut(rumque) *i. r.* 19. (eo)rum *i. r.*; *erat* eos.

repente claudi, ut appropinquare cognovit, ne domum intraret, iussit, clamque postico egressus in villam aliam atque aliam properavit.

Cicero autem ita dimissus, seu verius dixerim non admissus, ac preter opinionem et spem destitutus, in urbem unde venerat rediit seque domi deinde continuit. Iam enim quae dicta sibi erat dies causae ad populum dicendae appropinquabat, nec consilii amplius erat quicquam quod sequi tute ac honeste posset. Eo nanque res venerat quod aut certare armis et frangere pugna quos flectere prece non posset aut cedere inimicis et abire ultro in exilium oporteret. Utrum vero sanius esset consulti amici alii aliter consulebant. Pars enim, et cum his L. Lucullus, vir quippe magnus litterisque ac rebus bello gestis egregius, ferro dimicandum omnino putabant, quod existimarent ignominiosum, turpe, infame videri hominisque aut noxii aut meticulosi et ignavi reputari cedere minis atque in exilium metu abire, presertim Ciceronem, qui esset innocens, qui esset vir consularis, qui suo consilio, virtute, sapientia rem publicam conservasset, qui senatum, qui equestrem ordinem, qui cives bonos sibi propicios et faventes haberet. Contra vero ne certaret armis sed furori cederet pars censebant, quod intelligerent pugnae dubium eventum esse vincique saepe qui sperent vincere ac se tueri causam honestiorem putent. Addebant sine strage et magna strage haud dimicari posse. Addebant, si vinceret, perniciosos tamen omnes non deleri posse; sin vinceretur, non se modo unum verum etiam senatum equestremque ordinem ac bonos quosque cives penitus ruituros. Nec parum commovebat eos pervulgatus rumor quod in Ciceronem quaecunque fierent, ea consilio, voluntate, iussu M. Crassi, C. Cesaris, Gn. Pompeii fieri dicerentur.

Has vero inter sententias dubius Cicero, cum deligere alteram penitus oporteret, pensitabat secum utra earum melior ac sequenda esset. Erant quidem utrinque rationes, ac multae rationes, quae ipsum modo unam in partem, modo in alteram inclinarent. Denique, quod acerbum esse ac durum solet, exire urbe,

11. esset *sscr.*

exulare, abire e conspectu amicorum, relinquere uxorem et quem unicum et parvulum habebat filium potius quam ferro dimicare constituit. Maluit enim exulis triste ac miserabile subire nomen omnemque calamitatem pati quam pro se uno in arma et periculum trahere optime de se meritos cives senatumque ac rem publicam, quos paulo ante consul sine armis maximo e fluctu et naufragio liberasset. Speravit enim, quod accidit, aliquando ac presto futurum quod cives boni, quos impresentia Clodius terruisset, revocarent ipsum atque in patriam reducerent, quem scirent non crimine suo sed vi ac furore tribunicio exire urbe ac exulare coactum esse. Mediam itaque per noctem egressus urbe Lucaniam (hanc Italiae partem mutato nomine Salerni esse nunc principatum ferunt) terrestri itinere, ut inde traiiceret in Siciliam, petiit. Uxorem Terentiam, feminam tum egregiam et mariti amatricem, volentem se prosequi vetuit. Illam enim lacrimis multis et magno dolore plenam domi reliquit ut esset Romae quae parvulos filium et nepotem fortunasque ac familiam interea gubernaret. Quintus nanque frater per hos dies in Asia proconsul erat et uxore (Attici haec soror erat) secum ducta filium Romae apud fratrem Ciceronem reliquerat.

Clodius vero ut profectum urbe ac in exilium abire Ciceronem sensit, subito atque illa ipsa die quae noctem est secuta discessus, quasi vicisset bello gravem populi Romani hostem gaudio exultans ac gloriabundus populum ad concionem advocavit et acriter in Ciceronis nomen invehens tandem hanc in sententiam legem tulit: Ut M. Tullius, quod falsum senatus consultum de captis civibus retulisset, exularet, ut neque in Italia neque extra Italiam intra CCCC miliarium usquam sibi morari liceret, ut ignis ei et aqua interdiceretur, ut bona eius publicarentur, ut de reditu ipsius qui aut referret aut decerneret aut in sententiam pedibus iret aut scribendo adesset aut disputaret aut loqueretur, is publicatione bonorum ac perpetuo exilio damnaretur. Hanc legem affixit Clodius in poste curiae dixitque persaepe, ut spem reditus omnem adimeret, tum fore quod rediret Cicero cum mortui Caethegus et Catilina resurgerent.

---

33. Hanc legem *i. r.*; *erat* hoc plebiscitum.

Nec mora, consules quasi lege tribunicia tenerentur ac iussi essent, bona Ciceronis omnia publicant, suppelectilem hastae subiiciunt, domum, quae in Palacio, pulcherrimo urbis loco, erat, diruunt ac, ne quid vestigii superesset, incendio iniecto funditus ad solum usque complanant. Columnas, quae pulchrae essent atque marmoreae, Piso consul ad soceri domum mittit. Terentia vero subito ad primum venientium clamorem et tumultum metu percussa quo erat habitu ac nulla re sumpta vix cum filio et nepote manus satelitum, qui pueros ad necem impie quaerebant, effugit. Ciceronis autem generum Crassipedem, qui pro salute soceri quaesturam Ponthi et Bythyniae posuisset, uxoremque suam Tulliolam, Ciceronis filiam, propinquus suus L. Piso consul, ut eum ad misericordiam flecterent ac placarent, ad genua provolutos turpiter atque ignominiose reiecit.

Haec Romae in Ciceronis familiam, domum, fortunas ut discessit extemplo facta. Neque vero eius in villas sevitum est minus; domus nanque incensae, agri vastati, arbores evulsae et proximum in Gabinii fundum non praede cupiditate sed odio quodam et crudelitate delatae. Solum autem domus quae Romae erat eversa dicavit Clodius in porticum templi deae Libertatis, ut ignominiae testis perpetuam memoriam ac monumentum posteritati daret, nec restitui locus religione obstrictus unquam Ciceroni posset. Suppelectilem vero quaestores vendere iussi sunt. Hoc autem memorabile ac mirabile non pretermittam. Tanta enim in civitate, tanto in populo, tanta in turba inimicorum nemo tam pravus et audax inventus est qui rerum Ciceronis emere quicquam ullo precio attentaret, presertim hoc tempore cum sibi adversari omnia viderentur et praeco diebus singulis eas proclamando hastae subiiceret manuque modo hanc, modo illam ostentans vocibus crebris astantes ut emerent quovis precio incitaret.

Opes Ciceroni haudquaquam amplae sed familiares et modestos ad sumptus suppetentes erant; paternam quidem hereditatem honestos potius ac necessarios quam largos et splendidos ad sumptus idoneam habuit; nec forensi pro re mercedem aut

---

10. *Ex* quaerebantur *corr.* 11. *Ex* Bithiniae *corr.*

donum, quod sic statuisset ac sibi non liceret per leges, accepit. Patrimonium vero cum dote uxoris Terentiae, quod femina esset dives, tum amicorum testamentis auxit. Domum paternam, ut vita defunctus est pater, Quinto fratri dimisit. Deinde commodiori urbis loco circa Palatium habitavit. Sic enim illam urbis partem propinquo a colle Palatino vocabant. Quippe nomen monti huic Evandrus dedit. Palantea quidem ex urbe Arcadica mons ille primum Palantinus, deinde sublata e medio littera Palatinus appellatus est; unde ortum postea ut quae urbis pars continens huic monti esset, ea montis e nomine Palatium vocaretur.

Sed villas Cicero habuit complures: habuit quidem Arpinati in agro, habuit Cumano in agro, habuit Pompeiano in agro, habuit Formiano in agro, habuit Tusculano in agro. Memorat quoque Bocacius de Fontibus scribens haud longe a Puteolis post mortuum Ciceronem prorupisse fontem qui aquas ferventes easdemque aegros ad oculos salubres emitteret; nomine autem ipsum Ciceronis fontem appellari, quod istuc obversaretur Cicero et quam ibi villam haberet, eam nomine Academiam appellaret.

---

6. Liv. I. 5. 1-2. 15. Bocc. *Op.*, ed Vicentina, 1487, p. CLXXX, s. v. Ciceronis (ex Plin. *N. H.* XXXI. 2. 3).

---

5. *Ex* Palacium *corr.* 13. habuit *i. r.*, Cumano in agro *i. m. add.* 19. *Ex* Achademiam *corr.*

Sicconis Polentoni Liber Virorum Illustrium Latinae Linguae XII Explicit et Incipit XIII ad Polydorum Filium Feliciter

Urbe igitur Cicero, ut dixi, per noctem egressus petere Siciliam, quasi lares proprios, cogitavit, quod in ea insula fuisset quaestor ac bene de omnibus meritus qui unice amarent ipsum permultos atque omnes bonos provinciales haberet. Sed res, ut saepe fit, cogitationi non respondit. Quippe Roma proficiscentem ipsum Vibonam usque benignissime viderunt cuncti. Vibonae autem cum apud eius familiarem Siccam divertisset et ab eo fronte comi ac honorate exceptus esset, rogationem attulit nuncius quae iuberet ne in Italia neve extra Italiam usque ad CCCC miliarium exciperet quisquam Ciceronem, denunciaretque milites a consulibus et tribuno mitti qui et ipsum demorari nusquam paterentur et ab his qui eum susciperent gravissimas secundum legem poenas exigerent. Is nuncius perturbavit omnes atque ut frontem obscuraret quisque coegit.

Neque vero meliora e Sicilia quam e Roma delata sunt. Illos nanque ipsos per dies cum abire Vibona et in Siciliam, uti erat propositum, traiicere se pararet, datae sibi litterae sunt quae a C. Virgilio mittebantur. Erat hic tum Siciliae praetor et Ciceroni obstrictus cum recenti munere, quod fuisset Q. fratris in magistratu collega, tum veteri secum benivolentia putabatur. Ne traiiceret in Siciliam summa litterarum erat. Vetuit quoque Virgilius, cum venire obviam Ciceroni tota ferme insula cuperet, ne moveret se quisquam. Hanc vero ad rem non malivolentia, non res ulla mali animi commovit Virgilium, sed metus quidam adduxit. Pertimebat enim furorem Clodii nec ab eo in concionibus raro iam per contumeliam vexatus erat.

---

6. Cic. *Att.* III. 4.

---

1. *i. m.* al' scriptorum. 17. obscura(ret) *i. r.*; *erat* mutaret.

Postea igitur quam spe traiiciendi in Siciliam, uti conceperat animo, se frustratum vidit Cicero, ad mare Superum iter traiecturus in Epirum flexit atque Brundusium itinere terrestri contendit. Quippe traiecisset libentius navigio, quod militibus Clodianis, qui ei insidiarentur, iam omnia conferta essent; sed maritimi cursus longe minus tuti asperitate hiemis videbantur. Terrestri autem itinere ne satelites a tribuno missi obessent illud adiumento fuit, quod municipia quae illo intervalo erant haudquaquam pro fortuna presenti, quae adversissima videbatur ac erat, verum uti consuevissent felicibus rebus amicarentur sibi ac venientem comiter et animo bono susciperent. Nullis enim territi minis erant. Sed quamvis legis poenam exilium esse ac bonorum publicationem audirent, proficiscendi tamen iter sibi tutissimum praestiterunt.

Brundusium itaque ad XIIII Kallendas Maias venit. Hanc vero unam ex omnibus civitatem quae hospitaliter ac benigne ipsum excipere parata esset non ingredi placuit. Se quidem hoc loco in ortos familiaris sui, M. Lenni Flacci, de industria contulit. Flacco pater senex et filii duo aetate iam grandes erant. His omnibus cara salus Ciceronis adeo fuit quod, etsi publicationem bonorum exiliumque ac reliqua omnia quae inferre metum et animos turbare etiam claros ac fortes solent, nonnulli proponerent ac minarentur, omnia tamen pati atque, si oporteret, pati etiam extrema quaevis potius quam ipsum non excipere statuerunt. Dies quidem apud eos XIII mansit.

Inde sibi tuta ac fideli tandem ab his parata navi, Dyrachium vento prospeio navigavit. Nec diu ibi moratus est, quod, uti audisset, ita verum esse videret exulibus qui e Catilinae reliquiis superessent omnem Epirum ac Graeciam plenam esse. Neque Athenas, uti mens erat ac cuperet, divertere ausus est, tum quod exules eosdemque inimicos suos ibi esse multos audiret, tum quod dubitaret idne oppidum ab Italia satis pro legis meta distaret. Postremo in Macedoniam sibi traiiciendum esse putavit, quod is locus et proximus Italiae et tutus esset ac pergere inde facile in Asiam ad Q. fratrem posset.

---

18. Cic. *Fam.* XIV. 4. 2.

Festine igitur ac priusquam advenisse ipsum inimici sentirent Epiro discedens in Macedoniam navigavit. Mare quidem turbatissimum habuit. Sed advenit obvius Gn. Plantius, qui et Macedoniae quaestor et stricta sibi benivolentia devinctus erat. Hic nanque ut ipsum et mare transisse et Dyrachium attigisse cognovit, statim ad eum, lictoribus dimissis, insignibus abiectis, veste mutata, contendit secumque et dies et noctes deinde manens ad X Kallendas Iunias Thesalonicam ac suam in domum quaestoriam amice liberaliterque perduxit, excepit, retinuit nec abire persaepe volentem quoad fuit in magistratu permisit. Demigrare quidem in Asiam animus Ciceroni erat ac ea de re cogitabat et loquebatur saepe, tum quod apud fratrem, qui esset ibi proconsul, tutissimum se putaret, tum ut Macedonum murmuramenta vitaret. Enimvero bonis haudquaquam oculis demorantem videbant eum, quod dubitarent in periculum se casuros, si apud eos diutius permaneret qui urbe pulsus tribunique ac consulum inimicus esset. Haec dum secum cogitaret nec iam retineri Plantii ulla prece, consilio, ratione posset, advenit ex Asia forte L. Tubero; hic necessarius eius et Q. fratris legatus erat; tutum vero iter nusquam esse dixit, quod inimici eius qui e Catilinae militia superessent obsiderent vias et passim collocatis insidiis attente, si, ut erat fama, ad fratrem ire pergeret, expectarent. Tum quidem mutata voluntate coactus Cicero apud Plantium remanere constituit.

Thesalonice itaque morans aures continue erectas habebat investigabatque solicite, si Roma veniebat quisquam, quid de se populus Romanus, quid senatus, quid cives boni, quid amici, quid inimici private publiceque referrent, sentirent, loquerentur. Ipsum autem certiorem faciebat dietim Roma veniens quisque domum suam dirutam funditus, uxorem cum filio et nepote vix manus satelitum effugisse, villas incensas, arbores evulsas, agros

18. Cic. *Planc.* 100.

8. Thessalonicam (s *exp.*; *etiam in indice*). 14. *Ex* remorantem *corr.* 20. Ex Catelinae *corr.* 25. Thessalonice (s *exp.*); *pro* Thesalonicae. 29. facie(bat) *i. r.*; *ex* dietim *statim corr.* 30. *Ex* e(rutam?) *statim corr.*

vastatos, suppelectilem sub hasta positam, bona omnia publicata, rogationem in curiae poste fixam, neminem de ipso referre loquive publice quicquam audere. Nempe omnia haec torquebant eum vehementer sed illud vehementius, quod per legem revertendi nullam sibi spem relictam esse putaret. Videbat enim inimicos potentes, implacabiles, obstinatos esse. Videbat rogationis asperitatem et minas. Videbat quos amicissimos esse putabat atque illos ipsos quibus plurimum credidisset se aut prodidisse invidia aut deseruisse metu, paucos eosdemque meticulosos in fide mansisse. Neque vero poterat oblivisci quis, qualis, quantus, quanto in flore, gratia, honore paulo ante fuisset, quis nunc esset, quanto e statu deiectus esset, quantis opibus spoliatus esset. Cogitabat secum quam repente amplissimo gradu honorum, clarissima urbe, amatissima coniuge, dulcissimis amicis, egregiis facultatibus privatus esset. Nec dolere aliquando non poterat spoliatum se patria, uxore, amicis, dignitate, existimatione, fortunis quibus tantopere floruisset. His nanque secum discruciabatur saepe atque existimabat fore quod peiora etiam evenirent. Interdum vero se ad patientiam componebat. Ipsum enim recreabat multum, cum fortunam esse volubilem considerabat seque non iure, non crimine suo, verum odio, invidia pulsum et abiectum esse videbat. Nec solabatur parum, quotiens animo revolvebat, se, quamquam urbe pulsus coniugeque ac fortunis privatus esset, illa tamen secum habere quae bona potiora et hominis propria sunt ingenioque ac virtute et sapientia continentur. Tum quidem cum secum haec memorabat, patienter ferebat exilium Cicero, nec turpe sibi exulis nomen, ut esse vulgi solet opinio, sed durum esse calamitosumque dicebat. Multum quoque recreationis atque solacii summebat ex filio M. Cicerone, qui parvulus esset ac ne occideretur ab inimicis puer missus ad patrem esset. Frater autem Q. Cicero magistratu interea functus (triennio quidem summo cum imperio Asiam proconsul obtinuit) domum rediturus Athenas venit; traiicere ipsum ad se Thessalonicam vetuit Cicero, ne afflictum se squalore

14. du(lcissimis) *i. r.*; ex egr(egiis?)*statim corr.* 29. *Pro* sumebat. 34. Ex Thesalonicam *corr.*

moesticiaque videret, quem Roma discedens in statu maximo dimisisset.

Haec Thessalonicae Cicero exul. Romae autem ubi est primum abisse Ciceronem, deinde quae Ciceronis erant, domum aequatam solo, uxorem eiectam, villas dirutas, bona publicata vulgo auditum, qui patrum, qui equestris ordinis, qui populi cives boni erant, secum animis, quod propalam non auderent, occultis et tacitis ingemebant. Nempe uti erat ita pessimi exempli esse videbat quisque pelli per iniuriam urbe illum ipsum qui ut salva esset urbs sua virtute et consilio effecisset. Neque vero amicos solum et bonos viros sed invidos etiam tanta calamitatis atrocitas ad pietatem et misericordiam commovebat. Hoc enim boni habet invidia, ut quos felices nesciat tolerare, eosdem opprimi supra modum ac miseros nimium esse condoleat. Aegre quidem ferebat bonus quisque civis sevitum tantopere in Ciceronem esse reducique ipsum quam maxime cupiebat, sed poena legis impediebat ne referre quisquam de ipso aut loqui quicquam auderet.

Consules quidem solicitati a patribus ut referrent, se reditum eius non improbare sed impediri lege tribunicia simulabant. Vereri quoque se causabantur ne id facere gratia viderentur, quod Pisonis esset affinis Cicero, Gabinium vero paulo ante in causa capitis defendisset. Ipsos autem ne referrent haudquaquam, ut dicebant ipsi, lex Clodii sed, quam tacebant, provinciarum pactio retinebat, quod alteri Clodius post consulatum dare Syriam, alteri Macedoniam promisisset.

Omnium autem unus inventus est L. Minutius qui hac de re loqui ac referre ad senatum auderet. Is nanque haud longe post discessum Ciceronis (proximis hoc Kallendis Iuniis fuit) de revocando ipso ad senatum tulit. Tum enim senatus de industria convenerat frequens decretum ut rediret Cicero omnium consensu, sententia, voluntate facturus, sed Clodius eo festine decurrens omnia perturbavit. Quippe iuvenis ferox obstinatusque animo ac potestate tribunitia preditus nec parum etiam lingua et facundia valens, quam tulerat legem tanto cum animi

8. exempli *i. m. add.* 14. nim(ium) *i. r.; ex* esse *statim corr.*

impetu et comminatione recitavit adeoque in Minutium est vehementer invectus ac deteruit omnes ut nemo esset qui deinceps ea de re ad senatum referre, quamvis esset Ciceronis amicus et civis magnus, auderet.

Ita res Ciceronis, ne quis eius de reditu loqueretur, est plures in menses atque dum fuit Clodius in tribunatu dillata. Erat quippe in urbe potentia Clodii cum potestate tribunitia tum favore consulum ac plebis magna. Neque vero se posse minus quam posset ostentabat ipse. Iuvenis enim suapte natura insolens erat seque, ut solet mortalium animus, supra modum etiam re prospera efferebat; timeri quidem se atque videri se unum esse in urbe qui posset omnia cupiebat. Augebat insolentiam quod in mentem adduceret gloriareturque atque iactaret se duos honoratissimos eosdemque gravissimos ac florentissimos in re publica cives, Catonem et Tullium, cedere potentiae suae exireque urbe atque Italia coegisse, in urbe autem videret neminem sibi metuendum esse. Foris nanque bellum in Parthos Crassus, in Gallos gerebat Caesar; domi vero, qui principes civitatis erant, se Lucullus et Bibulus continebant.

Omnium modo unum obstare sibi Pompeium posse eundemque potentem ac metuendum esse videbat. Hunc igitur, etsi nulla in re adversantem sed propicium et faventem haberet, ne quis tamen in urbe eminentior videretur, deprimere ac urbe depellere omnino constituit. Proinde voluntate mutata subito cuius amicus fronte, verbis, favore videri soleret, eundem ut inimicum ac hostem patriae criminari primum clam apud suae factionis homines privato colloquio, deinde propalam ac publica in concione coepit. Multa enim falsis commiscendo vera spargebat crimina, ut affectati regni suspectum illum quemadmodum senatus nimiam ob potentiam ita etiam plebs haberet.

Nec Clodius modo, qui patricia gente natus ac plebis tribunus esset, sed homines e plebe ac infima e plebe quidam sunt per id tempus lacescere Pompeium et maledictis et sibilis hoc exemplo per contemptum ausi. Ludis autem Apollinaribus ipso in

34. Cic. *Att.* II. 19. 3.

33. *Pro* lacessere.

theatro ac populo frequente (hos quidem ludos populus laureatus in Apollinis laude spectabat) Deiphylus quidam tragicus, ut se dicebat, poeta sed plebeius ac vilis homo in eum his verbis petulanter invectus est: « Nostra » inquit « miseria tu es magnus, o Pompei! Veniet tempus cum graviter gemes. » Haec tum isto a Deiphylo sed alias ab aliis etiam alia in Pompeium dicta. Neque vero quicquam est ab ullo in eum tam contumeliose dictum quod summo theatri clamore et plausu maximo populus opera Clodii non audiret; denique tantum Clodio venit audaciae quod rescindi acta Pompeii per populum conaretur, servumque in Castoris templo qui eum occideret per insidias collocaret. Sed neutra sibi uti cupiebat animo res successit. Pompeius nanque, ubi haec sunt ad eum delata ac certius patefacta, hoc sibi consilium sumpsit, quod, dum ille tribunus esset, ipse non in curiam, non in forum, non ullum publicum in locum veniret, tum quod timeret ne in se, quem senatus suspectum haberet, tribunus etiam populum excitaret, tum quod vir strenuus esset nec certare lingua et civilibus odiis sed acie, manu, armis bella gerere didicisset. Quippe non deerat materia dimicandi Pompeio, si ei quemadmodum Clodio rem ferro agere placuisset. Abstinuit quidem armis atque ne turbaret rem publicam continere se domi quam certare cum tribuno constituit. Se itaque domi interea, ut illius devitaret insidias, continebat cogitabatque secum ac consulebat amicos quid remedii esset ut redire in gratiam senatus posset. Consulti omnes id curandum summopere hortabantur. Id autem facilius posse fieri re nulla putabant quam si aut Caesaris foedus et amiciciam poneret aut Ciceronem ab exilio revocaret. Senatui quidem Cicero pergratus, Caesar vero ob quas dixi causas suspectus erat; nec displicebat parum quod Caesari se Pompeius amicicia et affinitate iunxisset.

Spe itaque senatus placandi Pompeius adhaerere Ciceronis amicis adesseque consiliis ac favere ut rediret ad urbem coepit. Ipsum enim ad hoc non amor in Ciceronem movit, sed, cum e duobus, ut dixi, sequi alterum, ut mitigaret patrum animos, oporteret, favere Ciceroni quam Caesaris amiciciam ponere

---

6. sed *i. r.* 16. tum *i. r.*; *ex* quod *statim corr.*

maluit, cum odio tribuni ut reduceret inimicum suum, tum amore Iuliae ne dimittere quam unice amaret uxorem suam, Caesaris filiam, cogeretur.

Tempus autem interea novos ad creandos magistratus venit. Tum quidem maiorum e more et plebs tribunos fecit suos et, qui Gabinio et Pisoni succederent, consules novi sunt comitiis consularibus P. Lentulus et Q. Metellus facti. Extemplo Ciceronis amicis spes revocandi eius ac licentia loquendi orta. Linguas enim cunctorum ac libertatem publicam minaci lege ita represserat Clodius ut esset nemo qui eum in diem nominare Ciceronem auderet. Postea vero quam novi sunt et tribuni et consules designati, etsi magistratu Clodius non abisset, inventi tamen sunt qui eius tribunatus appropinquante fine de reducendo Cicerone cum private tum publice et in senatu et in concionibus sine metu referrent, loquerentur, agerent. Ferendae autem legis quae redire Ciceronem iuberet principes fuerunt ante alios T. Annius Millo, tum creatus tribunus plebis, et P. Lentulus, qui consul noviter designatus erat. His favebat senatus, favebat Pompeius, favebat denique civis quisque bonus cui res publica cara et libertas civitatis esset. Clodius modo et qui eius factionis erant, homines perditi ac scelerati omnes, pertinaci animo resistebant.

Res igitur primum ad contentionem, deinde ad sedicionem, manus et arma venit. Enimvero P. Lentulus quo die magistratum iniit atque mox ut designatus est consul referre ad senatum de Cicerone revocando coepit. Aedilis iste currulis Cicerone consule fuerat et ab eo multo cum favore ac benigne visus. Proinde officii ac pietatis memor, ut creatus est consul, curandum sibi prius nihil esse constituit quam ut senatus populusque Romanus Ciceronem ab exilio revocaret, nec ipsum exilii modo calamitate levaret sed magnificis etiam verbis ac decretis amplissimis honestaret.

Alter vero consul, Q. Metellus, Ciceronis et inimicus et frater inimici erat. Adhortatione autem P. Servilii, hominis gravissimi et Ciceronis amici, prospectaque senatus, collegae, Pom-

---

9. (Lingu)a(s) *i. r.* 24. (Enim)ver(o) *i. r.*

peii et bonorum civium omnium voluntate, posuit odia privata nec modo non adversatus est legi ferendae sed ut ferretur adiutor collegae ac legis ascriptor fuit. Erat Q. Metellus iste frater illius ipsius Metelli qui tribunus plebis abeuntem consulatu Ciceronem concionari ad populum, ut memoravi, prohibuit.

Princeps autem senatus L. Cotta sententiam dixit: actum in Ciceronem fuisse nihil iure, nihil legibus, nihil more institutoque maiorum, quod depellere civitate quemquam et iudicare de capite civis Romani haudquaquam tribuno ni centuriatis comiciis licuisset. Quam vero legem tulisset Clodius, eam minime legem sed vim esse ac flammam quassatae rei publicae appellandam; neque censendum Ciceronem iure pulsum urbe verum perturbato tempore iureque ac iudiciis per vim sublatis secessisse paulum ac defugisse consulto tribuniciam tempestatem, ne qui consul, inermis, togatus rem publicam e manibus Catilinae ac perditorum civium eruisset, liberasset, conservasset, idem privatus arma sumeret ac resistendo tribunicio furori senatum populumque Romanum ac urbem in sedicionem et naufragium duceret; proinde iudicandum Ciceronem civem optimum eundemque optime de senatu, de populo Romano, de re publica meritum esse, nec reducendum solum sed decretis etiam amplissimis exornandum.

Hanc L. Cottae sententiam Pompeius primum, deinde caeteri ex ordine singulatim rogati sine ulla varietate laudarunt atque secuti sunt. Quippe die ipso res perfecta esset, ni ex tribunis unus modo impediendi studio ad deliberandum proximae noctis inducias postulasset. Is nanque Cicerone consule quaestor beneficiis ab eo fuerat exornatus. Hoc vero tempore cum beneficio referre beneficium sua sponte ac libere debuisset, flecti precibus potuit nullis homo ingratus ac perfidus, cum multi eum clari viri Pompeiusque ac senatus totus exorarent ne rem tantam tamque gratam omnibus impediret. Dillatum itaque in dies plures. Tandem vero senatu in Iovis aedem vocato uno illo tribuno solum ac nequicquam contra multos adversante senatus consultum in quam dixi sententiam L. Cottae factum est.

---

6. Cic. *Sest.* 73.

Enimvero incredibili frequentia senatus maximaque populi Romani expectatione referente P. Lentulo consule senatus iudicavit Clodii legem nullam esse decrevitque ut vocatus Cicero veniret. Dignitatis enim augendae causa senatui dicere placuit quod veniret Cicero vocatus, ne, si restituto liceat venire dixisset, iure pulsus ac noxius videretur.

Deinde cum centuriatis comiciis P. Lentulus consul esset concionem populi Romani habiturus, ut quod senatus decrevisset, id plebs sciret, qui erant Ciceronis inimici turbare concionem impedireque ne id fieret conati sunt. Clodio quidem auctore ac duce ut rogationi obsisterent armati milites per noctem ac multo silentio ante lucem forum, comicium, templum, curiam compleverunt impetumque collocatis insidiis fecerunt in Q. Fabricium, qui et Ciceronis amicus et princeps rogationis erat. Templi nanque occupandi causa hic de industria summo diluculo sed tardius quam oporteret ac minus potenter in forum venit.

Tum quidem res non legibus nec populi Romani suffragiis sed pugnis et gladiis ante lucem gesta. Ciceroniani, quod essent pauci ac sublato per insidias clamore deterriti, facile superati ac eiecti sunt. Tum permulti et, qui erat tribunus plebis, P. Sextius vulnerati, occisi etiam nonnulli. Quaerebatur ante omnes ad necem Ciceronis frater Q. Cicero. Redierat enim ex Asia Romam haud multos ante dies et simul cum aliis pro salute fratris arma, ne turbaretur rogatio, sumpserat. Nec tanto e periculo ipsum aliud quicquam eripuit ni quod iacens inter cadavera uti mortuus per noctis obscuritatem nusquam inventus est. Paulum vero sedatis rebus cum victores abissent priusquam eluceret et cognosci posset servis libertisque suis immixtus effugit. Hac pugna superior Clodius amicos Ciceronis adeo fregit quod rebus desperatis arma fugientes abiicerent. Pompeius autem ubi rem male gestam audivit, pugnam extemplo restituit. Suorum nanque manu collecta et undique vocatis amicis Q. Ciceronem, qui domi se timidus continebat, produxit in forum et caesis ibi nonnullis ac multis sauciis ex inimicis repugnantem Clodium superavit foroque victum ipsum ac fugatum eiecit.

35. ipsum *sscr.*

Populo itaque Romano ad concionem ex ordine ac sine metu vocato ut quae senatus decreverat approbaret, ante alios P. Lentulus consul egit; post eum dixit Gn. Pompeius nec se auctorem modo verum etiam supplicem populo Romano ad salutem Ciceronis exhibuit. Pompeio quidem non gerendi modo belli sed dicendi quoque ac suadendi dissuadendique artem fuisse constat. Vir nanque fuit Pompeius ad omnia summa natus, nec dubium, si causas agere uti bella gerere studuisset, non minorem orator in foro quam imperator in bello gloriam habuisset. Ipsum autem ut revocaretur Cicero concionantem principum quisque ac cives boni universi in eandem sententiam secuti sunt. Placuit enim Ciceronis amicis de reditu eius agi cum populo, tum ne popularis in eum aliquando invidia oriretur et orta in periculum traheret ipsum, si restitutus sine populi consensu, auctoritate, iudicio videretur, tum ut a quibus centuriis fuerat consul designatus, ab eisdem acta consulatus eius approbarentur.

Civitas quidem Roma in revocando ipso adeo laboravit et suspensa re hac una fuit ut multos ad dies atque quoad sunt quae narravi perfecta senatus nihil civibus, nihil sociis, nihil regibus responderet, nihil iudices sententiis, nihil populus suffragiis declararet, nihil denique publici, nihil privati negocii quisquam intenderet. Hoc nanque unum in mentibus omnium et studio versabatur. Populus autem tanto cum silentio, tanta cum approbatione qui de revocando ac exornando Cicerone concionarentur audivit ut nihil gratius videretur accidere audiendum suis auribus potuisse. Denique quod senatus decreverat inimicis nequicquam adversantibus approbavit populus consensu magno. Qui vero aderant octo e tribunis ac septem praetorum e numero promulgarunt. Populi autem hoc die concursus adeo magnus adeoque mirabilis fuit ut videatur constare nullis unquam comiciis campum Martium tanta celebritate, tanta frequentia, tanto splendore omnis generis hominum, aetatum, ordinum floruisse.

Atque illud est memorabile, quod rediturum ad urbem Ciceronem duo etiam somnia praedixerunt. Quinto enim Ciceroni, dum proconsul Asiam obtineret, Romae autem noster Cicero ne

---

33. Cic. *Div.* I. 58-59.

pelleretur urbe plenus angustiis laboraret, visum est per quietem videre fratrem M. Ciceronem obequitantem casu maximum in flumen mergi; eundemque cum perdiu apparuisset nusquam, tandem eodem equo insidentem in ripam alteram ascendisse; seque, qui periculo illius primum animo tristis esset, deinde fratre restituto letaretur, stricte ob mutuam leticiam amplecti exoscularique. Id somnium periti Asiae punctim uti fuit postea ita futurum praedicere interpretati sunt.

Noster autem Cicero relicta iam urbe dum in villa campi Attinatis cum itinere tum longa vigilia fatigatus altum ad solem usque contra solitum obdormiret, somniavit videre conterraneum suum C. Marium, quem senem viderat adolescens consularem quippe ac triumphalem virum, quibus solebat uti vivens laureatis insignibus exornatum. Is videbatur, quod interogaret Ciceronem quae sibi causa vagandi deserta per loca ac vultus tristioris esset, deinde cum rem enarratam audisset, iussisse boni animi esset moxque dextera Ciceronem prehendisse manu; prehensum vero ut suum in monumentum duceretur lictori dedisse atque dixisse spem ibi salutis esse. Quae postea excitato a Cicerone narrata Sallustio et caeteris qui e necessariis aderant spem bonam reditus et gloriosi et celeris tribuerunt. Eventus autem rem certiorem fecit. Nam in aede Iovis, quam Marianam hoc isto a Mario nominarent, factum senatus consultum ut Cicero rediret constat.

Caeterum posteaquam libere agi eius de reditu coeptum est, qui Romae amici erant dietim sibi quaecunque agebantur et quanta in spe ac bona in spe res sua esset per litteras nunciabant. Senatus autem consulto ut veniret ad urbem facto nulli non sibi obviam ire cum honoris tum praesidii causa, ne quid insidiarum accideret venienti, pergunt. Roma quidem alii Brundusium modo usque profecti eius reditum expectarunt; quidam Dyrachium traiecerunt. Nam illud manifesto constabat, Clodianos non clam modo insidias sed palam vim et arma, ut impedirent eius reditum, comparare. Contra vero P. Lentuli opera senatus decreto edictum est ut qui rem publicam salvam vellent adessent armati et opem Ciceroni redeunti ferrent. Hoc quidem ad edic-

24. *Ex* ceptum *corr.*

tum tanta hominum multitudo ex urbe, ex agris, ex coloniis, ex omni prope Italia constitutam ad diem armata in urbem venit ut remansisse domi fere neminem videri posset.

Primum vero ad nuncium, qui novos et tribunos et consules designatos esse ac suo de reditu libere omnes loqui referret, Cicero in spem erectus, nullo senatus expectato decreto, discessit Thesalonica atque proximiore ut e loco certius rem audiret Dyrachium navigavit. Dyrachio autem quo die (id fuit pridie Nonas Sextiles) est Romae lex eius de reditu lata, eodem ipse, ut Brundusium traiiceret, profectus est. Brundusii obviam, quam unice amaret, filiam habuit Tulliolam; ea quidem visendi patris studio omnibus anteivit. Certior quoque ex litteris Q. fratris est ibi Cicero legem Romae comiciis centuriatis amplissimo omnium consensu latam ut rediret factus. Tum vero a Brundusinis et multo cum honore exceptus et decretis honestissimis exornatus est.

Inde autem progredienti sibi Romam usque legationes undequaque venientes maxima cum leticia et congratulatione toto itinere obviam factae. Nulla quidem omnium Italiae civitas pene fuit quae et festos ob eius reditum non ageret dies et qui congratularentur ad eum legatos non mitteret. Romae autem obviam sibi multitudo incredibilis ac civitas prope tota fuit. Tantus enim hominum concursus ut redire haudquaquam Cicero ab exilio sed quidam perdiu optatus aut parens patriae aut deus venire a superis videretur; proficiscenti quidem erat vix datum iter ; quocunque transibat tanta cupientium ipsum videre, audire, tangere impleverat multitudo vias quod vix progredi itinere satis lato posset. Alii quoque templorum gradus, alii domorum tecta, alii finistras, alii porticus continebant.

Urbem Cicero porta Capena ingressus est. Gratulatione ibi populi Romani ac omnium plausu significata currum aureatum ascendit. Illum insignes ductarunt equi. Enimvero P. Lentuli beneficio non solum in patriam est reductus sed insignibus equis et curru aureato maxima cum celebritate in Capitolium ac domum inde revectus est ; decretis autem ipsum tantis senatus, populus Romanus, equester ordo, scribarum collegium, societates urbis, municipia Italiae exornarunt ut

rem publicam absente Cicerone stare non posse confessione omnium videretur. Civitatibus etiam quae ipsum benigne ac hospitaliter susceperunt gratiae per populum ac senatum actae. Reditum eius gratum desideratumque faciebant multa, sed imprimis ut redisse ipsum libentius quisque videret eius absentia longa acerbusque casus ac nimia Clodii insolentia faciebant. Se nanque adeo extulerat Clodius quod eius superbiam ac prope tyrannidem iam ferre amplius civitas illa non posset.

Romam III Nonas Septembres rediit Cicero. Annum exulasse ipsum tradit Eusebius. Anno quidam menses quattuor, alii quinque addunt. Illud constat, quod paulum ante Kallendas Apriles urbe profectus est, deinde vero post revolutum annum Septembris principio rediit. At vero illa reditus sui celebritas tantum sibi attulit et iocunditatis et gaudii quod recordatione huius diei omnem memoriam iniuriae, exilii, periculi, calamitatis delendam esse censeret, nec de opprimendis inimicis sed de remunerandis amicis ac de referenda gratia et senatui et populo Romano cogitandum memorandumque perpetuo esse putaret. Proinde gratus erga omnes saepenumero pro memoria beneficii atque augendum ad beneficium propalam dicere auditus est se in patriam et decretis et humeris urbis ac Italiae reportatum. Gaudio quoque addebat gaudium quod haudquaquam vi et armis, uti, quem paulo ante nominavi, C. Marius et complures urbe pulsi, sed innocentia sua, favore consulum, decreto senatus, consensu populi Romani, studio bonorum civium omnium esset dignitati pristinae restitutus.

Postridie autem quam redisset gratias primum senatui et magistratibus, deinde populo Romano egit, quod eorum studio, consensu, beneficio restitutus esset. Hac de re orationem « Si patres, » quae est ad senatum, et orationem « Quod precatus, » quae est ad populum, habemus testes. Pompeium vero, quod plurimum studii, laboris, opere in eo restituendo posuerat

11. Hieron. *Chron. Ol.* 180. 22. Cic. *Red. Sen.* 39

4. Reditum *i. r.* 25. complures *i. r.*; *erat* pluriqui alii.

essetque rerum bello gestarum felicitate, virtute, gloria civitatis princeps, mox reconciliatis animis in senatus gratiam sua interpositione sapientiaque reduxit eundemque sibi tanta amicicia et familiaritate obstrinxit ut deinceps posse ab eo disiungi nulla inimicorum fraude videretur.

Haec autem tanta Ciceronis prosperitas ac civitatis favor haudquaquam deteruit Clodium sed animum eius magis atque magis accendit. Ipsum nanque adeo concitavit ut impetu, ira, furore ductus disturbare civitatis festa et gaudia conaretur. Satelitibus enim stipatus armatis vultuque ac verbis minax qua solebat cum tribunus esset animi ferocitate, audacia, rabie Ciceronem, ut occideret, perquirebat, vulgoque, ut plebem, in eum accenderet, disseminabat quod frumenti quae tum erat inopia, ea Ciceronis opera et culpa venisset. Magnam quidem hos per dies annone caritatem tum forte agrorum sterilitas fecerat futuraque anno illo, ni provideretur presto, fames valida timebatur. Iam reclamabat multitudo cogebatque consules ut ea de re ad senatum referrent. Vocato igitur e more senatu Capitolium Clodius occidendi Ciceronis causa cum armatis ascendit. Cicero autem consilio amicorum usus in senatum non venit. Domi quidem, ne, quod evitaverat diu, armis certare impresentia cogeretur, se interea continebat. Senatus vero ubi haec perspexit subito ministros Clodii depelli ac vocari Ciceronem iussit. Ita pulsis illis Cicero ut veniret in senatum ac civitati consuleret vocatus est. Tum quidem sine ullis armis, amicis modo eisdemque paucis commitatus venit.

Iam frumentaria de re et agi coeptum erat et sententiae complures dictae. Rogatus vero a consule Cicero sententiam dixit annonae curam omnem Pompeio in quinquenium dandam, quod unus esset ille qui sua prudentia, celeritate, fide posset curare atque perficere ne civitas ullam frumenti inopiam pateretur. Hanc in sententiam, quod grata esset multis et salubris omnibus videretur, pedibus consul uterque ac senatus universus ivit. Suscepit quoque munus id Pompeius libens,

11. cum *sscr.* 19. occidendi Cice(ronis) *i. r.*; *ex* cum armatis *statim corr.* 27. Ex ceptum *corr.*

quod terra marique ac orbe terrarum toto imperium hinc latum ac summam potestatem haberet. Perficiendam vero istam ad rem, quae, ut erat, difficilis et maxima videbatur nec poterat ab eo uno integre pertractari, legatos a senatu dari sibi XV et nominatim Ciceronem ut esset princeps omnium postulavit. Cicero autem legationem hanc renuit, tum quod regressum nuper ipsum consulere rei domesticae oporteret, quod ea furore Clodiano, ut dixi, eversa domo, vastatis agris, direpta suppelectili, publicatis bonis omnibus, et fracta et dispersa esset, tum quod etiam re familiari composita remanere in urbe et in oculis civium versari futurum sibi quam proficisci fructuosius reputaret.

Dignitatem quidem suam, ut esset idem qui soleret, et in foro et in curia recuperavit cito. In re autem familiari presertim in domo recuperanda plus difficultatis et laboris tulit. Domum enim, ut memoravi, consecraverat Clodius deae Libertatis, ne restitui unquam religionis timore ac reverentia pateretur. Domum itaque sibi restitui petebat Cicero. Contra qui erant Clodiani rem sacram restitui licere negabant. Senatus vero, ad quem pro dignitate res primum delata erat, quamquam domum neque sacratam rite nec religioni obstrictam sine dubitatione cognosceret ac iure posse restitui Ciceroni videret, statuit tamen e M. Bibuli, consularis et magni viri, sententia, ne qua dubietas oriri aliquando posset, quod ea de re pontifices iudicarent. Hoc enim erat a maioribus atque illo sapientissimo a rege Numma Pompilio institutum, ut qui pontifices essent, ii praeessent religioni, illamque sua fide, auctoritate, sapientia conservarent. Cicero igitur apud pontifices causam istam egit atque accuratissime egit. Nempe si unquam in dicendo pro ullo et fuit et potuit quicquam, id totum hoc tempore dicens pro se ipso, pro domo sua, contra inimicum, apud pontifices, ut eorum consensu, auctoritate, iudicio restitueretur sibi quae sua esset domus, exposuit, effudit, explicavit. Nec difficile creditu est quod accensus magno quodam animi dolore ac maxima iniuria lacessitus dixit maiore vi ac longe vehementius sua in re quam in aliena soleret; quantus

10. re *sscr.*

autem fuerit ista in causa Cicero satis quae habetur oratio « Cum multa divinitus » patefacit. Iam enim nullam vim Clodii, nullum impetum metuebat. Acta est res ista duobis locis, cum multi amplissimi et sapientissimi cives adessent. Denique pontifices una voce, uno animo, una voluntate domum hanc neque iure sacratam esse nec religione ulla teneri dixerunt.

Id consules retulerunt ad patres, apud quos etiam multa et acriter de pontificum iudicio et dicta et disputata sunt. Aderat enim in senatu Clodius et quantis poterat rationibus et argumentis, ne domus restitueretur, iudicium pontificum impugnabat. Is nanque, cum sibi locus venit dicendi, rem gliscens quacunque posset arte differre orationem, ut dicendo diem absumeret, quam longissimam habuit. Dixit nanque horas ferme tres nec fecisset dicendi finem, ni perorare tandem ipsum senatus sibilis ac strepitu coegisset. Caeterum ex pontificum iudicio factum senatus consultum est domum et liberam prorsus omni religione et Ciceroni restituendam esse. Nec domus sibi restituta modo sed pecunia e publico etiam ut ipsam ac villas exedificaret data. Iussi quoque magistratus prohibere ne vim Ciceroni quisquam inferret.

Neque vero his se abstinuit Clodius ; missi nanque ab eo armati sunt qui et fabros e domo Ciceronis ferro, igne, saxis disturbarent et Q. fratris domum admotis facibus inflammarent. Ipse autem Ciceroni, ut eum occideret, saepenumero insidiatus est. Quippe interfecisset ipsum Sacram ad viam, ni M. Damon, qui eo forte cum erat, ipsum propere suum in vestibulum adduxisset. Atrox patribus facinus utrumque visum; proinde senatus decrevit lege facturos contra rem publicam qui Ciceroni aut vim ullam inferrent aut ne domum exedificaret impedimento essent.

Dum vero haec agerentur, tempus novis consulibus creandis venit. Novi tum consules Gn. Lentulus et L. Philippus creati sunt. His consulibus strepitum miro cum fremitu in agro Latinense auditum ferunt. Id prodigium esse quod sacra et reli-

8. Cic. *Att.* IV. 2. 4. 25. Cic. *Att.* IV. 3. 3

1. habetur *sscr.* 33. strepitum *sscr.*

giosa loca ut prophana haberentur aruspices interpretati sunt. Nec mora, in concione responsum id Clodius recitavit, affirmans deos iratos esse quod domus deae Libertatis sacrata religionique obstricta sit Ciceroni contra ius fasque per factionem et amiciciam restituta. Multa in eam rem tum a Clodio sunt, ut rescinderetur senatus decretum et domus religioni restitueretur, dicta. Contra Cicero quantum ex tempore potuit et aruspices non recte interpretari et quae dicerentur a Clodio, ea dici per inimiciciam, odium, contumeliam docuit. Postea vero haud multos ad dies egit accuratius in senatu ostenditque strepitu illo haudquaquam, ut interpretabantur aruspices et Clodius affirmabat, ob restitutam domum iratos deos, verum portendi futuram discordiam necemque inter optimates ac rerum sumam ad unius imperium perventuram. Deinde patres exhortatus est caverent ne qui tum erat, qualiscunque esset, status rei publicae mutaretur ; fieri autem id posse si que ortae inter civitatis principes erant discordiae sedarentur. Hac de re orationem Cicero « Hesterno die » scripsit.

Denique criminatio Clodii per contemptum habita atque brevi sopita est. Ipse autem Ciceronem interficere saepenumero conatus est. Pacto enim nullo poterat Clodius oblivisci quod in eum Cicero testimonium dixisset, nec dixisset modo testimonium, sed apud omnes atque ipso in senatu de sua liberatione saepenumero ac vehementissime questus esset. Odio itaque atque immortali odio et inimicicia ferebatur sed iuveniliter ac nullo gravi cum consilio nec prudentia movebatur. Cicero autem senex erat et gravis; nihil irate, nihil inconsiderate faciebat. Mature quidem ac sapienter inimici tella, impetus, insidias devitabat, nec armis se aut criminationibus sed innocentia sua senatusque ac populi Romani decretis, auctoritate, legibus tuebatur.

Vi autem modo perfractae ab eo tabulae sunt quae gesta tribunatus Clodii continentes affixae in Capitolio ad memoriam parieti erant. Ista de re Clodio absente in senatu actum. Cice-

14. *Pro* summam. 21. Pacto enim *i. r.*; *erat* Pactoque? 26. nec p(rudentia) *i. r.*

ronem accusabant Clodiani quod tabulas publicas easdemque tribunicias et sacrosanctas privata vi privataque auctoritate fregisset. Factum Cicero fatebatur, verum id sibi licuisse dicebat quod haudquaquam tribunus habendus esset qui creari tribunus cum esset patricius legibus vetaretur. Declinaturi in partem Ciceronis sine dubio patres erant, ni Cato (nam e Cypro regias interea opes advexerat) dissensisset. Is, ubi locus dicendi ad eum venit, ex ordine assurgens quae a Cicerone et dicta et facta in tabulas erant, omnia vehementissime impugnavit. Eius sententiae haec summa fuit: Clodium decedere patricio e loco, transire ad plebem, gerere magistratum plebeium licite potuisse; verum si male fuerat tribunicia potestate usus, haudquaquam innocuas tabulas violandas sed reum ipsum accusandum puniendumque fuisse. Haec nanque non Ciceronis odio, non Clodii gratia, non re mala ulla sunt a Catone dicta, sed gravi quodam iudicio suo ac metu ne profectio eius in Cyprum esse irrita videretur, si Clodium non fuisse tribunum senatus, uti studeret Cicero, iudicaret. Ciceroni tamen id esse dictum a Catone permolestum fuit atque ob eam rem animi non boni quaedam sibi rubigo aliquamdiu in Catonem mansit.

Bellum autem per hos dies Iulius Caesar gerebat in Gallos et ob res magnas ac prosperrime gestas supplicationes e more diis immortalibus nomine suo decerni imperiumque sibi, quod adesset quinquennii primi finis, prorogari petebat. Cicero autem metuebat ipsum atque ob eam rem solicitabat Pompeium ut illius amiciciam poneret, tum quod animum Caesaris non bonum erga rem publicam esse manifesto videret, tum quod esset minime oblitus illum P. Clodio favisse atque ut se depelleret adiutorem illi impulsoremque fuisse. Sed Cesari tanta erat Pompeius foederatione, benivolentia, affinitate devinctus quod disiungi ab eo nullius adhortatione posset. Ciceronem vero reconciliavit Caesari effecitque interpositione sua ut qui esse inimici solerent, hi amici esse favore, auxilio, consilio viderentur. Caesari quidem deinceps favit Cicero. Cum enim de petitione Caesaris in senatu ageretur multumque hinc inde sententiis variis certaretur, quod pars decernendum quod pe-

teret Caesar, pars negandum omnino censerent, Cicero gratia Pompeii victus et dignitatis et honoris Caesaris auctorem se ac defensorem exhibuit. Est nanque Ciceronis sapientia et adhortatione factum ut, quemadmodum peteret Caesar, ita patres et supplicationes diis immortalibus decernerent et imperium sibi Galliae utriusque in quinquenium alterum prorogarent. Hac de re Ciceronis oratio « Si quis vestrum » habetur. Patribus enim confirmandum Caesarem maxima illius cum laude, Gabinium vero ac Pisonem e Syria et Macedonia detrahendos summa eorum cum ignominia persuasit oratione illa.

Caesar vero ut factus est certior senatus consultum, uti peteret, opera Ciceronis factum, omnes ad se in Galliam euntes Ciceronis amicos atque imprimis Q. fratrem et C. Trebatium iurisconsultum benigne amiceque vidit, excepit, retinuit. Tum Q., frater Ciceronis, apud Caesarem egregia munera obiit ac scripsit ad Ciceronem quos vidit locorum situs, quas rerum naturas, quos mores hominum, quas gentes, quas pugnas, qualem imperatorem haberet. Ipsum autem Caesar mox ut e Britannia rediit legatum ut preesset legioni ad Nervios in hiberna misit. Populi Galliae isti erant qui pacto nullo paterentur ad se transire mercatores qui aut vinum aut rem ullam quae ad luxuriam pertineret afferrent. Elanguere quidem animos eorum atque virtutem remitti putabant rebus istis. Cupidi quoque libertatis erant atque recuperandam ob libertatem (bello quidem eos vicerat Caesar) hiberna Q. Ciceronis oppugnare magnis coactis subito copiis aggressi sunt. Deinde posse illa capere oppugnatione diffisi obsidionem parant. Multitudo erat magna atque tanta quod tribus non integris horis hiberna Romana vallo pedum VIIII, fossa pedum XV ambitu V miliariorum cingunt. Quippe hoc mirabile, sed id mirabilius quod tanta in re facienda sint re alia nulla, cum ferramenta idonea non haberent, ni sagula pro sportulis et gladiis pro ligone usi. Vocatus autem Caesar advenit presto et hostibus fugatis

---

14. Cic. *Fam.* VII. 5. 17. Cic. *Q. Fr.* II 14. 4. 20. Caes. *B. G.* II. 15. 4
24. Caes. *B. G* V. 39. sqq.

Quintum laudavit summe, quod eius virtute factum esset ne hiberna hostes subito impetu caperent.

Crasso quoque opera Pompeii rediit in gratiam Cicero. Illum enim eo perduxit Pompeius quod erga Ciceronem inimicicias posuit ac priusquam in Parthos iret apud eum pro signo ac testimonio amiciciae et gratiae restitutae cenavit in ortis Crassipedis, generi Ciceronis. Deinde vero absentem illum Cicero in senatu commendavit multum ac saepe defendit.

Curavit nanque Cicero, posteaquam est ab exilio revocatus, Pompeio Crassoque ac Caesari adhaerere atque ita vivere ut nihil ab eo dictum videri aut factum posset quod his principibus displiceret. Sic enim tempora iubebant. Non quidem libens ac volens haesit illis, quod eum non lateret vivendi rationem ipsorum procul dubio patribus ac rei publicae perniciosam fore ; sed coactus minis, insidiis, audacia inimicorum ita sibi vivendum esse constituit ut se quasi praesidio quodam, cum alio non posset, horum favore et potentia tueretur. Exilii nanque acerbitatem, bonorum direptionem, inimicorum vim, periculum vitae semel expertus iterum subire penitus devitabat. Quemadmodum enim naviganti non eadem semper sed alia quieto alia ac saepe contraria turbato mari ratio est tenenda, ita sibi permultis insidiantibus inimicis et patrum auctoritate contempta haudquaquam ut prius severe ac libere in re publica versandum sed pro tempore, cum aliud nullum esset remedium, sibi vivendum esse putavit. Proinde illum quo in re publica uti solebat ante exilium animi fervorem illamque licentiam dicendi libere ad cohercendos improbos civitatis mores ac consulendi quicquid e re publica esse censeret minime deinceps sibi retinendam esse constituit, tum quod intelligeret illos qui ei inimicarentur et ipsum occidere cuperent nihil avidius expectare, audire, videre quam ut solita dicendi licentia et animi magnitudine ac severitate fretus quicquam diceret aut curaret quo sibi faceret inimicos Crassum, Caesarem, Pompeium, qui eum permaxime favore suo ac potentia tuerentur, tum quod videret plane senatum, in quo summa imperii et urbis et orbis dignitas, potestas, maiestas soleret esse, adeo corruisse ac prolapsum esse quod iam prope lu-

dibrio haberetur, videret civitatem delabi dietim peiores in mores, videret amicis non placere si quae licentius agerentur, ea quisquam coherceret aut veluti facta nefarie increparet. Didicerat quoque ex Platone, doctissimo philosopho et gravissimo viro, vim neque parenti nec patriae inferendam ; in re autem publica proponendum quod sibi honestum esse ac utile videretur; at vero adversantibus caeteris non pugnandum nec contendendum sed ferendum patienter quod cives reliqui approbarent. Omnem itaque severitatem illam ac dicendi licentiam qua fuerat prius animo erga rem publicam magno ac forti usus posuit Cicero. Sententias vero, cum rogaretur, ita dixit atque in re publica est deinde ea cum moderatione versatus ut simul et boni senatoris nomen retineret et amicis ulla in re minime displiceret. Tum enim se quantum potuit ad quas perdiu intermiserat litteras et ocium contulit. Orationes quidem per haec tempora causarum illustrium quas egisset ac libros de Oratore Perfecto, de Re Publica, de Legibus scripsit.

Clodium autem, qui et inimicorum caput et sibi acerbissimus inimicus ac semper molestus erat, interea, quem nominavi, T. Annius Millo apud Bovillas interfecit. Non defuerunt qui necis eius suasorem auctoremque fuisse Ciceronem et suspicarentur et crederent, non quidem certo testimonio sed coniectura ducti, quod essent utrinque odia aeterna et inimiciciae capitales nec sedari furor hic re alia ni alterius morte posset, Millo autem singulari benivolentia, familiaritate, amore devinctus esset Ciceroni atque in eo restituendo consiliorum omnium particeps adiutorque fuisset. Commovit res ista ferme totam civitatem plenisque animis primum in concione apud populum, deinde in curia apud senatum, postremo in foro apud iudices acta est. Crimen quantis poterat quisque verbis, ut fieri solet, hinc minuebant Milloniani, inde qui erant Clodiani augebant. Tribunus plebis erat tunc C. Sallustius Crispus. Is Clodianae factionis amicus et fautor magnam in Millonem invidiam excitavit. Consules autem Pompeius et Crassus erant. Sed Pompeio negocium est a senatu datum ut pro templis,

5. in re autem publica *i. r.* 19. ac. *i. r.*

ne vis fieret ulli, praesidia collocaret. Causam egit ut Millonem defenderet apud iudices Cicero. Enimvero fatebatur crimen sed ita retorquebat quod iure occisus Clodius videretur. Huius rei quam reliquit scriptam oratio « Etsi vereor » testis extat. At vero Millo damnatus tandem Massiliam in exilium abiit; bona eius ob es alienum venumdata. Clodii corpus plebs cremavit in curia.

Ciceroni autem deinde et tutior ab inimicis et quietior vita fuit. Quippe certamen unum modo idque verbis potius quam re magnum cum Pisone et Gabinio habuit. Horum nanque Cicero in se crudelitatem, superbiam, avariciam et in oratione « Si quis vestrum, » quam in senatu de sortiendis provinciis, ut dixi, Gn. Lentulo et L. Philippo consulibus habuit, et alias saepe ac quotiens aut in senatu aut in concione sibi dicendi de illis et locus et tempus fuit asperrime accusavit, quod scelerati consules quem et tueri debuissent et liberare potuissent non deseruissent modo sed voluntati, arbitrio, furori Clodii violandum etiam lacerandumque dedissent. Aegre quidem ferebat Cicero memoriam exilii et calamitatis suae, presertim quod videret illos tenere provincias quas depellendi eius gratia uti premium a Clodio habuissent. Provincias vero ita erant illi partiti quod proconsulari imperio Macedoniam Piso, Syriam Gabinius obtinebat. Denique tacuit nunquam, quievit nunquam Cicero quoad illi per summam ignominiam ipsis e provinciis ante tempus revocati et magistratu se abdicare coacti sunt.

Prior autem Romam, quod Italiae Macedonia sit propinqua, venit Piso. Is Pompeio et Crasso consulibus detractum se ante tempus sua e provincia atque de Cicerone quod eum criminando tantopere insectaretur vehementer in senatu conquaestus est. Contumeliae quidem ferendae impatiens erat Piso. Ipsum quoque Caesaris felicitas, quod illius socer esset, inflabat multum. Nullo enim pacto hanc posse pati iniuriam videbatur. Ciceronem autem ne responderet neque Caesaris reverentia nec Pisonis presentia tenuit. Acerbe quidem in eum nec minus acerbe in presentem Cicero quam in absentem invectus est. Memorat

---

21. illi *sscr.*

quidem quae in re publica gesta et ab ipso et ab illo sint; eademque ita commemorat ut res rebus conferendo splendor rerum suarum obscuret omnia quae ab illo facta ullo vitae suae tempore videantur.

Gabinius autem longe postea e Syria, quod esset remotior, ad urbem Domicio et Appio consulibus rediit. Ciceroni hunc reconciliavit Pompeius. Erat quidem hic factionis suae. Ciceronem autem Gabinio adeo placavit Pompeius interpositione sua ut sopita iniuriarum omnis recordatio videretur atque repetundarum accusatum Gabinium Cicero gravi oratione defenderet.

Persuasione quoque Pompeii magna est in Vatinium Cicero mansuetudine ac lenitate usus. Ipsum enim quamquam dignitati suae contrarium ac inimicum habuisset semper, placatus tamen animo integro ac studio summo duobus iudiciis publicis liberavit.

Sed quemadmodum istis qui ex inimicis facti amici essent fautor propiciusque fuit ac tulit opem, ita etiam nonnullis qui temere ab eius amicicia discessissent quam maxime adversatus est. Civis nanque splendidus ac vir consularis M. Bibulus, quem suis in calamitatibus amicissimum habuisset, ignominiose ab eo reprehensus ac turpiter criminatus est. Illum autem ipsum P. Sextium, cui tantum detulit honoris et laudis quod fateatur ac scribat eum fuisse illum qui tempestate Clodiana rebus adversis pro eius salute nullas inimicicias, nullam vim, nullum discrimen, nullos impetus vitandos sibi unquam esse putavit, qui eum ac si frater esset, officiis omnibus sustentavit, qui suam erga ipsum benivolentiam et fidem non solum animi dolore verum etiam corporis vulneribus demonstravit, quanta potuit, vi oppressit, quod insolentia illius magna esse nimium atque intolerabilis videretur. In Sallustium vero, qui eius amicus familiaris domesticus perdiu fuerat, qui eocum et in exilio et in bello civili rebus etiam desperatis post Pharsalicam pugnam non sine periculo fuerat, exarsit vehementer. Nam et ipsum lacessebat Sallustius. Eo nanque loci uterque ira et odio perductus est quod ipso etiam in senatu neuter parceret alterius dignitati,

---

9. sopi(ta) *i. r.* 32. rebus etiam *i. r.* 32. *Ex* farsalicam(?) *corr.*

sed ut ille in istum, ita iste in illum inveheretur acriter maledictisque acerbis ac multis contumeliis turpissime concertaret. Sed alibi ista de re.

Caeterum exacta peste Clodiana, qua veluti tempestate quadam et mari turbatissimo navigans prope demersus erat, Cicero sese tandem in portum arridente paulum fortuna recepit. Crasso nanque re interea male apud Parthos gesta capto ac crudeliter occiso augur in locum eius toto ipsum expetente augurum collegio Hortensioque ac Pompeio nominante suffectus est. Deinde vero nec multo post Ciliciae proconsul designatur. Hanc provinciam Asia continet. Urbe autem proficiscens Cicero curam maritandae Tulliolae, filiae suae, quae marito Pisone mortuo vidua erat, amicis reliquit. Ea quidem, mox ut pater in Ciliciam abiit, Cornellio Dolobellae nupta est.

Ciceronem autem profectum Roma atque Ciliciam ingressum, haudquaquam uti Romanus erat mos ac omnis humanitas exigebat, qui eam proconsul obtinebat Appius Claudius excepit benigne, non perexit obviam venienti, non excessit provincia, non posuit fasces, sed plenus moesticiae ac doloris quod magistratu abire cogeretur, ubi successorem adesse cognovit, quasi eum advenisse nesciret, Tharson usque, que ad extrema Ciliciae civitas est nobilis et antiqua, se coniecit iusque populo ibi, quasi esset in magistratu, dixit. Homo erat Appius Claudiorum e gente clarissima, sed alioquin pravitate morum obscurus. Nam erga provinciales avarus fuerat atque superbus. Cicero autem quo die provinciam est ingressus (pridie id Kallendas Sextiles fuit) revocavit equites, qui Appii iussu, ut fame senatum opprimerent, Salaminam, civitatem Cypriam, obsidebant. Erat nanque insula Cypri paulo ante Romanae ditionis facta, quod se, qui rex erat, Ptolomeus occidisset actus dolore cum se populo Romano suspectum atque mitti, qui eius opes auferret, Catonem sensit. Tum igitur qui Ciliciae proconsul erat, is Cyprum etiam obtinebat. Ciliciae quidem proxima est insula Cypri. Eas dirimit Cilicum mare. Ad septentrionem Cyprus Ciliciam prospicit.

---

7. re inter(ea) *i. r.*; *ex* interea *statim corr.* 10. designatur *i. r.*; *erat* designatus est. 11. curam *i. r.*; *erat* quod sit?

Cicero autem certior ut venit in Ciliciam factus quanta cum superbia, quanta cum avaricia fuerat provincia et ab isto et aliis superiori tempore gubernata, ac populos onere nimio gemere audiens, quod tributa extra ordinem ac supra vires pendere cogerentur, edixit ne ob tributum quisquam praedium aut rem ullam venum iret, ne ab ullo quicquam per iniuriam extorqueret. Denique sublevavit provinciam tributis quam maxime potuit. Magistratum vero suum ita disposuit ac gessit ut neque ab eo nec ab ullo suorum dictum factumve audiretur quicquam quod videri aut insolenter dictum aut rapaciter factum posset. Nihil enim sibi, nihil legatis, nihil quaestori, nihil suorum ulli quod per leges non liceret dari aut publice aut private permisit. Taceo maiora. Foenum quidem ac ligna, quae Iulia lege deberentur ac peti bono iure possent, accipi sine precio saepenumero vetuit. Lectos modo ac tectum gratis accipi ac peti consensit; ne autem molestus esset, tecto interdum abstinuit et suo sub tabernaculo fuit. Aditus vero ad se patere universis eosque faciles esse ac liberos voluit. Omnia per se, nihil per alium quemquam audivit. Nemini praefecturam aut munus publicum dedit ullum qui negocium in provincia privatum haberet. Populos suis legibus, suis moribus, suis sacris vivere ac uti permisit. Frumenti caritatem sublevavit. Praefectos qui rationes publicas infra decennium defraudassent pecuniam sine ignominia restituere coegit. Exercitum, qui per seditionem Appii negligentia dissipatus erat et rapto vivebat, ut provinciam est ingressus, congregari per tribunos et legatos ac ne quid ulli per vim arriperet quisquam curari iussit. Sibi autem ipsi neque statuam ullam nec sumptus aut honores ullos etiam de publica oblatos per provinciales, ni quantum magistratus ac rei publicae dignitas exigebat, fieri passus est.

Haec taliaque multa quae a Cicerone pro nominis Romani statu, laude, iusticia erga provinciales ad reconciliandos ac retinendos in fide populorum animos fierent, ea omnia Appius et qui Appii sequaces erant calumniabantur fierique haudquaquam quo animo ea Cicero faciebat, sed illius modo ad iniuriam, con-

23. (re)stitu(ere) *i. r.*

tumeliam, ignominiam cavillabant. Ciceronem vero, ut tam abstinenter tamque mansuete ac benigne gubernaret provinciam, adducebat, non, ut criminabantur Appii fautores, malignus erga Appium animus, verum quae sua esset natura ac semper fuisset modesta consuetudo vivendi. Quippe institutus ab infantia ita erat quod rapto vivere, obturgere, contemnere quemquam sibi quam maxime displiceret. Adducebant laudati mores et instituta maiorum, qui rationem non suam modo verum etiam sociorum habendam esse censerent. Adducebant qui iam erant ab eo libri de Re Publica scripti. Hos nanque ob scriptos libros putabat nemini omnium in rei publicae gubernatione licere peccare minus quam sibi, quod multos ignorantia excusaret, ipse autem docuisset imperia parari armis, sed abstinentia, benignitate, iusticia retineri, nec re ulla facilius quam beneficiis et populorum benivolentia conservari.

Neque vero amplius quicquam ad retinendam in fide provinciam sibi mox urgentibus Parthis quam haec ista quam tenuit gubernandi ratio profuit. Eorum nanque nimiam ob superbiam, avariciam, crudelitatem qui missi a senatu et populo Romano illam provinciam tenuissent, exacerbati erant populi speque rebellandi ad Parthos, nominis Romani hostes, audito eorum adventu animos declinabant. Sed lenivit eos Cicero modestia et comitate sua eosque ad Romani imperii stabilem fidem benivolentiamque reduxit. Quippe nomen Ciceronis magnum ac splendidum apud Cilices populosque ac reges finitimos faciebant ista. Mirum etiam in modum eius dignitatem augebat passim pervulgata fama ipsum esse illum qui consul in toga, sine armis, sine tumultu urbem atque rem publicam e Catilinae manibus liberasset. Igitur ad visendum eum, cum provinciam peragraret, non modo Laudiceae, Apameae, Sinodis, Philomeli, Iconi, quae sunt provinciae oppida, verum quocunque pergeret, veluti deum quendam in terris, hominum multitudo omnibus e villis, e castellis, civitatibus confluebat manusque ac voces ad caelum pro eius salute perpetuoque ac felici statu Romani imperii elevabat, quod vir esse ipse videretur unus qui esset ex

1. *Ex* cavilabant *corr.* 2. *Ex* gubernare *corr.* 6. *Ex* rato *corr.*

illis qui haudquaquam ut Appius et alii multi, superbe, avare, crudeliter, verum ut audissent solere bonos veteres Romanos, clementer, benigne, iuste populis imperarent.

Nempe Romana res proconsule neque minus grato sociis nec minus solicito rebus gerendis egebat. Eufratem nanque hoc tempore transiverant Parthi, gens quippe ferox et potens, depopulatique Syriam iminebant Cappadociae ac deinde proximius venientes Ciliciae minabantur. Omnia quidem metu propinquantium hostium in terrore ac tumultu erant. Ex agris multi uxores, liberos, pecora, frumentum et quicquid habebat fortunarum quisque tuta in loca et oppida munita, quasi a tergo instaret hostis, solicite convehebant. Erant qui arcendos ad hostes civitates et castella munirent. Parabant alii arma, ut iussi cum essent sequi proconsulem et signa possent. Ciceroni autem rem dubitatiorem faciebat quod neque in Syria satis praesidii esse audiret nec sibi tantum copiarum esse videret quod simul et provinciam suam tueri et opem ferre vicinis posset. Bibulum enim, cui designata nuper Syria provincia erat, advenisse ignorabat. Cassium vero successoris expectatione cum exercitu esse Antiochiae (civitas est in Syria) audiebat. Neque vero populorum ac regum animos satis integros, si appropinquarent hostes, fore sperabat, quod alios cupidos rerum novarum esse nec aliud quam Parthorum adventum expectare putaret, alios meticulosos esse cognosceret nec ausuros arma sumere ac resistere Parthis videret. Spes una sibi modo et precipua erat, quod appropinquaret hiems, quae et impetum hostium retardaret et spacium sibi exercitus comparandi daret. Hoc enim qua aestate iniit magistratum fuit. Plurimum etiam spei reponebat in Deiotaro, qui Gallaciae rex sibi et benivolentia privata et fide publica devinctus erat. Hunc nanque istum ad regem ob singularis amiciciae signum, quos secum adduxerat pueros, Cicerones suos, Marcum filium et Quintum nepotem, cum Dyonisio pedagogo, qui eos erudiret, misit eosdemque apud eum pene dum fuit in Cilicia tenuit.

---

7. *Ex* Capadociae *corr.* (*sed* Cappadocia *in indice, nulla correctione adhibita*). 12. civi(tates) *i. r.* 28. *Ex* Deyotaro *corr.* (*etiam in indice*).

Litteras vero ad magistratus Romae quo in statu res essent nuncians scripsit. Litterae quoque sunt a Cassio, qui Syriam obtinebat, ad consules et senatum missae. Sed iste haudquaquam ut erat trepidationem esse hostium adventu sed ab eo qui venissent hostes depulsos ac bellum confectum esse scribit. Quo autem die Ciceronis, eodem forte sunt in senatu litterae Cassii recitatae. Auditis utrisque mox acclamavit senatus credendum minime Cassio sed Ciceroni esse, quod alterius modestia, alterius ambitio nota esset.

Exercitu autem collecto ac dispositis quae ad curam Ciliciae attinebant, Cicero, quod propius adventare Parthos audiret, quam maximis potuit itineribus in Cappadociam contendit nec procul Tauro a monte apud Cibistra oppidum locavit castra; percommodum enim hunc locum existimavit esse, quod inde simul et hostes ne intrarent Ciliciam repellere et Cappadociam tenere et nova sociorum consilia posse impedire speraret. Interea vero dum qui praemissi erant exploratores ut se certiorem facerent ubinam hostes essent, quid agerent, quo tenderent, expectaret, rex ad eum Ariobarzanes venit. Is erat ex regibus Asiae adeo imperii Romani amicus et patribus gratus ut nominatim salutem eius Ciceroni Roma proficiscenti senatus commendatam esse iuberet. Quippe ad se venientem regem hunc Cicero pro dignitate amice ac reverenter excepit. Ipsum autem haudquaquam armis, quod id tempus non pateretur, sed quo potuit consilio adiuvit, atque ita adiuvit quod rex ipse consilio Ciceronis usus posito metu se conservaret in regno et contra insidiatores quam haberet dignitatem regiam obtineret.

Hostes vero interea movisse castra et Amanum versus contendere allatum est. Tum Cicero confestim, ut ea quoque parte resisteret ne suam provinciam intrarent, quam paulo ante nominavi urbem Tharson, inde Amanum cito agmine advolavit. Mons est Amanus cum populis tum magnitudine celebris. Syriam quidem tum aquarum divortio a Cilicia dividebat. Castra vero quo

---

4. ab..... depulsos *i. r.* (*primum vocabulum erat* hostes). 12. *Ex* Capadociam *corr.* (sed Cappadocia *in indice, nulla correctione adhibita*). 31. *Ex* Ta(rson?) *statim corr.*

in loco magnus quondam Alexander Macedo contra Darium tenuit, eodem postea annos ad CCL contra Parthos hoc tempore Cicero habuit. Sed cum retrocessisse hostes nunciaretur, Cicero, ne frustra eius adventus esset, domare Amanos omnino constituit, quod montem hunc qui incolerent populi, hi essent omnes Romani nominis hostes perpetui et quicquid esset inde Romanorum, si bello aperto non possent, saltem latronum in modum crebris excursionibus infestarent. Primum igitur exercitu tripertito Amanum (sic oppidum, gentis caput, e nomine montis vocant), deinde Sopiram Cominorumque ac reliqua oppida quae illius factionis erant vi magna expugnans cepit. Ex his quae opportunos ad casus commoda esse putavit, ea relicto praesidio communivit; caetera omnia ferro flammaque funditus diruit.

Has itaque ob res tanta cum celeritate, virtute, felicitate gestas imperatorem ipsum milites more maiorum summo cum plausu, assensu, leticia appellarunt. Sic enim erat a maioribus institutum ac re publica libera perpetuo custoditum, ut qui dux Romanus hostium numerum quam maximum caederet aut magna contra hostes victoria potiretur, is quodam excellenti pro honore ad virtutis testimonium ac decus imperator ab exercitu vocaretur nec modo in magistratu id nomen sed privatus etiam ac perpetuo retineret. Sic enim veteri instituto Q. Fabius, sic M. Cato superior, sic uterque Scipio Africanus, sic C. Marius, sic L. Luculus et Pompeius, sic Iulius Caesar ante bellum civile domitis Gallis, sic alii multi civitate libera sunt imperatores ab exercitu ob singularem victoriam appellati. Nondum erat qui nunc viget mos Iulio Caesare auctore ortus, ut quem Romanorum imperatorem gentes universe vocant, is unus sit orbis princeps et potestate summa rerum dominus videatur. Id enim ante Iulium Cesarem, dum senatus populusque Romanus consilio publico rem publicam gubernarunt, ducibus nomen honoris pro victoria parta, non potestatis fuit.

Amanis igitur domitis copias Cicero inde Pindinisum duxit. Urbs erat ista cum multitudine ac ferocitate populi tum altitudine ac munimento loci adeo valida et potens ut nulla vi posse

---

11. cepit *i. r.*; *erat* coepit?

capi oppidani putarent. Regibus enim qui ante Romanos illa tenuerant loca paruerat nunquam. Romanorum autem inimici erant, Parthorumque adventum, ut Romanum pelleretur imperium, quam maximo poterat apparatu, gaudio, desiderio expectarat. Hanc Cicero terram hostilem vi et arte Romana usus valo ac fossa cinxit erectisque turribus et machinis undique admotis continua oppugnatione tandem septimo et quinquagesimo obsidionis die cepit. Thebarani vero, Pindiniso vicini, aliena clade perteriti nulla expectata obsidione in deditionem, ut Romanam misericordiam potius quam vim experirentur, ultro venerunt.

Romae autem ubi haec nunciata sunt (scripsit enim ad consules et senatum primum, deinde privatim ad M. Catonem et amicos Cicero), sermo habitus est ac postulatum per amicos ut de hostibus victis senatus et supplicationes immortalibus diis maiorum e more decerneret et Ciceroni, cum rediret, triumphare liceret. Diis quidem supplicationes sine dilatione decretae; triumphi vero spes suum ad reditum ample data; apparatus quoque haud nulli fieri ad triumphi pompam coepti.

Cicero autem rebus quas dixi magna cum victoria et laude gestis exercitum, quod iam adesset atque urgeret hiems, in hiberna dimisit. Neque vero, uti consuevissent qui ante proconsules fuerant, pecunias locupletibus urbibus ne ad eas copiae in hiberna mitterentur extorsit. Sed milites ita distribuit ut simul et praesidio esse locis suspectis possent et praefectos haberent qui eos a rapinis et omni provincialium iniuria continerent. Res quietas totam per hiemem Cilicia habuit. Rumor tamen et pavor quidam erat futurum aestate proxima ut redirent Parthi. Litterae autem interea sunt a Cicerone Romam ad Curionem, tribunum plebis, privatosque amicos complures missae. Earum summa erat quod eos multa prece precaretur curarent omnino quod successor ei mitteretur presto, imperium autem sibi prorogari nullatenus paterentur. Redire nanque Romam quam primum adesset anni finis decrevit omnino, tum propter sacietatem provinciae, quae sibi laboriosa esset atque molesta, tum quod esset laudem illam honoremque ac famam consecutus qui diminui potius re-

---

8. cepit *i. r.*; *erat* coepit? 24. esse *sscr.* 34. ad *ante* laudem *eras.*

bus adversis quam augeri secundis possent. Quem vero deligeret qui esset idoneus ac provinciae, quoad Roma designatus successor mitteretur, gubernationem haberet, plurimum cogitavit. Enimvero praeficere quem mallet ex his qui secum Romani erant et idonei putabantur maiorum exemplo ac institutione licebat. Constituere nanque Q. fratrem suum in animum ante alios veniebat; nam erat tum legatus cum eo et dignus tali magistratu, quod vir esset praetorius et triennio proconsul tenuerat Asiam, videbatur. Verum ne antiquam renovaret invidiam, quod senatus iniussu relicto fratre auctoritate sua magistratum continuasset atque de fratris voluntate libens ne esset remansurus etiam dubitaret, Caelium, qui erat vir nobilis ac quaestor, dimisit.

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae XIII Explicit et Incipit XIIII ad Filium Polydorum Feliciter

Provincia igitur III Kallendas Septembres decedens Cicero cum fratre, filio, nepote Romam ut rediret Ephesum venit. Hic motus orientis belli civilis Caesaris et Pompeii primum sensit. Id sibi qui ad eum veniebat Bathonius ante alios nunciavit. Hos nanque per dies, cum esset in Cilicia Cicero, et discordia inter illos orta et parari ad bellum arma erat iam utrinque coeptum. Nihil enim audivit a Bathonio Cicero quod ipse longe ante futurum non praevidisset, nihil quod amicis atque ipsi Pompeio saepe non praedixisset. Cum enim ad declinanda mala oculos aperiret moresque civitatis depravari magis atque magis dietim inspiceret, videbat manifesto vir prudentissimus futurum ac presto futurum quod tempestas quam maxima quasi iam perturbato ac nebuloso aere oriretur. Vivebatur nanque ita Romae ut sperare sapiens quisquam futurum nihil boni posset, quod hinc cresceret dietim flagiciosis cum impunitate licentia, inde ad minuendam enervandamque senatus dignitatem quotidie confederationes, clientelae, connubia fierent. Neque illud non intellexit semper fidem Caesaris erga Pompeium non amplius duraturam quam fallere ipsum per occasionem posset. Cogitabundus itaque ac mente dubius quid ageret, Cicero viginti ad dies Ephesi commoratus est. Nec ipsum raro penituit quod e Cilicia demigrasset. Interdum etiam damnabat se, quod tam longinquam provinciam suscepisset. Existimabat enim auctoritatem suam apud utrumque tanti esse quod, si Romae fuisset, discordia inter eos aut nulla orta aut orta facile sua interpositione sedata esset.

---

13. nebuloso *i. r.*; *erat* perturbato. 16. quotidie *i. r.*; *erat* connubia.

Omnia quidem quae imminebant pericula atque, ut solet in dubiis animus humanus, si qua peiora erant et privata et publica pensitabat.

Epheso tandem Rhodum, Rhodo Athenas venit. Ubique per speciem tranquillae navigationis habendae terrebat aliquamdiu tempus, expectans advenire quemquam qui se, ut consilium ex rebus ac tempore caperet, omnium quae Romae agerentur faceret certiorem. Athenis igitur dies complures moratus est. Interea vero se apud studiosos litterarum philosophosque ac principes civitatis, quibus fuerat per adolescentiam familiaris et carus, dulcissimis colloquiis et pulcherrimis disputationibus recreabat. Tum litterae ad eum cum tempus aucuparetur Athenis, hinc Caesaris, inde Pompeii unis prope diebus allatae sunt. Quippe Ciceronem uterque faciebat tanti quod facere nihil pluris sed cupere habere ipsum sibi faventem atque propicium quam maxime videretur. Verbis nanque sibi blandiebatur uterque et suos inter amicos et caros amicos annumerabat eum ipsumque ut ad se transiret cum honestatione causae tum veteris amiciciae recordatione petebat. Iam enim Cisalpinam Galliam intraverat Caesar minacesque et Romam litteras ad senatum et legiones Placentiam quattuor miserat. Caeterum cum dietim pertinacius et Caesarem petere et Pompeium negare consulatum audiret atque ob eam rem magis atque magis ad bellum animos inflammari, mortuam quoque Iuliam, quae illos affinitate, foedere, benivolentia contineret, omnia Cicero mente revolvens putavit melius esse nihil quam ire pergere ac properare Romam seque interponere, experiri, conari si tantum discordiae ac belli incendium extingui ulla pacis condicione posset. Id autem facturum se bona cum gratia utriusque atque facilius credidit, si priusquam manus consererent fieri pax et concordia tentaretur. Vivere autem interea ita sibi consuluit quod displiceret neutri, placeret utrique idque curaret omni cum modestia ac prudentia facere quod neque deserta ab eo res publica videretur nec placendo alteri odium in se alterius et malivolentiam excitaret. Ubi

5. *Pro* terebat. 13. Quippe... pluris *i. r.*; *ultimum vocabulum erat* quam. 25. omnia... ac *i. r.*; *sub* (putav)it melius *erat* revolvens. 28. *Ex* conditione *corr.* 32. idque curaret omni *i. r.* 33. (n)ec *i. r.*

vero gerenda bello res omnino esset, neutrum sequi constituit sed uti medius et amicus utriusque reservatus ad pacem si posset alicubi demorari seorsum a bello ac quiescere interim cogitavit. Sin adhaerere prorsus alteri oporteret, tum sequi Pompeium omnino constituit, quod sibi et beneficio astrictior et belli causa iustior et coniuncta cum re publica videretur. De pace igitur litteras ad utrumque ut animos eorum tentaret misit. Eos quidem reconciliari posse hac condicione putavit: si Caesar e Gallia cederet, exercitum poneret, apud Illiryos, quoad per senatum de consulatu decerneretur, tacitus expectaret, duas modo interim legiones haberet.

Hac itaque spe ac cogitatione plenus Cicero ventis dedit vella et Brundusium e Graecia navigavit. Inde pergens Pompeium, priusquam veniret ad urbem, quod tum forte in Campania versaretur, adivit ipsumque longo sermone ac multiplici ratione ad concordiam et pacem exhortans horas supra duas allocutus est. Tandem cum illum bello perturbare omnia quam pati Caesarem creari consulem contra leges malle perciperet, Romam nudatus spe omni pacis habendae venit.

Urbem autem Cicero III Nonas Ianuarias, qui erat natalis sui dies, ingressus tantam civium bonorum et populi Romani obviam multitudinem habuit tantoque honore exceptus est ut nihil esse civitati desiderabilius, nihil gratius, nihil commodius hoc in rerum motu ad sedandas discordias videretur. In senatu vero aeque sibi ac consulibus, praetoribus, et tribunis plebis datum negocium ut curarent ne quid detrimenti res publica pateretur. Verborum haec formula senatus consulti erat, cum potestatem summam cuiquam extremis in periculis patres darent. Mentio quoque in senatu de triumpho decernendo Ciceroni orta, quod maiorum more hic honos sibi ob res prospere gestas in Cilicia deberetur. Audiebatur quidem attente petitio, sed, qui erat consul, Lentulus quietiori tempori reservandum, nunc vero saluti civitatis consulendum dixit. Ita res Ciceronis bonam in spem tunc dillata tandem adverso belli eventu ac ruina rei publicae obruta est.

---

13. *Coepit* Pompeius *scribere sed statim corr.* O, *sed ita male ut nunc facilius* Pompeius *legatur,* Pompeius V Pompeium W.

Rubiconem flumen nondum transiverat Caesar; belli autem expectatione omnia in pavore ac tumultu erant, quod dietim et certior increbresceret rumor Caesarem iratum Pompeio et patribus esse eundemque maximo cum exercitu atque eo animo adventare ut consulatum aut sponte datum acciperet aut negatum vi et armis arriperet. Ciceronis autem reditu atque presentia adeo erecti sunt animi civium, presertim qui boni essent viri salutemque patriae ac rei publicae statum quietum et bonum amarent, ut posset facile intelligi ipsum esse illum in quo reposita spes omnis pacis, quietis, concordiae civitatis esset. Uti enim ab eo superiori tempore, cum esset consul, Catilinaria pestis fracta atque deleta erat prudentia et consilio suo, ita nunc putabant fore quod sapientia et interpositione sua civilis huius nascentis belli flamma extingui ac penitus tolli posset. Neque vero ipse aliud quicquam et dies et noctes cogitabat, studebat, curabat quam ut cives bonam ad concordiam et pacem quavis condicione reduceret dignitatemque suam patres ac res publica retinerent. Pacem quidem condicione quavis etiam iniusta bello etiam iusto anteponendam esse dicebat. Quippe inermis, senex, togatus homo, sapiensque ac bonus civis utrumque adhortari verbis sed vi neutrum compellere poterat. Solicitus enim sedandam ad discordiam vigilavit multumque ac saepe de bona pace et concordia civium, de quiete civitatis, de periculis quae illis, quae istis, quae senatui, quae rei publicae, quae omnibus iminerent, si bello res ageretur, cum publice tum private locutus est. Verum belli gerendi tanta cupiditate tantoque furore et hunc et illum nec modo principes sed alios et multos alios ac prope omnes accensos obcaecatosque semper invenit ut etiam qui iudicio eius amatores rei publicae bonique esse cives ac quieti animo putarentur, disturbarent pacem nihilque avidius quam bellum quadam pertinacia animi et victoriae spe, quasi alii alios et captos et vinctos catenis haberent, exposcere viderentur. Senatus quidem et quicquid erat civium qui optimates appellarentur et amare bonum civitatis statum ac rem publicam viderentur Pompeium constitutum e publico belli ducem ad defendendas leges civitatis ac rem publicam seque-

27. et *i. r.*; *erat* ac. 28. etiam qui *i. r.*; *erat* eius.

bantur. Caesarem vero factiosus ac sceleratus quisque et, quae patrum semper inimica fuit, plebs amabat.

Sed Romae ubi Caesarem et Rubiconem transisse et copias quae Picenum, quae Umbrum, quae Aetruscum agrum occuparent se misisse nunciatum est, ita sunt Pompeianae factionis omnium deterriti animi ut civitas trepidaret nec venire ad urbem Iulius Caesar, Romanus civis, ac legiones Romanae sed Poenus ille ferusque hostis Hannibal ac omnis barbaries viderentur. Futurus quidem, si vinceret, Caesar nec Cinna clementior in principum caede nec Sylla moderatior in diripiendis fortunis locupletum coniectura et opinione omnium putabatur. Maximo enim cum exercitu veniebat Caesar sed ita veniebat ut paratus et ad pacem, si daretur consulatus, et ad bellum, si negaretur, esset.

Pompeio autem animus pertinax ad bellum erat, sed copiae deerant quae Caesareanis adaequari numero et probitate possent. Nempe admirabantur omnes quod tanta veniente belli tempestate delectum ad resistendum neque habebat nec parabat Pompeius ullum. Amicis vero qui admirarentur atque interogarent cur non pararet exercitus respondebat futurum cum terram pede percuteret ut copiae pedestres equestresque scaterent.

Cicero autem ut Caesarem propinquare sensit nec paratas ad resistendum copias ullas vidit, reprehendit permagna, ut audiretur, inclamans voce Pompeium, quod senatum spe vanissima elusisset, deinde ut consueverat atque ferventius solito exhortari optimates ac Pompeium coepit ut legati qui de pace agerent ad Caesarem mitterentur. Neque vero aures tum minus quam soleret obtusas ac surdas invenit. Italiam vero Pompeius ita distribuit ut gubernandam defendendamque sibi quam regionem mallet optimatum quisque deligeret. Ipse autem urbe per noctem egressus Capuam tendit dimisso edicto ut qui rem publicam amarent eamque liberam et salvam vellent, hi sequerentur ipsum; qui autem remanerent, se illos in hostium numero habiturum. Cicero igitur, quamquam id sibi permaxime displiceret, tamen ne Pompeium, ducem ad defendendam rem publicam constitutum, ne optimates, ne, quam supra omnia caram haberet, rem

---

7. *Ex* Penus *corr.* 16. Nempe... tanta *i. r.* 27. ac *i. r.*; *erat* et?

publicam, si remaneret, deserere videretur, edicto paruit. Exemplo nanque Catonis et aliorum, qui et opibus et genere magni cives ac illustres essent magistratibusque ac multa dignitate splenderent, cum alii alio pergerent, suum in Formianum ipse simul et Q. frater profecti sunt. Ipsos deinde uxores, liberi, servi cum fortunis, quantum convehi pro celeritate ac tempore potuit, secuti sunt.

Evacuatam magistratibus totque ac tantis civibus urbem nominatimque Ciceronem abisse aegre audivit Caesar, nec opera est ab eo parva ut Cicero ac preter inimicos quisque rediret ad urbem data. Missas sibi suo a familiari C. Trebatio, qui esset cum Caesare, litteras ipse memorat Cicero hanc in sententiam, ut dicat se rogatum a Caesare quod scribat ad eum nihil ei posse gratius facere quam ad urbem esse. Ciceronis autem responsio fuit se in praediis suis esse seque nullum delectum, nullum belli negocium suscepisse atque ita se mansurum dum pacis spes aliqua superesset, sin bellum omnino gereretur, se id facturum quod sua e dignitate atque officio esse putaret. Obsecravit quoque ipsum Balbus (erat quidem etiam iste cum Caesare) hanc susciperet curam et cogitationem dignissimam virtutis suae, ut Caesarem et Pompeium perfidia hominum distractos rursus in pristinam amiciciam concordiamque reduceret; id Caesarem si faceret gratissimum habiturum.

Neque vero de pace solicitatum iri Ciceronem opus erat magis quam sua sponte currentem equum calcaribus incitare. Tentavit quidem de pace saepe ac via multiplici Cicero, nec minus post relictam urbem quam prius, cum desiderio et motu suo, tum solicitatus a quibusdam qui civitatis concordiam et pacem quam bellum mallent. Nam et Theanni et Nuceriae et ubique ac quotiens ea de re loquendi et tempus et locus fuit quanta potuit adhortatione, studio, cura et Pompeium et qui sub Pompeio principes rerum essent allocutus est, quod rem publicam hoc bello everti, pace autem reformari posse videret. Illos nanque qui erant cum Caesare ac Caesarem ipsum ad pacem saepenumero per litteras exhortatus est. Litteras quidem ad Caesarem cum saepe

20. *Ex* virtute(?) *statim corr.*

alias tum ex Capua ita scripsit ut illi et benivolentiam non modo sine contumelia verum etiam maxima cum laude Pompeii erga ipsum significaret pacemque sibi aequis condicionibus suaderet. Sed nusquam exhortatio eius vero et stabili cum assensu audita est, quod isti atque illi, etsi pacem affectare viderentur ac lingua peterent interdum, animos tamen semper ad bellum obstinatos ac pertinaces haberent perturbandamque ad pacem novas dietim condiciones afferrent.

Interea vero cum de pace Cicero loqueretur et ageret, Caesar Picenum agrum Umbriamque atque Aetruriam praemissis, ut dixi, legionibus occupavit. Pompeius vero Superum ad mare tendens Brundusium tandem venit. Cicero autem dum sibi post dimissam urbem esse in Italia licere putavit, suis in praediis ad mare Inferum habitavit. Plurimum quidem suo in Formiano, aliquando in Cumano, interdum Arpini, non nunquam Capuae versatus est. Campaniam vero designatam sibi a Pompeio provinciam ea moderatione tenuit et gubernavit ut neutri suspectus esset sed amicus utriusque videretur ac libere semper loqui de pace posset.

Litteras sibi ut rediret ad urbem scripsit Caesar Pelignorum ex agro, cum post captum Corfinium properaret Brundusium, his verbis: « C. Iulius Caesar imperator sal. d. M. Tullio Ciceroni imperatori. Cum Furvium nostrum tantum vidissem nec loqui nec audire meo commodo potuissem properaremque atque essem in itinere praemissis iam legionibus, praeterire tamen non potui quin et scriberem ad te et illum mitterem gratiasque agerem. Etsi officium hoc saepe et saepius mihi facturus videor, ita de me mereris. Imprimis a te peto, quoniam confido me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar. Festinationi meae brevitatique litterarum ignosces. Reliqua ex Furvio cognosces. Vale. »

Ad ea Ciceronis responsio haec fuit: « M. Tullius Cicero imperator sal. d. C. Iulio Caesari imperatori. Ut legi tuas litteras quas a Furvio nostro acceperam, quibus mecum agebas ut essem

---

22. Cic. *Att.* IX. 6 A. 33. Cic. *Att.* IX. 11 A.

ad urbem, te velle uti consilio et dignitate mea minus sum admiratus; de gratia vero et ope quid significares mecum ipse quaerebam. Spe tamen deducebar ad eam cogitationem, ut te pro tua admirabili et singulari sapientia de ocio, de pace, de concordia civium te agi velle arbitrarer et ad eam rationem existimabam satis aptam esse naturam et personam meam. Quod si ita est et si qua de Pompeio nostro tuendo et tibi ac rei publicae reconciliando cura te attigit, magis idoneum quam ego sim ad eam causam profecto reperies neminem, qui et illi semper et senatui, cum primum potui, pacis auctor fui nec sumptis armis ullam belli partem attigi. Iudicavi te eo bello violari, contra cuius honorem populi Romani beneficio concessum inimici atque invidi niterentur. Sed ut eo tempore non modo ipse auctor dignitatis tuae fui verum etiam caeteris auctor ad te adiuvandum, sic me nunc Pompeii, dignitas vehementer movet. Aliquot enim sunt anni cum vos duos delegi quos precipue colerem et quibus essem sicut sum amicissimus. Quamobrem a te peto vel potius omnibus te precibus et oro et obtestor ut in tuis maximis curis aliquid impartias temporis huic quoque cogitationi, ut tuo beneficio bonus vir, gratus, pius denique esse in maximi beneficii memoria possim. Quae si tantum ad me ipsum pertinerent, sperarem me a te non impetraturum. Sed, ut arbitror, et ad tuam fidem et ad rem publicam pertinet me et pacis et utriusque vestrum et ad civium concordiam per te quam accommodatissimum conservari. Ego cum antea tibi de Lentulo gratias egissem, quod ei saluti qui mihi fuerat fuisses, tamen lectis eius litteris quas ad me gratissimo animo de tua liberalitate beneficioque misit, eandem me salutem a te accepisse quam illi tribuisti in quem, si me intelligis esse gratum, cura, obsecro, ut etiam in Pompeium esse possim. Vale. »

Caesaris quidem in se animum Cicero, etsi eius litterae ad eum primo aspectu benignae ac plenae benivolentia viderentur, sensim tamen et mores illius et verba considerans haudquaquam bonum esse putabat. Suspicabatur enim insimulare ipsum nec aliam ob rem ut rediret ad urbem tantopere exorare, ni ut qui esset civis auctoritatis magnae augurque ac consularis honestaret presentia sua quae ille violenter fugato senatu, nudata magis-

tratibus civitate, oppressa re publica contra fas iusque ac leges facturus erat.

Littere quoque ad Caesarem sunt a Cicerone missae, quibus eum summopere collaudaret, quod esset capto Corfinio (Pelignorum id opidum est Sulmoni vicinum) summa liberalitate ac mansuetudine in captos sed in Lentulum nominatim usus. Erat hic Lentulus qui auctor Ciceronis ab exilio revocandi fuit. Ad eas vero Caesar ita rescripsit: « C. Iulius Caesar imperator sal. d. M. Tullio Ciceroni imperatori. Recte auguraris de me (bene enim tibi cognitus sum) nihil a me abesse longius crudelitate. Atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te triumpho et gaudeo, neque illud me movet, quod ii qui a me dimissi sunt decessisse se dicunt ut mihi rursus bellum inferant. Nihil enim malo quam et me mei similem esse et illos sui. Tu velim ad urbem presto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Vale. » Magno quidem ex animo profectae hae litterae videbantur. Sed illud permaxime turbavit Ciceronem, quod Caesar haudquaquam opem suam uti superioribus litteris sed aperte iam opes suas expeteret.

De Pompeio autem senatuque ac civibus bonis, quod Brundusii interea obsessi a Caesare urgerentur, et cogitabat et affligebat se Cicero saepe, nunc dolens se non esse cum eis, quod fidei suae ac dignitatis non esse putaret se fortunae et calamitatis eius expertem esse quam tot tantique viri clarissimi cives et boni amici per vim et iniuriam pro statu et libertate rei publicae paterentur, nunc secum ingemiscens quod audiret de illis actum esse nec posse ipsos ni aut maximi et optimi dei ope aut Caesaris misericordia liberari. Auxilia quidem ad eos mittere cogitavit saepe. Sed illud prohibuit quod terrestres omnes et aditus et vias teneri adeo clausos et custodiri passim valo, fossa, vigiliis, exercitu audiebat quod neque egredi nec ingredi quisquam posset. Neque vero de municipibus ita confidebat quod eos presertim Pompeii auxiliandi causa, opem si imploraret, daturos ullam et mansuros in fide putaret.

8. Cic. *Att.* IX. 16. 2-3.

14. me *sscr.* 24. vi(ri) *i. r.* 30. *Pro* vallo.

Postea vero cum Pompeius et qui eocum Brundusii obsessi erant mari aperto Dyrachium traiecissent, Cicero autem ut rediret ad urbem nullis adduci litteris potuisset, adire ipsum ac loqui secum Caesari placuit. Illum quidem ad se venire ubi allatum est, Ciceroni gratum haudquaquam fuit, tum quod mentem illius erga se cognitam haud satis haberet, tum quod dubius esset quibus verbis, quo vultu venientem ad se inimicum senatus ac rei publicae oppressorem exciperet. Neque vero Caesar ad eum animo satis placato venit. Salute nanque e more data invicemque recepta primum questus est Caesar seque verbis ferre gravate ostendit, quod saepius rogatus ad urbem, quasi damnaret eius causam, non redisset, deinde ut rediret secum multa exhortatione multaque prece rogavit. Romam Caesar pulso Italia hoste tunc pergebat ire. Ad ea vero quae peteret Caesar se Cicero neutrius partis esse ac demorari suis in praediis, ut amicus utriusque posset, si daretur occasio, ad pacem interponere se, respondit. His nanque atque huius modi aliis Cicero, quod ad urbem totiens rogatus non redisset, rationibus excusabat. Denique ad eum Caesar « Veni » inquit « nunc et age de pace. » « Meone » tum inquit Cicero « arbitratu? » « Praescribamne tibi? » inquit Caesar. Tum Cicero sic inquit: « Veniam ut dicam non placere senatui in Hispanias iri, non placere exercitum in Graeciam transportari, non placere ad bellum copias et arma parari .» Tum Caesar « haec dici non volo » inquit. « Ita putabam » mox Cicero ait; « proinde ad urbem non redire constitui, ne praesens aut dicam quae tibi displiceant aut sileam quae omnino me dicere cum pro mea dignitate tum pro bono statu rei publicae oporteret. » Postremo ea verborum summa fuit ut deliberaturus remaneret Cicero, Caesaris vero animum intelligeret erga se haudquaquam sincerum nec bonum esse. Caesar quoque ita est digressus ab eo ut de ipso magis opinari bene quam gratias sibi referre posset.

Remansit itaque suis in praediis Cicero. Itinere autem destinato Romam Caesar ivit, ubi aerario perfracto ac legibus violatis et dictatoris perpetui nomen et magistratuum omnium potes-

18. Cic. *Att.* IX. 18.

29. int(el)ligeret *i. r.*; *erat* erga se?

tatem vel arripuit vel assumpsit. Ex urbe autem rescripsit ad Ciceronem se et optimam in partem accipere et sibi ignoscere quod secum Romam non ivisset. Litteras quoque ad eum postea misit quibus pergratum sibi esse ut esset in ocio quiesceretque atque uti coeperat perseveraret scripsit.

Ciceroni autem, ubi Pompeium relicta Italia traiecisse Dyrachium sensit, quam illum in diem tenuerat et pacis firmandae et triumphi habendi spes omnis evanuit. Ipsum enim, quae soleret quacunque in re obeunda, cogitatio et cura incessit, ut hoc presertim tempore, quod difficile ac periculosum esse perciperet, ita consuleret sibi ut nihil faceret quod factum iudicari aut turpiter aut temere ullo gravi ab homine et viro sapiente posset. Quippe consultatio haec facilis haudquaquam erat, quod essent argumenta, coniecturae, rationes utrinque, quae hinc ut properaret ad Pompeium, inde ut remaneret in Italia hortarentur ac suaderent. Circumspicienti quidem omnia veniebat sub oculis nihil quo intelligeret se aut Pompeium sequi ulla cum spe victoriae aut remanere in Italia ulla cum honestate posse. Enimvero si Pompeii recensebat vires, animum, facta hoc isto in bello in quo sui nominis gloria, in quo urbis Romae salus, in quo senatus dignitas, in quo rei publicae status, in quo orbis quies ac omnium libertas existeret, videbat neque dictum nec factum quicquam ipso a Pompeio hoc toto tempore, cum belli annus iam secundus esset, quod aut dignum nomine tanti imperatoris aut profectum ullo a duce forti et strenuo videri posset; videbat hunc istum Pompeium qui Magnus summa pro dignitate, laude, honore vocaretur, qui belli gerendi arte, felicitate, virtute, fama duces cunctos excellere putaretur, qui et maximis de regibus et multis de populis ac gentibus triumphasset, qui ad defendendam conservandamque rem publicam imperator contra Caesarem consensu omnium, maxima spe, auctoritate senatus electus esset, adeo spe, consilio, animo concidisse ut repente ipso etiam belli principio sola venientis inimici fama deterritus nullo viso nulloque expectato hoste, quasi gregarius miles ac formidine plenus, per noctem effugisset urbe et quam defendere magno animo, omnibus vi-

---

4. (quiesceret)que *sscr.*

ribus et armis debuisset, eam praesidio, magistratu, consilio denudasset ac veluti praedam hostilem capiendam, diripiendam, evertendam inimico per metum ac ignaviam fugiens reliquisset. Reminiscebatur quod ferre opem ac prohibere, cum posset, Corfinium et quicquid erat ibi praesidii ac, qui praesidio praeerant, Domicium et Lentulum, cives claros ac bene de re publica meritos, obsideri capique penitus neglexisset. Reminiscebatur quod delectum habere neque in urbe cum esset ad resistendum inimico nec post relictam urbem ad recuperandam patriam studuisset. Reminiscebatur quod in Appulia et Campania, cum belli ducem ipsum senatus, optimates ac bonus quisque civis cum uxoribus et liberis uti exules domo pulsi et inopes sequerentur, concionem in oppidis nusquam bonam ad spem sed ubique timidissimam habuisset. Reminiscebatur quod se postremo coniecisset Brundusium atque obsessus inde meticulose fugiens relicta Italia in Graeciam navigasset. Tentandam quidem omnem fortunam subeundumque omne periculum ac moriendum putabat Cicero potius quam urbem Romam, imperii summi arcem, ac domitricem orbis, Italiam, adeo festinanter adeoque timide ac muliebriter deserendam. Reminiscebatur quod inimicum Pompeius neque petentem pacem audisset unquam nec venientem ad pugnam expectasset usquam. Denique memorans quaeque Cicero quae a Pompeio et dicta et facta hoc bello erant inveniebat ipsum pertinacem modo negandam ad pacem sed nihil ad bellum forti animo, nihil bona cum spe, nihil sapienti consilio gerere. Caesari autem percipiebat et animum ad pacem, si daretur consulatus, et manum, si negaretur, ad bellum et pugnam paratam esse remque istius adeo superiorem quod eius in manu habere victoriam prope ac sine dubio videretur. Iam enim fortunam sequebatur Italia seque dietim, posteaquam Pompeius decessisset Brundusio, magis atque magis urbium defectione ad Caesarem inclinabat.

Refrigescebat quoque erga Pompeium animus Ciceronis, cum recordaretur illum et augurem in Clodio adoptando fuisse et se implorantem opem ne pelleretur urbe continue obaudisse. Neque vero Ciceronem latebat illum ut revocaretur ab exilio haudquaquam amore et gratia sui sed Clodii odio et inimicicia

studuisse. Meminerat item se operatione Pompeii redisse in gratiam Caesaris atque deinde se ita cum utroque vixisse ut nihil evenisse constaret cur magis isti quam illi esse aut amicior aut inimicior iure posset; animum sibi erga utrumque integrum aequalemque ac eundem hoc bello qui fuerat ante bellum esse debere; satisfecisse officio suo, si ad pacem se interponat; sin bellum gerant, sibi cum neutro esse licere; Pompeium autem reprehendi posse quod sciens ac monitus quid futurum se contra amicorum consilia illi amicicia, connubio, foedere coniunxisset nec amplius in fide quam vixerit Iulia permansisset; tum quidem illum et amasse Caesarem et amari a cunctis qui se amarent voluisse; nunc vero Iulia mortua, quasi eam simul et amiciciam sepelisset, ita mutasse voluntatem ut obrui potius omnia bello quam designari consulem illum malit, quem vero et amare et amari studere soleret, eundem odio habeat nec oderit modo ipse sed qui se ament odio habere illum, quasi sua ab iniuria dependeat quisque, velit.

Culpam preterea belli omnem esse in Pompeio censebat, quod eius favore atque indulgentia hanc in molem atque superbiam crevisset Caesar ut ipsum, ut optimates, ut senatum contemnere, consulatum contra leges petere, ni detur, patriae minari ac inferre bellum auderet. Atque illud displicebat Ciceroni vehementer, quod gentes ac reges barbaros hoc ad bellum concitaret Pompeius, tum ne duce ipso invitati, deinde aliquando lacerandam ad Italiam ac urbem etiam non vocati venirent, tum quod eos fide, viribus, arte pugnandi non adaequandos militibus Caesaris esse putaret. Neque vero suspicio deerat Pompeium aeque ut Caesarem appetere dominatum nec reliquisse urbem quod defendere illam non posset neque Italia decessisse quod vi pelleretur sed metum ac fugam eo animo simulasse eoque consilio in Graeciam traiecisse ut denudata urbe civibus, senatu, magistratu induceret barbaros qui urbem simul atque Italiam et classe maritima urgerent fame et copiis terrestribus inflammarent atque diriperent.

Haec nanque cum animo cogitaret Cicero, faciendum multi

---

11. amasse *ex* amar(i?) *statim corr.* 35. H(aec) *i. r.*; *erat* C.

uter vinceret non putabat, quod videret se ac omnes victori servire penitus oportere. At vero serviturum se tyranno ruituramque rem publicam quotiens veniebat in mentem, permoleste ferebat memorans secum quanto in honore, quanta in dignitate, quanto in statu libera civitate fuisset atque, si restitueretur res publica, futurus esset. Illud autem ut pátientius ferret tyramnos ante omnia suadebat, quod legisset Socratem illum ipsum qui moralis vitae fuit lumen et parens Athenis, cum XXX essent tyramni, pedem nunquam porta extulisse constare. Sperabat item futurum quandoque ac presto futurum quod quisquam foret qui, etiam se nescio ac quiescente, tyrannum quisquis esset occideret, senatumque ac rem publicam pristinum restitueret ad statum et dignitatem suam.

Spem quoque dabat ei quae apud omnes vulgata erat fama Caesarem, si vinceret, futurum haudquaquam, uti putarent multi, e vestigio Syllae ac Cinnae crudelem, verum alia quadam ratione, sed clementer, mansuete, liberaliter regnaturum. Famae huic addebant fidem exempla multa. Tanta enim modestia et Romam Brundusio pergens itinere toto et urbem ingressus erat Caesar usus quod preter spoliatum aerarium et arreptos magistratus violatus ab eo nemo omnium audiretur, tantaque erga omnes lenitate, mansuetudine, abstinentia erat usus ut homines in urbe, in municipiis, in villis tute morari, agros colere, negocia factitare sua posse ulla sine turbatione, ullo sine metu, ac si essent res quietissimae, viderentur. Iam enim pulso Italia Pompeio aliud nihil urbs, aliud nihil Italia loquebatur ni summam quandam inauditamque ac inexpectatam in omnes Caesaris mansuetudinem atque clementiam.

Nec Ciceroni spem negabat quicquam futurum fortasse, si remaneret in Italia, quod apud Caesarem prodesse rei publicae et amicis posset. Sin vero transiret mare et Pompeii ad castra se conferret, existimabat se nemini profuturum, quod intelligeret se Pompeio neque armis idoneum, quod esset homo togatus et senex, nec consilio gratum esse, quod semper hortaretur ad pacem, nec alia de re ipsum alloqueretur usquam. Ciceronis

9. *Ex* constaret *corr.* 23. colere *i. r.* 34. gratum... usquam *i. r.*

nanque consiliis hoc presertim bello Pompeius quam rarissime usus est. Nec multa sunt a Pompeio gesta quae mente satis integra Cicero approbarit. Ita quidem amicicia stante differebant animis quod discordiae huius flammam extingui ille bello, hic pace studeret. Neque vero ipsum ne traiiceret ad Pompeium retinebat parum cura suorum, tum quod precibus et lacrimis exorarent ipsum qui secum aderant necessarii, presertim Terentia uxor et, qui erant iam puberes facti, nepos et filius ut expectaret diutius nec proficisci ad Pompeium ni rebus secundioribus festinaret, tum quod amaret unice uxorem, filium, nepotem et illos neque tuto relinqui usquam in Italia posse, si abiret, nec duci commode secum ultra mare putaret. Illud etiam sibi erat impedimento, quod lictores et fasces laureatos, datum sibi a populo Romano pro dignitate munus, haberet, neque ire liceret usquam sine ipsis, nec illos extra Italiam ferre nisi moleste posset.

Aderant item litterae amicorum sed imprimis Appii, Balbi, Lepidi, Dolobellae, generi sui, qui cum benivolentia moti tum consulti ad eum scriberent ipsumque ne transiret ad Pompeium exhortatione quanta poterat quisque precarentur. Hac nanque de re amicos qui Cesarem sequebantur per litteras saepe consuluit. Caelii autem responsio ad eum, quod statuisse transire mare Cicero videretur, ista fuit: « M. Caelius sal. d. M. Tullio Ciceroni imperatori. Exanimatus sum litteris tuis, quibus te nihil nisi triste cogitare ostendisti neque id quid esset perscripsisti. Nobis tamen quale esset quod cogitares aperuisti. Has ad te ilico litteras scripsi: per fortunas tuas, Cicero, per liberos tuos, te oro et obsecro ne quid gravius de salute et incolumitate tua consulas. Nam deos hominesque amiciciamque nostram testor me tibi praedixisse neque temere monuisse sed, postquam Caesarem convenerim sententiamque eius qualis futura esset parta victoria cognoverim, te certiorem fecisse. Si existimas eandem rationem fore Caesaris in dimittendis adversariis et condicionibus ferendis, erras. Nihil nisi atrox, nisi sevum cogitat atque etiam loquitur. Iratus senatui erit. His intercessionibus plane incitatus est. Non me hercule erit deprecationi locus. Quare si tibi tu,

---

22. Cic. *Fam.* VIII. 16

si filius unicus, si domus, si spes tuae reliquae tibi carae sunt, si aliquid apud te nos, si vir optimus, gener tuus, valemus, quorum fortunas non debes velle conturbare, ut eam causam in cuius victoria salus nostra est, odisse aut relinquere cogamur aut impiam cupiditatem contra salutem tuam habeamus; denique illud cogita, quot offensae fuerint in ista cuntatione te subesse nunc, te contra victorem facere quae dubiis rebus laedere noluisti et ad eos fugatos accedere quos armatos et resistentes sequi nolueris summae stulticiae est. Vide ne, dum pudet te parum optimatem esse, parum diligenter quod optimum sit deligas. Quod si totum tibi persuadere non possum, saltem dum quid de Hispaniis agamus scitur expecta. Quas tibi nuncio adventu Caesaris fore nostras. Quam isti spem habeant amissis Hispaniis nescio. Quod porro tuum consilium sit ad desperatos accedere non medius fidius reperio. Hoc quod tu non dicendo mihi significasti Caesar audierat. Ac simul atque habuit mihi statim dixit, quid de te audisset exposuit; negavi me scire. Sed tamen ab eo petii ut ad te litteras mitteret quibus maxime ad remanendum commoveri posses. Me secum in Hispanias ducit; nam nisi ita faceret, ego, priusquam ad urbem accederem, ubicunque esses, ad te percurrissem et hoc a te praesens contendissem atque omni vi te retinuissem. Etiam atque etiam, Cicero, cogita ne te tuosque omnes funditus evertas nec te sciens prudensque eo demittas unde exitum vides nullum esse. Quod si te aut voces optimatum commovent aut nonnullorum hominum insolentiam et iactationem ferre non potes, eligas censeo aliquod oppidum vacuum a bello, dum haec decernuntur quae iam erunt confecta. Id si feceris, et ego sapienter te fecisse iudicabo et Caesarem non offendes. Vale. »

Haec a Caelio cum esset Caesar in Hispanias profecturus. Litteras quoque Caesar ex itinere, cum in Hispaniam properaret, ad Ciceronem has misit: « C. Iulius Caesar imperator sal. d. M. Tullio Ciceroni imperatori. Etsi te nihil temere, nihil im-

---

31. Cic. *Att.* X. 8 B.

---

4. (im)piam *i. r.* 5. salutatem (ta *exp*). 6. *Interpunctionem Sicconis sequor, quod locus corruptus est.* 29. cum... litteras *i. r.*; *erat* ex itinere cum proficisci ( ).

prudenter facturum iudicarem, tamen permotus hominum fama scribendum ad te existimavi et pro nostra benivolentia petendum ne quo progredereris proclinata iam re quo integra etiam progrediendum tibi non existimasses. Nam et amiciciae nostrae graviorem iniuriam feceris et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videberis. Omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse vides. Nec causam secutus es (eadem enim tum fuit cum ab eorum consiliis abesse iudicasti), sed meum aliquod factum te condemnasse audio; quo mihi gravius abs te nihil accidere potest. Quod ne facias pro iure nostrae amiciciae a te peto. Postremo quid viro bono ac quieto et bono civi magis convenit quam abesse a civilibus controversiis? Quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt. Tu explorato et vitae meae testimonio et amiciciae iudicio neque tutius nec honestius reperies quicquam quam ab omni contentione abesse. Vale. XV Kallendas Maias ex itinere. »

Istam ad rem, ne ad Pompeium traiiceret Cicero, quo die, quas memoravi, Caesaris litteras Philotinus, eodem litteras M. Antonii Calfurnius attulit. Tum enim Caesare in Hispanias ire pergente M. Antonius pro eo Italiam obtinebat. Litterarum eius hoc exemplum est: « M. Antonius tribunus plebis ac propraetor M. Tullio Ciceroni imperatori sal. d. Nisi te valde amarem et multo quidem plus quam tu putas, non extimuissem rumorem qui de te prolatus est, cum presertim falsum esse existimarem. Sed quia te nimio plus diligo, non possum dissimulare mihi famam quoque, quamvis sit falsa, magni esse. Trans mare credere non possum velle te proficisci, cum tanti facias Dolobellam, Tulliam tuam, feminam lectissimam, tantique ab omnibus nobis fias, quibus me hercule dignitas amplitudoque tua pene carior est quam tibi ipsi. Sed tamen non sum arbitratus esse amici non commoveri etiam improborum sermone. Atque eo feci studiosius, quod iudicabam duriores partes mihi impositas esse ab offensione nostra, quae magis a zelotipia mea quam ab iniuria tua nata est. Sic enim volo te tibi persuadere, mihi

---

21. Cic. *Att.* X. 8 A.

---

7. vides *i. r.*

neminem esse cariorem te excepto Caesare. Caesarem maxime in suis M. Ciceronem reponere scio. Quare, mi Cicero, te rogo ut tibi omnia integra serves. Eius fidem improbes qui tibi, ut beneficium daret, prius iniuriam fecit. Contra ne profugias qui te, etsi non amabit, quod accidere non potest, tamen salvum amplissimumque esse cupiet. Dedita opera ad te Calfurnium familiarissimum meum misi, ut mihi magnae curae tuam vitam ac dignitatem esse scires. Vale. »

Deinde autem excusanti se Ciceroni quod nihil contra Caesarem cogitaret respondit Antonius: Qui se medium esse vult, in patria manet; qui proficiscitur, aliquid de alterutra parte iudicare videtur; se tamen illum non esse qui statuere debeat iure quis proficiscatur necne; partes sibi Cesarem has imposuisse modo, ne quem Italia discedere pateretur.

Ciceronem haec ista quae dixi atque his multa similia, quod haudquaquam negligenda nec vana esse viderentur, commovebant vehementer incitabantque ut remanere in Italia ac quiescere suis in praediis cum tute posset quam fluctibus dare se et maris et belli mallet. Contra vero trahebatur alteram in partem cum belli pensitabat causam, quod videret Caesarem hoc animo gerere bellum ut non modo, quem per leges assequi non liceret, consulatum sed urbis simul ac orbis dominatum vi et armis arriperet; Pompeium autem bello huic ducem a senatu datum ut prohiberet ne quid ille contra rem publicam violatis legibus usurparet. Haec nanque cum animo volveret Cicero, existimabat non licere sibi remanere in Italia, ne Caesari favere ac turpem sequi causam, Pompeium vero senatumque ac rem publicam deserere hoc tanto in ardore civilis belli ac rerum discrimine videretur. Boni quidem civis non censebat esse illum non sequi ducem quocum omnis magistratus urbis, consules, praetores, tribuni, senatus, cives boni ad XXX milia hominum cum uxoribus et liberis pro salute rei publicae relicta urbe, Italia, opibus Dyrachium traiecissent. Augebant favorem hunc recordatio beneficii, quod esset tristi ab exilio contra minas et leges Clodii cum

10 Cic. *Att.* X. 10. 2.

32. relicta *i. r.* 33. *Pro* augebat.

senatus amplissimis decretis tum Pompeii singulari auxilio revocatus. Ipsum quoque stimulabat adhortatio familiaris et affinis sui, Pomponii Attici. Urgebant Pompeii litterae ad eum saepenumero ut ad se transiret cum ante tum post Brundusium relictum missae. Ad eas vero Ciceronis responsio adeo modesta semper fuit ut excusationem remanendi et laudabilem et sapientem haberet. Postremo autem scribenti moram eius permultis suspectam esse, ne se ad Caesarem contulisset, rescripsit inter multa se nullam suspicionem habuisse, quod esset Pompeius mare causa rei publicae transiturus, sed fuisse magna in spe fore ut posset in Italia aut concordiam constituere, qua nihil sibi utilius videbatur, aut rem publicam armis summa cum dignitate defendere; se autem ad eum, cum esset Brundusii, non contendisse, quod iter nusquam sibi tutum, cum omnia occuparentur a Caesare, videretur; proinde nec sibi nec fratri nec cuiquam amicorum placuisse committere quicquam ut temeritas sua non solum ei verum etiam rei publicae nocere posset. De his vero qui de ipso male sentirent, respondit neque se amiciorem C. Caesari unquam fuisse quam illi, neque illos amiciores rei publicae quam ipse; haec autem inter ipsum et illos interesse, quod, cum et illi cives optimi sint et ipse ab ista laude non absit, pacem ipse quibusvis condicionibus, quod idem intellexisset Pompeium velle, illi vero armis disceptare mallent; perfecturum autem se illud scripsit, quod animum ab eo neque res publica boni civis neque Pompeius amici requireret.

Neque vero quam vulgo audiebat esse clementiam in Caesare veram sed insimulatam atque insidiosam suspicabatur esse. Quamvis enim benignum esse illum et clementem in omnes referrent multi, captosque inimicos libere dimissos ab eo esse constaret, litteras quoque ipse ac nuncios ab eo benignitatis et amiciciae plenos dietim haberet, haud tamen multum credebat ei nec confidendum de illo penitus esse putabat qui violare leges ac regnum arripere omni studio conaretur.

---

8. Cic. *Att.* VIII. 11 D.

---

4. (B)ru(ndusium) *i. r.; erat* Brondusium *sine dubio.* 13. *Ex* Brondusii *corr.* 18. neque... ipse *i. r.*

Nempe consideranti honestatem causae gerendi belli, beneficia senatus, libertatem rei publicae, amiciciam Pompeii, dignitatem bonorum civium nihil erat quod ei persuadere posset non esse ad Pompeium pleno animo navigandum. Quamquam enim conflictari secum haerereque consilio dubius atque interdum deligere remanere in Italia videretur, quod durum esset relinquere patriam, decedere tuto e loco, subire pericula belli, presertim belli eius in quo spes nulla victoriae, nulla reditus superesset, mentis tamen firmum semper propositum fuit, ubi omnino sequi alterum oporteret, transire ad Pompeium, quod id honestum quamvis periculosum, alterum vero non minus turpe quam tutum esse putaret. Enimvero quamquam tutum se fore, si remaneret in Italia, sin mare traiiceret, manifestum proficisci in periculum ac ruinam certissime se videret, omnem tamen calamitatem subeundam potius quam deserendam rem publicam violandumque ius amiciciae ac declinandum ab honestate putavit. Nunquam enim existimavit Cicero esse fidei et dignitatis suae illam se fortunam aspernari et fugere in qua senatus dignitas, rei publicae status, Pompeii honor, optimatum salus, omnium libertas esset. Ita quidem se, quotiens veniebat hanc in consultationem (veniebat quidem saepe), animo integro componebat ut sequi Pompeium omnino statueret seque vinci cum Pompeio quam vincere cum Caesare atque iudicari fecisse minus caute quam minus honeste mallet.

Postea igitur quam navigare ad Pompeium nec differre ultra proposuit, ut suspicionem profectionis suae apud M. Antonium minueret, suum in Pompeianum venit. Antiqua erat tum Pompeios in Campania civitas dudum iam atque dum in Italia regnaret Evander Graeco ab Hercule condita eoque nomine a pompa boum, quam Gerione rege ditissimo interempto victor ex Hispania duceret, appellata. Hinc enim Pompeia gens oriunda nomen postea Romae auctore presertim Magno Pompeio celebre habuit. Civitatem hanc funditus haud multo post bella civilia terremotus evertit. Huius quidem in agro villam habebat pulcherrimam Cicero. Sibi autem ad eam ob quam dixi causam

1. belli *sscr.*

venienti centuriones dare id oppidum, quod trium cohortium praesidio sub Magni Pompeii nomine retinebant, ut se defenderet obtulerunt. Sed recusavit Cicero, tum quod traiiciendi animus esset, tum quod ea manus ad Caesareas legiones arcendas parva etiam plus nimio videretur. Ipsum autem navigare properantem diutius optato retinuit et maris expectata tranquillitas et cura fallendi Antonii, qui omnes et Superi et Inferi maris portus, ne quisquam ac presertim Cicero traiiceret, multis custodibus observaret. Id enim solicite curabat Antonius, tum quod ita esset a Caesare iussus suspectumque ipsum multis coniecturis haberet, tum quod stomachum in Ciceronem haudquaquam satis amicum ferret incitatus lamentationibus matris, quae diceret ac saepenumero quereretur Lentulum Surram,| maritum suum, qui fuisset coniurationis Catilinae princeps, opera, dole, fraude Ciceronis et crudeliter occisum et impie prohibitum sepultura fuisse. Antonii quidem vitricus fuerat Lentulus. Neque vero Ciceronem fallebat Antonius. Nam etsi blanda essent utrinque verba, sibi tamen Cicero haud plus fidei quam oporteret dabat. Nec ipsum hoc tempore adivit unquam Antonius, pudore, ut dicebat, retentus, quod ei Cicero succenseret. Si vero ulla significandi quicquam veniebat occasio, tum litteras ad eum aut nuncium qui referret mandata mittebat.

Denique parata clandestine per amicos navi Cicero tandem in Epirum vento prospero navigavit. Opere precium esset memorare quam comi fronte, quam verbis amicis, quam stricto amplexu ipsum optimatum quisque ac Pompeius excepit, quod adventum eius universi, quo iam minus sperassent, eo magis acceptum gratumque haberent. Haec nanque diebus primis nec multis quidem; dietim vero circumspiciens Cicero, cum nec quas parari videret copias nec quae audiret belli consilia approbaret, in se mentes omnium facile obscuravit. Illud ante omnia sibi displicebat permaxime, quod essent minis pleni futurosque ipsos, si vincerent, crudeles audiret. Nullo enim Romano dè cive (taceo qui palam Caesarem sequebantur, sed qui Romae

---

6. *Ex* tranquilitas *corr.* 7. Inferi *ex* mari *corr.* 13. ac saepe(numero) *i. r.*; *ex* Cicero *statim corr.* 14. *Ex* Catelinae *corr.*

essent ac neutri faventes rem suam quiete obirent) nisi seve ac crudeliter loquebantur. Enimvero quisquis erat qui aut in urbe aut in Italia remansisset, is, quamvis belli expers esset, in hostium numero habebatur. Se itaque Cicero ad pacem, uti fecerat saepe, tractandam vertit. Deinde quod auribus haud solito melioribus audiretur, exorare coepit ut saltem bellum quam possent diutius traherent. Illi autem ad bellum animis obstinati, quod de pace totiens loqueretur, ipsum uti hominem togatum, senem, formidolosum increpabant, arguebant, contemnebant. Res denique Ciceronis eo quam brevissime apud istos venit quod et ipsum peniteret se in Italia non longius remansisse et illos tederet ipsum tam celeriter advenisse. Apud eos quidem mansit deinceps, sed ita mansit quod nullis eorum consiliis, nullis eorum negociis belli gerendi se multum immiscuit.

Quo autem die pugnatum est in Pharsalia, filius eius Marcus a Pompeio alae alteri praefectus magnam laudem est omni ab exercitu consecutus. Ipse vero Cicero per valitudinis speciem consulto se continuit castris. Atque ut Pompeium et acies fusas fugatasque audivit, se Corcyram ad naves festinus ut rediret in Italiam contulit, quod tutiorem putaret se nusquam fore idque Caesari etiam placere ex litteris Dolobellae cognosceret. Pompeianae classi tum praeerat M. Cato, vir quippe gravis philosophusque ac magnae auctoritatis Romanus civis. Is pro modestia sua, quod vir esset modo praetorius et consularem praetorio ubique maiorum more anteponendum esse cognosceret, Ciceroni, quod esset vir consularis appellareturque imperator ac datos sibi a populo Romano lictores et fasces haberet, dare suo regendas imperio quas habebat Cato classem ac copias obtulit eundemque prece multa exoravit ut rem publicam quemadmodum superiori tempore inermis e Catilinae manibus eruisset, ita nunc armatus contra vim Caesaris restituendam bello reintegrato eius consilio, ductu, virtute susciperet. Oblatum id sumere imperium recusavit Cicero, quod viri prudentis non esse putaret belli eius gerendi reliquias et fragmenta colligere cuius suscipiendi nec auctor nec particeps extitisset. Spes quoque deerat

26. (appella)re(turque) *i. r.* 27. et *i. r.*; *erat* ac.

sibi posse restitui viribus fractis eam rem publicam quam Pompeius sustinere ne laberetur integris copiis nequivisset. Circum etiam cum Catone insistebant simul qui primatum e pugna dilapsi ad Catonem et naves confugerant. Pompeius quoque, Magni Pompeii filius, aderat. Ciceronem quidem certatim rogitabant, obtestabantur, obsecrabant omnes ut qui esset vir consularis, qui appellationem imperatoris et fasces haberet, is quae supererant populi Romani ac sociorum reliquias colligeret sustinendamque rem publicam quemadmodum contra Catilinam inermis olim ita nunc contra Caesarem armatus bona cum spe et animo forti susciperet nec libertatem communem, cum malis obviam ire ac resistere sua pro sapientia et virtute posset, opprimi vi ac everti prorsus per metum et ignaviam pateretur. Copias nanque hac pugna fusas modo, non deletas esse dicebant. Adesse classem integram dicebant. Adesse qui se undequaque colligerent tribunos milites equestres ac pedestres dicebant. Adesse animum ac spem ad bellum restituendum, ad rem publicam conservandam, si modo dux ipse imperium belli gerendi suscipiat, dicebant. Adesse gerendi belli honestam causam dicebant. Adesse deos ultores dicebant. Ipsum denique imperatorem hoc ad bellum contra Caesarem gerendum deligebant omnes. Se imperio eius subiiciebant omnes. Spem in eo bonam reponebant omnes, quod existimaret quisque fore ut colligi exercitus, renovari bellum, vinci Caesar, restitui res publica Ciceronis ductu, sapientia, virtute posset.

Haec vero et talia multa exagerantibus illis atque ut susciperet curam et imperium belli huius exhortantibus respondit Cicero adeo se cum senio tum malis oppressum quod neque arma tractare miles nec bella gerere imperator posset, atque ob eam rem statuisse in Italiam redire omnino et quod vitae reliquum largirentur dii, id suis in praediis vivere litterisque ac ocio et quieti dare.

Quae res adeo displicuit ac laesit audientium aures quod accensis animis universi mox a precibus et blandimentis ad

6. obtestabantur *i. r.* 10. olim *i. r.*; *ex* ita *statim corr.* 23. renovari *i. r.*; *erat* restitui. 27. (ex)ho(rtantibus) *i. r.*; *ex* exor(tantibus?) *statim corr.* 27. (respond)it Cicero *i. r.*

iram, ad minas, ad arma conversi in eum gladiis eductis ut occiderent multo impetu irruerunt, tum quod manifesto sentire cum Caesare videretur, tum quod esset Magni Pompeii edictum ut qui redire in Italiam attentaret, is, quisquis esset, uti hostis rei publicae haberetur. Quippe occisus tum esset Cicero, ni M. Catonis preces ipsum et interpositio conservasset. Nec Catoni parum fuit negocii et laboris sedare tumultum et furentes animos ita lenire ut Ciceronem sibi permitterent. Catonis itaque ope e manu iratae multitudinis liberatus moxque ipso a Catone dimissus Cicero Brundusium navigavit.

Regressus autem e Graecia in Italiam victoria parta M. Antonius ad Ciceronem, quam primum advenisse audivit, misit qui iuberent bona cum venia quod abiret subito nec usquam in terra Italia moraretur, renunciarentque Antonium hoc invite iubere sed ipsum Caesari oportere parere. Atque ut Caesaris hoc edictum non suum esse videret, misit exemplum litterarum Caesaris. Earum summa erat ne quem e Pompeianis qui e pugna rediret, ni causam eius prius cognosceret Caesar, demorari Antonius in Italia pateretur. Ad haec Cicero se redisse bona cum Caesaris voluntate respondit ac ea de re certiorem fecit Antonium. Tum quidem siluit Antonius demorarique Ciceronem libere ac sine molestia passus est. Cicero autem Brundusio discessit nunquam, expectans quoad rebus in Aegipto, in Africa, in Hispania gestis Caesar in Italiam rediit.

Interea vero Quintus frater simul cum filio Quinto, insolentis ac superbae indolis iuvene, properavit ad Caesarem curavitque quantis criminationibus potuit ut iratum illum Ciceroni ac inimicissimum faceret. Veteri nanque, ut dicebat, iniuria lacessitus, quicquid perdiu occultaverat odii, id totum his diebus evomuit nec pretermisit quicquam quod afflictionem augere afflicto posset. Omnibus quidem locis et apud omnes Caesaris amicos ita de Cicerone locutus est atque scripsit ut sicut erat ipse fratri, ita

---

16. Cic. *Att.* XI. 7. 2.

---

10. *Ex* Brondusium *corr.* (*etiam in indice*). 12. audivit *i. r.*; *erat* sensit. 20. ac ea *i. r.*; *erat* Qua. 20. certiorem... Antonium *i. r.* 22. *Ex* Brondusio *corr.*

frater Caesari inimicissimus videretur. Orationem preterea in eum multissimis accusationibus plenam grandemque in voluminis modum scripsit, ut illam, quam primum et locum et tempus haberet, audienti Caesari recitaret. Litteras quoque ipsum ad fratrem Ciceronem ac spurcissimas litteras et frater et nepos misit. Homo erat Quintus frater in litteris peritus egregie. Nam et tragoedias edidit et orationes in foro habuit complures, tanta vero interdum ac facile extuabat iracundia ut re nulla placari animus eius posset. Filius autem, cui etiam nomen e patris nomine Quintus esset, per aetatem satis erat litteris eruditus sed insolentem ipsum cum aetas iuvenilis tum mores civitatis pravi ac nimia patris indulgentia faciebat. Tanta quidem est impietate ac fatuitate usus ut patruum, qui eum haud secus quam Marcum filium enutrisset, non litteris modo et sermone lacessere ac criminari ubique sit ausus sed occidere etiam cogitarit. Neuter tamen quicquam, uti erat spes utrique, maledictis suis apud Caesarem impetravit. Ciceroni autem haec ubi sunt amicorum litteris nunciata, adeo molesta fuerunt ut aliquamdiu nimio prae dolore iaceret. Nec tamen quem in eos haberet amorem imminuit.

Verum ad Caesarem, ut fratrem commendatum haberet, litteras in haec verba scripsit: « De Quinto fratre meo non minus laboro quam de me ipso. Sed ipsum tibi commendare hoc meo tempore non audeo. Illud dumtaxat tamen audebo petere abs te, quod te oro ne quid existimes ab illo factum esse quo minus mea in te officia constarent minusve te diligerem potiusque illum auctorem semper nostrae coniunctionis fuisse meique itineris comitem, non ducem. Quare caeteris in rebus tantum ei tribues quantum humanitas tua amiciciaque nostra postulat. Ego ne quid ei apud te obsim, id te vehementer etiam atque etiam rogo. »

Has vero inter angustias litterae sunt exhortatoriae ad eum id desiderantem potius quam sperantem ex Alexandria Caesaris et amicorum datae. Ipsum enim qui erant amici spe amplissima erigebant, quod Caesari curam esse de sua dignitate non con-

21. Cic. *Att.* XI. 12. 2.

7. *Ex* tragedias *corr.* 7. habuit *i. r.* 8. *Pro* aestuabat.

servanda modo sed augenda etiam affirmarent. Quae autem Caesaris erant litterae hanc sententiam continebant: boni esset animi; placere sibi quod imperatoris appellationem et laureatos retineret fasces essetque idem honore ac dignitate qui ante bellum civile fuisset.

Eo denique res Ciceronis haud multos ad menses posteaquam redisset Brundusium ex litteris amicorum ascendit ut qui paulo ante sua de salute plurimum dubitaret, is metum poneret nec metum poneret modo sed spem in Caesare ac spem multam et bonam haberet. Sibi autem timendum ex his qui retinerent Pompeianas partes, si afflaret eis aliquando fortuna, quod desertos se ab eo quererentur vehementer, esse putabat. Pompeium vero Pharsalica e pugna fugientem qui Paphum (insulae Cypri nobilis civitas erat) prosecuti sunt verba de Cicerone, cum exoriretur sermo de ipso, nisi honorifica semper ac plena maximi desiderii habuisse narrabant. Nam etsi consilio, opinione, voluntate dissidere hoc de bello quam maxime viderentur ac saepenumero dissiderent, quod alteri bellum, alteri pax placeret, quae tamen fuerat amiciciae consuetudo, eadem semper inter eos animo integro et fide singulari mansit.

Dum autem Brondusii moraretur Cicero atque, ut dixi, reditum Caesaris expectaret, mittere filium Marcum et cum eo familiarem suum Sallustium obviam Caesari cogitavit. Sed cum illius de reditu nihil haberetur certi, filium Athenas misit ut ea in urbe, quae litterarum esset et parens et nutrix, philosophiam sub Cratippo, philosopho eodemque omnium qui memoria sua illo in genere versarentur doctissimo et facile principe, audiret. Ipse autem, uti proposuerat animo, reditum Caesaris operiens Brondusii (nec paucos quidem expectavit menses) ad eam inopiam brevi devenit ut vix retinere quos habebat lictores posse diutius videretur cogereturque suum ad familiarem et affinem Pomponium Atticum scribere curaret ut sibi esset unde necessarios ad vitam sumptus haberet. Quicquid enim comeatus

---

1. Cic. *Att.* XI. 6. 3.

---

7. *Ex* Brondusium *corr.* 12. *Ex* quaererentur *corr.* 21. Dum autem *i. r.; erat* Interea. 26. (Crati)ppo *i. r.; erat* Cratipo?

proficiscens Italia portaverat in Epirum, id totum aut ipse ad vitae suae necessitatem aut publicos belli ad sumptus Pompeius absumpserat. Quae autem domi remanserant opes, eas Terentia uxor (nescio quae mutandae voluntatis causa subesset) adeo vel negligenter ministravit vel turpiter dissipavit quod alieno aere grandi conflato usura quae superessent omnia obsorberet.

Mariti quidem rem omnem Terentia, posteaquam Cicero navigavit in Graeciam, quod nunquam rediturum ipsum fortasse putaret, mirum contempsit in modum. Non ad eum visendum, cum redisset in Italiam ac perdiu Brundusii fractus adversitate rerum ac plenus moesticia moraretur, profecta est unquam. Non qui eius de salute curam haberet aut perquireret nuncium misit unquam. Non pecuniam illi ad vitae sumptus necessariam ac saepe per litteras et nuncios postulatam misit unquam. Non Tulliolae filiae ire ad patrem pergenti dignam sexu, dignitate, aetate sua comitivam dedit. Quaedam enim hoc tempore, quasi fidem uxori mutare cum fortuna liceret, adeo scelerate fecit Terentia ut ea marito audienti prope incredibilia viderentur. Hoc nanque acerbitatis Ciceroni caeteras ad calamitates, quibus undique urgebatur, adiecit fortuna, ut quam uxorem duorumque filiorum matrem ac multos annos vitae sociam habuisset, eam ipsam hoc tempore contumacem, alienam, molestam haberet. Denique repudiavit eam Cicero. Id enim per leges ac multis exemplis maiorum more licebat.

Hircio autem petenti ut sororem suam acciperet uxorem, posteaquam Terentiam dimisisset, respondit sibi nubere nullam velle, quod navare operam philosophiae simul ac uxori haudquaquam posset. Supersedit quidem aliquamdiu Cicero ut post repudiatam Terentiam uxorem nullam adduceret. Sed cum Terentiae dotem, quae ampla esset, restituere penitus cogeretur nec aliunde suppeterent facultates, Publiciam, divitem feminam, duxit uxorem. Ita dotis solutione ac Terentiae stimulis, quasi magno pondere leviatus respiravit paulum atque deinde quietius solito aliquamdiu bona cum spe Caesarem expectans vixit.

---

2. ad *i.r.; erat* aut. 10. *Ex* Brondusii *corr.* 26. (dimi)sisset *i.r.*

At quies ista duravit parum, quod ferire ipsum fortuna saepenumero assueta eum quiete frui haudquaquam nimium pateretur. Partu nanque obiit diem per hoc tempus filia Tullia. Huius quidem mors audita interrupit quietem suam rerumque adversarum omnium sopitam memoriam ac moesticiam excitavit. Nempe casum hunc tulit moestissime Cicero. Nec iactura fuit parva homini presertim seni et in ea expectatione sedenti hanc istam amittere filiam quae et patrem amaret unice et maritum haberet Dolobellam, qui tantus apud Caesarem esset ut in ea rerum mutatione dare magnam spem socero et maximum adiumentum posset. Tum liber est unus a Cicerone de Consolatione scriptus. Hanc enim sibi placuit subito naturae vim afferre ut doloris magnitudinem haec consolatio, quasi salubris medicina quaedam, magnitudine sua leniret. Litterae quoque ad eum consolatoriae sunt a quibusdam eisdemque amicis leviandi moeroris causa scriptae. Ad eum quidem et C. Sulpicius et Brutus ex urbe scripsit. Caesar quoque ex Hispali, civitate Hispaniae, scripsit; tum enim bellum in filios Pompeii gerebat Caesar. Publicia vero, quam uxorem novam adduxerat, quod minime amplius quam novercae solent ad dolorem et lacrimas ob mortuam Tulliam moveretur, a Cicerone repudiata est. Ipse autem Cicero contulit se Asturam (oppidum est ad mare) ut, si posset, mutatio loci aliquid sibi et doloris et moesticiae minueret.

---

1. (quie)s i(sta) *i. r.* 15. (lev)iandi *i. r.; ex* levandi *statim corr.* 21. a *i. r.*

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae XIIII Explicit et Incipit XV ad Filium Polydorum Feliciter

Caesari tandem fusis fugatisque Pompeianis, cum victor in Italiam redisset et Tarentum classe venisset, obviam Cicero via mediterranea profectus est. Iter quidem Brundusio pergentibus ire Tarentum, quod se in Calabriam vergens ibi circumflectat Italia, maritimo longe brevius est terrestre. Illud autem proficiscens animo secum tacitus cogitabat qua fronte, qua oratione rerum victorem exciperet, quod factum dictumve ab eo vellet nihil quod aut dignitatem minueret suam aut illius erga se animum perturbaret. Sed propinquare ut eum vidit Caesar, descendit equo ipsumque ad se venientem uti desideratum videre perdiu amicum ac patrem excepit eundemque humaniter ac benigne et amplexus et allocutus est; multo quidem itinere sunt amice tunc et familiariter colloquendo progressi nec pauca deinde Caesar, cum esset Romae ac summum imperium obtineret, boni amicique erga ipsum animi ac magnae reverentiae signa dedit; nam et cenavit interdum apud eum Cicero et adeundi eum ac loquendi quotiens et quando voluit habuit potestatem.

Quae etsi ad spem amplam ac benivolentiam invitarent, illud tamen Ciceroni persuadere potuerunt nunquam, quod multum fidei his blandimentis daret. Nunquam enim certam spem ac integram fidem esse reponendam in eo putavit Cicero, qui patriam, qui libertatem communem, qui rem publicam, qui leges contra ius fasque violasset, oppressisset, evertisset. Verum cum resistere armis et vi non posset, tempori obediendum patienter esse constituit. Sibi enim commodius esse putavit quiete in patria demorari ac expectare si respiraret fortasse aliquando res

---

3. *Ex* Brondusio *corr.* 6. (qu)a (fronte) *i. r.*

publica quam illorum sequi consilium qui eam vel pertinaciam vel constantiam animi tenuissent ut, quas tueri non possent, opes ac patriam amittere potius ac exulare quam ponere arma contra Caesarem voluissent. Atque illud exhortabatur ipsum ut hanc status mutationem, quamquam molesta sibi et adversa esset, patienter ferret, quod intelligeret ista divino iudicio, non humanis consiliis evenire. Legerat quidem apud Platonem, philosophum doctum et sapientem, caelorum conversionibus fieri ut imperia modo plurium, modo unius arbitrio et potestate regantur. Se quoque minus affligebat ac recreabat interdum cum recordaretur bellum hoc se invito ac dissuadente et susceptum et gestum esse. Proinde rationem vitae, quod aliter libera, aliter oppressa re publica vivendum esse perciperet, ita mutavit ut deinde vivere ea cum moderatione atque prudentia quod neque adulari neque irasci fortunae sed morem gerere tempori quieto animo videretur.

Omnis quidem rei publicae forma mutata erat, quod libere nihil publico consilio per senatum, nihil per populum ageretur. Nam erat unus dominator omnium Caesar, qui, etsi videri rem publicam stare seque mansuete ac humane ipsam gubernare vellet, armis tamen ac potestate dictatoria fretus quaecunque suo consilio, suo arbitrio, suo imperio ac nutu disponeret nec more maiorum quicquam per leges fieri, uti solebat civitate libera, pateretur. In senatu vero si agi quicquam aliquando placeret, tum quae essent grata potius Caesari quam commoda rei publicae dicerentur, nec in senatum venirent ac sententias dicerent qui solerent modo, cives primarii, praetorii et consulares viri, sed homines quidam qui non minus vita turpes quam genere obscuri ac viles essent. Sic enim placebat Caesari, tum quod fideliores putaret fore qui eius beneficio in senatum venirent, tum ut gratificaretur illis honore isto per quos victoria parta summum ad imperium ascendisset. Nempe ista ferre non moleste non poterat Cicero, quod memor esset quot quantosque ante bellum venire in senatum, quos qualesque nunc videret viros.

Cum igitur sibi neque in foro nec in curia qui soleret locus

---

2. quas tueri non *i. r.*; *ex* opes ac patr(iam?) *statim corr.* 35. Cum igitur sibi *i. r.*; *ex* Dimissa igitur *statim corr.*

esset, urbem dimisit Cicero ac deinde habitavit in Campania plurimum. Quippe dum imperavit Caesar, conspectum hominum fugiens suis in praediis veluti quadam in solitudine vixit. Romae autem perraro atque tum evitandae modo suspicionis causa obversatus est. Appellationem vero imperatoris lictoresque ac laureatos fasces, data sibi a populo Romano, ut dixi, causa honoris insignia, posuit. Denique vitavit facere quicquam quod excitaret sibi malivolentiam aut Caesaris aut cuiusquam qui amari a Caesare videretur.

Interea vero cum negocium sibi obire publicum non liceret, se non afflixit moesticia, non torpuit inertia, sed quasi ventis ac fluctibus adversis quo destinasset animo navigare prohibitus in portum tutum unde regressus fuerat rediit. Se nanque ad philosophiae studia, quae intermiserat diu, vertit, quod existimaret esse nihil tempore isto, cum dominatu unius omnia tenerentur, quod magis et sibi levare molestias animi et prodesse civibus suis ac posteritati posset quam ea studia pertractare quae recte vivendi certam doctrinam et rationem pulchrasque ac subtiles disputationes haberent. Atque illud hac in re cogitavit efficere, nec dubito, si vita (annos vixit post civile bellum circiter octo) fuisset longior, perfecisset, quod Latini homines hanc essent commoditatem et gloriam eius beneficio assecuti, ut quemadmodum in eloquentia ita etiam in studiis philosophiae Graecis litteris non egerent. Tum igitur qui ad philosophiam pertinent libros complures scripsit, quos singulatim nominarem, ni sequentem librum quasi locum istis atque aliis scriptis suis magis idoneum ac proprium reservassem. Plura enim tempore hoc brevi eversa quam omnibus superioribus annis stante re publica scripsit. Nec quidem ut interpres e Graeco illos in Latinum vertit verum quae tradita litteris Graecis erant, ea litteris Latinis ipse ornatissimisque verbis ac iudicio et ordine suo ita scripsit atque complexus est ut qui Latine de his praeceptis quae a Graecis doctoribus traderentur scribi, legi, disputari posse negarent, errare se plane ac manifesto viderent. Nova etiam quaedam invenit verba, ut qui Latini essent commode atque dilucide

---

35. dillucide (l *exp.*).

loqui ac scribere de his rebus quae Graece viderentur possent. Enimvero cum de his rebus quae ad philosophiam et doctrinas caeteras pertinerent omnia Graeci suis litteris collegissent, Latinorum autem fuissent quidam iidemque pauci nec satis eruditi qui de philosophia quae a Graecis acceperant, ea Latine quidem sed non amplius quam pro ingenio suo ac sermone quodam insulso scripsissent, omnium Cicero primus fuit qui munus hoc sumpsit atque perfecit ut quae dixit, ea sint tam composite tamque accurate dicta ut nequaquam Grecis e fontibus hausta sed Latinis litteris illustrata cogitataque ab eo ipso ac inventa Latino ab homine eodemque doctissimo philosopho videantur, nec minore cum gravitate explicata quam ornatu et copia habeantur.

Atque illud quod nemo Graecorum est Cicero assecutus, quod et forensi in genere princeps esset et sermonem in philosophia aequabilem ac temperatum haberet. Hoc quidem non habet Graecia, ut tanto e numero et philosophorum et oratorum, quibus permaxime floruit, possit nominare quemquam qui et philosophiam digno cum ornatu et forense genus digna cum gravitate tractarit. Illi nanque, etsi assequi possent utramque, tamen facultate una contenti alteram contempserunt. Sed utramque Cicero est complexus atque ita complexus quod et forensi in genere principatum obtineat et quae ad philosophiam pertinent, ea scripsisse splendide ac ornatissime videatur.

Omne igitur hoc tempus Cicero, quod dum imperaret Caesar non magis in foro quam in curia versaretur, sed nulla re impeditus ocio amplissime potiretur, aut disputando aut legendo aut scribendo consumpsit. In foro autem causas egisse memoratur nullas, sed quam solebat habere curam in curia et foro versandi intermisit prorsus. Hoc vero tempore ad eloquentiam edidit quaedam; vacavit etiam philosophiae. Hanc enim sibi loco et fori et curiae sumpsit provinciam, ut scribendo saltem prodesset quibus dicendo, ut soleret, bene consulere tempora prohiberent. Orationes tres modo easque non ad iudices maiorum more

---

9. nequaque. 15. et forensi... sermonem *i. r.*; *erat* in philosophia sermone quodam equabili et temperato?

sed ipsum ad dictatorem ac dominatorem Caesarem habuit; primum enim pro M. Marcello, deinde pro Q. Ligario, postremo pro Deyotaro, Gallaciae rege, dixit. Constituerat quidem silere perpetuo, sed rogatus a senatu mutavit sententiam. Quamquam vanum sine potestate senatus nomen esse videret, recordatione tamen ac reverentia pristinae dignitatis esse turpe putavit, si haec petentibus patribus quae honesta essent et tanto pro viro negaret.

Vir erat M. Marcellus ex Romanis principibus cum nobilitate generis tum generositate animi cognitioneque philosophiae ac studio oratoriae facultatis illustris. Sed cum belli civilis initio esset consul et toto bello contra Caesarem libertati publicae ac Pompeio favisset, in eam fortunam delapsus erat quod Mytilenis post cladem Pharsalicam exularet,| suum autem casum tanta cum patientia et moderatione animi ferret ut M. Bruto, qui eum vidit, neminem esse visum sit qui posset aut quiete animi aut studio bonarum artium beatior iudicari. Refert nanque Brutus ipse in eo libro quem de Virtute composuit se ita profectum inde quod haud quaquam illum remanere in exilio verum se, cum discederet ab eo, in exilium ire putaret. Caesarem quoque, cum preterveheretur inde, rubore ita devictum tradit quod sustinere videre ipsum haudquaquam posset. Romae autem postea cum esset Caesar, se publicas ad senatus preces ut restitueret civitati Marcellum flexit. Tanto enim cum ardore senatus Caesarem pro Marcello deprecatus est ut nequaquam pro unius hominis vita sed pro totius senatus salute precari videretur. Tum quidem a Cicerone senatus nomine Caesari gratiae pro restituto Marcello egregia oratione actae.

Oratione altera Ciceronis defensus est Q. Ligarius accusatus quod Africam bello civili contra Caesarem tenuisset. Postrema oratio pro Deiotaro fuit. Obiectum huic crimen erat quod et Pompeium in bello secutus esset et post bellum insidiis occultis

---

18. Sen. *Helv. Cons.* 9. 5.

---

3. *Ex* Deiotaro *corr.* (*etiam in indice*). 30. temuisset. 31. *Ex* Deyotaro *corr.* (*etiam in indice*).

Caesarem interficere cogitasset. Quippe Ciceroni multum in utroque defendendo negocii sed longe plus in Q. Ligario liberando fuit, quod illum haud parum dignitas regia tueretur, hic vero et civis esset Romanus et Caesaris animum in se adeo adversum exacerbatumque haberet quod fieri posse ne damnaretur iam spes nulla penitus superesset. Renunciantibus nanque amicis Ciceronem ut pro Q. Ligario exoraret venire « Sinite » inquit Caesar « veniat Cicero, ne a me se contemptum putet. Sed hodie pro Ligario dicturus est frustra. » Veniens autem interea Cicero, ubi est ingressus ad Caesarem et dicendi post salutationem habuit potestatem, ita egit oratione sua quod eius ad verba attentus Caesar et vultum colore et animum voluntate mutaret. Adde quod in accusatorem (is erat Q. Tubero) conversus Cicero, cum Pharsaliae memoraret pugnam ac diceret, « Quid enim, Tubero, ille tuus districtus in acie Pharsalica gladius agebat? Cuius latus petebat? Quis erat sensus armorum tuorum? Quae tua mens, oculi, manus, ardor animi? Quid cupiebas? Quid optabas? » tum quasi attonitus Caesar ac prope alienatus mente quos tenebat forte in manu libellos abiiceret. Neque vero prius a Cicerone peroratum quam a Caesare Ligarius contra spem omnium liberatus est.

Dum igitur Iulius Caesar summum imperium obtineret, per quietem vidit Cicero puerum vultu et ingenio permodestum aurea catena in terras e caelo demitti eique ipso in limine Capitolii flagellum a Iove dari. Haec autem per noctem visa cum proxima luce dictatorem Caesarem ad sacra euntem in Capitolium sequens Cicero enarraret amicis, en puer Octavius forte ut sacris adesset post avunculum ferebatur. Quem ut aspexit ac contemplatus est Cicero, hunc esse illum ipsum quem nocte viderat per somnium affirmavit.

Caesar vero cum imperium septem ad menses supra triennium tenuisset, Idibus Martiis occisus est. Aderat facinori, quod esset caedis huius princeps et auctor, D. Brutus. Is gratulabundus ut confossum illum vulneribus ruere ac spiritum efflare vidit, subito cruentum extollens brachio pugionem voce

15. Cic. *Lig.* 9.

quam maxima Ciceronem, quasi esset presens, qui aberat, appellavit. In urbe quidem tum Cicero sed nescius facinoris patrati erat. Ubi vero interfectum tyramnum audivit, festinus ac letus in Capitolium properavit. Istuc enim et qui occisores fuerant et qui civium erant qui pristinum rei publicae statum amarent, magna cum leticia et magna cum spe libertatis recuperandae convenerant.

Aliis vero aliud, uti cuiusque erat opinio, faciendum esse dicentibus, Ciceronis consilium fuit mitti subito qui M. Antonium occiderent. Hunc enim unum istum metuendum, quasi facem quandam ac Caesaris occisi ultorem, occidendum omnino esse putavit, quod esset consul Antonius audaxque animo nimium ad vindictam et omne facinus videretur. Neque vero est, quantum existimo, dubium tum rem publicam restitui potuisse, si, uti erat Ciceronis sententia, subito M. Antonium occidissent. Consules quidem tum erant M. Antonius et, qui Ciceronis gener fuerat, Dolobella, viri ambo animi magni vindictamque ac imperium, si possent, arripere cupientes. Caesareanis quoque e principibus Lepidus equitum magister erat. Sed quies huic magis et pax quam bella placebant. Facinus autem illustre animo magno Brutus uterque ac reliqui principes caedis aggressi, caetera vero puerili, ut Cicero tradit, consilio prosecuti sunt. Metuentes nanque magis quam metuendi clementia ac benignitate Antonium leniendum esse putarunt; fuerunt quoque qui censerent legatum ad eum mittendum esse Ciceronem ut senatus nomine hortaretur ac suaderet quod veniret in curiam ut res publica pari consilio bonaque omnium cum voluntate atque concordia restitui ac defendi posset. Contra Cicero dissentiens hanc esse affirmabat legationem vanam, quod viri cognosceret mores perciperetque futurum quod ille promitteret omnia atque dum cogeretur metu obediret; ut vero liberatum metu se videret, observaret nihil nec tergiversari desineret, si modo imperium arripere ac Caesaris mortem ulcisci posset. Haec sententia, quam-

---

1. Cic. *Phil.* II. 28.

---

1. appell(avit) *i. r.*

vis tutissima, tamen quod severitatis habere multum ac nimium videretur, nemini placuit.

Sed non secus quam esset a Cicerone praedictum evenit. Ut enim Caesarem interfectum audivit Antonius, propere demigravit domum, insignia posuit consulatus, vestem mutavit, biduo latuit grandi cum metu, ne uti Caesarem ita se, qui Caesaris esset affinis, amicus, consul, occiderent. Deinde ut caedis auctores ac senatum convenisse in Capitolium, de se autem nihil aspere loqui sensit, bona spe capta misit ex suis qui promitterent venturum ipsum in potestatem senatus facturumque pro re publica quaecunque iuberent. Filium quoque misit ad eos, ut obside puero fides esse certior videretur. Denique latebris egressus Antonius fide utrinque data venit in curiam benignisque ac blandis verbis usus senatum pacis cupidum eo perduxit ut sine dubio reconciliati animi restitutaque libertati res publica videretur. Ipsa die pro testimonio pacis et Cassius apud Antonium et Lepidus apud Brutum amice familiariterque cenavit. Senatu autem deinde frequenti in Telluris aedem vocato M. Antonius omnium in conspectu summe laudavit pacem atque ita est de tollendis civium discordiis, de magistratu dictatorio funditus delendo, de provinciis dividendis deque omni re publica legibus et institutis maiorum ac summa concordia gubernanda locutus ut senatus omnium consensu et illi consulare imperium datum a Caesare confirmarit et quae acta erant a Caesare approbarit.

Multa quoque in senatu hoc isto die Cicero ad salutem rei publicae et conciliandos animos de communi omnium libertate, de pace confirmanda, de principum delendis discordiis qua solebat in caeteris uti copia et gravitate dixit. Caesaris vero acta quamquam reprobanda esse videret, ea tamen haberi rata et approbari consensit, quod percommoda essent multis nec rescindi posse sine rerum perturbatione maxima viderentur. Illud autem sibi displicuit vehementer, quod Antonio remaneret consulatus. Eo nanque consule oppressam potius quam restitutam rem publicam esse videbat. Sed adversam in sententiam euntibus cae-

---

9. qui *ex* quod *corr.* 9. ventu(rum) *i. r.*; *erat* futurum? 33. rem publicam esse *i. r.*; *erat* esse rem publicam?

teris ferre animo aequo Antonium esse consulem coactus est. Quippe die ista Caesaris occisores et in senatu et totam ubique per urbem cum publice tum private collaudati summe liberatoresque patriae pro laude amplissima appellati. Ludi quoque Apollinares M. Bruti nomine, quod facinoris fuisset auctor, honore incredibili celebrati. Cassio vero ac D. Bruto provinciae datae, quaestores additi; legatorum numerus auctus. Maxima erat congratulatio in urbe putantium rem publicam restitutam esse redisseque ad leges ac fore quod deinceps civitas haudquaquam unius nutu et voluntate, uti Caesare vivo coepisset, sed maiorum more, uti solebat prius, per senatum et populum publico consilio regeretur.

Erat quidem restituta res publica, ni omnia, cum esse quieta viderentur, perturbasset Antonius. Is nanque quamquam verbis pacem appetere simularet, animo tamen, uti fuerat semper suspicatus Cicero ac saepe predixerat, et Caesaris necem vindicare et dominatum arripere, cum posset, vi, armis, dolo, insidiis cupiebat. Cum igitur die constituta Caesaris funus celebre ageretur et pompae praeesset ipse, orationem venenosam ad eam rem compositam habuit. Primum quidem, uti erat mos patrius, egit de laudibus mortui; deinde sensim ad commiserationem versus, ut vidit multitudinis animos commoveri, nunc hos nunc illos aspiciens, quam sub toga occultam habebat, Caesaris vestem eduxit eandemque manu extollens alte, ut videri undique posset, hinc recentem optimi principis cruorem et quae pugionum erant crebra foramina digito singulatim ostentans, inde mortui admirabilem clementiam, amplissimam liberalitatem, incredibilem animi magnitudinem quam maxime laudans, Bruti vero ac reliquorum qui eum occidissent summam ingratitudinem, sceleratam proditionem, inauditam crudelitatem voce permagna incusans, postremo fidem populi Romani ad vindictam exposcens adeo plebis animos subita ira et furore accendit ut pars sublatum Caesaris corpus in foro cremarent, pars facibus accensis ad inflammandas occisorum domos tumultu magno concurrerent. Denique eo loci Romana res venit ut senatus occisoribus, plebs Antonio faveret,

34. *Ex* tumulto *corr.*

quod statum pristinum rei publicae gubernandae primates recuperare cuperent, plebs autem veteri odio parere uni quam multis mallet.

Perturbatis itaque rebus, cum Brutus uterque Cassiusque ac caeteri qui facinoris conscii fuerant metu relicta urbe alii alio fugissent, Antonii vero dietim magis et favor populi et audacia cresceret, Cicero sibi remanendum in urbe non esse putavit quod in eum stomacharetur Antonius, tum ob quam dixi veterem simultatem Lentulli non sepulti, tum quod studiis nunc ita differrent quod dominatum ille arripere, hic liberam esse civitatem vellet. Senatum quidem ludificabatur Antonius, hinc pacem appetere simulans, inde arma parans ut bello etiam cohercere sibi adversantes posset. Nec Ciceroni quae solebat Caesare vivo licentia de re publica loquendi erat, quod essent Antonii amici qui quaecunque diceret, ea interpretarentur arbitrio suo ac pessimam in partem omnia flecterent. Cedere itaque periculo statuit Cicero. Sed ne fugere aut desperatione rerum aut metu Antonii videretur, iturum se finxit Athenas ad filium, qui tum ibi precepta philosophiae docentem Cratippum audiebat. Haec sibi et amicis quos ista de re consuluit minus suspecta est proficiscendi excusatio visa. Mentis verum archanum erat primum in Siciliam, deinde in Graeciam navigare tempusque ubique terrere quoad Ianuariae Kallendae venirent. Finis erat tunc consulatus Antonii, ut redire ad urbem tuto consulibus novis posset. Iam quidem erant proximum in annum consules novi, Pansa et Hircius, designati.

Cum igitur proficisceretur atque iam in Campaniam pervenisset, Antonii litterae sunt ad eum plenae blandimentis datae. Earum summa erat: rogatum ab eo Caesarem cum viveret decrevisse Sex. Clodium, P. Clodii filium, restituere; se autem, etsi liceret, tamen pro iure amiciciae statuisse ne ipso invito ille Caesaris beneficio uteretur. Ad haec Ciceronis responsio fuit ut liberaliter assentiret. Intelligebat enim neque id Caesaris

---

28. Cic. *Att.* XIV. 13 A. 31. Cic. *Att.* XIV. 13 B.

---

6. fugissent *i. r.; erat* tendissent? 6. *Ex* audatia *corr.* 20. *Ex* excusacio *corr.* (o *i. r.*) 22. *Pro* terere.

decretum esse nec, si negaretur, fore propterea quod illum non restitueret Antonius, quod haberet hunc fallendi morem, ut quae haberi rata vellet, ea fingeret in actis Caesaris contineri.

Asturam denique venit Cicero. Cives ibi Romanos complures eosdemque primarios ac illustres viros sed nominatim Balbum et Philippum et, qui erant iam, ut dixi, consules designati, Hircium et Pansam offendit. Tum quoque supervenit Octavius. Is est ille quem postea, cum rerum potiretur summa, Octavianum Augustum pro excellenti honoris magnitudine appellarunt. Iuvenis tum erat iste annos ferme XX natus. Caeterum nepos ex filia filiae sororis Caesaris natus adoptatusque ab eo filius ac heres in testamento scriptus, repente cum mortuum audivit avunculum, ut Romam properaret, spe quam maxima plenus et habendi imperii et vindicandi necem Caesaris e Graecia in Italiam navigarat. Litteris enim Apolloniae tum studebat Octavius.

Asture autem ab his qui erant ibi Romani cives liberali fronte sed animo haudquaquam bono exceptus est. Id nanque Ciceroni ac caeteris qui adessent ac Philippo nominatim, qui Aciam, matrem eius, uxorem haberet, displicuit maxime adventus suus, tum quod viderent ipsum minis plenum esse, tum quod audirent illum a suis Caesaris nomine salutari. Nec defuerunt qui eum ob id ipsum occidere cogitarent. Enimvero Cicero et qui aderant prudentissimi secum viri quorsum haec tenderent diligentius revolventes percipiebant futurum quod Romae cum esset Octavius, rem publicam perturbaret, nec occisores modo esset sed quotquot letari avunculi nece audiret, eos in hostium numero habiturus. Hinc enim Ciceronem, quod Caesaris morte leticiam et magnam leticiam ostendisset, magna dubietas et cura incessit quidnam sibi faciendum foret, si, ut futurum coniectabat, bella iste civilia excitaret. Omnium vero tutissimum fore putavit proficisci ad filium et a bello quam longe, si posset, abesse; sin bello immiscendum sibi esset omnino, tum se ad castra aut Sex. Pom-

4. C(ives) *i. r.*; *ex* Ibi *statim corr.* 15. (Litter)is *i. r.*; *erat* Literas? 19. (P)hili(ppo) *i. r.* 24. secum *i. r.* 25. Octavius *sscr.* 32. si *i. r.*; *erat* ab.

peii aut M. Bruti conferre. Nam copias uterque iam contra Antonium, sed alter in Hispania, alter in Macedonia comparabat. Constituit nanque, si oporteret, se quantum posset offerre ubique, ne tam gravi tempore defuisse usquam rei publicae videretur; si quid autem adversi eveniret, id forti animo ac patienter ferre, quod rem Romanam eo perductam inclinatamque videret quod eam fortuna potius quam ratio gubernaret.

Pergens igitur navigare in Graeciam Cicero Brundusium, quod essent ibi legiones Antonii, devitavit. Traiiciens autem in Siciliam, ut Athenas inde, sicut erat propositum, navigaret, Syracusas Sextilibus Kallendis venit. Nec ibi plus nocte una, ne subitus eius adventus suspicionem afferret, moratus est; navigans vero adversis ventis in Chalabriam ad Regini agri promuntorium (Leucopetram id appellant) fertur. Nihil autem ibi moratus est. Mox enim, ut suum ad iter in Graeciam pergeret, ad quadringenta stadia iterum evectus in altum redire Leucopetram atque illum ipsum in locum unde paulo ante discesserat Austri vehementia coactus est. Tum quidem maris tranquillitatem operiens proximam in P. Valerii, comitis et familiaris sui, villam domumque divertit. Istuc enim adiverunt eum salutandi causa Regini cives, nobiles quippe viri. E quibus erant qui Roma venirent quidam nuper. Hi rogati dicere si quid esset novi quod eius post discessum in re publica evenisset, nunciarunt fore proximas ad Kallendas quod et senatus haberetur libere et Antonius, quod voluntatem mutasset, senatui obediret. Addebant quoque iam Bruti et Cassii expositum edictum esse, ut qui civium Romanorum aut consulares aut praetorii usquam essent, hi quam presto redirent ad urbem; ipsum vero Ciceronem desiderari ante omnes nec subaccusari parum quod Roma tam propere discessisset.

Haec cum essent falsa, quo animo sint a Reginis tantopere affirmata, incognitum habeo. Sed his nunciis Cicero letus et facile credens quae libens audiret ac vera esse quam maxime cuperet, proficiscendi in Graeciam consilium revocavit redireque ad urbem, ut die dicta in senatu adesset, quam celerrime statuit; proficiscens igitur Romam venit.

8. *Ex* Brondusium *corr.* (*etiam in indice.*) 25. Ad(debant) *i. r.; erat* Iam.

Ibi cum fuit, voluntatem Antonii haudquaquam, ut Regini nobiles dixerant, mutatam sed firmam pravo eius in proposito, ut soleret esse, ac pertinacem invenit. Audacior quidem factus ille sub consulatus specie iam imperitabat urbi dominatumque sibi dietim violentius usurpabat. Sibi enim metuendum esse in civitate putabat nullum, tum quod Bruti ambo Cassiusque ac Cicero, qui principes libertatis publicae viderentur, per metum decessissent urbe, tum quod aes grande ac supra quattuor milia talenta sibi Calfurnia, uxor Caesaris, effundisset, ut comparatis undique copiis mariti necem potentius vindicaret. In eam quidem licentiam Antonius venerat ut prope iam contemneret patres et, quod factum a nullo prius auditum erat, collocare milites armatos inter subselia patrum auderet. Ciceronis autem reditum tulit Antonius permoleste ac multa in eum et apud amicos privato in sermone et apud senatum publico in consilio locutus est.

Dies erat Kallendarum Septembrium, quo senatus in aede Concordiae habebatur. Tum quidem in Ciceronem, quod eum non adesse videret, pessima quaeque suspicatus multa per contumeliam animo inflammato dixit atque omni senatu audiente, ni veniret, missurum se fabros qui domum eius exturbarent ferociter comminatus est. Cavillabatur quidem ipsum dedignari venire in senatum atque moliri quicquam ut deturbaret quietem civium affirmabat. Qui vero amici aderant Ciceronis, venire non posse virum senem ac longa fessum via excusabant. Haec res turbavit magnopere Ciceronem nec tamen ea die in senatum venit. Postridie vero cum in senatum venisset et forte tum abesset Antonius, causam suae et profectionis et reversionis exposuit excusationemque cur in senatum pridie non venisset aperuit, ne quis forte secus quam esset veritas suspicaretur nec quae dicta essent ab Antonio crederet. Deinde vero de Antonii minis, de voluntate mutata, de servatis actis Caesaris, de re publica gubernanda dicere aggressus ea cum libertate et magnitudine animi locutus

8. *Ex* quatuor *corr.* 25. turbavit ma(gnopere) *i. r.; erat* commovit magnopere. 26. nec ta(men) *i. r.; erat* Postr(idie?). 31. de (voluntate) *ex* ac *corr.*

est ut hinc quae diceret, quod essent vere dicta, approbarent omnes, inde mirum in modum admiraretur quisque prudentissimum virum ea dicere universo audiente senatu quae vix dicenda esse tacitos ad parietes pro tempore viderentur.

Hinc denique utriusque animi adeo accensi atque inflammati sunt ut deinceps non ut hactenus clandestinis odiis sed manifestis inimiciciis et capitaliter alter alterum prosecutus sit. Repente inimicicias Ciceroni denunciavit Antonius iussitque ut quem in locum haberet senatum XIII Kallendas Octobres veniret. Id enim temporis spacium, quantum existimo, ad excogitandam elaborandamque orationem qua inveheretur in Ciceronem sumpsit. At vero Ciceronem non mine, non arma, non consulatus Antonii terruerunt ne statuta die venturus in senatum ac responsurus illi magno animo videretur. Venisset quidem ac respondisset forti animo Cicero, ni consilio amicorum usus se domi continuisset. Enimvero Antonium honestate causae, amicorum dignitate, vi eloquentiae superabat Cicero, sed potentior Antonius et audacia et armis erat; nec dubium quod plus audacia illius et arma quam honestas huius ac eloquentia valuisset. Senatus quidem et qui e populo meliores erant salvamque rem publicam esse vellent favebant Ciceroni; multitudo autem violentior veteranique milites ac vivere rapto cupidus quisque Antonium sequebantur.

Die igitur dicta minabundus militibusque multis ac pluribus quam soleret armatis stipatus Antonius venit in curiam et quam multos per dies fuerat meditatus orationem in absentem Ciceronem toto senatu audiente habuit. Eam quoque deinde, ut vulgo exemplaria haberentur, scripsit ac edidit; putavit enim cum inimiciciarum denunciatione illa, quae haudquaquam res spernenda esset, tum oratione ista, quae contumeliis plena ardensque et acerba erat, metum ut fugeret incutere Ciceroni. Sed minime sibi ad spem successit. Cicero quidem non effugit, non egressus est urbe, non pedem loco movit sed animum fortem et constantem induxit ut quicquid posset, studeret, niteretur quo depellere Antonium consulatu et urbe posset. Illud nanque vi-

19. huius *i. r. sscr.* (*erat* honestas). 23. cupidus *i. r.; erat* assuetus.

debatur utrique fore, quod is certaminis victor esset qui fugato altero remaneret. Proinde studiis omnibus clientelae, amiciciae, favores utrinque dies ac noctes parabantur. Foedere quidem Antonius se Dolobellae coniunxit. Necis vero Caesaris conscium fuisse Ciceronem apud milites veteranos, ut eum occiderent, criminatus est.

Octavius vero, ut venit Romam, se ad M. Antonium contulit sed spretus ab illo haesit Ciceroni, quod videret alium esse neminem qui eum ab iniuria tueri posset. Blandimentis autem seductus extemplo adolescens dimisso Cicerone ad Antonium rediit. Nec dies tamen multos secum in fide mansit Antonius dedignatus puerum argentario, ut dicebat, avo natum adaequari sibi, qui nobilitatem generis ipso ab Hercule duceret, qui magistratus gessisset amplissimos, qui esset consul et sua prope in manu imperium et urbis et orbis haberet. Ita contemptus delususque Octavius iterum ad quem dimiserat, Ciceronem, reversus est. Ipsum autem optimates, quibus restituendae rei publicae amor et cura esset, haudquaquam recipiendum esse censebant, quod de ipso suspicarentur male nec credendum sibi quicquam esse putarent, tum propter aetatem iuvenilem, quae ferox esse ac volubilis videretur, quod nunc Ciceroni, nunc Antonio adhaereret, tum propter nomen, quod adoptatus a Caesare filius heresque in testamento scriptus nomen Caesaris retineret. Ipsum quoque suspectissimum faciebat ut animum gerere haudquaquam bonum ad restituendam libertatem sed ad vindicandam necem avunculi et supprimendam rem publicam videretur, quod se Antonio libens ipso initio atque continuo si posset foedere coniunxisset, nec ad patres sponte sed pulsus ab Antonio bis coactusque venisset.

Optimates tamen eo sunt Ciceronis persuasione ducti ut bona omnium cum venia Cicero ipsum in amiciciam societatemque reciperet. Id autem Ciceronem ut ei faveret adduxit, quod existimaret Antonium facile et viribus diminui et urbe depelli posse, si res publica iuvenem hunc socium et amicum haberet, quod

---

16. Octavius *i. r.* 31. societatemque reciperet *i. r.*; *erat* foedusque reciperet.

videret milites veteranos et qui e plebe atque Italia Caesareanae factionis erant stomachari multum quod eum repulisset Antonius eosdemque labare animis nec uti solebant illum sed hunc istum, quem vocabant iuniorem Caesarem, sequerentur. Neque vero desperabat Cicero fore quod secum in fide maneret Octavius patrumque voluntati ac suis consiliis obediret cum memoria beneficii huius, quod repulsum ab Antonio semel atque iterum Cicero ipsum benigne ac uti filium excepisset, tum odio Antonii, quod se Octavius ab illo saepe affectum contumeliis, bis depulsum ignominiose et magna defraudatum pecunia meminisset. Sin vero spei eventus non responderet, nihil putabat Cicero fore cur deteriorem quam esset in locum res publica casura esset, cum ipse ad resistendum Antonio multum animi fortis et magni sed virium parum haberet, quod metu langueret optimatum quisque nec viribus eum quisquam sed verbis modo adhortationeque ac consiliis adiuvaret, principes autem necis Caesaris et qui duces liberandam ad patriam esse deberent, Cassius ac Brutus uterque, hi fugissent metu et abessent quam longe nec ullus in civitate adesset qui contra Antonium propalam opponere se auderet.

Id quoque sibi animus suadebat, si omnino serviendum esset, quod servire Octavio, adolescenti de se optime merito, quam Antonio, homini rapaci superboque ac eius inimico, mallet. Ciceronem quidem maximo tunc in honore habebat Octavius cum recenti, ut dixi, beneficio, tum veteri quadam reverentia atque memoria, quod eo consule natus esset. Ipsum enim appellabat patrem tantique faciebat auctoritatem suam ut nihil facere, nihil dicere sine eius scientia, voluntate, consilio videretur. Nec apud eum vitae socius quisquam familiarius die noctuque quam nepos Ciceronis Quintus, Quinti fratris filius, versabatur. Aequales prope annis erant.

Antonium vero haec ista tanta coniunctio tantaque amicicia et confoederatio iunioris Caesaris (sic enim appellabatur vulgo) et Ciceronis contra spem ac sui ad odium et ruinam facta turbavit multum. Pares quidem sibi iam non consilio modo illi sed viribus etiam ac favore plebis et militum videbantur. Nec longe con-

---

13. for(tis) *i. r.*; *erat* ma(gni?)? 32. *Ex* confę *statim corr.*

sulatus eius aberat finis. Posse autem id foedus diminui atque rescindi putavit si, quem sequebatur Caesarea factio, Octavium, urbe depelleret. Senatum itaque consul ipse ut ille proscriberetur hostisque rei publicae iudicaretur VIII Kallendas Decembres habere constituit. Sed die statuta rem aliam atque aliam causatus non venit ipse. Quartum autem in diem redillata senatum IIII Kallendas Decembres in Capitolio habuit. Capitolium Romae locum vocant illum ubi quondam capite humano invento responsum est ibi summam imperii et caput rerum fore. Antonius vero illa die in senatum venit, sed qua de re proposuerat tunc referre verbum facere non ausus est.

Postea vero paucos ad dies quarta legio, quae Antonium secuta esset, ultro se ad Octavium contulit. Quod ubi audivit Antonius, repente, quasi amens factus, urbe dimissa Brundusium properavit ut quas ibi legiones habebat presto Romam adduceret, Ciceronem interficeret, Octavium urbe depelleret, locupletum bona diriperet, optimatum domos everteret, rem publicam usurparet.

Urbe autem profectum ipsum qui esset suus ac rei publicae inimicus quam libens, quam letus audiverit Cicero ac civis quisque bonus, esset opere precium memorare. Actum quidem de illo remque publicam restitutam sine dubio putabat Cicero, si modo resisti ne ille rediret, ut minabatur, ad urbem posset. Istam vero ad rem illud esse impedimento videbat, quod neque sibi rem tantam aggredi auctoritate privata liceret, nec haberi extemplo ut decerneretur consilio publico tunc senatus posset. Quibus enim vocandi senatus erat potestas per leges data, consules ambo, Antonius et Dolobella, hi nominatim inimicabantur libertati publicae et aberant. Qui vero magistratus in urbe aderant, praetores et tribuni plebis, vocare senatum iniussu consulum non audebant. Privato autem cuiquam, quamvis patricio ac illustri civi, ius esse vocandi senatus lex prohibebat. Illud quoque celeritatem impedire Cicero dubitabat, quod senatus etiam cum daretur, tamen, ut hominum solet multitudo, in decernendo morosus et tardus esset, quod viri multi considerent multa nec fa-

35. fac(ile) *i. r.*

cile unam in sententiam coeant, sed uti vultu ita sint animis et opinionibus varii ac tempus disceptationibus terant; proinde cum tempus fluat, hoc saepissime fiat, ut oblata evaneat occasio nec fieri possint pacto ullo quae potuissent facile si celerius expedissent. Antonium vero suam ad rem peragendam interea esse intentum ac properare ut exercitum duceret ad urbem et quod animo statuerat, si posset, impleret cognoscebat Cicero. Unus quidem erat Antonius, et consilio suo, non alieno pendebat. Quae autem vellet, uti vellet, quando vellet disponebat mente sua atque sua in manu et retardandi et maturandi consilium et potestatem habebat.

Denique tanto tamque gravi et suo et rei publicae periculo Ciceroni est et amicis visum non expectanda senatus consulta sed maturandum faciendumque quicquid esse e re publica videretur. Auctoritate itaque sua privatoque amicorum consilio ac bono cum patrum assensu Cicero quaecunque interea, dum haberi consulique senatus posset, ad resistendum Antonio essent in urbe obeunda suscepit. Omnium autem primum ac necessarium putavit esse parare copias quibus resistere Antonio venienti ac tueri urbem posset. Primum igitur egit persuasione sua quod patrimonium suum Octavius ad copias conscribendas exponeret legionesque quartam et Martiam ac veteranos milites qui ab Antonio defecerant amicos ac dicto parentes haberet. Quae res venientem Antonium adeo terruit ac spe omni denudavit ut qui paulo ante paucis comitatus equitibus discessisset minax redire nunc ad urbem multa stipatus militia non auderet.

Cisalpinam quidem in Galliam tunc flexit iter. Eam provinciam D. Brutus sibi datam a Caesare nunc pro re publica obtinebat. Huic vero per litteras Cicero persuasit quod venienti Antonio se opponeret, curaretque prohibere ne ille regredi progredive usquam posset, nec dubitaret illi bellum inferre senatus iniussu quem privatus Cicero scriberet haudquaquam consulem nominandum sed uti patriae hostem habendum esse. At viribus potentior ille Decium frustra retinere conantem retrocedere compulit inclusumque moeniis Mutinae castris circum locatis obsedit.

29. Cic. *Fam.* XI. 5, 7, 8.

Romana erat colonia Mutina in terra Italia annos ante hoc bellum haud multo plures CL deducta. Litteris autem hoc bello solicitati a Cicerone sunt M. Brutus ut e Macedonia et L. Plancus ut e Gallia ulteriore ad liberandum obsidione D. Brutum ferendamque opem rei publicae cum exercitu quam possent celerius properarent.

Romae autem senatus positis togis, uti soleret maximis in periculis rei publicae, militare vestimentum, quod erat formae quadratae atque, ut dixi, sagum appellabatur, sumpsit. Senatus quoque tandem Cicerone auctore quam primum licuit per tribunum plebis vocatus est. Tum patrum animos Cicero, quod fessi malis languerent metu, et bonam ad spem recuperande libertatis erexit et certum ad studium capescendae rei publicae more pristino revocavit. Fecit quoque ut e sententia sua quae ab Octavio, quae veteranis a militibus, quae a legione Martia, quae a legione quarta, quae a Decio Bruto, quae ipso a Cicerone contra M. Antonium gesta erant, ea senatus haberet rata riteque ac iure facta esse censeret, approbaret, laudaret. Quo visum est nemini dubium hoc senatus consulto M. Antonium rei publicae hostem esse tacitis sententiis iudicatum. Prohibiti etiam per senatum Ciceronis persuasione fratres Antonii, Lucius et Caius, ingredi urbem sunt. Callenum autem, senatorii ordinis virum, quod faventem Antonio sententiam in senatu dixisset audientibus cunctis, quasi esset rei publicae defensor ac senatus caput, Cicero severe ac graviter increpavit. Approbante quoque ipso Dolobellam, generum suum, quem magnopere et laudare et amare soleret, senatus ex sententia Q. Furii hostem rei publicae iudicavit. Antonio quidem amicus ex inimico factus Dolobella vindicandam ad Caesaris necem vigilabat atque C. Trebonium fraude occiderat et, quae rei publicae parebat, Syriam provinciam deturbarat. Quippe neminem Cicero sibi amicum esse putabat qui libertatis publicae inimicus esset. Adductum vero in suspicionem M. Brutum, quod exercitum conscribere in Macedonia contra rem publicam diceretur, gravissime in senatu defendit docuitque illum haudquaquam evertendam, ut dicerent quidam, sed conservandam

10. quoque *ex* vero *corr.* 19. Antoninum.

defendendamque ad rem publicam copias in Macedonia scribere. Studio denique summo curavit Cicero apud novos consules, Hircium et Pansam, senatumque ac populum Romanum verbis omnibus excitare, accendere, inflammare animos omnium ut communi pro libertate contra M. Antonium, qui rei publicae hostis esset, quisque arma, equos, opes, vires omnes exponerent.

Quantus enim, qualis, et quam vehemens hoc tempore fuerit, quas per hos dies scripsit epistolae multae ac Philippicae testes sunt. Nihil est quidem ab eo pretermissum quod ad perniciem Antonii et salutem rei publicae esse putaret. Nec in civitate auctoritas eius parva erat. Nempe libertatis recuperandae spem omnem domi in Cicerone, foris autem in M. Bruto et senatus et populus reponebant. Neque vero dubium est recuperatam rem publicam fuisse ac omnia secundissime evenisse, si, uti domi erant consilia Ciceronis, ita foris manu, fide, viribus factum esset. At vero profuerunt parum quae domi consilia fierent, cum omnia foris adversa essent. Rem quidem in urbe Cicero procurabat, foris autem gerenda qui erant belli duces ita susceperant ut Dolobellam in Syria Cassius, Antonium vero in terra Italia M. Brutus arceret. Quippe ad bellum parabantur copiae. Rome autem qui novi erant consules terrebant tempus. Senatum vero sententiae variae agitabant, quod amor quosdam, odium multos, metus omnes ita distraheret ut, quamcunque sententiam quamvis optimam diceret quisquam, eam paucissimi comprobarent. Sententiis quidem variis certabat senatus quod legatos censerent quidam mittendos ad Antonium qui bellum, ni decederet Mutina, nunciarent. Multi non lacescendum minis sed precibus ac condicione quavis flectendum ad pacem esse putabant. Ulteriorem Galliam decernendam sibi provinciam aliqui esse pro pace dicebant. Contra erant alii, et cum his Cicero has sententias impugnabant. Legatos enim, si mitterentur ab eo qui de pace agerent, audiri placebat; mitti vero ad eum quam maxime displicebat, tum quod senatus dignitatem minuere quae ad illum mitteretur legatio videretur, tum quod pacem nullam futuram stabilem tutamque putaret quam

17. procurabat *i. r.; erat* gubernabat. 20. qui *i. r.; ex* cons(ules?) *statim corr.* 21. *Pro* terebant.

non arma victricia sed preces darent. Quippe Antonium bello frangi posse, verbis autem leniri non posse affirmabat Cicero. Enimvero sententia haec severa et constans semper in ore Ciceroni fuit, non civilis belli extingui flammam, non rei publicae dignitatem restitui unquam posse dum qui arma contra patriam sumerent impunitate gauderent. Mittendos quidem ac celeriter mittendos quantis cum equitum ac peditum copiis posset consules ambos, A. Hircium et C. Pansam, et cum ipsis Octavium esse dicebat. Sperabat enim futurum procul dubio, si mitterentur presto, quod fugarent Antonium, obsidione Decium, metu rem publicam liberarent. Nec ista in re melius esse quicquam celeritate putabat, quod Antonii potentiam dietim magis atque magis augere, Bruti vero diminui spem ac vires audiret.

Sed pervicit tandem, ut plerumque fit, ea sententia quae uti esse tutior multis ita Ciceroni periculosior videbatur. Missi nanque, sed invito et adversante Cicerone, legati sunt ad M. Antonium, ut quavis condicione ipsum ad pacem adducerent, Ser. Sulpicius, L. Philippus, L. Piso, honoratissimi cives et consulares viri. Ipsos vero haudquaquam secus quam esset a Cicerone praedictum excepit Antonius. Contempsit quidem illos atque ita contempsit quod videntibus ipsis ad ignominiam quassaret tormentis moenia civitatis. Hac vero ista in legatione Sulpicius, cum senio, tum valitudine mala oppressus occubuit. Sibi autem de publico ad memoriam Cicerone auctore cum ad urbem collegae re infecta redissent, statua pedestris erecta est.

Deinde, neque perdiu post, mentio in senatu est de legatis iterum pro pace mittendis ad Antonium ac nominatim de Cicerone ad eam rem deligendo orta. Huius sententiae Antoniani auctores erant. Illis etiam qui erat consul, C. Pansa, favebat. Contra vero dissentiebant aliqui, sed adversabatur ante alios Cicero, tum quod sibi periculosum esse videret, si mitteretur ad eum quocum inimicicias gereret capitales, tum quod frustra mitti quemquam ad illum qui missos paulo ante egregios ac splendidos viros habuisset ludibrio reputaret.

---

4. belli *i. r.; erat* bellum. 11. quicquam c(eleritate) *i. r.; ex* putabat *statim corr.* 13. spem ac vires *i. r.; ex* vires audiret *statim corr.*

Denique re plurimum disputata factum est tandem Ciceronis in sententiam senatus consultum ut quam celerius possent consules ambo et cum eis Octavius contra M. Antonium exercitus ducerent. Tum Cicerone auctore datum Octavio ut esset propraetor, tum ut obstrictus beneficio rem fidelius gereret, tum ne copias ducere sine imperio videretur. Hunc magistratum habuit primum Octavius. Legiones autem suas ad forum Gallorum (nomen id loco erat haud procul a Mutina) continebat Antonius. Qui, ut exercitus contra se venire praesensit, opportune collocatis insidiis C. Pansam cum parte copiarum ante alios minus caute venientem maxima strage fudit. Sed cum victi alii caederentur, alii terga darent, et pilo ictus Pansa esset, superveniens Hircius ut collegae ferret opem pugnam restituit. Ea nanque ipsa die Antonius, cum exultans victoria Pansam castra petentem insequeretur, fusus atque fugatus est. Tum et Mutina obsidione liberata et Antonii omnis pedestris exercitus dissipatus. Nec victoribus fuit incruenta victoria. Pansa enim ac Hircius ob vulnera paucos ad dies vita defuncti sunt. Octavius vero, quod pessimum omnium fuit, utriusque consulis exercitum copiis suis adiunxit. Proficiscens autem ulteriorem in Galliam Decius captus a Sequanis et occisus est.

Romae primum ad nuncium, qui fuso Pansa subito advolans devictas esse omnes copias nunciavit, trepidatio tanta fuit quod actum de re publica quisque putaret, Cicero, ut loco quam tutissimo se ac rem publicam contra venientem M. Antonium defensaret, occupare Capitolium cogitaret. Acciderat quoque interea, cum liberandam ad Mutinam consulibus missis senatus populusque Romanus inter spem metumque belli eventum dubii expectarent, quod sermo esset Romae ortus fore quod Cicero rem publicam occuparet. Rumoris huius auctores Antoniani erant. Nec parvam in suspicionem adduxissent Ciceronem, ni P. Apulleius his fraudibus obstitisset. Erat hic tribunus plebis et Ciceronis amicus. Proinde ad concionem populo vocato ita egit de re ista quod voce una mox populus declaravit nihil esse a Cicerone de re publica nisi optime cogitatum. Additum etiam die

---

22. fuso P(ansa) *i. r.; ex* devicto *statim corr.*

ipsa, nec supra duas aut tres post dimissam concionem horas, quod litterae ad urbem sint allatae quae, uti res gesta erat, vulneratum utrumque consulem, sed fusum esse ac fugatum Antonium nunciarent. Hoc quidem civitatis omnem pavorem atque moesticiam extemplo summum in gaudium leticiamque convertit. Tum Ciceronis ad domum (XII Kallendas Maias hoc fuit) mirabilis congratulantium concursus tota e civitate factus. Maximo denique cum populi plausu in Capitolium Cicero die ista quasi ovans ac prope triumphans delatus collocatusque in rostris ac domum inde reductus est. Quae res adeo sibi grata fuit ut diem hunc istum omnium laborum omniumque vigiliarum eius in re publica fructum amplissimum ac premium esse censeret. Princeps quoque senatus constitutus est. Denique tantum est auctoritatis adeptus quod ea in civitate posse plus assequi libertate modo publica salva nemo omnium videretur.

Id autem curavit primum, ut senatus decerneret pro victoria diis immortalibus ad omnia pulvinaria in dies L supplicationes agi, deinde qui belli duces fuerant, Hircium, Pansam, Octavium, quod eorum felicitate, virtute, ductu liberata e manu Antonii res publica putaretur, imperatores appellari; milites autem quotquot in pugna cecidissent sepeliri de publico eisdemque amplissimum monumentum opere magnifico cum litteris ad virtutis memoriam ac proximorum solacium fieri; illis vero qui e veteranis superessent agrum assignari. Nec mora: qui agrum dividerent viri decem, e quibus unus Cicero ipse fuit, creati sunt.

At vero longe alia quam existimaret Cicero mens Octavium agitabat. Rerum nanque summam, quasi per leges sibi, quod Caesaris nomen retineret, neposque illius ac heres esset, iure hereditario deberetur, magna cum spe et animo, si daretur aliquando posse, occupare continuo affectabat. Neque vero suspicio defuit subornatos ab eo qui necem utrique consuli maturarent. Illud constat, Torquati iussu Clitonem medicum ob suspicionem solicitatae necis Pansae uti parricidam custoditum. Octavius quidem fuso fugatoque Antonio, ut exercitum se triplicatum habere, quod suis demortuorumque consulum duorum copiis

---

1. nec. *i. r.*

potiretur, nec metuendum sibi in urbe Italiave quemquam esse videret, mox animum extulit nec deinceps uti fuerat illum in diem erga Ciceronem et patres blandus, obediens, mansuetus fuit. Verbo nanque Ciceronem ut pius, cum scriberet ad eum, appellabat patrem, re autem ipsum simul ac senatum difficilior dietim factus penitus contemnebat. Coegit enim senatum minis ut crearent consulem ipsum, qui aetatem vix quaestoriam attigisset, cum per leges creari consul nemo aetate non maturus posset.

Cicero autem, ubi animum Octavii labare ac patribus esse suspectum vidit, confestim ac deinde saepenumero et illum absentem per litteras ne mutaret voluntatem admonuit et quos ille habebat in urbe amicos qui iuvenem incitarent praesentes gravissime increpavit. Curavit enim studio summo et quanta cum ratione ac diligentia potuit Cicero persuadere Octavio ut perseveraret in fide ac senatui obediret nec turbaret rem publicam, quae ope sua devicto Antonio esse restituta sine dubio videbatur. Sed cum frustrari se verbis dietimque ingravescere magis insolentiam illius manifesto perciperet, litteras et ad M. Brutum in Macedoniam, et ad L. Plancum ulteriorem Galliam obtinentem misit, quae ipsos et solicitarent et obtestarentur precibus summis ut venire ad urbem ac ferre opem labenti rei publicae properarent.

Dum vero haec agerentur nec iam Octavius regi senatus consilio et auctoritate posset, en litterae C. Asinii Pollionis ex Hispania Romam ad Ciceronem allate sunt. Is nanque datam sibi dudum ante a Iulio Caesare provinciam Hispaniam continuato imperio etiam hoc tempore obtinebat. Litterarum haec summa erat, quod se provinciam et quas haberet copias ad iussa senatus offerret. Belli autem huius inicio legionum quae Caesareae factionis esse ac favere Antonio putarentur quaedam in Syria, una in Macedonia, duae in terra Italia relicto Antonio ad senatum ac rem publicam desciverunt. Quas enim in Macedonia legatus

---

19. Cic. *Ad Brut.* I. 10. 4; *Fam.* X. 10. 2. 25. Cic. *Fam.* X. 31

---

6. pen(itus) *i. r.; ex* prope *statim corr.*

Antonii, L. Piso, ductabat, ea se ultro Ciceronis filio Marco dedit. Positis nanque litterarum studiis adolescens induerat arma et quem amicum esse patris ac liberatorem patriae cognoscebat, M. Brutum, in Macedonia sequebatur.

Quibus autem diebus Mutinam obsidebat Antonius, eisdem M. Lepidi consilio usus Sex. Pompeius, Magni Pompeii filius, obedientem se voluntati senatus dedit. Caesare nanque vivo, cum fratrem suum, Gn. Pompeium, Caesonius, Caesaris legatus, apud Lauronem, Hispaniae oppidum, occidisset, metu hic latitando, quandoque apud Cordubenses, interdum apud Celtiberos, Hispaniae populos, habitavit. Necato autem Caesare mox in spem elatus conflavit exercitum hostisque haudquaquam spernendus ut patriam peteret armis Massiliam usque venit. Sed belli huius orientem flammam sine armorum ullo motu facta cum senatu pax extinxit. Hanc quidem ob rem M. Lepido, quod pacis huius fuisset auctor, senatus assensu Cicero et statuam pro rostris et triumphum decrevit. Nec dillata res nimium. Statua nanque illi extemplo preclara cum inscriptione, uti erat mos, aeternam ad memoriam honoris causa erecta est. Sextum vero Cicero, veteris amiciciae memor, quam primum esset Romae, coaptare in numero augurum, ut quod a patre illius beneficium acceperat redderet filio, pollicitus est.

Lepidum quoque incessit cura tentandi si quemadmodum Sex. Pompeium ita etiam M. Antonium tunc Mutinam obsidentem reconciliare senatui et bona de pace componere quavis condicione posset. Neque vero hac in re laboravit parum. Sed nihil habuit gratie, quod neque Ciceronis persuasione senatus fidem Antonio dandam esse putaret, nec ad pacem Antonius animum inclinaret. Caeterum Antonius Mutina pulsus et qui eum sequebantur omnes (equitatum habebat modo) patriae hostes sunt a senatu popoloque Romano Ciceronis opera iudicati. Commovit quoque L. Plancum Cicero ut veniens ulteriori e Gallia obviam se opponeret Antonio fugienti. Id etiam persuasum Lepido putabatur, ut Planco quas haberet copias iungeret, parique animo, viribus, consilio Antonium fugientem opprimeret. Equitum nanque magister dictatore Caesare fuerat Lepidus, nunc autem quae Alogobribus propinqua erat partem Galliae

datam sibi a senatu pro re publica obtinebat senatusque amicus esse ac favere libertati publicae videbatur.

Quippe res publica eo Ciceronis studio perducta erat quod evadere haudquaquam permultum posset Antonius, quod hinc D. Brutum inimicum ad terga urgentem haberet, inde Plancus ne usquam evaderet obvius adveniret. Nihil enim praesidii, si mansisset in fide Lepidus, Antonio remanebat. At vero illius voluntate mutata consilium omne Ciceronis evanuit. Concionari quidem Lepidus se cum Antonio sentire saepenumero auditus erat, venientem quoque ipsum opemque ab eo ac misericordiam implorantem contra omnes fide violata adiuvandum defendendumque suscepit. Primum igitur Plancum data cum spe iungendi copias propinquantem apud Isaram fluvium retrocedere compulit. Deinde Antonium, cum senatum illi reconciliare Cicerone impediente non posset, Octavio pace, foedere, affinitate coniunxit.

Cicero autem, ut mentem Lepidi mutatam sensit, se illi, quanto consilio quantaque auctoritate ac solicitudine potuit, ut obviam iret malis opposuit. Scriptae quidem tum ab eo litterae sunt ad M. Brutum, quae quo in statu quantoque in periculo esset res publica nunciarent eundemque solicitarent ac exhortarentur ut quam celerrime, si rem publicam salvam vellet, ad urbem cum copiis advolaret. Scriptae ad Octavium, quae et senatus beneficia memorarent, et ipsum ut maneret in fide cum optimatibus rogitarent. Scriptae ad M. Lepidum, quae ipsum placere dicerent ac laudarent si de pace Antonii cum Octavio his condicionibus ageret quae libertati publicae non obessent. Una quidem ac summa haec cura impediendae pacis occupavit Ciceronem, quod intelligeret illam haudquaquam ad salutem et quietem patriae verum suam ad ruinam ac perniciem rei publicae pertractari. Sed aliorsum animis inclinatis nusquam auditus est. Proinde ut quos cepto a foedere precibus revocare non posset saltem timore aliquo deterreret, senatui persuasit ut hos-

19. Cic. *Ad Brut.* I. 14. 2; I. 18. 1. 23. Ps. Cic. *Ad Octav.* 4. 25. Cic. *Fam.* X. 27.

28. impedie(ndae) *i. r.; ex* Ciceronem *statim corr.*

tem patriae Lepidum iudicarent. Tunc enim quae paulo ante statua Lepido magna pro gloria facta erat, eadem senatus decreto est ignominiose perfracta. Nec facile a filiis Lepidi senatus abstinuit. Ipsos enim rogatus a Bruto, quod illius essent ex sorore nepotes, Cicero liberavit.

Postremo autem triumvirale ictum est foedus nuptaque cum ad Ciceronis odium, tum ad vinculum fidei Octavio privigna Antonii, Clodia. Filia haec P. Clodii, dudum ante mortui, fuerat.

Hinc nanque triumviralis coepit pestis, quae annos XII et urbem et orbem cladibus magnis afflixit. Triumvirale quidem appellant hoc tempus scriptores historiarum, quod Caesaris vestigia secuti viri tres isti, Antonius, Octavius, Lepidus, imperium oppressa re publica tenuerunt.

Cicero autem, ut res afflictas esse ac desperatas vidit, scripsit mox ad Octavium litteras quibus acerbe ipsum ingratitudinis increpavit, deinde, quod illum querelae non flecterent, ad preces conversus est. Id nanque postulare tempora videbantur. Humiliter quidem ac demisse contra solitum exoravit eum ut, posteaquam sibi liberam esse rem publicam non placeret, saltem civium bonorum salutem caram commendatamque haberet. Quod dictum adeo Bruto displicuit ut Ciceronem reprehenderet quod vir ipse qui paulo ante contra Antonium defendendam rem publicam suscepisset adeo nunc animum abiecisset quod serviendum puero esse putaret, salutemque bonorum civium, qui essent optime de re publica meriti, precibus imploraret ab illo quem spretum a cunctis ipse favore suo tantis honoribus extulisset. Ciceronem denique Brutus admonuit ne pro se quicquam deinceps Octavio scriberet, rogaret, loqueretur.

Copiis autem interim apud Bononiam iunctis ire ad urbem triumviri pergunt. Romae tunc expositae tabulae, quae civibus, atque his civibus qui, ut boni debent cives, quietum civitatis statum ac publicam libertatem amarent, aut exilium aut necem indicerent. Trecenti fere numero erant, et in his Ciceronem Antonius occidendum ante alios nominavit. Assensit ei Lepidus facile. Aliquamdiu dissensit Octavius cum amore tum pudore

3. est... perfracta *i. r.; ex* versa est ignominiose *statim corr.*

motus, quod esse, uti fuit, hominis ingrati ac impii videretur assentiri neci eius viri qui se et desertum ab omnibus suscepisset et invitis omnibus in quo esset rerum statum ac potentiam sublevasset. Ipsum quidem ista ne illis assentiret magnopere retrahebant, sed urgebant inde preces assidue sociorum ne illis negare quicquam videretur quibuscum nuper animis reconciliatis et foedus et affinitatem inisset. Unus denique a duobus victus Octavius cessit voluntati suae, sed ita cessit ut Ciceronis loco Antonius L. Caesarem, avunculum suum, Lepidus autem Paulum, fratrem suum, libere ut vellet proscribendos occidendosque sibi permitterent. Hac enim personarum commutatione illos avertere a Ciceronis nece putavit Octavius, sed Antonio simul ac Lepido tantus erat odii furor et rabies ulciscendi ut parvi penderent omnia, si modo ut cuperent, sevire in Ciceronem possent.

Neque vero incognita ista Ciceroni erant. Sed quamquam haec audiret seque maximo in periculo esse perciperet, spem tamen nunquam ita deposuit quod de Octavio sibi omnino desperandum esse putaret. Venire autem ad urbem ut triumviros sensit, urbe proficisci constituit, tum ne venienti Antonio se occidendum obiiceret, tum ne quam liberam conservare omni studio conatus erat civitatem labi in servitutem lacerarique videret. Eo nanque loci res iam ducta erat quod venire in senatum Cicero non auderet. Iam senatus erat cohortibus adeo circumseptus quod decernere libere posset nihil sed timere multa et assentiri omnia cogeretur. Iam signa erant in Capitolio, iam milites vagabantur in urbe. Suum igitur in Tusculanum se, ut egressus est urbe, contulit Cicero. Liberti modo cum eo ac Quinti ambo, frater et nepos, quod animis essent perdiu ante reconciliati, erant. Ire Asturam inde pergebant ut traiicerent ad M. Brutum, qui restituende rei publicae una spes videbatur ac erat. Tum forte ipsa e via Quinto fratri ad urbem regredi placuit, quod abeundi celeritate maxima ductus metuque ac moesticia plenus quid relinqueret, quidve secum ferret oblitus ac veluti amens cum discederet urbe haud satis pecuniarum ad sumptus ne-

21. o(mni) *i. r.; ex* st(udio?) *statim corr.*

cessarios apportasset. Multos igitur post amplexus nec sine lacrimis fratres digressi sunt. Alter quidem, uti destinaverat, Asturam cum libertis venit, alter Romam cum filio rediit, ea cum spe atque consilio ut quantum posset fortunarum accipe-ret et fratrem quam propere sequeretur.

Sed neutri, ut evenire saepe ac multis solet, res ex cogitato successit. Quintum enim, ut ingressus est urbem, cum filio mox proditum a servis obtruncant Antoniani. Neque vero Ciceroni aut vita longior aut mors beatior fuit. Astura quidem Circeios traiecit ipse ut in Macedoniam ad M. Brutum, sicut erat propositum, navigaret. Inde consilio mutato regredi Asturam pedestri itinere placuit. Romam etiam redire quidam cogitasse ferunt, seu tederet navigare seu, quod magis existimo, beneficiorum recordatio suaderet ne prorsus de Octavio desperaret. Liberti autem qui eocum erant non redeundum Romam, non demorandum in Italia, sed navigandum, ac festine navigandum, in Macedoniam consulebant. Ipse vero cogitabundus et animo quonam pergeret dubius tandem Asturam regressus est. Navem hic libertorum e consilio iterum ut in Macedoniam navigaret ascendit. Evectus autem in altum, cum Formiana ad litora appulisset, iterum navi ut suam in villam, quae proxima erat, diverteret descendere placuit. Saepe quidem ipsum penituit se miscuisse bello cum vivere in pace demorarique suis in praediis ac frui ocio et quiete posset. Navi autem egrediente atque suam in villam ire pergenti, en magna quaedam corvorum acies (prodigium quippe mirabile) adeo infesta est sibi et voce et volatu facta ut, quasi divinitus missi essent, loqui ac prohibere ne exiret navi nec progrederetur ulterius viderentur. Omen id liberti, ut erat gentium ritus, pessimum esse rati ut redeat confestim ad navem hortantur, exorant, stimulant ipsumque tandem assentientem letica ut commodius ferrent, quod senex homo rebusque adversis ac via fessus pigrius ambularet, imponunt.

Interea vero urbem ingressus Antonius Ciceronem ante omnia ut occideret perquisivit. Urbe autem ut profectum audivit, extemplo qui eum insequerentur misit. Muneri huic Herennius Siculus et qui Lenas Picena e regione oriundus erat, C. Pompilius, praefecti sunt. Sed iussus partes istas Herennius ne dis-

pliceret sumpsit, Pompilius vero ut placeret Antonio etiam precibus impetravit, oblitus, ingratissimus homo, se ire in necem viri eius qui patrocinio suo ut ipse viveret effecisset. Hunc enim dudum ante rogatu M. Caelii, familiaris sui, cum rebus felicioribus frueretur Cicero, accusatum parricidio liberavit nec deinde illum facto ullo dictove offendit. Hi nanque militum cohorte accepta propere sunt, ne Italia decederet, e vestigio insecuti. Villam intrant, omnia perscrutantur. Inde currentes ad mare forte ipsum in itinere, dum letica, ut dixi, portaretur ad navem, inveniunt. Caietae ad X milia passuum, mari autem ad duo milia quae Ciceronis Formiano in agro tum villa erat propinqua est. Ipse vero, ut armatos cursitantesque prospexit, mox, uti erat, illos ad se necandum missos ac de se actum esse cognovit. Deponi quidem subito leticam qua vehebatur iussit levaque manu barbam e more demulcens obedienter iugulum petentibus prebuit. Non gemitum, non lamentationis signum dedit ullum, quod animo se ita composuisset ut, quemcunque fortuna exitum sibi daret, illum ferret patienter, quod se pro re publica occidi putaret gloriosum nec mortem obire sed abire in caelum beatorum ad vitam et concilium videretur.

Illos enim vivens approbavit nunquam qui morientium animos aut simul cum corpore interire aut post corporis interitum vagari aliquamdiu sed perdiu non vivere affirmarent. Nempe philosophos secutus est Cicero, sed illos spe ac opinione secutus qui mortalium animos immortales ac divinos esse putarent; aditum vero in caelum illis certe negari qui se inquinent vitiis; qui autem humano in corpore ita vivant ut se integros castosque conservent, eos facile quasi suam ad patriam in caelum ascendere.

Caput Ciceroni amputavit Pompilius idque simul ac dexteram manum ad urbem patratae caedis testimonium sed civibus bonis triste ac miserandum spectaculum videndum tulit. Reliquum autem corporis, libertis metu diffugientibus atque dispersis, sepelivit L. Lamia, vir ordinis equestris egregius,

---

25. mortalium animos immor(tales) *i. r.; ex* animos immortales eosdem *statim corr.*

permotus ad eam rem cum pietate iacentis trunci, tum recordatione beneficii, quod praetorem ipsum Brutus Ciceronis intercessione creasset. Ciceronis caput cum manu dextera pro rostris positum; imago vero Pompilii, qui eum occiderat, iuxta coronata est.

Quartum supra sexagesimum Cicero cum occideretur agebat annum. Neque vero inulta mors Ciceronis mansit. Datum enim sibi a Bruto captum in Macedonia C. Antonium, triumviri fratrem, patris Manibus Marcus, Ciceronis filius, parentavit. Octavius vero et Lepidum nudavit imperio et M. Antonium triumvirum ac fratrem eius L. Antonium bello devictos mori acerbe coegit. Ciceronis autem filium Marcum ad se post bella civilia venientem excepit benigne eundemque ob patris gratiam in honore habuit ac consulem designavit. Cicero autem ita excessit e vita ut nomen eius non deleatur vetustate sed revirescat continuo et apud doctos et graves viros amplissima cum laude vivat memoria sempiterna.

---

1. perm(otus) *i. r.*

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae XV Explicit et Incipit XVI ad Polydorum Filium

Ciceronis imaginem posteri ad testimonium dignitatis ob res magnas in re publica gestas veste purpurea consularique habitu atque in capite lauream epinxerunt. Nam et Romae, ut memoravimus, consul e manibus Catilinae urbem ac rem publicam liberavit et in Cilicia proconsul tantas res bello gessit quod singulari pro honore imperatorem ipsum exercitus appellaret; nec defuturum erat ut triumpharet decreto senatus, ni modo quae tunc forte oriebantur bella civilia impedissent. Atque illud constat, quod rem publicam civili utroque bello togatus et inermis sapientia et consilio suo ne rueret quam potuit diutius retardavit. Haec quidem atque alia quae in re publica sunt ab eo, ut diximus, animo forti et sapienter gesta plurimum augendam ad dignitatem valuerunt.

Sed virtutis suae ac nominis famam perpetuam et immortalem memoriam effecerunt scripta sua, quae adeo multa sunt atque illustria quod extingui eius splendor vetustate nulla videatur posse. Habuit enim, ut docte ac facillime scriberet, omnia quae naturae munere, quae arte, quae exercitatione virum quemquam oratorem excellentem ac praestantissimum faciant. Nam, quod in omni re adipiscenda plurimum semper valet et vim maximam affert, ingenium naturae dono habuit optimum adeoque excellens et promptum ut facile quaecunque vellet perciperet, diceret, scriberet, natusque ad eam rem ac ipso a deo missus et institutus ad fructum et lumen eloquentiae videretur. Non est opus memorare quantum artis, facultatis, gratiae haberet ipse, qui artis princeps ac summus magister haberetur ac esset. Ipsum quidem eloquentiae Latinae principem fuisse

---

8. tunc *i. r.*; *erat* tum. 26. haberetur ac *i. m. add.*

atque ea de re praecepta artisque rationem et viam dedisse et priusquam Latinorum quisquam et doctius quam Graecorum ullus constat. In exercitio vero ac studio eloquentiae tantum delectationis, curae, operae tribuit quod ante honores magnam aetatis partem in dicendo pro amicis in foro consumpsit. Postea vero quam ad magistratus ascendit ac rem publicam ministravit, ita tempus omne distribuit atque ita litterarum studia intermisit ut, si quid ocii superesset, id totum libris aut scribendis aut legendis daret. Enimvero cogitata sua facillime summaque cum ubertate ac ornatissimo stilo et ore et litteris explicavit. Nec cum dicendum ex tempore aliquando esset, ita dixit ut dicere fortuito, ut veniret ad buccam, sed longe ante ac multum considerasse delimasseque id magno studio videretur.

Nempe in eo tanta eloquentia floruit quod audientium animos etiam invitos, quocunque vellet, adduceret. Ea quidem, ut e multis paucos enumerem, in causa Verris summum oratorem Hortensium obmutere coegit. Ea Sex. Rossium parricidii accusatum liberavit. Ea tulit opem L. Flacco ut liberaretur e iudicum manu, apud quos repetundarum reus ex praetura Asiae videretur. Ea L. Murenam ambitus accusatum duobus maximis a viris, M. Catone, Stoico et gravi philosopho, ac Ser. Sulpicio, iurisconsulto, defendit. Ea legem agrariam e manu tribunorum ac plebis eripuit. Ea plebem accensam capitali in M. Othonem odio et ira sedavit. Ea Catilinam fugavit urbe. Ea Q. Ligarium ac Deiotarum regem e manu irati Caesaris dictatoris absolvit. Habuit enim hoc stupendum ac mirabile Cicero, ut quod vi orationis extorqueret, id deposcere precibus ac impetrare gratia videretur.

Testes sunt quae extant orationes suae. Deest modo qui eas, ut solebat ipse, pronunciet. Quippe si adesset qui erat cum viveret gestus ille ac spiritus Ciceronis, quae legentes, uti sunt, bona esse fatemur quisque atque laudamus summe, ea nobis, si recitantem audiremus ipsum, longe meliora esse profecto atque optima viderentur. Recte quidem qui orationes cum legeret Ciceronis dixit maxima ex parte deesse Ciceronem, quod

---

2. quisquam *ex* quemquam *corr.*

ipsum legeret, non audiret. Enimvero quantum sit momenti ipsa in voce, ipso in vultu, ipso denique in corporis gestu docuit Aeschines. Cum recitatam ab eo quam Demosthenes in causa Ethesiphontis orationem habuerat Rhodii summe laudarent, inquit: « Quid si ipsum audissetis? » Docuit Demosthenes ipse, cum semel, bis, ter interogatus quid esse maximum in oratore censeret perseveranter uno tenore actionem esse respondit. Docuit Cicero noster, cum apud iudices accusatum veneficii Gallum sua oratione defendit. Erat quidem M. Calidius accusator. Hunc Cicero, quod vultu demisso, voce tenui, oratione incondita usus probaturum se illum esse reum testibus, tabulis, questionibus affirmaret, ita repressit ut simul et illius ineptum gestum reprehenderet et ruentem Galli causam bonam in spem ac certam in salutem erexit. Quodam enim apto corporis motu eludens illum, « Sic ne ageres, » inquit, « M. Calidi, ni fingeres. » Pronunciandi vero initia fuisse Ciceroni, ut oratorem decet, verecunda atque pertimida, deinde ipsum quasi per gradus in vocem ascendisse caeterosque omni in gestu corporis superasse manifestum est.

Facetiis autem summopere delectatus ac saepenumero tum ad iocunditatem et risum, tum ad contumeliam et iram et apud amicos privato in sermone et apud iudices in foro, cum publice ageret causas, usus est, quod locum istum, si rerum, temporum, hominum ratio habeatur, plurimum delectare commovereque audientium mentes ac prodesse perciperet. Memorare quedam ab eo facete dicta hoc loco placet. In Hortensium enim, qui summus esset orator designatusque consul ac patronus in causa Verris, quod dictum testis esse obscurum ac se non intelligere diceret, « Mirum est, » inquit, « o Hortensi, quod aenygma, cum Spingem habeas domi, non intelligas. » Tacite quidem ac facete reprehendit ipsum quod magni precii donatam sibi a Verre Spingem aeneam accepisset. Mordaciter quoque in P. Clodium dictum memoratur. Ad istum enim, quod absolutus per iudices diceret iactabunde,

5. Cic. *De Or.* III. 213. 15. Cic. *Brut.* 277. 27. Quint. *Inst.* VI. 3. 98.
32. Cic. *Att.* I. 16.10.

29. est *sscr.*

« Mihi, non tibi, o Cicero, iudices crediderunt, » « Imo vero, » inquit Cicero, « mihi, o Clodi, non tibi iudices crediderunt; non enim te ni data pecunia absolverunt. » Urbane autem in P. Caseam, quod testis apud iudices interogatus scire se nihil diceret, iocatus est Cicero: « Cave » inquit ad eum « quid respondeas; non enim quid de iure scias interogant. » Erat quidem iste iurisconsultus, sed illorum e numero qui et ingenio hebetes essent et nihil fere minus quam iura scirent. In Catonem vero, Stoicum philosophum et amplissimae gravitatis virum, defendens L. Murenam ita lusit facete ut qui circumstantes audirent quique iudices essent ac sederent ridere ac lacrimare risu praenimio cogerentur. Sed in causa L. Flacci ut absolveretur potentissimum adiumentum facete dictum fuit. Octavio autem, qui esset nobilis Libyus et aures patrio more perforatas haberet, quod recitantem Ciceronem non audire se diceret, respondit: « Cur non audias edepol miror, Octavi, cum aures soleas bene perforatas habere. »

In fratrem quoque generosque ac filiam huiusce dicteriis usus est. Ad filiam enim, cum esset Crasipedis uxor, « Ambula » inquit « ut vir. » Duos quidem ictu hoc uno percussit. Nam et illam, quod celerius quam deceret feminam properaret et maritum, quod segnius quam deceret virum incederet, hoc uno dictu reprehendit. Lentulum autem Dolobellam, qui mortuo Crassipede uxorem Tulliam duxerat et statura puxillus erat, accinctum ense quam longo prospiciens dixit per iocum ad circumstantes: « Quisnam generum meum huic gladio obligavit? » Profectus vero in provinciam quam frater Q. Cicero cum imperio tenuisset, cum illius clipeatam imaginem proceritate quam maxima pictam ad pectus usque videret, conversus ad amicos dixit: « Quippe frater meus maior est dimidius quam totus. »

Ad illos autem qui senem increparent quod sexagenarius puellam duceret uxorem, « Cras » inquit « mulier erit. » Porro

---

4. Plut. *Cic.* 26. 10. Plut. *Cato Minor* 21. 12. Macrob. *Sat.* II. 1. 13. 13. Macrob. *Sat.* VII. 3. 7. 19. Macrob. *Sat.* II. 3. 16. 26. Macrob. *Sat.* II. 3. 3. 30. Macrob. *Sat.* II. 3. 4. 32. Quint. *Inst.* VI. 3. 75.

---

1. Imo vero *i. r.*; *erat* Non(?) enim.

querentem quod ad ficum uxor eius se laqueo suspendisset, « Largire, oro, qui inseram surculos, » inquit. Cenans vero apud Damasippum, qui vinum tenue verbis extolleret et annorum XL Falernum esse id saepius affirmaret, « Heus tu, » inquit, « aetatem bene fert. » Sed L. Cotta censore, homine quidem hebrioso, nobili tamen familia nato, Cicero noster ob negocia sitiens aquam in foro cum biberet amicos per risum ut se tegerent, ne aquam bibentem ipsum videret censor, exoravit quasi metuens amoveri senatu, si bibere aquam censor, qui amicaretur vino ac hebriosus esset, ipsum fortasse vidisset. Iactanti vero se Metello in concione ac saepius interoganti quis pater fuisset suus respondit Cicero: « Scitu hoc difficile tua mater fecit. » Matrem quidem Metellus haud satis pudicam habuerat. Ad Vibium Curtium, qui se longe quam esset diceret iuniorem, « Ergo » inquit « natus non eras cum declamabas mecum. » Fabiae autem Dolobellae, feminae annosae sed annos haud plures XXX se habere dicenti, respondit: « Equidem te istud credi voluisse annos iam XX audivi. » In Vatinium vero, qui aeger cum pedibus esset, valere se bene ac bina milia passuum quovis die ambulare se diceret, ita lusit: « Dies inquit « tum longiores sunt. » Sed hoc Iulio Caesari Macrobius, Ciceroni Quintilianus attribuit; utrius autem fuerit incertus sum. Sed in eundem Cicero, quod paucos ille dies fuisset consul, « Inauditum » inquit ad amicos « prodigium, quod Vatinio consule non ver, non autumnus, non hiems, non aestas fuit. » Caninio autem, qui quo die iniit, eodem posuit consulatum et quereretur quod ad eum visendum non ivisset, respondit: « Volui quippe tuo in consulatu venire, sed nox me comprehendit. » Memoratur etiam alter in eundem Ciceronis iocus. Conversus enim ad amicos quasi laudans inquit: « Vigilantissimum certe hunc consulem habuimus; nam suo in consulatu Caninius dormivit nunquam. » Illud quoque in eundem ab eo dictum ferunt: « Eo nanque res perducta est Romana quod diales,

---

1. Cic. *De Or.* II. 278; Quint. *Inst.* VI. 3. 88. 4. Macrob. *Sat.* II. 3. 2. 6. Plut. *Cic.* 27. 12. Plut. *Cic.* 26. 14. Quint. *Inst.* VI. 3. 73. 17. Ibid. 21. Macrob. *Sat.* II. 4. 16. 21. Quint. *Inst.* VI. 3. 77. 23. Macrob. *Sat.* II. 3. 5. 27. Ibid. 29. Macrob. *Sat.* II. 3. 6. 32. Macrob. *Sat.* II. 2. 14; VII. 3. 10.

cum solerent modo flamines fieri, nunc etiam consules habeamus. » Nec parum lepide in M. Lepidum iocatus est. Senatu enim frequente cum ille verba faceret et quod diceret dictum esse a Tullio diceret, tum ad eum Cicero inquit: « Ego te, Lepide, non tanti fecissem. » Pompeio autem aedem Victoriae dedicanti et utrum in tabulis scribendum « Pompeius *tertio* » vel « *tertium* consul dicavit, » dubitanti, quod ea de re consulti periti alii aliter iudicarent, postremo consultus Cicero dixit neque *tertio* neque *tertium consul* explicite sed punctatis modo capitalibus litteris scribendum esse.

Haec ad iocum quietis rebus. Bello autem civili cum hinc Caesar, inde Pompeius in armis omnia perduxissent, profectusque in Graeciam Cicero ad Pompeium esset, obicientibus amicis quod tardius advenisset, « Imo vero, » inquit, « nimium cito, cum nihil praeparatum inveniam. » Pompeio autem per calumniam interoganti, « Ubinam Dolobella, gener tuus, o Cicero? » respondit, « Cum Caesare, socero tuo. » Audiens vero Pompeium donasse civitate Romana e Gallis quendam qui ad eum e castris profugisset, « O bellum » inquit « hominem; Pompeius noster alienam Gallo civitatem donat, nostram reddere non potest nobis. » Illud quoque in Pompeium dictum ab eo urbe relicta constat: « Quem fugiam habeo, quem sequar non habeo. » Nempe ista, etsi licere dicere quae vellet omnia Ciceroni pro singulari familiaritate ac benivolentia videretur, ea tamen, quod essent mordacia nimium, dici ab eo ferebat Pompeius aegre atque ob eam rem saepe dicere auditus est: « Cuperem, ut me timeret Cicero, quod ad inimicos iret. » In Caesarem vero, cum ante civile bellum ambo in senatu aequo iure versarentur, et ille causam regis Bythyniae animo pertinaci defenderet ac multa erga se merita memoraret, « Remove » inquit « ista, oro te, o Caesar. Est quippe cognitum et quid ille tibi et quid illi tu dederis. » Exprobravit

4. Macrob. *Sat.* II. 3. 16. 8. Gell. X. 1. 7. 14. Macrob. *Sat.* II. 3. 7. 16. Macrob. *Sat.* II. 3. 8. 19. Ibid 22. Macrob. *Sat.* II. 3. 7. 26. Macrob. *Sat.* II. 3. 8. 30. Suet. *Iul.* 49.

24. *Ex* mordatia *corr.*

enim Cicero illi quod se muliebriter Nichomedi, regi Bythynie, subegisset. Neque vero ipsum aut reverentia aut metus ita continuit quod Caesarem ipsum, cum esset dictator ac belli victor summum etiam imperium obtineret, non aliquando huiusce facetiis remorderet. Interogatus nanque ab eo cur doctus vir ac prudens in partium electione tantopere aberrasset respondit: « Praecinctura me decepit. » Puerum enim Caesarem male praecinctum appellaverat Sylla et ab eo cavendum esse praedixerat. Androni autem Laodiceno, qui pro libertate patriae suae impetranda legatum se venisse ad Caesarem diceret, respondit: « Si obtinueris, etiam pro nobis intercedas oro. » Neque hoc minus facete dixit. Bruti matre Servilia ac sorore Iunia Tertia, quae Cassii uxor erat, abutebatur Caesar easdemque in amore, cum re non posset, ut solent senes, donariis retinebat. Bona igitur civium factionis Pompeianae vendens agrum precio longe minori iusto dedit Serviliae. Qua de re admirantibus qui adessent et causam nescirent dixit: « Quo melius emptum sciatis, tertia deducta est. » Sed illi deductam precii tertiam partem, Cicero autem Serviliae filiam, quae nomine vocaretur Tertia, intelligebat. Roganti vero P. Manilio ut decurionatum privigno suo dari a Caesare peteret respondit: « Romae si ius haberet Pompeius, difficile esset. » Hac enim facetia et petentis indignitatem et Caesaris facilitatem in dandis honoribus cavillatus est. Ad Laberium autem, qui equestri ex ordine ut alii multi ascitus a Caesare inter patres esset, cum plenis sedibus locum in senatu sedendi tardius veniens non inveniret, « Reciperem, o Laberi, te, » Cicero inquit, « ni anguste sederem. » Hoc enim dicto et illi novitatem obiecit et Caesarem, quod supra modum ac omni ex colluvie numerum senatus auxisset, increpavit. Sed non minus urenter Laberius in eum lusit; sensit enim simulata mente locutum: « Miror equidem, o Cicero, » mox inquit ille, « te anguste sedere, cum soleas duabus sedere sellis. » Enimvero inconstan-

7. Macrob. *Sat.* II. 3. 9. 10. Macrob. *Sat.* II. 3. 12. 17. Macrob. *Sat.* II. 2. 5; Suet. *Iul.* 50. 21. Macrob. *Sat.* II. 3. 11. 26. Macrob. *Sat.* II. 3. 10.

1. enim *i. r.*; *erat* illi.

tiam animi improperavit ei, quod bello civili favisse nunc Pompeio, nunc Caesari videretur. Ad Cassium vero, cum post Caesaris mortem Antonius rem publicam deturbaret, « Vellem, » inquit, « o Cassi, Idibus Martiis me ad cenam invitasses; profecto reliquiarum superfuisset nihil, nec me quae nunc supersunt vestrae reliquiae exercerent. » Reliquiarum enim nomine M. Antonium denotavit increpans Cassium quod illum simul cum Caesare non occidisset.

Ingentem silvam ingressum me video, si quaecunque sunt a Cicerone dicta facete complecti velim. Ingenium enim ad hoc quemadmodum ad caetera in quibus versari et habere studium oblectavit et facile et promptissimum habuit. Siquidem delectatus est istis ac multa nunc ludens, nunc etiam laedens facete dixit, proinde a Vatinio ac caeteris qui virtuti inimicarentur suae saepenumero infami nomine scurra vocatus est. Tyro autem Tullius, qui eius libertus sed liberalis ingenii ad optimas disciplinas esset, ne pars ista eloquentiae deperiret; libros tres de iocis Ciceronis scripsit. Hos quidam ipso a Cicerone scriptos, nonnulli visos modo ab eo atque laudatos ferunt. Sed libertum hunc multis litteris institutum ac plane doctum fuisse eundemque et ante omnes commentatum notas et libros complures scripsisse dicunt. Tanti vero ipsum Cicero fecit ut non libertorum modo sed amicorum etiam neminem fere pluris facere videretur, nec ullius quacunque in re obeunda, sive ad negocia sive ad studia pertineret, magis quam liberti huius fide, prudentia, consilio uteretur.

Sed nos iam locus admonet iste recensenda esse quae sint ipso a Cicerone scripta. Quippe scripsit Cicero multa. Ipso nanque in iuventutis flore poeticis delectatus iocosa quaedam poemata edidit. In Latinum quoque e Graeco traduxit Arati poema. Graeco erat id, quod natione Graecus Aratus esset, metro scriptum. Soluta vero scripta oratione Cicero in Latinum e Graeco traduxit e Platonis commentariis Prothagoram, traduxit

3. Macrob. *Sat.* II. 3. 13.

9. Ingentem silvam *i. r.* 23. fere *sscr.*

Timaeum. In eo quidem introducti a Platone viri sapientiae eo cultores ac studiosi sed imprimis Socrates, morum pater, et cum eo Timaeus, Platonis auditor, deinde in sermonem vocati Critias atque Hermochrates in dialogi formam de sapientiae studiis egregie colloquuntur ac disputant. Fuit Timaeus litteris doctus Graecis atque philosophus sed oriundus ex Locris, quae Chalabriae civitas in Italia nobilis quondam et opulenta erat. Traduxit quoque Cicero Economicum Xenophontis, in quo loquitur cum Critobolo Socrates et quibus artibus res familiaris paretur, conservetur, augeatur multa cum laude agriculturae dixit. Traduxit orationes illas Aeschinis et Demosthenis quae duae sunt in causa Ethesiphontis habitae, cum Demosthenem accusavit Aeschines opera factum sua quod eum populus Atheniensis ut civem optime de re publica meritum, quod civitatis muros sua pecunia erexisset, aurea corona donasset. Neque vero quicquam magis aut visendum aut audiendum fuit quam istorum duorum summorum oratorum in gravissima causa et inimiciciis haec incensa contentio. Has quidem ex Atticis horum eloquentissimorum oratorum duas orationes inter se contrarias, quod alter accusator, alter defensor esset, in Latinum e Graeco vertit Cicero, non quidem ut interpres sed ut orator eisdem sententiis atque sententiarum formis, verbis autem Latinis ac suis et suam ad consuetudinem usus. Emendavit preterea Cicero Lucrecii, Romani poetae, libros, quod scripti cum insaniret ille interdum confuse ac minus composite viderentur.

Oratoria vero in re ac soluta oratione, in qua plurimum versatus est atque regnavit, et libros ad praecepta artis et orationes ad exemplum, ad speculum, ad imitationem in omni genere maturus iam aetate ac disciplina perscripsit. Sed orationum pars maxima est cum defenderet amicos in foro ad iudices. Aliquae sunt cum bene consuleret civitati aut in curia ad senatum aut in campo ad populum; quaedam etiam pro amicis dictatorem ad Caesarem habitae.

Neque vero a me hoc intelligi ita dictum velim ut putet

---

24. *Ex* Lucretii *corr.* (*etiam in indice*). 26. Oratoria *i. r.*; *ex* Orationes ver(o) *statim corr.*

quisquam quod, uti nunc scriptae sunt ac delimatae, ita eas tunc Cicero punctim habuit. Egit nanque primum causas, deinde atque tum maxime cum ocium adesset illam sententiam et actionem delimans, addens, minuens arbitrio suo quas videmus orationes, ut essent posteritati lumen ac testimonium causarum illustrium quas egisset, scripsit ac edidit. Hac in re, quae dubia esse permultis solet, testes nec quidem plebeios adducam; quippe orationem in Catilinam esse a Cicerone scriptam posteaquam invectus esset tradit Sallustius. In Verrem autem pauca esse ab eo dicta sed multa ob quas dixi causas deinde scripta Asconius Pedianus refert. Idem affirmat Plinius. Addit quoque multa. Sed Ciceronem dixisse plura cum egit causas quam scripserit postea pro Varreno, pro Murena, pro Cornellio memorat. Neque vero Cicero ita pretermisit hunc locum ut scripsisse orationes per ocium ac posteaquam egit causas fateatur nusquam. Hoc quidem in quarto Tusculanarum, hoc in secundo de Officiis libro, hoc maiore in Catone, hoc in epistolis ad P. Lentulum, ad Q. fratrem, ad Pomponium Atticum scripsit; hoc fecisse oratores complures in Bruto dixit. Atque illud est cognitum, actionem ab oratione ita differre sententia peritorum quod actionem esse actum ipsum agendi causam, orationem vero actionis habitae scriptum exemplum esse diffiniant.

Adde quod Ciceronis orationes intelligi sane possent nunquam, si, uti sunt dictione laborata atque nervosa compositae, recitentur, presertim audiente multitudine, in qua docti fortasse quidam sed non multi essent, pars vero maxima aut nuda prorsus aut erudita parum his litteris haberetur. Consideret quisque secum quae habentur Ciceronis orationes inauditas audiat recitari, sit peritus auditor, hoc velim modo, si plane non intelligit, fateatur. Romae quidem, ut claris in civitatibus solet, peri-

9. Sall. *Cat.* 31. 6. 10. Ps. Ascon. *Verr.* II. 1, Arg. (p. 155 Or.). 11. Plin. *Ep.* I. 20. 7, 8, 10. 16. Cic. *Tusc.* IV. 55. 16. Cic. *Off.* II. 3. 17. Cic. *De Sen.* 38. 17. Cic. *Fam.* I. 9. 23. 18. Cic. *Q. Fr.* III. 1. 11. 18. Cic. *Att.* II. 1. 3. 19. Cic. *Brut.* 91.

16. *Ex* quarta *corr., sed ita male ut etiam nunc facilius* quarta *legatur.* 23. *Ex* orationis *corr.*

tissimos in studiis eloquentiae ac omni in genere litterarum, quibus illa tempora utebantur, tum esse complures facile fatear, sed illos haud tanto in numero fatear ut qui in foro, qui in senatu, qui in populo versarentur assentiendique ac dissentiendi potestatem haberent peritos fuisse omnes plane confitear. Taceo rudem plebem, ad quam nunquam non concionatus est. Equidem video nihil quod persuadeat mihi ut Ciceronis orationes ita vulgo, ut aiunt quidam, cum recitantur intelligi apud omnes credam. Illud censeo verum, quod audisse doctis a viris saepenumero memini, Ciceronem, cum aut pro amicis causam in foro aut pro re publica negocium ullum apud senatum vel populum ageret, dixisse graviter et ornate, sed tamen ita dixisse ut quae diceret, ea plane intelligere audientes possent. Erat in eo, ut quemadmodum in caeteris ita etiam in hoc excelleret omnes, exquisitum ac minime plebeium cum patrie tum litterate dicendi genus, sed ita moderatum ut intelligerent qui audirent sine difficultate, nec audientium deterreret aures obscuritate sed homines ad se audiendum animis attentis dicendi quadam suavitate converteret. Graviter quidem sunt ab eo reprehensi qui ita loquuntur ut non intelligere quae dicant audientes queant.

Nempe, ut saepe iam dixi, causarum nobilium Cicero quas vel in foro ad iudices pro amicis vel in concione aut senatu pro re publica habuit scripsit orationes easque ita elaboravit per ocium quod Graecos Latinosque oratores omnes atque Catonem illum superiorem, quem orationes reliquisse scriptas supra CL ferunt, non elegantia dicendi ac dignitate modo sed orationum etiam numero superavit. Nemo quidem orator, ut testimonio eius ac verbis utar, tam multa ne in Graeco quidem ocio scripsit quam multa sunt hoc nostro a Cicerone scripta. Caremus quidem multis. Quae vero aut haberi aut memorari solent, eas nominare hoc placet loco, non tamen quo illas ordine Cicero habuit (hoc enim polliceri me nullus putet) sed pro arbitrio ac iure meo, ut sint ordine primae quae sunt ad iudices, secundae quae ad

---

28. Cic. *Or.* 108.

---

17. *Pro* detereret. 23. (scrip)sit *i. r.*; *ex* scripta(s?) *statim corr.*

populum, tertiae quae ad senatum, quartae quae dictatorem ad Iulium Caesarem habitae.

Quippe causarum, ut a primis exordiar, quae sunt iudiciali in genere constitutae primam esse pro P. Quintio privata in causa. Publici autem iudicii esse primam pro Sex. Rossio docti etiam complures, ut memoravi, tradunt. Qui enim ius profitentur civile, hi maiestatis laesae, adulterii, homicidii, parricidii, veneficii, falsi, repetundarum, ambitus, peculatus, et huius modi reliqua crimina quae accusare e populo quisque potest, iudicii esse publici, caeteras vero causas esse privatas dicunt. Orationes preterea Ciceronis ad iudices memorantur pro Fundano, pro Varreno, pro Oppio, pro Cecinna, cuius tota causa de verbis interdicti fuit. Res nanque involutas diffiniendo explicavit, ius laudavit civile, quae vero ambigua erant verba distinxit. In Verrem autem, repetundarum reum, scriptas orationes seu libros septem reliquit. Pro A. Cluentio, qui esset veneficii accusatus, orationem magnam optimamque ac pulcherrimam edidit. Pro Cornellio Balbo, quem minuisse tribunitiam maiestatem, quod tribunus plebis codicem in concione legisset, accusabant inimici, causam difficilem eandemque longissimam habuit. Erat nanque tum forte Cicero praetura defunctus. Egisse causam hanc triduo Asconius, quatriduo Plinius memorat. Quae autem dixerat omnia una modo sed longa oratione perstrinxit. Scripta quoque extat oratio pro L. Murena, quem ambitus reum duo tunc gravissimi viri, Cato et Sulpicius, postularunt; pro P. Sylla: consiliorum hic Catilinae cum regnum affectaret esse conscius dicebatur. Orationes quoque duas eodem in genere scriptas habemus. Una est pro L. Cornellio Gaditano, altera pro A. Licinio Archia poeta inscripta. Civitate donatus contra leges accusabatur uterque. Pro Sua Domo ad Pontifices, quod essent a senatu ista in causa iudices constituti, oratio scripta est. Pro T. Annio Millone parricidii, pro Gn. Plancio ambitus, pro M. Caelio veneficii, pro L. Flacco peculatus, pro P. Sextio de vi accusato scrip-

---

22. Ascon. *Corn.*, Arg. (p. 62 Or.). 22. Plin. *Ep.* I. 20. 8.

---

6. tradunt *i. r.*; *erat* dicunt. 10. *Ex* causas privatas esse *corr.* 18. *Ex* tribuniciam *corr.*

tae orationes extant. In P. Vatinium, hominem dicacem ac dignitati suae semper infestum, breviter sed acerbe invectus est, duobus autem publicis iudiciis eundem postea factum amicum ex inimico defendit. Pro A. Gabinio repetundarum reo et ante exilium in causa capitis et post exilium reconciliatus gratia Pompeii dixit. Pro C. Rabirio: hunc repetundarum apud iudices postulabat accusator quod subornandum ad senatum Ptolomeo, regi Alexandriae, pecuniam credidisset.

Hae quidem causarum ad iudices Ciceronis orationes scriptae. Ad populum vero, ne ab eo digrediar quem in manibus habeo, orationem hoc etiam isto pro C. Rabirio edidit. Hunc nanque bis defendit Cicero, semel ac primum ad populum dicens cum esset consul perduelionis reum quod L. Saturninum occidisset; iterum ac longe posteaquam esset ab exilio revocatus accusatum repetundarum ob creditam, ut dixi, regi pecuniam ad iudices tutatus est.

Sed ad populum quidem primum Cicero praetor, deinde consul, postea senator, cum aut res publica aut amicorum causa aut pro se cum ipsum Clodiana pestis urgeret, saepenumero concionatus est. Huius autem generis orationum prima quae habetur pro Lege Manilia fuit. Tum enim praetor magna cum laude Pompeii et bellum inferendum Mithridati et bello praeficiendum Pompeium ex sentencia Manilii populo persuasit. Consul vero ad populum oravit saepe, sed tum primum cum provinciam, ut placaret Antonium, in concione deposuit, deinde pro M. Othone, cum accensam odio ac furore plebem sedavit consul. In Legem Agrariam ac tribunos plebis duae ad populum orationes scriptae, in Catilinam, qui rerum novarum consilia moliretur, duae, pro Se Ipso Clodiana tempestate duae. In M. Antonium ad populum ac senatum libri sunt Philippicarum tres ac decem inscripti.

Ad senatum orationes in Catilinam duae, in Competitores Consulatus una, pro se cum iniret consulatum Kallendis Ianuariis una, in Legem Agrariam, in Filios Proscriptorum, in Metellum, in Pisonem, in Salustium, pro Tullio cum gratias senatui

---

30. Philippicarum... decem *i. r.*; *ex* tres ac decem inscripti *statim corr.*

ab exilio revocatus egit, in Aruspices, de Provinciis Consularibus singulae.

Postremo ad Iulium Caesarem dictatorem orationes pro M. Marcello, pro Q. Ligario, pro Deiotaro rege scriptae.

Haec de orationibus placuit memorare. Isto enim in genere studii plurimum ac summa cum laude versatus est Cicero. Illis autem proximum genus epistolarum est. Orationibus quidem epistolae ita similitudine sunt coniunctae quod esse affines ac sororiae videantur, ita sunt dissimiles omnique forma et artificio differunt ut illae ornatiores, maiores, locupletiores, istae quotidianis prope verbis contentae ac longe breviores sint; illae preterea ad presentes audientesque, istae ad eos modo qui absint fiant. Epistolas quidem multas ac infinitas easdemque pulcherrimas in eo familiari et domestico scribendi genere scriptas esse a Cicerone, qui longam in aetatem vixit, qui res maximas et multas obivit, qui doctissimus fuit, qui dicendi in studiis quam maxime versaretur, dubitare potest nemo. Mihi enim persuaderi hoc facile patiar. Sed desunt multae. Omnium autem quae sint ante consulatum scriptae vidisse ullam memoriae non succurrit. Neque vero pars deest parva earum ipsarum quas in consulatu, quas post consulatum scripsit. Eas fuisse permultas testimonio peritorum liquet. Illarum vero quae suum ad familiarem Cornellium Nepotem, quae suum ad filium Marcum, quae iuniorem ad Caesarem, quae ad consules Pansam et Hircium scriptae memorantur preter admodum quasdam easdemque paucas vidi nullam. Epistolarum libros ad Hircium quinque ad quos nominavi amicos pluresque alios illustres viros et potentes viros scripsit.

Extant quidem e multis quas reliquit scriptas epistolarum libri ad M. Brutum unus, ad Q. fratrem tres, ad Caesarem iuniorem unus, ad Pomponium Atticum XVI; ad viros quoque alios sunt epistolarum Ciceronis libri XVI. Vulgo isti Familiarium,

---

4. *Ex* Deyotaro *corr.* (*etiam in indice*). 9. omni(que) *i. r.; ex* et art(ificio?) *statim corr.* 17. dubitare potest nemo *i. m. inf. add.* 31. ad viros... Ciceronis *i. r.*; *ex* hunc enim ex omnibus unum amicum *statim corr.* 32. *Ex* familiares *corr.*

superiores ad Atticum appellantur. Sed omnes sunt his de rebus quae in re publica rebus nunc quietis, nunc turbatis civili bello agerentur scripti. Librorum autem qui familiarium appellantur est inscriptus ad P. Lentulum, Ciliciae proconsulem, primus; ad Q. Curionem, designatum consulem, ad M. Caelium aedilem, ad Caninium, ad Caelium quaestorem secundus; ad Appium Claudium, Ciliciae proconsulem, tertius; ad Ser. Sulpicium, M. Marcellum, Nigidium Figulum, Gn. Plantium quartus; ad Q. Metellum et alios plures quintus; ad A. Torquatum et alios plures sextus; ad M. Marium, ad Iulium Caesarem, ad C. Trebatium, ad Fabium Gallum, ad Q. Curionem, ad C. Voluminium septimus; ad M. Caelium octavus; ad Terentiam uxorem nonus; ad M. Varronem, ad Dolobellam generum, ad L. Papirium decimus; ad Gn. Plancium, ad Q. Furium, ad M. Lepidum, ad Trebonium, ad Appium Claudium undecimus; ad D. Brutum, ad Mathium, ad Appium Claudium duodecimus; ad Cassium et Q. Cornificium tertius decimus; ad C. Mennenium, ad Q. Valerium et alios quartus decimus; ad consules et magistratus urbis, ad M. Catonem, ad M. Marcellum, ad C. Marcellum, ad L. Paulum, ad C. Cassium, ad C. Trebatium quintus decimus, ad Tyronem Tullium libertum decimus sextus. Istis quoque commixtae sunt epistolae quaedam amicorum qui Ciceroni uti esset occasio responderent, ut intelligas et Ciceronem magna in reverentia habitum et tempora illa viris studiosis ac doctissimis floruisse.

Sed iam progrediamur et quae sint ab eo scripta ullo doctrinarum in genere videamus. In studiis quidem eloquentiae ac philosophiae quam maxime versatus est ac scripsit multa. Nam et in philosophia ornatissime et in eloquentia gravissime et in utraque doctissime scripsit. Quantum enim aetatis illius ratio et tempora exigebant, quantum tradi Latinis litteris, quantum scribi ullo tunc Romano a viro etiam doctissimo potuit, Cicero noster et bene ac ornate dicendi et bene ac honeste vivendi praecepta dedit. Quo illud est assecutus, quod altera in re qui sibi

---

2. rebus... a(gerentur) *i. r.*; *ex* quietis rebus quaeve civili in bello agerentur scripti *statim corr.* 21. decimus octavus.

adaequentur habeat raros, in altera nullos prorsus, sed isto in genere principari solus ac regnare confessione omnium videatur. Recenseamus igitur scripta sua, sed primum quae ad dicendi instituta, deinde quae ad vivendi mores philosophiaeque disputationes ac documenta pertineant videamus.

Rhetoricorum nanque, ut a fundamentis incipiam, libri sunt a Cicerone primum, quos veteris esse artis appellant vulgo, duo scripti. Quendam enim ordinem preceptorum quae ad rationem dicendi pertinere viderentur aperire inchoavit libris istis, deinde vero atque multo uberius his de rebus diseruit aliis libris qui sunt artis novae pro quadam, reor, superiorum differentia nominati. Rei nanque oratoriae omnes partes ac fundamenta istis in libris iecit. Horum autem de numero sentire varie etiam peritos invenio. Illos nanque grammaticorum magister Priscianus esse libros sex memorat. Leonardus Aretinus, diligens rerum Ciceronis investigator ac ornatus et doctus scriptor, esse quinque dicit, quae autem viget communis apud multos etiam peritos opinio quattuor esse tradit. Adhaerere istis videtur textus ipse, qui ita compositus atque divisus est ut ipso a Cicerone ordinati modo libri quattuor videantur.

Sed hi sunt ab eo in rhetoricis per iuventutem scripti. Philosophiae quidem tum studebat Cicero; postea vero, cum esset arte, exercitatione, aetate maturus atque consulatu exacto esset ab exilio revocatus, quos, ut dixi, libros et novae et veteris artis iam perdiu ante iuvenis scripserat, eos haudquaquam satis dignos causis quas egisset postea sed quasi pueriles ac scriptos per adolescentiam reputavit. Proinde cum sibi hoc tempore et minus negocii ad rem publicam et plus ocii ad litteras et scribendum assumeret, quod se in re publica ut soleret versari sine periculo non posse videret, scripsit libros tres, qui sunt de Oratore Perfecto ad Q. fratrem inscripti. Istis enim in libris non ut in illis de preceptis communibus sed politius atque perfectius de omni ratione oratoria mirabili quodam et Aristotelico et

---

14. Prisc. *Inst.* VI. 5. (II, p. 197 K); cf. Sicconis *Epist.* XIII (Segarizzi).
15. Hoc opus non editum est; cf. Sicconis *Epist.* XIII.

---

21. hi *i. r.; ex* a C(icerone?) *statim corr.* 33. *Ex* quadam *corr.*

Isocrateo more diseruit. Viri nanque omnium memoria sua eloquentissimi, L. Crassus et M. Antonius orator, in disputationem et dialogum introducti, quasi forte suum in Tusculanum convenissent, presente P. Mucio Scevola, iurisconsulto doctissimo, et cum eo C. Cotta et P. Sulpicio ac deinde Q. Catulo et, qui Catuli frater erat ac orator, Iulio Caesare, id audire cupientibus ac prece multa explicari petentibus quae docti sentirent de omni ratione dicendi excellenti quodam cum ornatu et comitate colloquuntur copioseque ac subtiliter disputant. Graecorum enim more ut suavior sermo esset, quos viderat iuvenis oratores summos hac de re quae oratoria esset disputantes fecit. Nempe se totum ad imitationem Graecorum contulit et quae perfectum ad oratorem attineant et in hominum eloquentissimorum usu et disputatione versantur, ea libris istis amplexus est Cicero, tantumque diligentiae, ingenii, studii in his scribendis adhibuit ut, cum in caeteris superasse alios constet, in istis etiam se ipsum vicisse omnium iudicio videatur.

Oratorum deinde civili exacto bello varietatem explicavit libro uno, qui et ad Brutum de Oratoribus Claris et Brutus inscribitur. In eo quidem, cum deflevisset mortem Q. Hortensii, oratoris excellentis ac viri consularis, qui ipso in limine civilis belli obisset diem, et quo primum esset fonte hausta eloquentia memorasset, tum nominavit ex omni superiori tempore atque illo ipso a M. Cornellio Cethego, quem primum ex Romanis et usum eloquentiae et auditorem Ennium habuisse refert, suos usque ad dies qui Romani nominis viri aut oratores clari fuissent aut locum oratorum illustrium tenuissent. Ipsos vero ita collegit ut quis quantusque fuerit quisque ac omnis inter eos dissimilitudo in dicendo plane videri et dinosci posset. Neminem autem omnium qui viverent hoc in libro preter M. Marcellum et C. Caesarem nominavit. Sic enim statuit, non quidem ullo in eos odio, sed ne aut male sentire de quoquam aut preterire quemquam per malivolentiam videretur. Parta nanque bello civili victoria iam

---

8. *Ex* quadam *corr.* 19. qui *sscr.* 22. fonte hau(sta) *i r.; ex* hausta *statim corr.* 29. *Ex* possit *corr.*

solus imperitabat Caesar et pro rege Deiotaro dicentem, ut memoravi, audiverat Ciceronem.

Postea vero atque, ut dixi, Iulio Caesare imperante quod sit ex omnibus dicendi optimum genus uno docuit libro, qui est ad M. Brutum Orator inscriptus. Permagnam quidem inter oratores etiam bonos dissimilitudinem sentiens aperuit hoc libro quod esset illud dicendi genus adeo excellens adeoque optimum atque perfectum cui posset nihil summam ad integritatem addi.

Uno item libro Partitiones Oratorias disputans Graeco more absolvit. Filio enim M. Ciceroni haec audire studenti atque interoganti in dialogi formam Cicero pater respondet ipse et quae floruerunt media ex Academia documenta oratoria patefecit.

Proficiscens autem in Graeciam, cum mortuo Caesare M. Antonius consul omnia perturbaret fugatique occisores essent ac Ciceronis opera neque res publica nec amici uterentur nec inter arma togatus versaretur tuto, composuit ad C. Trebatium iurisconsultum Topicorum librum unum, in quo haustam ex Aristotele disciplinam inveniendi argumenta dedit. Haec nanque a dialectica ita differt ut, cum diserendi sint rationes duae, ista inveniendi argumenta, illa iudicandi rationem exhibeat.

Sed hi quidem quos nominavi ad instituta dicendi pertinent omnes. Ad philosophiam vero ac praecepta morum ut bene laudateque vivatur libros scribere omnium primum de optimo civitatis statu deque optimo cive constituit. Rem quippe et magnam et gravem atque, ut ipse inquit, plurimi ocii, quo egeret quam maxime, aggressus est. Scribere nanque tum ista coepit cum revocatus ab exilio rem publicam gubernaret. Opus quidem texebatur luculenter, et libri facti iam duo erant. Forma erat dialogi. Qui autem loquebantur et disputabant viri erant veteres et quos nunquam viderat ipse civitatis principes introducti. Sermo erat novem in dies et libros distributus. Sallustius vero, qui tum erat eius familiaris et amicus, ut mutaret consilium ac revocaret quae iam scripserat persuasit. Reformavit igitur alium in ordinem opus idque sex modo divisit in libros, qui sunt de Re Publica appellati. Platonem quidem imitatus est nec re ulla differt ab eo ni quod ille quibus institutis esset res publica

gubernanda ut esset optima docuit, hic qualis ordinata esset a maioribus memoravit. De moribus quidem et institutis maiorum disciplinaque ac moderatione civitatis accurate istis in libris est a Cicerone dictum. Horum postremus est quem vulgo de Somnio Scipionis appellant.

Absolutis autem quos dixi optimum ad statum civitatis ac rei publicae regimen pertinere libera civitate libri sunt ab eo de Legibus tres suum ad familiarem et affinem, Pomponium Atticum, scripti. Non quidem istis in libris de stillicidiorum aut parietum iure, non de stipulationum aut iudiciorum formulis disputavit, sed ita de iuris scientia scribere inchoavit ut imitaretur Platonem. Hoc enim in opere de iuris origine, de institutis rerum publicarum, de optimis legibus ipse familiarisque suus et affinis, Pomponius Atticus, ac Quintus frater colloquuntur.

Hoc quoque tempore isto Commentariolum (sic enim appellat ipse) ad quem paulo ante ac saepe nominavi, Quintum fratrem, de Petitione Consulatus scripsit. Eas nanque artes hic docuit quibus assequi multitudinis benivolentiam ad petendum, quem cuperet, urbis consulatum posset. Id enim ab eo ita est omni ratione perfectum ut percommodum esse non modo ad eam petitionem quae de urbis consulatu esset sed omnis ad petendos magistratus bono cum populi favore et gratia videatur.

Deinde vero librum singulum de Senectute, de Amicicia ad illum ipsum quem saepe iam nominavi, Pomponium Atticum, edidit. Horum tamen qui est de Senectute liber interdum Catonem maiorem, qui vero est de Amicicia inscriptus Laelium suum, quasi nomine mutato, vocat, quod in illo Cato maior, censorius ac senex, de senectute loquatur, in isto Laelius, inferioris Africani amicus, de amicicia disputet. Hunc enim morem Cicero a Graecis sumpsit ac saepenumero tenuit, ut suis in libris qua de re tractaret, eam illustres ac docti viri colloquendo in forma dialogi disputarent, quod loquentium dignitate sermo et gravior et uberior videatur. Sic enim sunt et Laelius de amicicia et Cato de senectute locuti ut ille nil esse commodius amicicia persuadeat, iste non modo abstergat, quae multae sunt, mo-

---

9. *Ex* stili(cidiorum?) *statim corr.* 22. *Ex* bona *corr.*

lestias senectutis sed mollem ac iocundam senectutem efficiat.

Libro item uno, quem dialogi ad formam de amici nomine Hortensium appellavit, philosophia defensa est. Equalis nanque suus consularisque vir ac orator summus Q. Hortensius hanc sibi provinciam sumpserat, quod libro uno philosophiam quantis poterat contumeliis ac vituperationibus incusaret, non quidem animo et voluntate criminandi scientiam quam doctrinarum omnium esse parentem humanaeque vitae cibum optimum ac sapientiae fontem doctissimus homo sciret, sed quodam dicendi studio atque ut Ciceronem ad eam laudandam defendendamque contra vituperatores accenderet. Lectione autem libri huius perductum se primum ad studia sapientiae pater sanctus Aurelius Augustinus in eo libro qui est tertius Confessionum refert. Annos ipse post mortuum Ciceronem ad CCCC fuit. Quippe iuvenem Augustinum vana, ut solent multos, spectacula oblectabant. At vero ut legit hunc librum et quae in eo continentur mirabiles ad philosophiam exhortationes et laudes vidit (aetatis forte unum de XX agebat annum), mox affectum mutavit nec deinde ut soleret vanitati sed sapientiae studuit veramque sapientiam, quae in Christo sit, ut assequeretur et investigavit et invenit. Soliloquiorum item libro Augustinus inquit: « Prorsus unus Ciceronis liber mihi facile persuasit nullo modo appetendas esse divitias. »

Librum quoque Cicero edidit unum de Paradoxis; hic ad Brutum inscribitur. Plane quidem in eo demonstrat illa dici proferrique in lucem ac forum ita posse ut probentur quae solent a philosophis Stoicis et tractari sine ullo flore orationis et paradoxa ob id appellari, quod esse admirabilia et dicta contra opinionem hominum videantur.

Haec, quantum existimo ac memorat interdum ipse, sunt a Cicerone posteaquam redisset ab exilio ad Pharsalicam usque

14. Aug. *Conf.* III. 7. 22. Aug. *Solil.* I. 10. 7 (32. 878 Migne).

1. *Ex* molem *corr.* 21. et investiga(vit) *i. r.*; *erat* investigaugavit (et *om.*). 22. Soliloquiorum... divitias *i. m. inf. add.* 31. ac *i. r.*; *erat* et?

pugnam de moribus et studiis philosophiae scripta. Deinde vero atque ut e Pharsalia in Italiam rediit, dum Brundusii victorem Caesarem expectaret, qui ad philosophiam pertinerent duos de Academicis libros scripsit. Putavit enim, posteaquam de senatu ac omni re publica actum esset nec ipse amplius ullo negocio teneretur, hoc sibi fore interea dum viveret ocii honestissimum oblectamen, si ad philosophiae studia se conferret atque his presertim de rebus scriberet quae et cognitione pulcherrimae essent et a nullo prius Latinis litteris traderentur. Tum igitur ab eo libri sunt quos nominavi duo Academicorum scripti. Erant quidem in his qui disputarent viri nobilissimi, L. Lucullus, Q. Catulus, et Q. Hortensius, sed apud Lucullum, quod esset cum ingenio optimarumque artium studio atque doctrina, tum rebus maximis in re publica et foris et domi gestis utroque praestantior, omnis diserendi sermo fuit. Postea vero adhortatione Attici, quod eius consilio quacunque in re quam maxime uteretur, Cicero id opus et numero librorum et loquentium personis verbisque ac ordine alio, ut M. Varronem id cupientem intexeret, reformavit. Alios quidem de Academia libros (hi fuerunt quattuor) edidit. M. Varronem in his, quamquam viventium neminem usquam nominare suis in dialogis statuisset, loquentem induxit. His nanque in libris, quasi Cicerone et Attico audientibus, disputat Varro quibus auctoribus philosophia, quae uno est fonte nata, sit plura et varia in genera ac duabus in Academiis distributa quodque genus philosophandi sit constans ac elegans et huius modi multa quae ab Antiocho, Graeco quidem ac docto philosopho, de Academia didicisset.

Questionem autem de summo bono, quae inter philosophos magna esset ac totius philosophiae fundamenta perverteret, explicavit ad Brutum libris quinque qui sunt de Finibus Bonorum et Malorum inscripti. Summum quippe bonum esse fatebatur quisque, sed qua in re consisteret ita philosophorum principes opinionibus differebant ut aliam esse Academici, aliam Epicurei, aliam Stoici affirmarent. Haec igitur questio a Cicerone disputata est libris istis, nec modo quid probaret ipse sed quid etiam sen-

21. *Ex* inducit *corr.*

tirent illi patefactum. Defendendam enim partem L. Torquato Epicuream, M. Catoni Stoicam, M. Pisoni Academicam tribuit. Sed libris primo ac secundo loquitur Cicerone audiente Torquatus, tertio autem et quarto Catonem diserentem Cicero audit, ultimo vero Pisonis auditor est Q. frater.

Hos quoque istos per dies ut scriberet de consolatione Tulliolae filiae mors coegit. Tum quidem, ut doloris magnitudinem medicina aliqua mitigaret, librum edidit unum, qui de Consolatione inscriptus est.

Levandas item ad molestias animi, quibus eversa re publica erat undique circumseptus, libros quinque Tusculanarum Disputationum ad Brutum in dialogi formam scripsit. Disputans enim interoganti respondet mortem contemnendam, dolorem tolerandum, aegritudinem leniendam, perturbationes animi moderandas, virtutem denique se ipsa ad bene vivendum contentam esse. Catonem autem, illum dico virum praetorium gravissimumque Stoicae sectae philosophum, qui Uticensis est postea nominatus, libro laudavit uno. Id quidem Bruti precibus ac persuasione fecit. Erat Brutus ex Servilia sorore Catonis nepos. Verebatur enim Cicero displicere Iulio Caesari, qui belli victor esset ac summum imperium obtineret, si laudaret hunc virum, qui laude certe dignus sed factionis fuisset adversae et quibus potuerat dictis, factis, viribus, consiliis contra Caesarem, ut esset libera civitas, studuisset, vigilasset, pugnasset.

Ipso autem de summo ac aeterno deo, quod inter philosophos opinionum esset magna varietas atque dissensio, diseruit ad Brutum libris tribus. Hi sunt de Natura Deorum inscripti. Erant enim qui fortuito generari omnia, deum vero nullum esse existimarent, aliqui deum esse sed nil agere penitus nilque curare censerent, quidam deum esse agereque ac curare omnia dicerent, multa preterea multi de figuris, de locis, de sedibus, de vita deorum stulte disputarent ac crederent. Hanc igitur questionem, quae pars philosophiae Graecis etiam philosophis ac doctissimis et gravis et obscura esset, Cicero istis in

---

11. Disput(ationum) *i. r.*; *ex* questionum *statim corr.* 32. *Ex* eorum *corr.*

libris ita disputavit Latinis verbis ac litteris ut nihil suo de iudicio ipse sed introductae personae quid Epicurei, quid Academici, quid Stoici de deo sentirent diserere videantur. Ipse autem quotiens hac sibi de re sermo fuit, presertim istis in libris et in Somnio Scipionis et in his qui sunt de Academicis ac Legibus scripti, ita locutus est ut illos videatur sequi qui deum esse unum, aeternum, praepotentem, regentem omnia confitentur.

Interea vero Caesare occiso et absolutis quos nominavi de Natura Deorum libris scribere de Divinatione constituit. Vetus enim tum quaedam erat opinio, ab heroicis usque ducta temporibus sed ab Assyriis primum orta ac deinde a multis credita, quandam esse divinandi scientiam. Hac igitur de re libri sunt a Cicerone duo scripti. Diserentem primus habet Q. fratrem. Scientiam hic praedicendi futura veram esse cum testimoniis multis tum gentium omnium consensu ac peritorum etiam confessione affirmat; at si quando falsa qui eius rei videntur periti iudicarent, id haudquaquam artis vitio evenire sed interpretum aut malicia aut inscitia videatur. Contra vero libro altero disputans Cicero ita dissentit atque fratris dicta tanta cum gravitate, exemplis, rationibus diluit ut neque credendum ulli qui somniis, qui monstris, qui prodigiis, qui auguriis, qui avium volatu aut cantu et huiusce aliis praedici futura dicat neque illis assentiat qui ullam rerum futurarum scientiam esse putent.

His proximum opus de Fato scripsit. Huius rei liber est unus. Iam enim et M. Antonius voluntate mutata rerum novarum quaerebat causas et qui ei succederent novi consules designati, Hircius et Pansa, erant. Ciceronis autem opera atque consiliis res publica ad recuperandam libertatem adeo utebatur quod scribendos ad libros sibi parum ocii largiretur.

Per idem quoque tempus Ciceronem duos scripsisse libros de Gloria eosque ad Atticum misisse constat. Atque illud errore tum evenisse fatetur ipse, ut quod prooemium ante iam dudum tertio libro Academicorum inscripserat huic quoque operi de Gloria cum praefaretur intexeret. Volumen quidem prooemiis plenum ad omne genus sibi iam fecerat ut inde, cum esset occasio,

---

14. futura *i. r.*; *ex* veram esse *statim corr.*

quod videretur idoneum sumeret. Hoc itaque e volumine prooemium scribens de Gloria sumpsit, oblitus se id iam pridem Academicis inscripsisse. Urbe autem profectus, cum armis Antonii cedere paulum et navigare in Graeciam statuisset atque in navi Academica sua recitantem audiret, erratum cognovit suum moxque novo fabricato prooemio misit ad Atticum ut libris de Gloria priori dempto hoc novum insereret. Equidem affirmare ista non auderem, ni scribens ipse ad suum Atticum memoraret.

Ad Marcum vero filium, qui philosophiae studeret ac civili sopito bello Athenis tum principem philosophorum illius aetatis, Cratippum, iam annum audiret, libros tres de Officiis edidit. Hos Cicero scribere cum viveret Caesar ac dominaretur coepit, postea vero cum rem publicam occiso illo M. Antonius deturbaret absolvit. Tanti enim doctorum pater Augustinus istos fecit ut cunctos philosophorum libros excellere videantur. Si orationis suavitatem gustas, ea aequabilis est ac temperata; si doctrinam tentas, ea modo in his versatur rebus quae optimos ad vivendi mores attineant. Nec vero ut in multis aliis quae disputent personae introductae sunt ullae, sed loquitur auctor ipse ac docet quo primum fonte id quod appellamus honestum hauriatur, deinde quae prudentiae, quae iusticiae, que fortitudinis, quae temperantiae partes sunt omnemque hanc philosophiae rationem a Stoicis traditam ita suo et iudicio et arbitrio explicat ut non solum turpe ab honesto sed quid etiam e pluribus aut honestius aut turpius facile discerni et plane cognosci quacunque in consultatione possit, quid bonus vir sequi, quid declinare et fugere debeat.

Haec quidem Latinis litteris ac dictione soluta nostro a Cicerone scripta de his rebus quae, ut dixi, ad philosophiae doctrinam et studia pertinerent. At si ulla in re quid esset verum minus integre aliquando vidit, id tamen ita dixit ut, quantum ferrent tempora illa, quae veram Christi fidem et sapientiam non haberent, sensisse graviter, laudasse virtutem, vituperasse vitia,

---

8. Cic. *Att.* XVI. 6. 4. 14. Hoc non inveni.

---

4. caedere. 32. quae *i. r.*

inveniendi autem veri facultatem sibi defuisse, non voluntatem, posse intelligi videatur. Erat quidem inter philosophos opinionum tanta varietas quod falsa convinci facilius quam vera inveniri et sane cognosci possent.

Sed redeo ad propositum. Metro autem usus est non annis modo illis adolescentiae primis cum experiretur ingenium atque illo in studio plurimum versaretur et quos iam memoravi libros quosdam ioculares et amatorios edidit, sed postea etiam atque tum maxime cum orationes post exilium scriberet quasi re oratoria fastiditus interdum quadam pro recreatione animi et solacio ad carmina rediit. Esse quidem sibi mansuetiores Musae studiis oratoriis videbantur ipsumque magnopere ac fere, ut solebant, per adolescentiam oblectabant. Tum itaque scripti sunt ab eo tres de Temporibus Suis libri. Continent hi res suas in consulatu gestas. De Pronosticis liber unus: futurorum hic praesensionibus et scientia refertus erat. Poema quoque ad Iulium Caesarem tum in Gallos gerentem bella composuit. Carmina vero alia atque alia sunt ab eo complura scripta. Quippe in faciendis metris eam facilitatem est cum studio tum naturae beneficio assecutus quod versus ad quingentos, si eam ad rem intenderet animum, una nocte contexeret.

Graecis quoque litteris usus est Cicero nec modo quae nominavi Platonis, Demosthenis, Aeschinis, Xenophontis, Arati scripta in Latinum e Graeco vertit sed Latina etiam quaedam, presertim quae suo in consulatu gessisset, Graecis litteris memoravit. His nanque de rebus quas Latine ac metro iam scriptas, ut dixi, tribus libris ediderat, commentarium Graece scripsit curavitque ut Athenis ac omni in Graecia haberetur. Sed primum id suos ad familiares, Atticum et Possidonium, eo consilio misit ut Possidonium ad scribendum, Atticum ad emendandum induceret, si quid ipse minus aut Graece aut ornate dixisset. Sed illa iam Graece scripserat Atticus. Possidonius vero, cum esset Rhodi et unus in studiis dicendi apud Graecos excelleret, ita respondit ut deterritum se, non excitatum fateretur, quod illa scribi Graece

32. Cic. *Att.* II. 1. 2.

34. *Ex* exitatum *corr.*

nullo a Graeco politius nec maiori cum dignitate possent. Haec quidem, ut memoravi, litteris et Graecis et Latinis solutaque dictione ac metro scripta esse a Cicerone cum suo tum auctorum illustrium testimonio et confessione liquet.

Historias vero presertim temporum suorum et Latinis litteris et digno cum ornatu scribere cum redisset ab exilio cogitavit. Laudabat consilium Quintus frater hortabaturque ne modo, ut conceperat animo, quae vidisset ipse, sed ordiretur ipso ab initio quo urbs Roma condita fuerat et quae suum ad diem usque aut pace aut bello gesta essent omnia quam ornatissime memoraret, Incitabat quoque ipsum quod Romanae res a superioribus ita scriptae ut negligerentur essent. Erat quippe scripturus historias Cicero. Id enim post exilium facere cogitavit saepe nec alia re omisit ni quod multis negociis impeditus ocium, uti res exigeret, tunc liberum non haberet. Scriptos tamen esse ab eo Annales atque de Cosmographia libros Priscianus refert. Sed fragmentum extat. Multa sunt a nobis et in Academicis conscripta, de quo quid affirmem certi non video. Si rem ac genus dicendi gusto, Ciceronem sapit; si operis nomen perquiro, id nusquam invenio. Rerum quidem creationem aeternitatemque perquirens investigat primum quid est quod semper sit neque ullum habet ortum. Praefationem esse Ciceronis in Platonis Timaeum aliqui existimant; de Caelo et Mundo quidam, quod loqui ea de re videatur, appellant. Neque vero dissimilis est prorsus vero illorum opinio qui opus id ceptum esse a Cicerone sed non perfectum morte impediente putant. Sunt quoque libelli de Sinonomis, de Differentiis Verborum, de Re Militari, de Grammatica Ciceroni inscripti, sed hos profectos ab eo qui sunt periti omnino dissentiunt. Audiri etiam solent qui non ista modo, quae viro tanto digna non fatear, sed complura ex illis que illustria sunt et dixi a Cicerone scripta negant. Nos vero has mittamus contentiones et Stoicum ad Senecam, uti ordo exigit, transeamus.

---

16. Prisc. *Inst.* VI. 83 (II, p. 267 K).

---

6. *Ex* ornate *corr.* 18. rem ac *sscr.* 22. Praefationem... existimant *i. m. inf. add.;* Timaeum *ex* Th(imaeum?) *statim corr.;* Hoc *ante* de Caelo *eras.* 32. *Ex* ut *corr.*

Sicconis Polentoni Liber Scriptorum Illustrium Latinae Linguae XVI Explicit et Incipit XVII ad Polydorum Filium Feliciter

Vitam Ciceronis, urbis Romae consularis viri illustrisque ac summi eloquentiae Latinae principis, satis, ut arbitramur, fili mi suavissime Polydore, quantum institutionis nostrae ratio postulavit, copiose ac diligenter explicavimus superioribus septem libris. Qui autem idoneus sit ac isto dignus honore sequatur circumspicienti mihi et plane singulos memoria recensenti ex omnibus qui clari scriptores linguae Latinae in studentium usu et cognitione habentur et nobis veniunt memorandi visus est Seneca Stoicus. Tempore quidem adeo parum disiuncti fuerunt quod senio, dignitate, nomine florente altero puer alter sub pedagogo esset. Se nanque potuisse Ciceronem videre, ni bella civilia vetuissent, ipse memorat Seneca. In studiis vero eloquentia ille, philosophia iste cunctos excelluit. Uterque autem ita laboravit utroque in genere, ita studium utrumque secutus est atque complexus quod et ab illo philosophia sit ornamentis eloquentiae illustrata et ab isto eloquentia ob gravitatem philosophiae neglecta minime videatur. Errat enim ac vehementer errat qui aut oratorem sine philosophia aut philosophum sine eloquentia vere appellandum esse quemquam putat. Romae autem habitavit uterque atque illa in urbe habitavit quae imperii summi domicilium ac universi prope orbis dominatrix erat. Tanto in gradu, exaltatione, auctoritate fuit quod, quamquam patricio minime genere natus sed novus homo esset, propriam

---

12. Sen. *Controv.* I, Praef. 11.

---

3. suavissimae. 5. dignus honore isto F. 8. et (*ante* nobis) O quive F. 20. habitavit (*post* urbe) *sscr.* O *om.* FV.

tamen ob virtutem ac singularem ingenii, scientiae, fidei praestantiam amplissimos ad honores aditum habuit. Dignitatis nanque senatoriae ac consularis fuit uterque atque tantus efloruit splendore, potentia, opibus quod vix maior esse quisquam in eo imperio videretur. Ita etiam altissimo e gradu eiectus est uterque quod fato haudquaquam naturali sed violento atque re publica profligata diem obierit. Enimvero alter quod M. Antonium evertentem rem publicam incusaret, alter quod Neronis vitia ferre non posset, impie ac sevissime occisus est.

Cum igitur vita Senecae, Stoici philosophi eiusdemque optimi et sapientissimi viri, sit nobis impresentia memoranda, venit in mentem non grata certe recordatio quaedam miserabilis ac tristissimi casus virorum complurium qui scriptores illustres bonique viri ac peritissimi extiterunt. Equidem invenio nonnullos qui altissimo e loco tum maxime ceciderunt atque luce hac coacti aut veneno aut gladio emigrarunt, cum singularem ob virtutem, sapientiam, dignitatem suam constituti ac firmi esse in statu amplissimo viderentur. Tanto enim impetu sevientis fortunae depulsi quidam summo e fastigio atque vita eiecti sunt quod nequicquam ope consilii, rationis, innocentiae implorata tueri se ac sustinere ne ruerent minime potuerunt. Socratem nanque, optimum illum amplissimae sapientiae virum eundemque moralis vitae parentem, insaniens Atheniensis populus veneno dato necavit. Nec multo post conterraneus suus Demosthenes, qui et patriam maximis periculis liberavit et Graeciam omnem splendore eloquentiae illustravit, quod viribus fractis consulere patriae saluti nequiret, in Calabriam effugit atque, ne retraheretur ad supplicium, hausto veneno inter manus satelitum periit. Archimedem vero captis per proditionem Syracusis, quam regiam et amplissimam Siciliae civitatem contra vim Marcelli, Romani ducis, perdiu novis machinis defensavit, cum hostiliter victores omnia gladio, igne, rapinis everterent, ipse autem intrepidus, uti rebus quietis ac libera civitate solebat, in pulverem suum diametrum obsignaret, discurrente a milite incognitus occisus est. Neque illud hoc pretermittam loco quod nuper legi apud

11. et O ac F. 26. saluti patrie F. 33. suos diametros F.

Franciscum Barbarum, patricium illum Venetum, qui praetor nunc ac praesidii praefectus Borgomum obtinet, in litteris autem et studiis eloquentiae adeo est doctus et facilis ad dicendum ut sua cum lego mihi prope Ciceronem ipsum legere videar. Scripsit enim iam complura, sed in Aristidis vita, quam Graeco e scriptore Plutarcho in Latinum luculenter et ornate traduxit, hoc memoriter dictum impresentia nobis ad propositum venit. Tradit enim Damonem, Periclis praeceptorem, in exilium pulsum esse, non quidem crimine ullo suo, non tyranni vi ulla, non privato odio ullo, non re alia ulla ni quod plus quam oporteret sapere videretur, quod illum morem populus Atheniensis haberet, ut quisquis esset qui alios vel nobilitate generis vel eloquentia vel gloria rerum bene gestarum excelleret, is ostraco, hoc est cunctis suffragiis, ac voce omnium urbe quam primum eiiceretur. Ita insontes permulti atque Aristides ipse, quod preter modum esse iustus videretur, patria expulsi sunt.

Haec de Graecis. Equidem de ipsis haec memorari posse quam de nostris mallem. Sed apud Latinos M. Antonius, orator ille quem Ciceronis testimonio facimus tanti ut in eo genere litterarum quibus Romani oratores illius memoriae utebantur praeferendum caeteris arbitremur, haud expers calamitatis fuit. Enimvero cum Sylla et Marius sceleratis armis omnia perturbarent, vir clarissimus iste, quod Marianae factionis videretur esse, crudeliter occisus est. Adde quod eius caput positum est pro rostris illis ipsis in quibus et orator multorum capita libe-

6. Plut. *Arist.* 1. 7.

1. qui nunc Borgomensium est pretor F, *a Siccone in* qui pretor in presentia ac presidii prefectus Borgomum obtinet *corr.* (presidii *et* obtinet *sscr.*). 4. cum sua lego F. 5. perplura F. 5. e Greco F. 7. nobis impresentia F. 7. enim O nanque F. 9. suo *sscr.* O *om.* FV. 11. Atheniensis *i. m. add.* F². 12. qui *sscr.* F. 13. rerum... est *i. r.* F.; cunctis... omnium *i. m. codicis* F *add. Sicco;* gloria excelleret, is ostraco, sic enim id exilii genus appellant, urbe quam primum eiceretur *cod. Bodl.* (*vid p.* XX). 15. permulti O plurique F. 18. orator *om.* F. 23. quod... esse *om.* F quod esset Mariane factionis *i. m. add.* F². 25. ipsis *om.* F.

ravit et consul rem publicam defensavit et censor manubias imperatorias collocavit. Plinium autem, illum doctissimum philosophum ac historiae naturalis scriptorem amplissimum, non manus hostilis verum sulphureus fetor ac fumus extinxit. Lucanum vero interemit Nero. Statium Domicianus stillo confixit. Lucrecium poculus amatorius in morbum rabiemque convertit. Ovidius Naso post longum exilium apud Gethas, gentem barbaram, periit. Talia passi togati et magni nominis viri permulti sunt.

Nos vero institutum ad propositum veniamus. Igitur Lucio Anneo Senecae, magistro Neronis et morali philosopho, patria Corduba civitas fuit, sita in ea regione ulterioris Hispaniae quam veteres Bethicam, iuniores regnum Castellae vocant. Pater Anneus appellatus est, homo haudquaquam philosophiae neque consuetudini maiorum datus. Mater Helbia nominata, primaria quippe cum amore et pudicicia erga virum tum pietate erga filios atque ingenio ad litteras femina. Artes ipsa bonas, quantum permisit mariti rigor, attigit. Ab eo nanque prohibita est vacare doctrinis, quod circumspiciens feminas perciperet esse quae litteris non ad virtutem, non ad sapientiam, verum ad lasciviam et turpem libidinem uterentur. Beneficio tamen capacis ingenii et aviditate sciendi tantum litterarum hausit quod, etsi non comprehenderit quantum voluntas et delectatio animi fuisset, habere tamen libamenta prima philosophiae moralis ac bonarum artium videretur.

His parentibus nati fratres sibi duo sunt, Iunius Anneus Gallio et L. Anneus Mella, Lucani pater. De Lucano quidem et tragico Seneca, nostri moralis Senecae filio, actum satis existimo superioribus libris cum dicendum de poetis fuit. Seneca vero moralis, cuius memorandi causa sermo est impresentia ortus, utrumque fratrem aetate, sapientia, dignitate superavit, nec superavit modo verum illis etiam ut ascenderent principium et gradus fuit. Honores alter fratrum cum Senecae favore tum principum gratia propriaque virtute ac industria consecutus est,

---

3. naturalis *om.* F. 14. homo *om.* F, *i. m. add. Sicco.* 17. ad *i. r.* O (*erat* erga ?) ad F.

alter magistratu potiri ullo et consulto et sapienter contempsit. Magistratus obire Mella delectatus est, Gallioni autem (egregius hic declamator fuit) ocium et vita quieta ante omnia placuit. Seneca vero, qui eorum natu maior erat, nihil antiquius doctrinis, nihil suavius philosophia, presertim morali, esse putavit. Studuit etiam eloquentiae nec in declamando parum laudis et gratie assecutus est. Verum philosophiam ex omnibus studio, cura, desiderio summo amplexus coluit atque in deliciis habuit.

Appellatum Senecam ipsum quod se necarit opinari solent qui veri nescii diffinire id nomen ex vocis sono et coniectura volunt. Mihi autem qui dissentiunt habere potiores placet, tum quod haudquaquam se necarit, ut arbitrantur illi, sed Neronis iussu coactus mortis genus elegerit, tum quod longe priusquam mortem obiret hoc isto cognomento Seneca vocaretur. Age, si a me cupiat quis certior fieri cur Seneca appelletur, respondeat, queso, cur fratrum alter Gallio, alter Mella vocetur. Haec quidem, quae minuta plus nimio sunt et longa iam vetustate obruta nec fortasse illis qui eocum viverent nota fuerunt, incognita esse nobis persuasum velim. Bono animo toleremus, quod esse ridiculum videatur defatigari investigatione illarum rerum quae nusquam inveniri queant.

Gerebat in Gallos bellum Iulius Caesar, quantum arbitror, cum noster Seneca nasceretur. Nutritus est Cordubae apud parentes. Interdum etiam apud amitam fuit et pio maternoque nutricio eius per longum tempus aeger convaluit. Adolescens vero in eum morbum ex tussi ac febre delapsus est unde in tysim casurus sine dubio peritis etiam medicis videretur. Nullus ei metus initio erat, quod adolescentia viribus florens esset et iniurias ferre seque adversus gerere contumacem posse fideret. Verum quo plus valitudo mala aut contempta aut neglecta principio ipso fuit, eo magis radices robustiores fixit adeoque nervis, carni, ossibus inhaesit ut quae depelli primum facile potuisset, ea curari posse nullo remedio postea timeretur. Eo nanque pervenit quod summam ad maciem deductus nihil haberet quod spem

---

9. *Ex* opinati *corr.* O opinari F. 14. mortem *i. m. codicis* F *add. Sicco.* 15. fieri *in* F *sscr. Sicco.* 27. etiam *in* F *sscr. Sicco.*

sibi ullam recipiendae salutis daret. Saepe quidem de morte deligenda cogitavit; hoc enim tempora illa maximorum hominum adhortatione, iudicio, exemplo suadebant, ut qui oppressi longo aut morbo aut senio desperarent de vita, hi gratum sibi aliquod mortis genus eligerent emorique aliquando forti animo quam dolore perpetuo cruciari mallent. Neque vero ipsum tenuit aliud quam pietas summa erga patrem, quod iam senesceret et mortem amatissimi filii patienti animo non tullisset. Patris itaque gratia sibi animus persuasit ne mortem sibi maiorum more consciret atque tandem saluti ex insperato restitutus est. Ad eam rem preter illa quae medicorum diligentia ministravit aetas pubescens sibi vehementissime profuit, quod natura fortis esset nec mergi se penitus aegritudine pateretur. Multum etiam sibi amicorum presentia profuit. Profecti nanque ad eum visendum adhortationibus, vigiliis, sermonibus dulcissimis cadentem animum sublevabant. Plurimum vero sibi philosophia profuit. Iam enim eruditus erat recordabaturque praeceptorum eius, quae iuberent dolores atque mortem ipsam, cum oporteret, bono animo ferendos esse.

Vitae autem primos annos in Hispania apud suos, reliquum vero tempus omne Romae vixit. Causam migrationi adversus patriae casus dedit. Erat Corduba Hispanis e civitatibus urbs tum maxime opulenta, nec raro simul cum caeteris libertatis vendicandae causa contra imperium Romanum res novas molita est. Bello autem civili quod Caesar in Pompeium gessit partes Pompeii ac rei publicae tenuit atque bis a Caesare in deditionem accepta bis rebellavit. Caesar nanque cum Pompeium Italia eiecisset, profectus in Hispaniam legatos Pompeii, Afranium et Petreium, fudit, Varronem autem duabus cum legionibus et urbem hanc Cordubam cum omni Hispania in deditionem accepit. Sed mox ut Caesarem traiecisse in Graeciam auditum est, Hispani populi complures ac nominatim Cordubenses et quae Varronis fuerant legiones a partibus Caesaris desciverunt. Proinde in Hispaniam reversus Caesar post Pharsalicam pugnam ac post res in Alexandria et Africa gestas hanc iterum subegit civitatem

4. hi *om.* F. 6. mallent *in* F *sscr. Sicco.* 35. Alexandria *om.* F.

et Pompeii filios, Gneum et Sextum, apud Mundam prelio superavit. Deinde res in Hispania quiete; nam Sextus, quoad Caesar vixit, interdum apud Cordubenses, interdum apud Celtiberos latuit, Gneus vero e pugna fugiens a Caesonio, Caesaris legato, apud Lauronem oppidum occisus est. Caesare autem mortuo renascentis belli civilis occasione oblata Sextus omnem Hispaniam in arma traxit. Sed ille in Asiam fugiens interfectus est, Cordubenses vero ac omnes Hispaniae populi post bella civilia domiti a Caesare Augusto sunt. Tum quidem missus ab eo, reor, in Catambros bellum gerente cum expeditis copiis Gn. Domicius Enobardus (hunc fuisse Neronis proavum dixerunt quidam) Cordubam vi recepit. Bona omnium, ut capta in urbe fieri solet, militibus hostiliter diripienda dimisit, populum autem iure belli captum, ut poenam temeritatis exigeret, in servitutem egit.

Senecam vero tum forte adolescentem philosophiaeque studiosum ac iuvenem eruditum ob singularem studiorum, ingenii, virtutis, memoriae bonitatem libertate donavit eundemque data spe melioris fortunae ut proficisceretur Romam exhortatus est, quod virtus ibi amplos et honores et fructus haberet. Assensit ei facile Seneca, tum quod patriae captae infelix casus id iuberet, tum quod avidus semper bonarum artium istuc proficisci ante iam saepe animo cogitasset, quod audiret voce omnium non imperii modo culmen summum esse in ea urbe verum etiam magistrorum copiam et florem ad percipiendam quam cuperet quisque doctrinam optimam et virtutem haberi. Ipsum autem Romam ex consulto prius ire prohibuit atque in eum diem intra coloniae suae vallum continuit bellum civile, quo flagrarent omnia Iulio Caesare mortuo. Patria itaque capta, ut dixi, atque deserta Romam cum discendi desiderio tum persuasione Domicii pro-

---

3. interdum... interdum *om.* F, *i. m. add. Sicco.* 7. in(terfectus) *i. r.; ex* o(ccisus?) *statim corr.* O occisus F. 8. Cor(dubenses) *i. r.; ex* Hi p(ost?) *statim corr.* O Hi post bella civilia F. 11. Enobarbus F. 16. philosophiaeque studi(osum) *i. r.; ex* ob singular(em?) *statim corr.* O philosophiaeque... eruditum *om.* F. 18. donavit et spe m. f. data (ut *om.*) F.

fectus est. Imperabat iam Octavianus Augustus princeps solus orbi, et mortuo M. Antonio sopita civilia bella ac fere omnia pacata erant.

Romae igitur Seneca deinceps moratus quas desideravit disciplinas audivit. Nec defuit ei quicquam, sed parata et prompta cum natura tum studio et diligentia habuit omnia quae ad percipiendas quas affectaret doctrinas pertinerent. Sibi nanque, quod in primis est maximum ac precipuum adiumentum principaturque in omni genere studiorum ac vitae, memoria quaedam incredibilis atque tanta erat beneficio naturae quod non solum ad usum sufficeret verum etiam in stuporem audientibus et miraculum usque procederet. Complectebatur enim facile quaecunque aut legeret aut audiret eademque memoria firma veluti studio longo impressa diutissime retinebat. Quod semel perceperat oblivisci difficillimum erat. Nomina quidem ad II milia ut data erant singulatim repetebat, versus autem supra CC, quos variis de rebus condiscipuli traderent, repente quo audisset ordine recitabat. Neque vero per ullum aetatis suae tempus atque ipso in senio, cum languere hominis vires solent, ita beneficio isto firmae ac perpetuae memoriae destitutus est quod non reminisceretur eorum saltem quae aut puer aut postea florens viribus didicisset.

Sibi etiam docile ac copiosum ingenium, sibi delectatio sciendi tanta quod etiam cum natu maior esset et opinione omnium doctissimus putaretur, nunquam sperneret peritos homines, presertim philosophos, qui aut legerent aut disputarent audire, quod existimaret esse nihil stultius quam non discere quia diu didicisset. Sibi quoque assiduitas studii maxima; nullas enim temporis perdendi causas consectatus est. Negociis quidem se accommodavit, non demersit. Nec ulli rei se unquam adeo tradidit quod nihil doctrinarum tacita mente digereret. Ita enim se composuit eamque sibi legem vivendi sumpsit quod, ubicunque esset, sibi animus liber ac suus esset. Nullus ei per ocium dies fluxit, sed noctium etiam brevissimarum partem

---

12. Sen. *Controv.* I, Praef. 2.

---

5. p(arata) *i. r.* O parata F. 24. esset *in* F *sscr. Sicco.*

lucubratione vendicavit. Erat somnus ei perbrevis. Ita enim dormiebat quod se vigilare desisse aliquando nesciret. Non vacabat somno sed succumbebat et oculos vigilia fatigatos cadentesque in opere detinebat. Molli strato nunquam usus est neque culcitram habuit etiam senex et opibus florens, quae ita non resisteret corpori quod nullum in ea vestigium appareret.

In studiis autem eloquentiae Romae Asinium Pollionem, oratorem ea memoria illustrem, audivit. Denique magni nominis omnes fere Cicerone excepto oratores audivit. Neque vero aetas Ciceronem sibi sed malignitas temporum et ortus Caesare occiso furor civilium bellorum eripuit. In philosophia Stoicos, qui summum bonum in virtute ponendum esse censebant, secutus est. Athali nanque, philosophi doctissimi eiusdemque gravissimi viri et in ea disciplina facile principis, auditor fuit. Huius scholas ante alios obsidebat Seneca; omnium primus intrabat Seneca; omnium ultimus exibat Seneca; ambulantem Athalum ad disputationes evocabat Seneca. Athali quoque ea benignitas ac bonitas erat quod studiosis non tantum paratus sed obvius atque incitator iret, idque in eos propensius ostendebat quos videret ex illis esse qui ad eum irent, non ut tentarent vel audirent modo, verum ut quam daret vivendi rationem ac legem, eam studiosi et libentes acciperent nec viri solum docti sed boni etiam esse curarent.

Focionem quoque, Stoicum philosophum, habuit praeceptorem et adhortatione sua perdiu carnibus abstinuit. Id nanque ex preceptis Pythagore ac Sextii Focio suadebat. Carnium quidem abstinentia summe a Pythagora laudata erat, quod morientium animas non deferri ad inferos, non evolare ad superos, non simul cum corporibus interire putaret. Eas nanque mortuo de corpore in nascentis etiam bruti corpus veluti domicilio mutato demigrare arbitratus est. Proinde nullum violandum animal statuebat, ne quis forte violaret in quo aut parentis aut necessariorum cuiusquam anima insideret. Sextio autem, Romano civi et illustri philosopho, non devitandi parricidii, uti Pythagorae

15. (Hui)us sch(olas) *i. r.* (*erat* Huius scolas) O Huius scolas F.
30. Stulte *i. m.*

placuerat, verum sospitatis conservandae causa fuit. Carnium nanque usum prohibebat Sextius quod illum et naturae superfluum et luxuriae incitamentum ac bonae valitudini contrarium reputaret.

Senecae autem id a Focione persuasum est cum ratione utraque tum facundia et auctoritate sua. Facillime quidem tenera ingenia quocunque ducuntur ab his presertim qui et sapientia clari esse viri et suadere honesta et bona videntur. Cum enim philosophum audiret in errata, in vitia, in mala vitae diserentem, miserebatur magnopere Seneca generis humani. Paupertatem si commendabat philosophus, libens Seneca tenuem opibus ac pauperem se videbat. Voluptates si philosophus incusabat, eas sibi fugiendas Seneca statuebat. Castum si corpus, si mensam sobriam, si puram mentem laudabat philosophus, gulam sibi temperandam esse ac ventrem castigandum Seneca iubebat. Quae vivendi ratio tenera aetate suscepta adeo sibi ceu forma quaedam impressa est atque deinde per omne tempus vitae permansit quod etiam divitiis, aetate, honore magnus uteretur re nulla quae aut voluptuosa aut superflua videretur. Fortunae autem munera, opes, honores, favores, quae sibi etiam non petenti neque cupienti ridens aliquando fortuna conferret, non neglexit, non contempsit, verum uti aliena et vana eo loco posuit, habuit, locavit unde posset quae illa dederat fortuna repetere atque ita repetere quod auferre data, non evellere videretur. Rebus enim se letis inflavit nunquam, tristibus desperavit nunquam, fortunam denique quibus oculis, qua fronte, quo vultu prosperam, eisdem adversam inspexit semper, et quantum ullo mortali ab homine fieri potest adversus quoscunque casus et calamitates omnes, animum magnum et invictum gessit. Animo quidem forti atque constanti paupertatem, dolores, mortem, et quaecunque acciderent mala tulit. Caeterum vitae suae ratio haec summa fuit: curare ante senectutem bene vivere; in senectute studere ut bene moriretur. Neque aliud esse bene mori existimavit quam forti et bono animo mori cum oporteret.

Stoicam igitur, ut dixi, amplexus disciplinam et annis dietim maturior factus ea lege sibi vivendum esse constituit seque ita composuit et animum induravit adversus omnem fortunam

quod neque violentia frangi nec blandiciis inclinari ad turpitudinem ullam posset. Neque vero parva fortis ac bene morati animi experimenta dedit, quod fortuna ipsum nunc ridens ad excelsa evexit, nunc irata eundem per omnia corporis aut incommoda aut pericula et calamitates traxit. Carnibus quidem, uti a Focione didicerat, non vescebatur ullis. Difficile id anno primo visum, deinde assuefacto abstinere non solum facile verum etiam gratum et dulce fuit. Solicitatus autem a patre, quem reverentia summa colebat, istam consuetudinem posuit, nec displicuit naturae re bona nutriri. Ipsum enim ne carnibus abstineret exhortatus est pater quod sibi huius modi philosophiae praecepta vehementissime displicerent severaque ac rigorosa nimium viderentur. Oderat quoque Tyberius Caesar, qui iam imperitaret orbi, cerimonias externas et qui sectarentur illas, quod superstitiosum esse exterminandumque censeret quicquid Romano a ritu alienum esse videret. Iudaeos nanque, ut reliquos transeam, quicunque Romae inventi sunt, quod porcinis carnibus non vescerentur, acri mulcta compescuit. Eos quippe omnes urbe summovit atque iuventutem gentis eius ut correpti morbo deperirent per sacramenti speciem in provincias gravioris caeli distribuit.

Pater Senecae communem in locum abiit Tyberio imperatore; mater vero longius vivens quae in Hispania filiorum erant patrimonia gubernavit ea diligentia et fide quod rem suam curare sed abstinere tanquam aliena prorsus videretur. Cordubam Seneca non priusquam esset senex reversus est. Tunc enim in suburbanum suum cum venisset, quocunque se verteret argumenta senectutis suae vidit, quod hinc quas manu sua sevisset platani iam vetustate squalerent, inde quae exaedificasset ipse delaberentur ac ruerent, vilici quoque filium, quem abscedens puerum reliquisset, senem nunc ac decrepitum inveniret.

Romae autem, quamquam peregrinus et fultus necessitudine nulla esset, crevit tamen et opibus et fama quam maxime. Quippe in foro versatus egregie patrocinio multis fuit. In philosophia vero ita excelluit quod paucos haberet Roma qui etiam tempore

---

8. gratum et dulce *i. r.* (*erat* dulce ac gratum) O dulce ac gratum F.
13. *Ex* Tiberius *corr.* (*etiam in indice*) O Tiberius F.

isto pares sibi aut morum sanctimonia aut sapientia viderentur. Quae res, quemadmodum apud bonos et honestos viros plurimum laudis, favoris, gratiae, ita apud improbos multum invidiae ac odii generavit. Inimici enim sibi nulli ob iniuriam orti, verum ob invidiam multi sunt. Hoc nanque aliena presertim in civitate locatis malum esse commune solet, quod eo magis invidia, simultate, odio lacerentur quo plus habere aut virtutis aut fortunae videntur. Erant quidem Romae, uti solent ubique esse, qui livore magno arderent nec videre oculis nisi pravis possent ipsum celebritate famae ita crevisse quod illa in urbe quae viris maximis plena esset ac gentibus imperaret homo hic togatus et peregrinus ex ea presertim gente atque barbarie quae populi Romani amicum nullum peperisset non mediocribus solum verum etiam peritissimis aequaretur.

Horum denique criminatione atque perfidia Seneca in Corsicam insulam nulla re bona uberem relegatus est. Plenus malorum hic annus fuit, veluti fortuna, quae invidere maxime virtuti solet, irata esset atque de industria exaggerasset quaecunque in eum adversa posset. Raro quidem evenit quod vulnere uno contenta pertranseat. Dies nanque non multos antequam accusaretur amiserat uxorem, ex qua pater filios et suscepisset et haberet. Filiorum quoque unus morte sublatus erat. Postremo, ut dixi, invidentium perfidia accusatus ipse et capitali crimine accusatus tanto periculo iactatus est quod vix supplicium ac turpem mortem evaserit. Imperabat tunc Claudius. Is ne rueret manus benignas cadenti porrexit et quem sciret impulsum ab invidis sustinuit favore suo. Senatum quidem pro eo deprecatus est nec vitam sibi tantum dedit, verum etiam petiit impetravitque. Sunt tamen qui iussu Claudii Senecam exulasse tradant. Sunt etiam qui haudquaquam exilio damnatum ipsum sed quietioris vitae ac ocii desiderio veluti tumultuoso e loco in eam insulam ultro profectum putent. Quae affirmare illorum est hominum qui epistolas illas non viderunt quae sunt ipso a Seneca exule ad Helbiam matrem et Polybium amicum scriptae. Matrem quidem consolatur exul ne luctu se perpetuo cruciet. Pulcherrima quippe epistola est cum moderatione moesticiae tum raritate exempli, quod prope inauditum sit quemquam consolari eum a quo de-

ploretur ipse. Ad Polybium vero (is Caesaris libertus et familiaris libertus erat) summum erga se Claudii beneficium memorat spemque aperit suam ut causam eius Caesar vel iusticia sua bonam esse perspiciat vel clementia faciat. Accusatum se falso scribit ipse, idque etiam multi putant, fatentur, credunt.

Quo autem crimine fuerit accusatus preter Cornellium Tacitum, scriptorum illorum temporum delimatum ac copiosum, auctor mihi certus est nullus. Is nanque memorat quod P. Sillus accusatus postea cum imperaret Nero non sine invidia Senecae dicere sit auditus exulasse iuste, quod principis cubicula adulterio corrupisset. Sed huic nihil fidei dandum existimant qui utriusque vitam ulla cum ratione considerant. Erat Seneca in primis quo tempore Claudius imperabat adeo gravis aetate atque longevus (nonagesimum quidem annum excesserat) quod, etsi Valeria Messalina, Claudii uxor, omni libidine ardens et adultera femina rogans iubensque deposcisset, agere tamen Seneca ipse minime potuisset, quod nihil iam venerei caloris homo grandevus ac multae senectutis haberet. Taceo modestissimam omnem eius vitam et continentiam singularem. Sillus autem erat homo venalis, erat homo terribilis et pessimus omnium. Illud vero minimum vitiorum erat in eo, quod aeque sontes atque insontes accusaret libens, nec saepius verum ex eo quam bono ex viro mendacium audiretur. Erat preterea Senecae inimicus, tum quod, ut pravi solent, oderet bonos, tum quod accusatum se ab eo sub Nerone putaret. Claudio hic familiaris et carus familiaris fuerat et cuncta in se legum ac magistratuum munia traxerat. Hoc solum virtutis in eo lucebat, quod esset facundus lingua et doctus orator, sed omni cupiditate, avaricia, scelere plenus. Neminem ni data pecunia adiuvabat. Nihil enim hoc ab homine, dum potentia eius sub Claudio floruit, pretermissum est unde pecuniam aut lenocinari aut extorquere posset. Materiam iste predandi sub Claudio patefecit atque ita patefecit quod nihil publicae mercis tam venale usquam esset quam ipso auctore perfidia advocatorum. Cautum

---

6. Tac. *Ann.* XIII. 42.

---

4. (per)spiciat *i. r.* (*erat* percipiat) O perspiciat F. 21. aeque *i. r.* O in eo quod non sepius verum ex eo F.

nanque antiquitus Cinthia lege erat ne quis orandam ob causam pecuniam donumve acciperet. Nec tamen deerant maiorum exempla qui provecti ad summa essent incorrupta vita et facundia. Accusatus autem Sillus quod patronum se nulli ni dato precio exhiberet, sententia Claudii absolutus est. Cinthie quoque legis severitatem ita Claudius temperavit: « Quoniam eloquentiam » inquit « non contingere gratuito constat et studia premiis sublatis pereant modum preciis accipiendis ad dena sextertia adhibemus. » Egressos autem repetundarum teneri placet.

Nec Claudius minus inconstans et varius quam Sillus rapax et versutus erat. Patrem amisit Claudius infans ac per omne fere puericiae atque adolescentiae tempus variis et tenacibus morbis est adeo conflictatus quod animo simul et corpore hebetato atque progressa quidem aetate ulli publico privatoque muneri habilis neque videretur nec esset. Imperator autem neque virtute nec opera sua verum invitus ac fugiens factus est. Militaris enim favor imperium sibi cum senatus odio tum beneficio ac recordatione maiorum dedit. Ipse quidem in cognoscendo ac decernendo varius animo mirum in modum fuit, quod circumspectus interdum et sagax, aliquando inconsultus et preceps, non nunquam frivolus ac similis amenti esset.

Exul autem Seneca, uti erat animo constitutum, exilium patienter ac moderate tulit. Non rebus illis quae tristes solent exules facere tristiores miserum se putavit, sed ut virum gravem et sapientem decet, mentem ita composuit ad quietem, ad ocium, ad studium artium optimarum quod opibus et urbe privatus haudquaquam latere inter rupes Corsici maris nec opes perdidisse verum impedimenta posuisse ac esse liber sua in patria videretur. Hoc tempore scriptos ab eo libros qui de Naturalibus Questionibus inscribuntur opinati quidam sunt.

Per dies autem istos ipsos quibus in Corsica exularet Valeriam Messalinam ob patentes incestus et multiplicia adulteria Claudius supplicio affecit. Nec multo post in Valeriae locum duxit uxorem Agrippinam, Neronis matrem. Haec quam pri-

---

7. Tac. *Ann.* XI. 7.

---

13. *Ex* ebetato *corr.* O ebetato F.

mum introducta in Caesaris domum uxor nova fuit, maritum dulcissimis precibus ac blanditiis solicitare coepit nec cessavit quoad Senecae reditum ac libertatem impetravit effecitque, ut minora pretercam, quod senatorum in ordinem conscriptus et urbis praetor creatus est. Cumulandi autem in Senecam tot beneficia putatur causa ut tanto a magistro filius Nero tunc puer, quem imperaturum aliquando speraret, virtutes, mores, litteras doceretur atque cum oporteret eius fideli et sapienti consilio uteretur. Aderat quoque vetus amicicia qua sibi maritoque suo priori Domicio, ex quo filium Neronem haberet, ac omnibus Domiciae gentis devinctus esset recordatione beneficii, quod superiore a Domicio, ut memoravi, Corduba capta et caeteris in servitutem actis ipse unus libertate donatus atque ut Romam proficisceretur suo consilio exhortatus esset.

Neronem itaque admodum puerum et filium adoptatum a Claudio erudiendum sibi Agrippina dedit. Septimus hic imperii Claudii annus erat, Nero autem XI tunc aetatis annum agebat. Proxima vero nocte per quietem videre visum est Senecae discipulum sibi C. Caligulam datum esse. Is medius inter Tyberium et Claudium imperaverat et Romani imperii ingens pestis et fera bellua fuerat. Nec somnium fefellit. Nero quidem adeo similis Caligulae fuit omni crudelitate, scelere, vitio quod sub Neronis corpore esse ac vivere Caligula videretur. Seneca vero Neronem, uti erat a Claudio et Agrippina iussus, faciendi metri rationem poetandique ac veterum oratorum instituta et liberalium artium praecepta docuit. At philosophiam degustare vetuit mater, quod rudis vulgi opinione decepta putaret illam incommodam imperaturo fore. Non enim audiverat ex Platone orbem terrarum tunc perbeatum esse cum aut sapientes regnarent aut regnantes sapientiae studiosi essent.

Dum vero Neronem Seneca instruit, Claudium Agrippina veneno necat, imperium autem filio Neroni defert. Annos tunc

---

2. *Ex* blandim(entis?) *statim corr.* O blandiciis F. 2. *Ex* ce(pit?) *statim corr.* O cepit F. 3. *Ex* reditu *statim corr.* O reditum F. 4. conscriptus *i. r.* (*erat* coaptatus) O coaptatus F. 10. priori *in* F *sscr. Sicco.* 32. Imperium... defert *i. m. inf. codicis* F *add. Sicco.*

Nero septem ac decem natus erat. Principio imperii munia quaecunque permissione filii mater disponebat. Honor quidem solus imperii apud Neronem, potestas vero summa et cura omnis gerendarum rerum apud matrem erat. Amicorum autem qui et ipsam consiliis adiuvarent et Neronis adolescentiam gubernarent duo ante alios eminebant, Afrannius Burrus et Anneus Seneca. Sed curam militaris rei gerebat in urbe Afrannius (praetorianis nanque cohortibus praefectus erat); Seneca vero Neronem, ut dixi, eloquentia, moribus, bonis artibus instruebat. Orationes quoque quas interdum adolescens imperator ad senatum haberet qua erat praeditus eloquentia componebat. Nec populi Romani existimatione factum est parvi adesse consiliis hos duos viros qui et provecti aetate et rerum multarum experientia cogniti viri boni esse ac modestissimi viderentur. Spei autem multum Agrippina in utroque sed longe plus in Senecam reponebat cum gravitate consiliorum tum memoria beneficiorum, quod preter amiciciam veterem qua Domiciae genti devinctus esset prece ac impetratione sua restitutus sub Claudio et ad honores provectus erat.

Consul quoque a Nerone creatus est. Magistratum hunc, qui post dignitatem Caesaream summus erat, maxima cum prudentia et humanitate gessit. Collegam hoc in magistratu Trebelium Maximum habuit. Consulibus autem istis factum VIII Kallendas Septembres senatus consultum quid iuris statuendum in eum et pro eo qui ex fidei commisso hereditatem apprehendat testimonio Ulpiani ac Iustiniani constat. Consiliis vero, cum quid rerum gerendarum in deliberatione veniret, vocati continuo aderant et Burrus et Seneca. Magnum erat ac difficile utrique pondus tantarum rerum disponendarum cura, sed longe maius ac difficilius ferventes principum animos temperare, quod Agrip-

26. *Digest.* XXXVI. 1. 26. Ibid. et *Inst.* II. 23. 4.

4. et... adolescentiam *i. r.*; *ex* eam consiliis adiuvarent qui iuventutem imperatoriam *corr.* O qui eam consiliis adiuvarent quive iuventutem imperatoriam F. 20. (magistratu)m hunc *i. r.* O; *ex* magistratus hic (*sic* F) *corr.* 20. qui *sscr.* O *om.* F. 21. maxima... gessit *i. r.* O; *erat* et in senatu plurimum auctoritatis habebat (*sic* F).

pina insolens femina esset et cunctis artibus malae dominationis arderet, Nero autem dietim aetate ac ferocia crescens crudelior appareret. Quamquam enim pubescens Nero multum spei bonae ad clementiam, ad mansuetudinem, ad virtutem ostendere de industria niteretur, natura tamen in scelus omne prona quaedam interdum signa crudelitatis et animi scelerati dabat. Id iuventae vitium attribuendum esse multitudo putabat. Seneca vero, qui dies, qui noctes secum agebat, haudquaquam aetatis sed animi morbum esse videbat. Proinde multa ad eum saepe de modestia principis et humanitate nequicquam locutus libros ad eum de Clementia scripsit ut lectione ipsorum se a crudelitate retraheret.

Id autem moderatione ac sapientia Burri et Senecae factum invenio, quod, dum Nero permisit imperium horum consilio, auctoritate, diligentia gubernari (quinquennium id fuit), nihil iniuste, nihil avare, nihil turpe, sed omnia modeste, sane, mature fieri audirentur. Memorat nanque Sex. Aurellius, scriptor earum rerum quae a Caesaribus aut dictae aut gestae fuerunt, Traianum, qui post Neronem nonus imperium tenuit, auditum saepenumero dicere, cum sermo, ut solebat interdum, de vita et moribus principum oriretur, primum quinquennium principatus Neronis omni laude cunctorum principum tempora anteire per hos fere dies quibus imperium Romanum consilio ac prope nutu Senecae regeretur.

Paulus, Christi veri ac optimi dei nostri fortissimus apostolus, Romae simul cum Petro, apostolorum sanctissimo principe, versabatur. Seneca vero benivolentia et familiaritate Paulo devinctus est, admiratus epistolas atque doctrinam eius, quod haudquaquam ullo mortali ab homine verum, uti erant, profectae divino a spiritu viderentur, eoque paulatim adductus est Seneca quod veterum ritu posito iam seri in eo veluti fertili in agro posset iudicio Pauli semen fortissimum verbi dei novumque se auctorem faceret Iesu Christi. Huius rei testes sunt epistolae utrinque scriptae. Unde Hieronymi, sapientissimi presby-

17. Aur. Vict. *Epit.* 5. 2 (cf. Aur. Vict. *Caes.* 5. 2). 34. Hieron. *Vir. Ill.* 12.

2. dietim *ex* ae(tate?) *statim corr.* O.

teri ac doctoris, sententia in sanctorum cathalogo annumeratus est.

Caeterum Nero virilem tandem aetatem ingressus scelerum claustra erupit et quae illum in diem simulata et occulta latuerant repente quasi refractis carceris portis eduxit. Obsequens nanque deinceps consiliis non Burri, non Senecae, non matris fuit, sed opera data omni curavit reliquis vitae annis efficere ut pretermissum ab eo videretur nihil quod aut dici aut cogitari posset unde crudelitate ac omni scelere cunctos tyrannos excelleret. Matrem in primis, cuius arte, gratia, astutia potiretur imperio, privavit potestate omni, eiecit deinde aula vituperoseque tandem ac crudeliter interemit. Burrum autem, virum egregium ac rei militaris ducem, veneno quasi per solacium dato ad fauces pro remedio interfecit. Neque vero stetit potentia Senecae sed labare extemplo ac ruere sensim coepit. Mortuo nanque Burro, quem in re quacunque obeunda collegam, amicum, adiutorem haberet, raro eius consilio usus est Nero nec multum deinde presentia sua delectatus est.

Aula quoque in eum confestim, ut sensit mores principis mutatos esse, perfremuit. Hoc enim curia insitum habet malum, quod alius alium ruere libens videt nec manus cadenti quamvis bono et moderato viro quisquam ad salutem sed leti ac ridentes deridentesque multi ad perniciem et interitum praebeant. Quippe omnis et invidia et simultas et quicquid est malarum artium in ea dominantur ac regnant. Eius nanque criminandi rabies quaedam orta extemplo est. Sermones de ipso ignitos invidiaque ac malivolentia plenos alii delectatione maledicendi, alii studio placendi adulandique Neroni, alii desiderio virum optimum evertendi serebant. Congratulati omnes venisse aliquando tempus quo se Nero imperatorem esse cognosceret, quo imperium suum regi ab eo, non a Seneca, homine Hispano et paedagogo, vellet; satis ei consilii et doctrinarum fore pro imperii gloria et dignitate si maiorum vestigia sequeretur; ipsum neque tutore deinceps nec magistro cum aetas virilis adsit egere neque decere princi-

11. vituperoseque *i. r.* (*erat* atque vituperose) O acque vituperose interemit tandem (ac crudeliter *om.*) F.

pem, illum presertim ex quo pendeant omnia, pendere nutu et consilio alieno. Enimvero quecunque in gubernando imperio aut re ulla fuerant a Nerone facta, ea, si digna essent laude, Neroni attribuebant, sin facta prave ac sceleste erant, ea consilio, arte, dolo Senecae facta dicebant esse.

Avariciam eius incusabant multi. Argumentum erat quod, posteaquam imperium gubernasset, opes ad ter milies sextertium cumulasset. Proinde calumniantes arguebant divitias ipsum ex preceptis philosophiae contemnendas aliis suadere, at vero qui philosophus esset opes undique comparare nec finem illis augendis dare, sed rapina et quacunque posset arte, quamvis ingentes et supra privatum modum haberet, studere continuo illas magis atque magis augere; sibi amenissimos ortos esse, sibi amplissimas villas esse, sibi multas pecunias esse, sibi pulcherrimam in urbe domum esse.

Neque vero deerant qui Neronis aures suspicione implerent, qui accensum scelere animum crimine maiestatis laesae inflammarent. Non opibus modo privatum ad usum inhiare ipsum sed imperium affectare criminati sunt, ipsumque honore, potentia, opibus ita crevisse quod fere principem anteiret. Nec rem ab eo pretermitti ullam affirmabant qua vertere in se unum studia etiam senatus et favorem populi Romani posset, quod imperare aliquando solus affectaret, cum annos prope sex Agrippina et Burro auctoribus imperium suo arbitrio gubernasset. Addebant quoque illum animo iam tumefactum elatumque superbia tanta quod Neronem ipsum aetate, viribus, sapientia illustrem virum ac principem orbis terre, uti soleret privatum ac puerum, vilipendat, negligat, contemnat. Iuniores autem qui presertim Neronis aequales annis et familiares erant, uti solent qui senum monita odiunt et licentiam solutam quaerunt, Senecam delirum hominem ac dementem esse dicebant, quod iuventutem Caesaris

---

2. in gubernando *i. r.*; *ex* a Nerone *statim corr.* O a Nerone sceleste et impie facta erant ea consilio arte dolo Senece facta esse arguebant quidam. Avariciam *etc.* F. 3. fuerant *i. r.*; *erat* fierent? 4. facta *ex* ea *corr.*; ea (*post* erant) *postea add.* 13. *Pro* hortos. 29. a(nnis) *i. r.*; *ex* et *statim corr.* O *om.* F. 31. (iuven)tutem *i. r.*

cohercere niteretur et quae principi oblectamento essent et caeteri tolerarent, ea reprehendere ipse unus auderet nec vereretur si viribus posset obsistere ac nihil veniae, nihil laxamenti dare, quasi non liceret Neroni, qui principaretur orbi terrarum, quicquam ni Seneca consulto posse.

Dum haec atque talia in eum sererentur et continuo magis atque magis invidentium malignitas ac licentia cresceret, Tigillinus a Nerone in demortui Burri locum suffectus est. Octavia quoque, Neronis uxor, pudicaque ac modestissima femina, pellitur et in locum eius Popea ducitur. His auctoribus maledicentes sunt etiam atque etiam superbiores facti. Senecae quidem et Popea et Tigillinus permaxime insidiabantur oderantque ipsum et machinis omnibus impugnabant metu ne consilio mutato ad gratiam Nero Senecam atque opera Senecae Octaviam aliquando reduceret. Res denique eo venerat quod dietim pauciores ac minus solito reverentiam Senecae exhiberent, dietim plures atque plures oculo ipsum torviore conspicerent, dietim magis aperte contemnerent.

Seneca vero, ubi Neronis animum et aulae odia atque consilia et conspirationes vidit spemque omnem remedii prorsus deploratam esse percepit, secedere statuit cum requiescendi desiderio, quod natu maximus et senio gravis esset, tum effugiendi studio ne, si moraretur diutius, aut particeps qui non esset scelerum tolerando videretur aut Caesaris tumefactum animum resistendo in se vehementius incitaret. Proinde sumpto, uti erat gravitatis et modestiae suae dignum, loco et tempore, Neronem in haec verba allocutus est: « Si aut aetati meae, Caesar, liceret adulari, quod me delectavit nunquam, aut ea mihi quae tecum est et maxime placuit vitae familiaritas et consuetudo non esset, praefatione apud te impresentia uterer, sed quoniam mihi pro tuo in me amore et humanitate eam dedisti licentiam,

27. Tac. *Ann.* XIV. 53.

1. et ceteri tollerarent *i. m. codicis* F *add. Sicco.* 11. *Ex* Senecam *corr.* O Senecam F. 12. (insidiaban)tur... mach(inis) *i. r.*; (*erat* insidiabantur ac oderant et machinis) O insidiabantur *et* que *om.* F. 15 ac minus *sscr.* O *om.* F. 27. Si aut... puto *i. m. inf. add.* F[1].

ut te adire quotiens velim et dicere tibi quae velim amplissima cum libertate possim, expediam paucis quae cogitavi mecum. Ea nanque futura et mihi commoda et tibi non molesta puto. Annum esse hunc, Caesar, octavum existimo ex quo imperium accepisti, sed quartum decimum, reor, ex quo primum tibi datus sum ut nondum pubes doctrinas et vivendi erudimenta susciperes. Quantis me hoc tempore atque hunc in diem favoribus, quantis me beneficiis, quantis me honoribus exornasti, si dixero impresentia, opere precium video me facturum. Tu me quidem pecuniis maximis, tu me ortis pulcherrimis, tu me villis amplissimis perditasti, tu me in tanta dignitate ac potentia elevasti quod, ni aut caecus aut amens sim, videre propalam possim nihil iam esse amplius quod aut amicus a principe petere aut princeps amico dare queat. Illud quoque mihi in partem et maximam in partem laudum et honorum meorum attribuo, quod is homo esse videar a quo Nero Caesar et princeps orbis disciplinas ac vitae documenta suscepit. Nihil est denique quod felicitati desit meae, si modo sim ille qui fortuna uti sua graviter ac modeste sciat. Equidem saepenumero memoria et cogitatione revolvo atque mecum obstupeo me, qui sim et provinciali loco et ordine equestri natus, eo provectum esse pro summa tua erga me benivolentia, liberalitate, gratia quod illis etiam ipsis annumerer qui longe me et nobilitate generis et maiorum gloria antecellunt. Mihi enim, ut quod sentio apud te hoc loco confitear, cum mecum ista mente tacita cogito, me illum esse videre non videor qui hinc spernendas opes exhorter, inde iocundissimos ortos et maximas villas inambulem. Proinde cum et tu imperium tuum diis propiciis et bene faventibus iam sine me gubernare sapientissime possis ac iure optimo debeas, et me mea aetas hortetur tranquillitatem animi et liberum ocium quaerere, statui ea deponere quae et mihi oneri sunt et tibi ac tuis emolumento erunt. Iube igitur quas opes habeo a tuis recipi et uti caetera tua ministrari ac permitte, oro, quod breve tempus vitae reliquum habeo, id me bona cum venia tua studiis meis et desi-

---

15. (meo)rum attribuo *i. r.*; *ex* meo attribuo *statim corr.* O meorum attribuo F. 31. ac tuis *i. r.*; *ex* et tuis *statim corr.* O ac tuis F.

derato ocio elargiri. Nec gloriae tuae quicquam detrimenti erit te amicos habere qui etiam parvo contenti sint. Tibi autem ut me et senectuti meae consulere et ocio libero uti sinas persuadere debent plurima exempla, sed illa presertim quae haudquaquam ab aequalibus meis verum a tuis maioribus extare constat. Attavum tuum, Octavianum Augustum, felicissimum principem, habeo memoriae potestatem fecisse C. Mecenati et M. Agrippae, clarissimis et optimis viris, ut optatum ocium assequerentur, cum alterum bellorum socium, alterum maximis in rebus comitem et adiutorem habuisset et utrumque de se optime meritum amplissimis premiis exornasset. Me quidem his adaequandum minime censeo, sed, quemadmodum quae suae virtutis erant illi suo principi exhibuerunt, ita ego tibi quae habui, quae potui animo integro et fide summa persolvi. »

Cum dicendi finem Seneca fecit, ad ea Nero, ut erat natura simulatus, ita vultu hilari et ore blando respondit: « Gratias debeo tibi amplissimas, Seneca, quod pro summo tuo erga me studio et diligentia adeo instructus mihi et paratus esse videor quod meditatae et gravissimae orationi tuae non dubitem ex tempore ac subito respondere. Quae accepisti a me, quamquam modestiae tuae ac frugalitati esse maxima videantur, ea tamen parva esse pro magnitudine tui in me beneficii, virtutis, sapientiae non incognitum habeo. Maiora enim multi tenent homines etiam libertini et nulla re tibi adaequandi. Neque apud te sileam; cum tuos in me labores, amorem, fidem sub oculis colligo, me tedet negligentiae meae quod tu, quemadmodum apud me gratia et amore omnibus praestas, ita omnes divitiis, honore, dignitate non excellere videaris. Nec quisquam omnium est adeo summo loco natus cui plus nobilitas sua prodesse quam tibi tua virtus et fides erga me debeat. Ocii autem potiundi facultatem C. Mecenati et M. Agrippae non prius dedit attavus meus Augustus quam natu esset iam grandis atque aetatis tantae quod senectutis reverentia summam auctoritatem haberet. Neque tamen ullum eorum ullis opibus exuit sed quos maximis in periculis, laboribus, bellis adiutores, socios, amicos habuerat, eos, uti erant

---

13. *Ex* exhibuere (*sic* F) *statim corr.* O.

a se donati, ita frui opibus simul et quiete desiderata permisit. Me autem decere accipere quae habes non intelligo nec video esse modestiae tuae inde laudem quaerere unde amico infamia oriatur. Opes a te haudquaquam sponte dimissas sed vi ereptas vulgus semper in peius pronum credet. Equidem postponendum te nec C. Mecenati nec M. Agrippae censeo. Adiuvarunt illi Augustum bello; tempus id multis adversantibus exigebat. Arma tu nulla pro me induisti. Non fuit occasio, quod delatum ad me imperium sit adversante nullo idque rebus pacatissimis habeam. Verum quibus egebam ad subsidium aetatis ac fortunae meae tu me optimis doctrinis, tu me gravissimis moribus, tu me sapientissimis consiliis adiuvasti. Quae beneficia in me tua impressa mihi et impresentia sunt et memoria sempiterna erunt. Neque te defuturum mihi suadeo, cum, etsi annosus sis ac plusquam senex, ea tamen deum munere tibi et animi et corporis prosperitas sit ut perseverare possis ac mihi sane consulere nec me deserere debeas hoc presertim imperii principio et hac mea iuventa, cum sit mihi et consilii et auxilii tui magna necessitas. Te autem pavefaciat nullus timor. Hoc enim polliceor tibi atque per quos vis deos iuro (mihi crede), potius mihi ipsi quam tibi ulla in re obessem. »

His verbis Nero et oscula et amplexus addit et manu tacta perstrictaque ipsum a se vultu leto dimittit. Seneca vero gratiis actis domum sese inde recepit. Neronis autem verba haudquaquam uti esse benigne dicta ac sonare prima facie videbantur in rem bonam vertit. Ipsum enim natura, mens, consilia tyranni non latebant, sed nutritum a pueris cognoscebat eum crudelem ac persimulatum esse, acque eo longinquius fugiendum eoque amplius extimendum quo benignius et verbis et vultu respondisset. Proinde consuluit sibi quam rarius posset et rebus aulicis immiscendum et in curia versandum fore. Sperabat enim adiumento isto omnem inimicorum invidiam ac Neronis odium a se dimoveri posse. Vacationem itaque, etsi negata a principe videretur, ceu fretus qua soleret licentia tamen sumpsit. Raro deinceps

---

14. etsi... ea *i. r.* F, tamen... deserere *i. m. codicis* F *add. Sicco.*
18. cum sit mihi *in* F *sscr. Sicco.*

in aula versari, raro Neronem adire visus est. Hominum quoque solitos coetus et secreta colloquia paulatim magis atque magis effugiens sese tandem privatam in vitam et solitariam contulit. Nunc senium, aliquando valitudinem malam, interdum philosophiae studia incusans nunquam non impeditus re aliqua videbatur.

Postremo dimissa urbe in Campaniam secessit, tum ut longinquior a Nerone et inimicis esset, tum ut liberius se omni a negocio aulico abstineret. Interim autem non marcebat ocio, non cruciabat se moerore, sed veluti grandi onere posito totum se philosophiae animo liber dabat. Complura quidem hoc tempore (triennium id fuit) scripsisse fertur. Epistolarum quae sunt ad Lucillium magna pars est ab eo his diebus scripta. Neque tamen odia hinc extincta sed magis aucta magisque accensa et inflammata sunt, tum quod aures maledictis Nero dietim seviendi desiderio libentius aperiret, tum quod inimicos eius Tigillinus et Popea foverent ut absente ipso liberius criminandi causas undique sumerent. Nihil enim erat usquam a Seneca dictum, nihil erat usquam a Seneca factum quod illi malignandi studio non cribrarent atque perverterent. Absentiam vero suam alii aliter criminati sunt. Ipsum amici secessisse causabantur quod philosophus esset et philosophorum more magistratus omnes atque principem ipsum sua quadam pro libertate contemneret. Quidam vagari eum per amena Campaniae loca dicebant quod plenus iam tandem opibus esset et curas aulicas devitaret. Pars negabant impeditum studio philosophiae aut valitudine ulla, verum dolore, ira, odio accensum secessisse affirmabant quod imperii suapte gubernandi solitam licentiam non haberet, videret suae factionis superesse nullum, videret consiliis adesse Popeam et Tigillinum, qui fideles Neroni et sapientes essent, nec uti superiori tempore Agrippina et Burrus suis fallaciis et adulationibus crederent.

---

10. totum *in* F *sscr. Sicco.* 17. (absen)te ipso *i. r.*; *ex* absentia eius (*sic* F) *corr.* O. 21. Ipsum amici *i. r.*; *ex* pars quidem (*sic* F) *corr.* O. 21. causabantur O incusabant F. 23. pro sua quadam F. 24. Quidam *i. r.*; *ex* pars (*sic* F) *corr.* O.

Istos autem per dies quibus ad delendum Senecam aula tota ferveret urbs Roma incendio incredibili accensa ac prope eversa est. Id quidem XIIII Kallendas Sextiles circa Palatinum et Caelium montes ortum septima nox extinxit. Domos nanque MCCXX et palacia quattuor, quae insularum in modum via undique cingerentur, hoc incendio arsisse scribens ad Paulum apostolum Seneca deflet. Regiones autem urbis decem deletas ex XIIII Cornellius Tacitus, scriptor rerum istarum egregius, refert. Urbem quidem regionibus quattuor et decem distributam Augusto imperatore et Plinius memorat et multi scriptorum assentiunt. Ex omnibus fortuna quattuor illesas conservavit; tres incendium omnibus prorsus solo aequatis absumpsit; septem vero erant reliquae. Has ita pervasit ignis quod neque pars integra superfuerit ulla neque totum usquam igne corruerit. Tranquillus autem, qui et Suetonius appellatus est et XII Caesarum gesta scripsit, immensum numerum insularum, domos priscorum ducum, deorum aedes, et quicquid visendum ac memorabile illum in diem ex antiquitate duraverat hoc isto incendio arsisse tradit.

Pestis vero huius auctorem fuisse Neronem et vulgatissima fama dicit et qui has scribunt historias multi pro vero commemorant. Nero autem cum tecta arderent et quae palacia erant maxima ruerent alta ex turri prospectabat nec aliter quam si devictis hostibus triumphum ageret letus et quo solebat scenico habitu decantabat. Verum purgandi sui causa, ne is videretur qui tantam delere urbem incendio voluisset, crimen, uti solent qui scelerati homines ac tyranni sunt, in miseros peregrinos iecit. Reos nanque esse Iudeos simul et Christianos dixit. Nec vulgus difficile credidit, tum quod haudquaquam noxium esse principem aut civem Romanum ullum quisquam existimaret, tum quod facile quisque putaret ac libens crederet urbem dolo eorum incensam quibuscum eosdem nec deos nec sacra nec mo-

---

7. Ps. Sen. *Ep.* 12. 8. *Tac. Ann.* XV. 40. 10. Plin. *N. H.* III. 63-66. 15. Suet. *Ner.* 38.

---

16. gesta *sscr.* O facta F. 21. has *sscr.* O *om.* F. 21. multi pro *i. r.*; *ex* omnes pro ve(ro?) *statim corr.* O multi *om.* F.

res haberent. Culpa igitur in eos cum Neronis affirmatione tum rudis vulgi opinione translata est ac repente questione habita in genus hominum utrumque iniuste ac crudeliter iussu Neronis sevitum est. Persecutio haec prima in Christianos, humiles et sanctos viros, fuit. Qui enim Romae sunt inventi, omnes capti, carcerati, ac poenis exquisitissimis et vario genere supplicii affecti. Quidam crucibus affixi, aliqui flammis dati, multi Romano more virgis caesi et securi percussi, non nulli etiam ferarum tergis ad ludibrium tecti et famentissimis canibus obiecti et lacerati sunt. Nihil denique earum rerum quas crudelitas in suppliciis excogitare potuit hoc tempore Christianum in nomen sevo a Nerone pretermissum est.

Hac de re Seneca noster, qui iam ritu gentilicio posito Christianum tenebat cultum, vehementissime contristatus epistolam ad Paulum apostolum (Romae is tunc non erat) plenam moesticiae et consolationis scripsit. Neque multum defuit quin etiam Seneca necaretur. Ipsum enim veneno perimere tentavit Nero occidissetque ni proditum a liberto scelus (nomen huic Cleonicus erat) Seneca devitasset.

Verum enim vero invenit aliquando casus quem saepe transit. Dum igitur Seneca, ut dixi, cum fruendae quietis tum effugiendae invidiae causa in Campania moraretur, en diu expectata seviendi occasio Neroni oblata est. Detegitur nanque coniuratio in caput tyranni liberandam ad patriam auctore C. Pisone facta. Hanc ob rem comprehensi sunt multi nec sontes aut suspecti modo sed insontes etiam, qui Neroni aut suis fautoribus invisi re ulla erant. Parem quidem libidine, avaricia, petulantia fortasse quemquam, verum crudelitate neminem habuit Nero. Ex consciis nanque ante alios Natalis capitur; familiaris C. Pisonis et qui noverat archana erat. Is primum interogatus, ut rem omnem aperiat, se nescium constantissime simulat. At perductus ad tormenta minisque et aspectu ipso perterritus, ubi se torquendum vidit, labare extemplo coepit et coniurationis principem, qui erat, C. Pisonem nominavit. Deinde conscium Anneum Senecam esse dixit, nulla tamen re certus sed coniectura quadam ductus et studio ut erga se tanto a periculo Neronis gratiam compararet. Se nanque missum a Pisone

nuncium ad Senecam refert ut aegrotum viseret renunciaretque molestum Pisoni esse prohiberi se colloquio suo atque hortaretur fore sanius si familiari amicicia saepius convenirent. Haec Pisonis nomine verba se ad Senecam retulisse Natalis affirmabat. Ad ea vero Senecam ita respondisse dicebat, neutri conducere crebra colloquia et mutuos sermones habere verum salutem suam in salute Pisonis repositam et locatam esse.

Verba haec Nero haud parum libens ac letus audivit, quod necandi Senecae hinc perdiu affectatam excusationem haberet. Ea igitur non minus quam erant a Natale dicta in deteriorem partem interpretatus non suspectum modo coniurationis verum conscium ac manifeste reum Senecam habendum esse dicebat. Nemo tamen ex caeteris Senecam conscium nominavit. Neronis autem opera ad crimen augendum vulgatus est rumor centuriones quosdam auctore Subrio Flavio, militaris disciplinae viro egregio, ac conscio Seneca coniurasse quod Nerone occiso confestim etiam Piso necaretur, imperium vero deferrent ad Senecam, qui ob vulgatam de ipso sapientiae opinionem iudicio suo bene meritus esse excellereque Pisonem ac nobilitatem Romanam videretur; ita centuriones, Romanos viros, et Subrium Flavium obcaecatos quod principes occidendos esse censuerint ut qui esset peregrinus, barbarus, paedagogus Seneca imperaret.

Dum autem haec Romae geruntur et Nero in coniuratos capiendos necandosque terribiliter grassaretur, en Seneca, ut solebat, interdum suam in villam ex Campania rediit. Ea Numentano in agro urbi ad IIII milia passuum vicina erat. Oppidum vero Nomentum esse idque priscis ex Latinis Romano a rege, Quinto Tarquinio Prisco, Romanae ditionis factum, Romae quoque portam qua illuc iretur Nomentanam appellatam constat. Fortene redierit Seneca an consulto incertum esse auctores scribunt. Istuc Nero C. Syllanum, praetoriae cohortis tribunum,

---

14. autem *i. r.*; *ex* tamen (*sic* F) *corr.* O. 29. Romae *i. r.*; *ex* constat *statim corr.* O; Tarquinio Prisco Romanis subactum constat. Redierit autem forte ne Seneca an consulto F. 30. *Ex* Nomentam *corr.* O.

misit ad Senecam, qui scitaretur ab eo quidnam verborum nomine Pisonis ad eum Natalis retulisset, quid renunciari Pisoni ipse iussisset. Haec publice a Nerone ceu veri scitandi causa mandata Syllano sunt ne animadvertere tantum in virum eundemque preceptorem et singularem amicum suum ni maxima cum gravitate ac iustissime videretur. Sed mens tacita erat ut hoc nuncio territus Seneca, veluti noxius ac coniurationis auctor, mortem sibi ultro consciret. Pergens Syllanus citissime ire domum militibus praetorianis, quos illam ad rem haberet de industria praeparatos, saepit ne quid aut famulicium aut qui adessent amici cum Seneca molirentur. Ingressus autem cenantem ipsum et cum eo simul amicos duos ac Paulinam, quam mortua prima duxerat uxorem secundis rebus, invenit percuntaturque, uti erat a Nerone iussus, quaenam sibi cum Natale nomine Pisonis verba fuissent. Tum Seneca, quamquam nuncium mortis suae hunc esse perciperet, minime tamen pavefactus est sed quo soleret ore ac vultu respondit: « Quaerenti Natali quod Pisonem aditu prohiberem dixi id valitudinis et quietis meae causa factum esse. Nihil enim habeo unde commoditatem illius saluti meae anteponendam putem. Nec mei est ingenii adulari cuiquam, ut novit plane Caesar, qui meam libertatem saepius quam servitium expertus est. »

Tribunus domo egressus milites uti erant collocati ex ordine dum revertatur stare iubet. Ipse Romam veloci equo reversus Neroni quae respondeat Seneca refert. Aderant tunc Popea et Tigillinus, qui adhortatione et stimulo suo ardentem sevitia Neronem etiam atque etiam inflammabant. Interogat Nero tribunum praeparetne se voluntariam ad mortem Seneca. Respondet Syllanus neque ad mortem se parare neque timoris signum ullum vultu aut verbo monstrare. Tum Nero ad tribunum: «Regredere» inquit « et mortem deligat sibi iube .» Syllanus autem rediens ad Senecam minime domum ingressus est, verum qui mortem indiceret centurionem intromisit. Seneca ubi mortem sibi iuberi

17. Tac. *Ann.* XV. 61.

17. *Pro* Querenti. 30. ad *sscr.* O *om.* F; (tribun)um *i. r.*; *ex* tribuno (*sic* F) *corr.* O.

audit, nullo pavore exterritus facultatem faciendi testamenti poscit. Id tribunus per centurionem negat. Tum Seneca conversus ad uxorem et amicos qui aderant et lacrimarum plenis oculis complorabant inquit: « Vobis, quoniam pro vestris erga me studiis et caritate meritum referre prohibeor, quod unum est in me liberum et pulcherrimum habeo, imaginem vitae meae relinquo. Eius memores si eritis, famam vobis perpetuam constantis amiciciae facietis. Cognita quidem omnibus Neronis sevitia est nec sibi erat, perempta matre, pulsa uxore, in quem seviret ni educatorem suum ac praeceptorem Senecam occidisset. Patiendum est animo forti ac bono quicquid necessitas presens iubet. »

Haec et similia multa hoc loco sunt ab eo dicta quibus et amicorum et uxoris tristiciam animi et oculorum lacrimas coherceret. Nunc illum, nunc istum aspiciens quo vultu, quo oculo, qua voce soleret cum re prospera et statu meliore frueretur, singulos ad fortitudinem, ad patientiam, ad constantiam exhortatur eosque tanta cum gravitate tantoque animo consolatur quod haudquaquam esse ipse cui mors instaret sed alius quispiam videretur. Anxiis quidem ac trementibus caeteris ipse unus impavidus, fortis, constans erat. Uxorem vero amplexus multa precatur prece obsecraturque ne se lacrimis et moesticia cruciet sed casum moderate ac patienter ferat seque recreet et consoletur dulci recordatione vitae quam honeste et virtuose simul egissent.

Tum illa « opus adhortatione non est, » inquit « o Seneca; migrare tecum e vita penitus statui. » Hinc concertatio pia et dulcis orta, quod illa virili animo perseveraret nec ut viveret adduci a viro prece ulla aut ratione posset, contra Seneca verbis omnibus illam flectere et vitam sibi persuadere niteretur. Illa quidem pertinaci animo indurata quanto magis eam Seneca ut viveret hortabatur, tanto constantius percussorem deposcebat. Seneca vero ubi obstinatum animum eius vidit, eam non uti prius ad vitam sed mutatis verbis ad mortem exhortari coepit,

---

11. *Ex* bona *corr.* O bono F. 21. (Uxore)m *i. r.*; *ex* Deinde *statim corr.* O Deinde uxorem amplexus F.

tum ne quam unice amaret inimicis ad ludibrium et contumeliam remaneret, tum ne virtuti eius adversaretur que nullo exemplo emori sponte cum marito vellet.

His demum atque talibus verbis uterque brachium percussori feriendum tradit. Senecae quoque id petenti atque roganti, quod tepidius ei sanguis effflueret, venae sunt poplitum ac crurum incisae, ob quam rem dolore ipsum vehementius urgente persuasit uxori quod deferri se proximum in cubiculum pateretur. Id enim curavit Seneca, ne mariti simul et suo dolore victus muliebris animus ad impatientiam laberetur. Cum vero non acceleraret mors, venenum hausit; paratum illud ad necessitates imminentes Statius Anneus, medicus suus, habebat. Inde transferri se in balneum calentis aquae fecit, quod senili ac frigido corpore ad maturandam mortem neque venenum vim efficacem haberet nec sanguis effluere abunde posse videretur.

Interim vero sermo eius ad amicos de animae immortalitate et morte contemnenda erat. Omnia librarii, qui acciti sunt de industria, litteris colligebant. Epigramma suum hoc tempore factum ab eo ferunt quidam: « Cura, labor, meritum, sumpti pro munere honores, ite. Alias post hanc solicitate animas. Me procul a vobis deus evocat, ilicet astris rebus terrenis, hospita terra, vale. Corpus avara tamen solemnibus excipe saxis. Nanque animam caelo redimus, ossa tibi. » Denique rubentem cruore aquam in proximos aspergens dicere tenui voce auditus est: « Liquorem hunc libo Iovi liberatori. » Deum nanque gentilicio more Iovem appellasse quidam putant, non nulli haudquaquam Iovem sed Christiano ritu Iesum invocasse malunt. Fervore autem balnei senili corpore calefacto et venenum per venas violentius discurrebat et sanguis e corpore uberius effluebat. Nec mora longior; spiritum tandem Seneca noster efflavit. Undecimus hic annus imperii Neronis erat.

Funus vero suum vidi qui maximo cum honore peractum scribat coniectura fortasse ductus quod epigrammate suo excipi

---

18. Repertum in codd. Senecae; vid. Senecae opera ed. a Haase, III, p. 482.

---

17. librarii qui *i. r.*; *ex* scriptores ac *statim corr.* O scriptores acciti de industria F. 29. u(berius) *i. r.*; *ex* l(argius?) *statim corr.* O largius F.

se saxis solemnibus iubeat. Nec dissimile vero esse videtur tantum virum, qui philosophia, qui eloquentia, qui moribus, qui opibus, qui fere ipso imperii culmine ac rerum gloria floruisset, haudquaquam aliter quam summo cum honore ac pompa sepultum esse. Audivi tamen qui omnino dissentiant, quod minime credendum existiment peractas exequias ulla cum pompa esse viri huius qui sevientis tyranni iussu necatus esset. Neque verum putant esse id epitaphium a Seneca presertim ea in calamitate ac mortis prospectu factum esse, quod eo in articulo constituti longe aliud quam dactilum et spondeum mente considerent. Illud autem vero similius arbitrantur, ipsum dum rebus melioribus frueretur sibi epitaphium id fecisse. Neque vero Cornellius Tacitus, illustris et antiquus scriptor, assentit ulli qui Senecae funus sollemne peractum dicat. Ipsum enim ullo sine celebri funere et crematum et sepultum refert, quod iussisset ita codicilis cum supremis suis potens divitiis et statu consuleret.

Uxor autem Paulina in cubiculum alterum, ut dixi, mariti persuasione perducta non quemadmodum videbatur fortis animo et constans mansit, verum, uti sunt mulierum presertim in periculis fragiles ac flexibiles voluntates, spe vitae sibi data consensit facile ut qui servi ac milites erant vulnera obligarent. Dissoluta itaque ac liberata annos post maritum non multos vixit. Vultu autem ac membris omnibus adeo palefacta est quod in admirationem verterentur qui viderent.

Amicorum vero Senecae Nevius Priscus, Glicius Gallus, Annius Pollio, quod eocum familiarius versarentur, in exilium pulsi.

Caeterum Seneca longissime ac supra quam possit credi vixit. Quantum enim et coniectura et temporum ratione percipio, annos nec minus XVIII supra centum explevit. Se nanque po-

13. Tac. *Ann.* XV. 64.

9. eo in *i. r.*; *ex* in eo (*sic* F) *statim corr.* O. 24. viderent. Exilium autem Nevio Prisco et Glicio Gallo acque Annio Pollioni ob amiciciam Senece datum. Ceterum S. l. vixit F. 28. ac supra *i. r.*; *ex* vixit *statim corr.* O. 30. nec *i. r.*; *ex* haud *corr.* O nec minus *om.* F. 30. adminus supra F.

tuisse audire Ciceronem ni vetuissent bella civilia refert. Ea quidem bella, ut superiora mittamus, illa fuerunt quae orta Iulii Caesaris morte sunt. Ciceronem autem annos haud plures quattuor Iulio Caesari supervixisse constat. Erat Seneca tunc annos, existimo, saltem quattuor ac decem natus. Audiendi enim Ciceronis idonea aetas minor mea sententia non fuisset. His ergo velim annos addamus octo. Nam post Ciceronis mortem finita octavo anno ea bella sunt, deinde Octavianus victor ac solus princeps orbis annos quattuor et quadraginta imperavit. Post Augustum Tyberius annos tres et XX imperium tenuit. Post Tyberium C. Caligula annos IIII, post Caligulam Claudius annos XIIII imperavit. Claudio successit Nero, qui anno imperii sui XI, ut dixi, Senecam interfecit. Tempora haec si recte colligimus, annos CXVIII explent. Quae etsi, ut memoravi, aut suis ex scriptis hausta aut doctis a viris tradita sunt et vera, ea tamen impugnare solent quidam quod existiment Ciceronem haudquaquam aliter audiri nostro a Seneca potuisse ni longius vivere ipsum M. Antonius permisisset. Equidem respondebo istis plane atque fatebor, quod desiderant, imprimis Ciceronem vivere beneficio naturae ni mortali esset morte peremptus longe diutius atque supra trigennium potuisse. Annum quidem cum interfectus est quartum et sexagesimum tunc agebat. Sed meminerint velim ipsi et bellum civile nullum post triumvirale ortum et Senecam dicere se intra coloniam suam bello civili continuisse. Haec si fatentur, nec quisquam negare potest, fateantur necesse est Senecam nostrum natum atque puberem fuisse civili bello annosque, ut dixi, supra C ad XVIII vixisse.

Sed mittamus hanc controversiam illis disputandam qui certare potius quam fateri quae sint vera et manifesta velint. Nos autem, quod unum restat, libros quot et qui sunt ab eo scripti videamus. Scripsit nanque multa, quod in eo, quemadmodum memoravi, clarum ingenium, ampla philosophiae et doctrinarum cognitio, vita longissima fuerit. Quintiliani quoque testimonium extat ab eo studiorum omnem fere materiam pertractatam et

1. Sen. *Controv.* I, Praef. 11. 33. Quint. *Inst.* X. 1. 129.

5. *Post* annos *in* F quantum *sscr.* *Sicco.*

orationes, poemata, epistolas, dialogos relictos esse. Metro autem fecisse de Ludis Claudii librum unum memorari solet. Caetera vero scripta esse dictione soluta constat. Ad Paulum nanque apostolum, cuius amicicia et familiaritate in statu etiam maximo uteretur, de Copia Verborum librum I scripsit, quod dignitati rerum quas Galathis, Corinthiis et Achaicis scriberet verborum cultum deesse putaret. Multae preterea sunt epistolae utrinque scriptae. Earum modo IIII et X cognitae nobis extant. Ad filios vero Novatum, Mellam, et Senecam (tragoediarum hic auctor fuit) scripsit Civilium Causarum seu Declamationum libros VIIII; ad Novatum filium de Ira libros III; ad Gallionem fratrem librum de Remediis Fortuitorum unum; ad eundem de Vita Beata unum; contra Supersticiones Deorum Gentilium et Sectas Populi libros quattuor; ad Neronem de Clementia libros duos; ad Hebutium Liberalem de Beneficiis libros septem; ad Paulinum, seu ut magis existimo, ad Paulum apostolum, de Brevitate Vitae librum unum; de Immatura Morte librum unum; de Septem Liberalibus Artibus librum unum; de Exhortationibus librum unum; de Moribus librum unum; de Proverbiis libros duos diversos; de Paupertate librum unum (hunc inter epistolas ad Lucillium quidam annumerant); ad Serenum de Providentia Dei libros duos; de Tranquillitate Animi librum unum; Quod in Sapientem nec Iniuria nec Contumelia Cadit librum unum; ad Lucillium, discipulum et familiarem suum, de Naturalibus Questionibus libros sex; Cum Mundus Divina Providentia Regatur, Quare Multa Mala Bonis Viris Accidant librum unum. Epistolas quoque Morales ad Lucillium CXXIIII scriptas reliquit. Epistolarum vero familiarium ad amicos habentur ad Helbiam matrem de Consolatione Exilii Sui epistola una; ad Polybium, Claudii imperatoris libertum, Consolatoria de Morte Fratris epistola una; ad Martiam Consolatoria de Morte Filii epistola una. Extat quoque liber unus de Quattuor Virtutibus Cardinalibus ad Neronem inscriptus. Cuius auctorem, tametsi vetus inscriptio et fama Senecam esse perhibeat, scribens tamen ad Buccacium Petrarca ipsum de Formula Honestae Vitae in-

35. Petrarch. *Sen.* II. 4. (*Op.* I, p. 761, Basel, 1581); haec epist. ad Laelium inscripta est, sed prima huius libri ad Boccacium.

scribi nec Senecam sed Martinum Scotiensem episcopum scriptorem eius affirmat.

Tragoedias etiam hoc isto morali a Seneca scriptas opinio pervulgata dicit. Sed ista de re puto explicatum ita libris superioribus esse, cum de poetis sermo habendus fuit, quod esse nihil existimem amplius unde quisquam illis assentiat qui nominis aequivocatione decepti auctorem earum nostrum hunc Senecam esse putant.

Haec autem sunt quae dicenda de libris deque omni vita ac morte nostri moralis Senecae habui. Nec mihi esse quicquam ultra quod de ipso dicerem arbitrabar ni se memoriae obtulisset restare dicere quaenam de ipso vel apud peritos et antiquos viros existimatio habeatur. Hoc mihi explicare loco isto animus persuasit, tum ne quid a me pretermissum hoc de philosopho videatur, tum ne quis moleste ferat si existimari de se minus bene audit. Senecam multi philosophia, moribus, eloquentia, et omni doctrina ac sapientia praeditum esse ferendumque in caelum laudibus cumulatis putant. Quidam vero calumniose de ipso adeo sunt locuti quod doctrina prope nulla ornatus laudeque nulla dignus, si eorum sententiae credimus, videatur. Equidem ista de re mecum soleo vehementius admirari quod male de ipso iudicasse viros etiam peritos ac multae auctoritatis inveniam, nec illos modo qui secum aequales tempore viverent, quod flectere istos ac declinare vero a iudicio, quae mortalium solet multos, invidia potuit, verum etiam posteros, qui sobriis animis neque amore ad laudem nec odio ad vituperium moveantur.

Sed illud mihi verum esse, quod gravissimis a viris audivi saepe, videtur, quod nulla unquam aetas adeo purgata adeoque nuda moribus pravis fuit quae inventa sit prorsus illis hominibus vacua qui aut iudicandi aut male dicendi licentia delectati aliena reprehendere magis quam corrigere sua curent.

Siquidem C. Caesar, is ille cui Caligulae cognomentum fuit, Romanorum tertius post Iulium Caesarem imperator, verius dixerim perpetua Romani imperii ignominia atque labes, Sene-

---

31. curent *i. r.; ex* malint(?) *corr.* O curent F. 34. *Ex* acque *corr.*

cam nostrum, cuius fama iam celebris et clara esset ac maior quotidie cresceret, arenam esse sine calce dixit. Nec mirum: oderat quidem sevus tyrannus bonos et temporis sui et superiorum aetatum viros. Nam et Homeri poemata abolere et Virgilii ac T. Livii scripta et imagines omnibus e bibliotecis removere cogitavit. Doctrinae nullius dicebat esse Virgilium, uti negligentem ac verbosum in historia T. Livium reprehendebat.

Nec Quintilianus, rei oratoriae magister, maledictis abstinuit. Is nanque Romam ex Hispania post necatum Senecam anno tertio a Galba Sulpicio ductus famam Senecae adumbrare et libros eius e manibus adolescentum excutere, ne paucioribus eum praeferrent, conatus est, seu recordatione veteris iniuriae, quod haud magna cum laude ipsum Seneca in libris Causarum Civilium nominasset, seu livore permotus, quod libri Senecae tanta gratia, desiderio, favore excepti ac visi essent quod preter eos nil fere aliud legeretur. Neque illud potest non verum esse, delicatum ipsum adeo extitisse quod existimaret adolescentibus legendum nihil quod Ciceronis leporem, suavitatem, elegantiam non haberet. Verum haec non lingua modo ad presentes, viventes, audientes, sed ad posteros etiam, ut diuturnius infamia viveret, animi sui iudicium, cum scriberet Oratoria Instituta, perpetuis litterarum monumentis dedit. Genus dicendi corruptum habere et omnibus vitiis fractum dicit, multa tamen esse in eo legenda morum gratia, sed in eloquendo corrupta pleraque atque pervitiosissima, quod abundet dulcibus vitiis.

Memorat quoque A. Gellius in Noctibus Atticis esse qui existiment de Seneca ut de scriptore minime utili, cuius libros attingere nullum precium operae sit, quod eius oratio vulgaris videatur et pertrita, res atque sententiae ineptae sint, eruditio autem vernacula et plebeia, nihil ex veterum scriptis habens aut gratiae aut dignitatis. Alios vero esse tradit qui elegantiae parum in verbis sed rerum scientiam doctrinamque ei non deesse et

---

8. Quint. *Inst.* X. 1. 125 sqq. 26. Gell. XII. 2.

---

1. iam clara esset et magna percresceret F. 2. *Ex* crederet *corr.* 18. suavita(tem) *i. r.*; *ex* et suavi(tatem?) *statim corr.* O divinum leporem et suavitatem non haberet F. 30. autem *in* F *sscr. Sicco.*

in vitiis morum obiurgandis severitatem gravitatemque non invenustam habere dicant. Haec A. Gellius, quamquam iudicium non facere sed memorare quae sentiant alii de ingenio et omni scripto Senecae videatur, ita scripsit, subiratus, ut arbitrantur quidam, quod de Q. Ennio, de M. Cicerone, de P. Virgilio nimis censorie locutum ipsum Epistolarum libro XXII putet.

Neglectus quoque noster hic Seneca Caesarense a Prisciano, grammaticae Latinae magistro clarissimo atque parente, videtur. Nusquam enim Stoicus iste nec amplius quam semel tragicus Seneca nominatus est, cum praecepta sua fere nunquam ratione sed poetarum ac illustrium scriptorum auctoritate confirmet.

Haec sunt ferme quae hunc nostrum in Senecam aut malivole aut censorie dici solent. Ipse autem, quamquam instituta eloquentiae ab ineunte adolescentia didicisset et in causis dicendis ac declamationibus versatus esset, illam tamen exercitationem ingenii tenendam sibi non esse putavit, ut quae scriberet, ea delimata esse ac expolita manu oratoria viderentur, sed philosophiae studio delectatus rem magis quam verba quaesivit. Neque illud dissimulari potest, neminem omnium adeo peritum ac excellentem esse cui aut naturae aut studii vitio summam ad laudem non deesse aliquid videatur. Oratio nanque Demosthenis, quamquam gratia parem sibi esse in dicendo nullum existimet, aures

---

6. Apud Gell., loc. cit. 7. Prisc. *Inst.* VI. 68 (II, p. 253 K).

---

6. censoriae O censorie F. 6. putet. Nec modo Senecam A. Gelio sed tempora etiam Ciceronis carpere libuit. Neminem quidem excellentem doctrinis preter M. Varronem et Nigidium Figulum habuisse dies illos affirmat, cum testimonio multorum constet summum in eloquentia et optimarum artium studiis acque disciplinis omnibus florem nec plures unquam tempore uno viro doctos ac excellentes quam Ciceronis seculo extitisse. Neque vero a Prisciano Cesariense grammatice Latine magistro clarissimo acque parente nusquam storicus iste nec [nusquam... nec *i. m. add. Sicco*] amplius quam semel tragicus Seneca [t. S. *i. r. add. Sicco*] nominatus est. F. 10. praecepta *i. r.*; *ex* dicta sua *statim corr.* O dicta sua et poetarum et peritorum hominum auctoritate confirmet F. 12. hunc nost(rum) *i. r.*; *ex* in Seneca(m?) *statim corr.* O hunc nostrum *om.* F.

tamen Ciceronis non implevit semper, Ciceronem vero metri, Virgilium solutae dictionis gratia destituit. Quamquam enim alterius oratio soluta, alterius poema Romanas virtutes et laudes illustret, neuter tamen utroque in genere clarus fuit. Neque vero Sallustii Crispi eloquentia tanta fuit, quod rari aliter quam pro historiarum honore suas orationes legant. Orationem pro Socrate scripsit Plato, nec tamen, quamquam vir gravis ac eloquentissimus esset, tantum ingenii et artis adhibuit quod censeri omni cum integritate digna tali et patrono et reo possit.

Caeterum ut finem aliquando demus, Seneca noster id est iudicio gravissimorum hominum assecutus, quod longe omnium quicunque de moribus aut scripserunt aut locuti sunt usquam princeps ipse cum gravitate morum tum sententiarum copia appelletur atque summam ob excellentiam moralis philosophus cognomento vocetur. Enimvero Aurelii Augustini, sanctissimi patris eiusdemque doctorum doctoris doctissimi, iudicio etiam Varroni, quem unum Romanorum docti doctissimum nominant, anteponendus est. Lactantius autem Firmianus, homo imprimis Christianus peritus et sacris in litteris multa cum laude versatus, cum scribens de institutis religiosis in philosophos crebro ac vehementer inveheretur, ita nostrum Senecam extulit quod esse supra caeteros omni doctrina et sapientia videatur. Plutarcho vero, Graeco auctori cum eloquentia tum philosophia illustri, ea sententia nostro de Seneca fuit quod in eo libro in quo Latinis vel anteferre vel adaequare Graecos conaretur atque studeret, cum Platoni et Aristoteli, quem paulo ante nominavi, M. Varronem, cum Homero, poetarum principi, P. Virgilium, cum Demostheni M. Ciceronem suis in studiis adaequasset, propalam confessus est Graeciam non habere quem Senecae nostro in moralibus compararet. Quam ob rem illud etiam nobis est animo persuasum, ut contenti Seneca librum hunc nullo sibi dato comite terminemus. Reliquos autem de quibus dicendum restat libri sequentes habebunt.

---

15. Aug. *Civ. Dei* VI. 10 (cf. VI. 2). 18. Cf. Lact. *Inst.* I. 7; II. 9; VI. 25.

---

9. tali et *i. r.* 32. finiamus F; Reliquos... habebunt *et subscriptionem eras.* F *hab. cod. Bodl.* (*vid. p.* xx).

SICCONIS POLENTONI LIBER SCRIPTORUM ILLUSTRIUM LATINAE LINGUAE XVII EXPLICIT ET INCIPIT XVIII AD POLYDORUM FILIUM FELICITER

Persuadebat nobis animus, Polydore mi suavissime fili, ut, quemadmodum de poesi ac historia fecimus superioribus libris, cum de poetis et historicis sermo fuit, ita hoc loco praefationis causa de origine, de dignitate, de officio philosophiae ac eloquentiae diceremus. Sed meminimus de utriusque origine satis dictum esse libro primo, cum fuit investigandus quis omnium primus doctrinas et litteras invenisset. Officium autem ac dignitatem pretermittere potius quam de ipsis pauca loqui constitui. Quis enim his de rebus explicabit adeo integre ac copiose ut, multa cum dixerit, multa esse ab eo pretermissa non viderit? Versantur quidem ac regnant omnibus in doctrinis atque rebus et humanis et divinis de quibus cogitare ac loqui mortales possunt. Simul autem ita coniunctae sunt atque connexae ut quae cogitandi ac dicendi una eademque facultas esset, eam Graecorum veteres qui essent docti sapientiam appellarent. Postea vero multiplicatis institutis, quoniam versari tanta in re nimium esse quibusdam difficile videretur, in eam divisionem ventum est tandem ut, quasi aliud sit loqui, aliud cogitare, quae una erat scientia atque, ut dixi, sapientia vocabatur duas in partes consensu omnium scinderetur, ut qui sapientiae sunt studiosi, si amplecti utramque diffidant, quam malint alteram assequantur, et docti esse si nequeunt in utraque, saltem in altera videantur. Nomine quidem altera philosophia, altera eloquentia appellata est. Quippe si coniunguntur, una modo facultas videtur esse; si disiunguntur, hac re una differunt modo, quod studium cogitandi philosophia, dicendi vero eloquentia habeat. At si per-

11. ac *i. r.; erat* atque.

fectum videas oratorem, omnem in eo philosophiae cognitionem invenies, quod eum qui dicat quacunque de re cognitionem habere omnium rerum oporteat. Ille autem qui sit philosophus, cum studium eius solum in cogitatione versetur, nihil eloquentiae se oportere habere putat. Sin dicere sibi quicquam libet, tum se differre perfecto ab oratore haud minus quam urbanum convivium a rustico videt, quod in illo rerum sit fortasse abundantia sed ornatus nullus, in hoc vero non solum copia sed iocunditas etiam quaedam sit ac nobilis apparatus qui mentes oblectat, incitat gustus, omnibus sapit qui non sint ex illis qui rusticis assueti omnia fugiant quae ornata sint et nobilia videantur.

Sed mittamus ista et nostrum ad iter institutum ire pergamus. Hoc igitur libro, si habenda est ratio temporum, debet Vittruvius sequentibus anteponi. Quippe natus est iste re publica libera; bello autem civili orto sub Iulio Caesare primum ac deinde sub Octaviano vixit. Homo fuit Vittruvius longissimae vitae atque ob senectutem vultu deformis, statura vero brevis, patria Romanus, fortuna humilis, moribus tamen nobilis atque singularem ob virtutem maximis viris ac principibus etiam familiaris et carus. Opes non habuit nec amavit amplas; contentus fuit paucis atque illa curavit habere modo quae sibi necessaria ministrarent et vitae ad sumptus honesta essent. Famam vero bonam studuit habere. Iuvenis autem litteris datus et Romae et Athenis qui docerent artes liberales ac philosophiam audivit. Sed geumetria summopere delectatus est. Hac quidem una in re et ingenium et tempus omne consumpsit. Denique multam ob peritiam artis huius facile apud omnes cognitus est atque ob famam nominis ad noticiam Iulii Caesaris venit. Bello quidem civili Caesareanae favit parti. Postea vero, ut necatus est Caesar, Octaviano haesit eundemque balistis, scorpionibus et huius modi quae ad rem bellicam pertinerent tormentis adiuvit. Nec quidem operam perdidit sed istam ob rem magna cum fide ac summa diligentia praestitam Octavianus ipsum opibus multis post magnas laudes ornavit.

---

3. Ille *ex* Illum *corr.* 5. se... differre *i. r.; erat* habere necesse est. Sin dicere quicquam philosopho libeat tum. 7. videt *i. r.; erat* differat.

Senior autem factus Vittruvius quos dudum ante inceperat scribere libros (decem numero sunt) de Architectura perfecit. Illos quidem tunc inchoavit scribere cum Iulius Caesar imperium obtineret eidemque id opus inscribere, quod virtuti faveret sua, constituit. Sed illo ante perfectum opus occiso mutavit sententiam et ipsos Augusto, cum exacta triumvirali peste imperaret solus, inscripsit. Dicendi autem genus id habuit quod esse oratoris potius quam philosophi videatur.

Augusto quoque imperante fuisse Martianum Capellam, qui etiam Mineus Felix appellatus est, quidam nec, quantum existimo, temere opinati sunt. Poenus hic fuit et Carthagine Romam venit. Libros autem de Nuptiis Philologiae ac Mercurii cum metro tum prosa scripsit. Qui enim duo sunt primi, hi nuptiarum continent apparatum. Reliquos autem ita distribuit ut liberales artes matronarum in modum quasi honestandas ad nuptias invitatae singulatim ex ordine veniant atque floscula habeant, quae pulcherrima sint et digna cognitu videantur.

Vicinus huic tempore Q. Asconius Pedianus fuit. In studiis eloquentiae versatus est iste et accurate in orationes Ciceronis scripsit.

At si magistrum et singularem magistrum in rhetoricis quaerimus, adest M. Fabius Quintilianus. Hispanus hic Calegoritano ex oppido oriundus. Cum imperaret C. Caligula, si tempora recte metimur, natus est. Vidit quidem Senecam Stoicum et quae signa essent in eum odii ac simultatis dedit. Audivit Domicium Afrum, qui et orator esset prestantissimus et rhetor in tradendis praeceptis cunctos excelleret. Romam vero perductus est illo a Galba qui ex Hibernia veniens Neronem imperio exuit. Rebus autem crebra principum mutatione turbatis, quod imperio Galba Neronem, Galbam Otho, Othonem Vitelius, Vitelium Vespasianus eiiceret, atque deinde sub Vespasiano et Tito pacatis Quintilianus in litteris ad docendos iuvenes versatus est. Postea vero cum ad Domicianum imperium devenisset, id honoris assecutus est quod primus omnium Romae et scolas

---

11. *Ex* Pennus *corr.* 25. od(ii) *i. r.; ex* si(multatis?) *statim corr.* 32. pacatis *i. r.; erat* quietis.

publicas tenuit et premium de publico habuit. Quippe Domiciani familiaris fuit et datos sibi quos ille habebat ex sorore nepotes litteras docuit. Uxorem vero omni (utar testimonio suo) virtute plenam habuit. Sed illa iuvenis annum unum de XX agens filios peperit duos moxque vita defuncta est. Filiorum autem qui erat minor haud multos menses post matrem vixit. Alter vero, qui aetate maior esset, diem obiit; suum decimum tunc agebat annum spemque optimam indole, ingenio, pietate dabat. Ipse autem, ut se gravatum annis ac filiis nudatum vidit, impetravit ocium. Posuit enim docendi curam quam duos supra XX annos habuerat. Neque vero se ad inertiam contulit nec oratoria studia misit sed rem aggressus egregiam scribere quas habemus Oratorias Institutiones coepit opusque ita perfecit ut non illius temporis studiosis modo sed posteris etiam profuisse quam maxime videatur. Libri ea de re XII sunt, in quibus, ut pollicetur, oratorem a cunabulis instruendum summit et quae sunt praecepta optima ad dicendum oratoria de arte, de artificio, de artifice plenissime tradit. Liber quoque ab eo scriptus extat quem alii Causarum Civilium, alii Declamationum vocant.

Hunc tempore nec quidem parvo (anni prope CC fuerunt) secutus est Lactantius Firmianus. Christianus iste vir; litteris autem cum sacris tum secularibus doctus egregie sed principali studio rhetor fuit. Fortunas vero adeo tenues habuit ut quae ad vitam essent saepe necesariis indigeret. Praeceptorem habuit in rhetoricis Arnobium, illa aetate rhetorem magnum ac omnes qui eo in studio versarentur sine dubio excellentem. Lactantius vero cum imperaret Dioclicianus rhetoricam Nycomediae docuit. Sed nimiam ob raritatem audientium se contulit ad scribendum nec scripsit pauca, nam et vixit longam in aetatem et curis vacuus tempus omne in scribendo consumpsit. Iuvenis quidem ac prope adolescens ipsis in scolis edidit librum quem Graeci Symposium,

---

3. Quint. *Inst.* VI, Pr. 4.

---

14. *Ex* studiosos *corr.* 16. *Pro* sumit. 21. Christianus... autem cum *i. r.; erat* Hic(?) ///// teste (?) sed Christianus fuit; *cetera* (sacris... indigeret) *i. m. inf. add.*

Latini Convivium nominant. Sed hic prosa scriptus; metro autem ac versibus exametris fecit librum qui Odeporicon Graece, Itinerarium Latine inscriptus est. Soluta item dictione in Statium Tolosanum poetam scripsit. Libros autem fecit ad Asclepiadem duos, ad Donatum de Ira dei unum. Confutat in eo dicta philosophorum qui moveri deum nullo affectu putent. De Grammatica quoque unum, de Persecutione unum, de Opificio Dei unum. Eos quidem hoc in libro reprehendit qui naturam incusant quod ea quasi noverca generis humani imbecilem faciat hominem, bruta vero ita producat ut quam primum nascantur suis pedibus eant. Epistolarum quoque libros composuit ad Demetrium duos, ad Probum quattuor, ad Severum duos. Postremo libri sunt ab eo sex Divinarum Institutionum ad Constantinum imperatorem scripti. His quoque liber unus qui epithoma operis contineret adiectus est. Res quidem pulchra; diluit enim gentilicios ritus. Sed longe pulchrior fuisset si, uti alienos confutat errores, ita quae sunt apud nos Christianos credita confirmaret.

Sed navigemus in Africam et qui adest ibi, L. Apulleium, videamus. Afer hic gente fuit Maudorensi ex oppido quod Numidiae fines a Getulia dirimit. Se nanque istam ob rem Seminumidam ac Semigetulum nominat, quod circumpositi populi hinc Getuli sint, inde Numidae habeantur. Numidae quidem, si vetustissima quaerimus, illis sunt a Persis orti qui duce suo Hercule mortuo ex Hispania in Africam traiecerunt. Getulorum vero gens longe ante horum adventum atque ipso rerum initio cum Libiis Africam tenuit. Regnum istis in locis, ut nominis minoris reges alios pretermittam, primum Syphacis, deinde Massinissae, postremo Iugurthae fuit. Victo autem et capto Iugurtha, quod iam Carthago deleta esset, gens omnis in populi Romani ditionem imperiumque concessit. Oppidum vero illud veteranis militibus ad incolendum missis auctum quam maxime populo ac prope renovatum est.

---

21. Apul. *Apol.* 24

---

15. diluit *i. r.; erat* confutat. 24. *In* traijecerunt a *nescioquo* (Siccone ?) *corr.*

In eo tandem Apulleii nostri pater et opibus et familia nobilis erat atque honoribus perfunctus cunctis loco principis habebatur. Ipse quoque Apulleius in ea re publica haudquaquam degener patri fuit. Relicta vero patria, quod esset doctrinarum et sapientiae studiosus, in Italiam venit. Nec Romae solum sed qui essent Athenis et Alexandriae praeceptores audivit. Studia quidem accurate percribravit omnia atque in ea re et vitam consumpsit omnem et quas habebat relictas sibi et fratri a patre opes multum atque multum imminuit. Uxorem vero Prudentillam nomine appellatam eandemque filios priori ex marito duos habentem duxit. Nomen uni Ponciano, alteri Aemiliano erat. Virum nempe amavit uxor; qui autem privigni erant non vitricum modo sed matrem ipsam, quod femina nupsisset annosa, quam maxime oderant. Interea vero mortem obivit Poncianus. Qui autem supervixit, Aemilianus, ut dixi, nomine appellatus, odio et ira maiori ardens vitricum Apulleium accusavit quod arte magia et fratrem Poncianum occidisset et matrem ut sibi nuberet coegisset. Res acta est severe apud Claudium praefectum quique primarii ac de consilio civitatis essent. Sed obiectum crimen Apulleius sapientissime dilluit. Orationes suae habitae ista in causa extant duae. Orator quidem egregius Apulleius illa memoria habebatur. Denique litterarum in studiis ita versatus est quod apud Graecos et Latinos summe doctus in poesi, in re oratoria, in historia, in philosophia, in disciplinis optimis videretur. Sed Platonem ante alios sectatus est.

Scripsisse autem Graecis litteris multa fertur. Latine vero scripti ab eo de Habitudine et Dogmate Platonis, de Deo Socratis, de Immortalitate Animi, in quo Asclepius et Trimegistus colloquuntur de Hermagora, de Medicinis, de Monarchia singuli libri sunt. De Cosmographia quoque liber est unus, in quo non ut alii terrarum aut urbium situs vel maris et fluminum ortus sed Theophrastum et Aristotelem imitatus de caelestium corporum ratione, naturis, officiis curque ac quemadmodum moveantur dixit. Floridorum preterea (sic enim illud appellat opus,

2. erat *i. r.; erat* fuit. 2. *Ex* habebas *corr.* 15. ut dixi nomine *i. r.; ex* nomine appellatus *statim corr.*

quod sit elegantibus dictis plenum) libri quattuor sunt. De Aureo Asino Methamorphoseos libros decem fecit.

Memoriae nunc succurrit agriculturae magister, Palladius Rutilius Taurus Aemilianus appellatus. Libri eius de Re Agraria tres supra decem sunt ea scripti ratione ut qui primus est liber, is documenta generalia habeat, qui vero sequuntur ita sunt distributi ut suum quisque liber contineat mensem et quid in eo curandum sit ex ordine doceat.

Tempore autem uno viri tres habiti suo in genere clari sunt Donatus, Servius, et Victorinus. Imperabat tunc Iulianus apostata. Sed in Maronem Donatus et Servius, quod esset uterque grammaticus doctus et interpretandi poetae facultatem haberet, Victorinus autem, qui rhetor esset, in Ciceronem scripsit. Servii quoque Centimetrum extat. Sic enim appellat libellum in quo genera metrorum quanta potuit brevitate digessit. Hieronymum vero Donatus grammaticam, Victorinus rhetoricam docuit.

Postea vero Flavius Vegetius Renatus illustri e familia Constantinopoli oriundus rem docuit militarem. Vir nanque hic doctus in litteris fuit et libros de Re Militari quattuor ad Valentinianum, qui tunc imperaret, scripsit. Artem quidem belli gerendi et terra et mari haudquaquam ut Frontinus exemplis sed preceptis et ratione dedit.

Sequitur hunc Sidonius, vir generosa e familia atque ex primatibus Galliarum. Uxor fuit isti filia Aviti illius ad quem Martiano imperatore occiso fasces imperii populus Romanus, ut restitueret Italiae imperii sedem, misit. Quippe magnum erat Sidonii nomen, magna spes habendi imperii, si consiliis modo fortuna favisset. Sed ardebant omnia bellis, quod magnis undique copiis plurique imperium vi et armis, si iure non possent, arripere conarentur atque sua pro licentia se Caesares appellarent. Denique Avitus cum tenere non posset, et arma et fasces imperii posuit seque, ut viveret tutius, creari Placentinum episcopum impetravit. Sidonius quoque soceri vestigia imitatus datum sibi Arvenatem in Gallia praesulatum sumpsit. Id enim utrique visum est tutum esse vitae praesidium nec re

---

22. dedit *i. r.; ex* docuit(?) *statim corr.*

alia tueri se ni religionis reverentia et dignitate posse. Imperium autem Leo nominis eius primus obtinuit. Sidonius vero postea Romam ad Theodoricum venit. Erat hic rex Gothorum et datam sibi a Zenone Italiam possidebat. Leonis quidem gener Zeno post socerum imperavit.

Sidonius autem, quod vir doctus esset ac dicendi facultatem et prosa et metro haberet, scripsit libros Epistolarum novem, Causarum unum, Sacramentorum unum, Pangericum, hoc est laudum Anthemii Augusti, unum, Pangericum Maiorano Augusto unum, Pangericum Avito imperatori, socero suo, unum, Excusatorium ad Felicem unum, Epithalamium dictum Ruricio et Hibene unum, Epithalamium Polemio et Araricolae unum, Eucharistón ad Faustum episcopum unum, Epigramma ad Catulinum unum, Epigrama ad imperatorem Maioranum unum, Epigrammata alia ad diversos quinque, Propenticon ad Librum Suum, Burgum Pontii, Laudes Narbonensis Urbis et Civium Eius.

Memorandum quoque se hoc loco Boecius offert. Tempore quidem inferior Sidonio paulo fuit, atque illud facile dixerim quod senem illum videre hic iuvenis potuit. Romanus autem fuit civis Boecius illa Manliorum e familia quae nobilis et patricia esset ac Torquata cognomento altero vocaretur. Quippe familiae huius, si repetimus vetustatem atque, ut T. Livius refert, credimus famae, ea ab Ulixe ac Circe orta est. Postea vero qui erat hac e familia Octavius Manlius Tusculi habitabat et nominis Latini princeps datam sibi Tarquinii superbi filiam uxorem duxit. Deinde Romam ea familia traducta atque inter patricias uti complures aliae conscripta est. At vero cum Galli Capitolium obsiderent, additum est T. Manlio cognomentum, ut Torquatus ipse suique liberi omnes ac posteri vocarentur. Causam vero novo huic cognomento dedit aureus torquis quem duci Gallorum occiso Manlius detraxit victorque media ex acie hostium ad suos tulit.

Hac igitur e familia, quae Romae nobilis atque, ut dixi, antiqua esset, natus est Boecius noster. Imperabat tunc, existi-

---

22. Liv. I. 49. 9.

---

18. *Ex* paulum *leviter corr.* O paulum VW.

mo, Leo primus. Adolescens vero studuit litteris sub Zenone, deinde cum imperaret Anastasius. Hic nobilitate generis, aetate, moribus, sapientia floruit. Habitavit Romae illa in urbis parte quae nunc Vellus Aureum appellatur. Quae autem sua fuit domus, ea Romae hunc istum in diem nomen tenet suum. Quippe domus Boecii appellatur. Adeo quidem recordatio nominis sui populo Romano celebris et grata fuit quod ipsum domus eius, quasi viveret, hodiernum in diem usque retineat.

Interea vero, qui, ut paulo ante dixi, rex Gothorum erat, Theodoricus tenebat Italiam. Eam quidem annos supra XXX possedit. Romae autem raro sed Ravennae plurimum rex obversabatur iste et quae magnifica sunt et pulchra illa in civitate aedificia publica ac dei templa fecit. Italos vero habuit odio sed Romanis, presertim qui essent senatores, quam maxime inimicatus est, tum quod barbarus suapte natura uti lingua ita moribus varius et alienus esset, tum quod insitam menti hanc suspicionem haberet, fieri pacto nullo posse quod eum Italus quisquam, presertim qui esset Romanus senator, amaret. Eos quidem summopere cupere nec aliud cogitare putabat quam insidias ac res moliri novas, quibus recuperare quam perdiderant imperii sedem ac publicam libertatem possent. Ipsum quoque incitabant blandimenta suorum, quod essent barbari omnes nec aliud quicquam magis quam Italiae sanguinem haurire studerent.

Boecius autem hoc tempore vacabat litteris. Tum quidem quos Aristoteles et in dialectica et in philosophia ediderat libros fere omnes e Graeco in Latinum vertit. Scripsit preterea in Cathegoricas et Peripateticas Aristotelis, in Isagogas Porphirii, in Topica Ciceronis. Libros quoque Topicorum tres, Divisionum unum, de Iporeticis Silogysmis unum, Rhetoricorum unum, de Arithmetica duos, de Musica decem, de Geumetria unum fecit. Sacris quoque in litteris libri editi sunt ab eo de Trinitate unus, de Christiana Religione unus, de Duabus Naturis et Una Persona unus, de Articulis Fidei Christianae unus, de

---

3. illa in *i. r.; erat* in ea. 12. ma(gnifica) *i. r.; ex* pul(chra?) *statim corr.* 30. *Ex* silogismis *corr.* 31. *Ex* Arithmeca *corr.*

Ebdomadibus unus, An Pater et Filius et Spiritus Sanctus Praedicentur de Divinatione unus.

Haec sunt quae Boecius felicibus rebus scripsit. In aula vero Theodorici regis ita• versabatur et datos sibi magistratus ita gerebat ut non modo abstineret alieno sed curaret etiam deesse nulli cui ferre opem ac prodesse posset. Hanc enim sibi provinciam sed difficilem ac viro bono et forti dignam provinciam sumpserat, ut praesidium esset bonis atque spreta potentum offensione neminem violari per iniuriam pateretur. Saepe quidem numero ut exemplis suis ac verbis hoc loco utar, et Coniugastum, ne in fortunas cuiusquam impetum faceret, impedivit et Triguillam, qui regiae domui praesideret, ab incepta perpetrataque iam prorsus iniuria revocavit. Gravi autem urgente fame ut rei frumentariae copia haberetur adversante praefecto praetorii apud regem obtinuit. Albinum quoque, virum consularem, falso maiestatis accusatum atque senatum universum suo cum periculo sed animo magno defendit. Barbarorum quidem et insaciabilis erat avaricia et predandi licentia impunita. Adde quod preter accusantium insidias rex ipse, qui modestia, iusticia, clementia omnibus debuisset esse speculum atque presidium, haud minus quam caeteri avidus erat communis exicii ac cupidus delere senatorium ordinem libens, ut sevire criminis cuiusquam umbra posset, accusatores audiret. Boecius autem et Albinum et senatum atque, ne singulos memorem, alios multos qui falsis criminibus vexarentur maximis e periculis quasi datus e publico patronus innoxios liberavit. Premium vero istud ob beneficiumh abuit, quod multos sibi et invidos et inimicos fecit. Odium quoque in eum apud regios ac regem augebat quod Romanus esset civis patriciusque ac philosophus omnium doctissimus videretur. Graves quidem atque inexorabiles discordias cum improbis eisdemque aulae primariis ac potentibus habuit. Neque vero ob defensum senatum rex sibi stomachatus est parum. Denique qui falso eum accusarent vilissimi homines atque damnati, Basilius, Opilio, et Gaudentius, precio empti sunt. Accusatur quidem Boecius quod salvum voluisset senatum esse fuissetque criminis conscius

---

21. ac... sena(torium) *i. r.; ex* et(?) crimen ////ss//// *statim corr.*

atque impedisset deferri ad regem litteras quae maiestatis reum ipsum Boecium Albinumque ac totum senatum esse docerent.

Neque vero data mora est. Mox quidem atque inauditus die ipso in exilium pellitur. Annos vero exulavit quattuor apud Mediolanum. Exul autem libros et de Consolatione quinque et de Unitate Personarum unum fecit. Tandem vero duros post cruciatus interfectus est. Ipsum quidam laqueo perstricta gula suffocatum esse, aliqui fune perstricto capite necatum dicunt. Aetate iam se flectebat in senium. Canum tamen ipsum, ut senior videretur, exilii moesticia fecerat. Annus erat tunc imperii Iustini quintus, nativitatis vero filii dei ac vere dei Iesu Christi V^{c}CXXIIII. Corpus eius Papiae sepultum iacet.

Morte quoque mortali Q. Simachus, Boecii socer, vir optimus atque doctus, quod generum defenderet occisus est. Fuit Simachus Romanus civis atque philosophus. In dicendo autem eam gratiam habuit ut quam veteres Plinio darent palmam dicendi florido ac pingui in genere, eam sibi Macrobius tribuat. Scriptorum eius preter Familiares Epistolas nihil vidi suum.

Cassiodorum item Ravennatem patricium, cuius epistolae sunt Variarum inscriptae, habuit aetas illa.

Contemporaneus quoque istis Priscianus, grammaticae Latinae princeps, fuit. Ipsum enim et amicum et familiarem habuit Simachus. Nam et Priscianus ad eum inscripsit librum qui est ab eo de Numeris et Ponderibus [ab eo] factus et Simachus in epistolis suis Priscianum appellat fratrem eundemque cum litteris tum honestate adaequandum philosophis primis censet. Vixit tamen Priscianus post mortuum Simachum aliquamdiu. Imperante quidem Iustino ille, Iustiniano iste vita defunctus est. Patria huic Caesarea, urbs Cappadociae, fuit. Ea primum Mazaga, deinde Caesarea appellata est. Nomen sibi mutavit Tyberius. Archelaum quidem, Cappadociae regem, ad se vocatum retinuit Romae, deinde regnum ademit ei idque in formam pro-

---

17. Macrob. *Sat.* V. 1. 7.

---

23. *Ex* Simacus *corr.* 24. ab eo *errore bis scriptum.* 24. *Ex* Simacu(s?) *statim corr.*

vinciae ordinavit. Quae autem regni erat caput urbem ipsam Caesaream appellavit.

Hac igitur ex urbe Priscianus oriundus preceptorem in litteris habuit Theosistum, qui eam curam et fidem in docendo ipsum adhibuit quod ei Priscianus post deum quicquid habeat doctrinarum attribuat. In Latinum vero traduxit Priscianus e Graeco Praeexercitamina Hermogenis et Steliconis Conchiriadis Fortunaciani libros tres. Opus utrumque exercendos ad iuvenes in rhetoricis pertinet. Libros autem scripsit Priscianus de Naturalibus Questionibus ad Cosdroe, regem Persarum, unum, de Numeris et Ponderibus ad Simachum, ut dixi, unum, de Accentibus unum, de Metris Terentii unum, de Ratione Dicendi unum. De Cosmographia librum metro fecit unum.

De grammatica vero, qua una in doctrina confessione omnium et principatur et regnat, accuratissime ac copiose diseruit. Vestigia quidem Graecorum sed nominatim Herodii et Apollonii imitatus rem quippe arduam sed professionis officio debitam ac publicae utilitati commodam et necessariam aggressus est. Graeci nanque illi Graecam grammaticam expurgarunt. Ipse vero quae Latina in grammatica erant vitia emendavit. Libri eius de Grammatica XVIII sunt. Horum vero qui primi sunt XVI rationem partium orationis ex ordine continent. Qui vero duo postremi restant, hi quae sint ad construendum precepta docent. Proinde ortum ut vulgo, quasi duo sint et varia opera, illi Priscianus Maior, isti Priscianus Minor esse dicantur. Sed unum esse corpus nec a duobus sed uno eodemque ab auctore profectum docet quae in proohemio data est librorum divisio.

Audiri quoque solent qui eum et apostatam fuisse et quos nominavi libros de Grammatica ad Iulianum qui apostata fuit et imperator inscriptos putent. Falluntur quidem atque utraque in re ita falluntur quod neque Priscianus iste apostata neque ad quem sunt libri eius inscripti Iulianus fuerit imperator. Hunc vero in errorem duxit illos quod, uti saepe fit, nominum equivocatione decepti et Iulianum imperatorem pro Iuliano consule et Priscilianum hereticum pro Prisciano grammatico caperent. Quippe suum inscripsit opus ad Iulianum Priscianus noster, sed illum ad Iulianum qui et illa aetate viveret et patricius ac consul

esset. Ipsum enim haudquaquam imperatorem sed, uti erat, consulem et patricium appellavit. Nomen autem, ut dixi iam saepe, nobilitatis patricius, dignitatis consul erat. Neque vero Priscianus vixit cum imperaret apostata Iulianus. Annos quidem ad CL post illum mortuum floruit Priscianus. Imperabat tunc Iustinianus, iuris civilis emendator ac legum pater. Errori quoque huic fomentum dedit quod illos per dies imperii Iuliani Priscilianus fuit hereticus ac Hispanus antistes. Annos vero haud supra XXX post mortuum Iulianum apostatam, quod Manicheorum seminaret errores, heresi damnatus et Maximo a tyranno interfectus est. At vero nescii rerum Priscilianum scriptum pro Prisciano librariorum vitio rati syllabam e medio liniunt, unde fit error quod Priscianus pro Prisciliano scriptus multis in codicibus habeatur et vulgo fuisse apostata sub Iuliano imperatore credatur.

Hunc Macrobius Aurelius Theodosius sequitur. Parmae hic sepultus atque Parmensis, si credimus Petrarcae, fuit. Parmam in terra Italiae civitatem esse eandemque a Romanis odio Gallorum Punico bello secundo exacto constat. Macrobius autem in litteris versatus et liberales novit artes et dicendi facultatem haudquaquam insipidam habuit. Scripsit in eum Ciceronis librum qui habetur de Re Publica sextus. Vulgo liber hic Scipionis Somnium appellatur. Multa hunc in librum scribens Macrobius de natura, de vitiis, de virtutibus animi, multa de causa, de origine, de varietate somniorum, multa de qualitate et motu siderum, multa de armonia caeli diseruit.

Sex quoque edidit libros qui sunt Saturnalium appellati. Primum enim regnasse in Italia Ianum, mox Saturnum ferunt. Saturno natus est Picus, Pico Faunus, Fauno Latinus, quo regnante et Troia eversa est et, qui patria erat pulsus ac novas quaerebat sedes, in Italiam Aeneas venit. Auctoritate isti, non potestate regnabant nec quicquam erat quod haberet quisquam iure privato suum. Nulla tunc belli mentio, nullum personarum discrimen, nulla opum divisio, omnia omnibus quasi uno parente natis communia et indivisa erant. Aureum id seculum (anni ad

---

17. Petrarch. *Epist. Metric.* II. 11 (*Op.* II., p. 95, Basel, 1581).

CL fuerunt) appellatum. Saturnus vero Creta pulsus a filio, qui erant in Italia populos rudes agros colere, vites serere, domos aedificare, moribus vivere docuit. Quam ob rem illud est a posteris assecutus ut coleretur pro deo. Iano quoque honos divinus habitus est. Numma quidem Pompilius templum dicavit Iano, ut apertum belli, clausum pacis signum esset. Saturno autem anno post exactos reges XIII A. Sempronio et M. Minucio consulibus Romae et dicata aedes et dies festi instituti sunt. Saturnalia festa haec Saturni e nomine appellata. Ea quotannis Decembri mense agebant. Dies vero tres festi erant, Ianuariis quidem Kallendis XIIII, XIII, XII. Roma hos celebrabat dies. Tum quadam pro hilaritate ac memoria vetustatis domini cum servis quasi exaequato iure vestes commutabant, commensabant, consedebant; qui enim servi erant, hi diebus his festis domini videbantur. Morem autem hunc noster Macrobius insectatus: uti diebus tribus populus sex convivia celebrabat, ita sex ipse libros scripsit. In quibus haudquaquam cum dominis servi serviunt ventri, sed qui graves sunt ac docti viri colloquuntur ac disputant pulcherrimis de rebus, que illis maxime placent et gratae sunt qui antiquorum ritus cognoscere quam ignorare malunt.

Isidorus quoque adest iunior appellatus, quod imperatore Theodosio seniore fuisset Isidorus alter, quem virum admirabilem et sanctum fuisse in vitis patrum legi. Noster autem Isidorus episcopus Hispalensis (Hispaniae civitas est et Sibilla hodie appellatur) cum Heraclius imperaret vixit. Libros autem qui habentur XX etymologiarum.

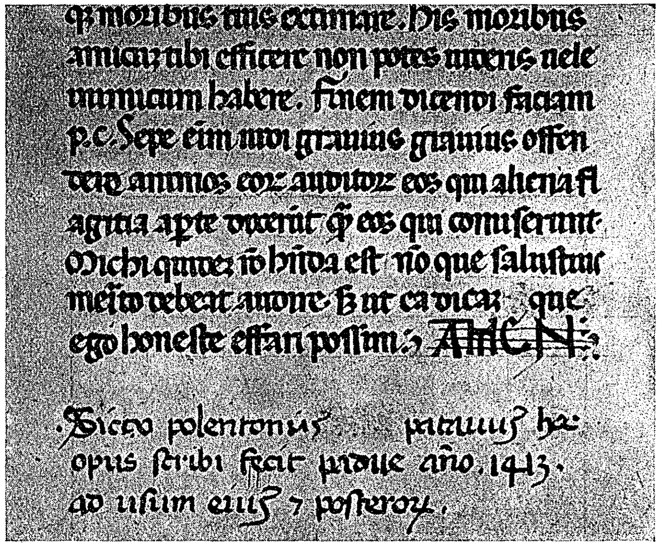
4. Iano *ex* at *statim corr.* 14. e(rant) hi diebus *i. r.; erat* erant. 25. *Ex* Ispalensis *corr.* 25. et *i. r.; ex* cum *corr.;* Sibilla..... cum *i. m. add.* 27. *Ex* ethimologiarum *corr.;* sc. scripsit.

INDEX (1)

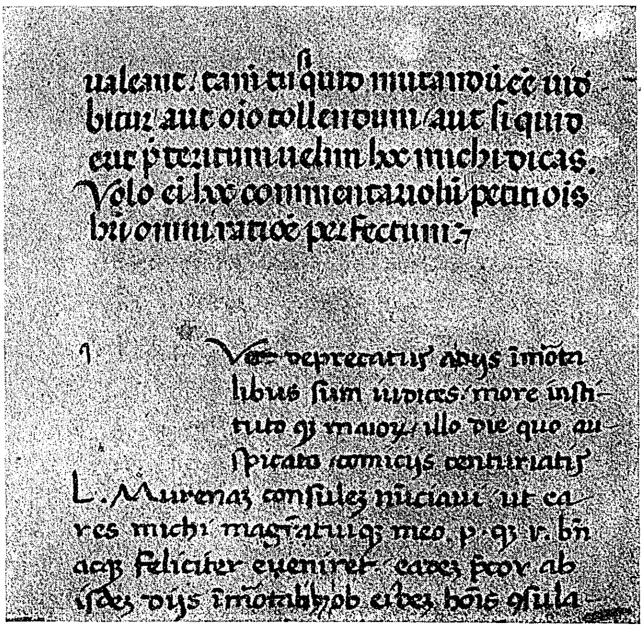
(1) This index aims to be complete for Latin authors only. It is complete for the references to manuscripts and translations of Greek authors, but contains some others as well. It includes all references to authors in the notes, even when these authors are not specifically mentioned in the text. The names given in the " Epitome " are not indexed here. In the cases of a few authors where the references are numerous, the general references are given first, then those to specific works; in other cases no distinction is made. When an author is referred to for other than literary matters (e. g. Caesar), the reference is not always given. For the sake of consistency, the names of authors are given in their Latin forms; they are entered under the name most familiar (e. g. Cicero). References are to page and line of this edition.

(*a*)

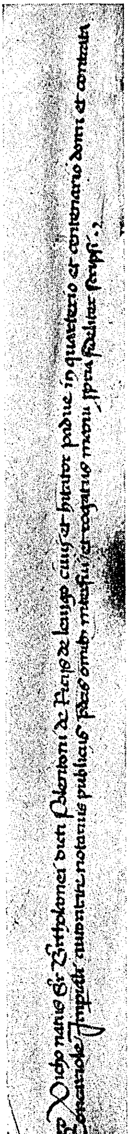

(*b*)

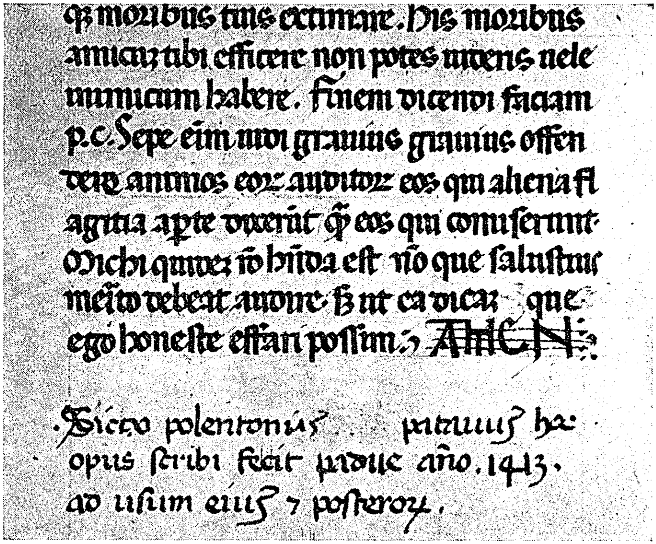

(*c*)

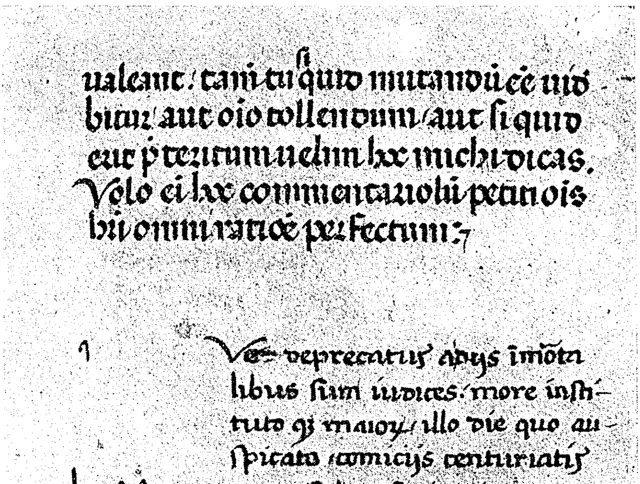
(*a*) Notarial signature of Sicco (document of Conte A. Medin, Padua). See p. IX, Note 2. – (*b*) Pal. lat. 1478, f. 161. See p. X. – (*c*) Pal. lat. 1478, f. 165 v. See p. XI.

(*a*)

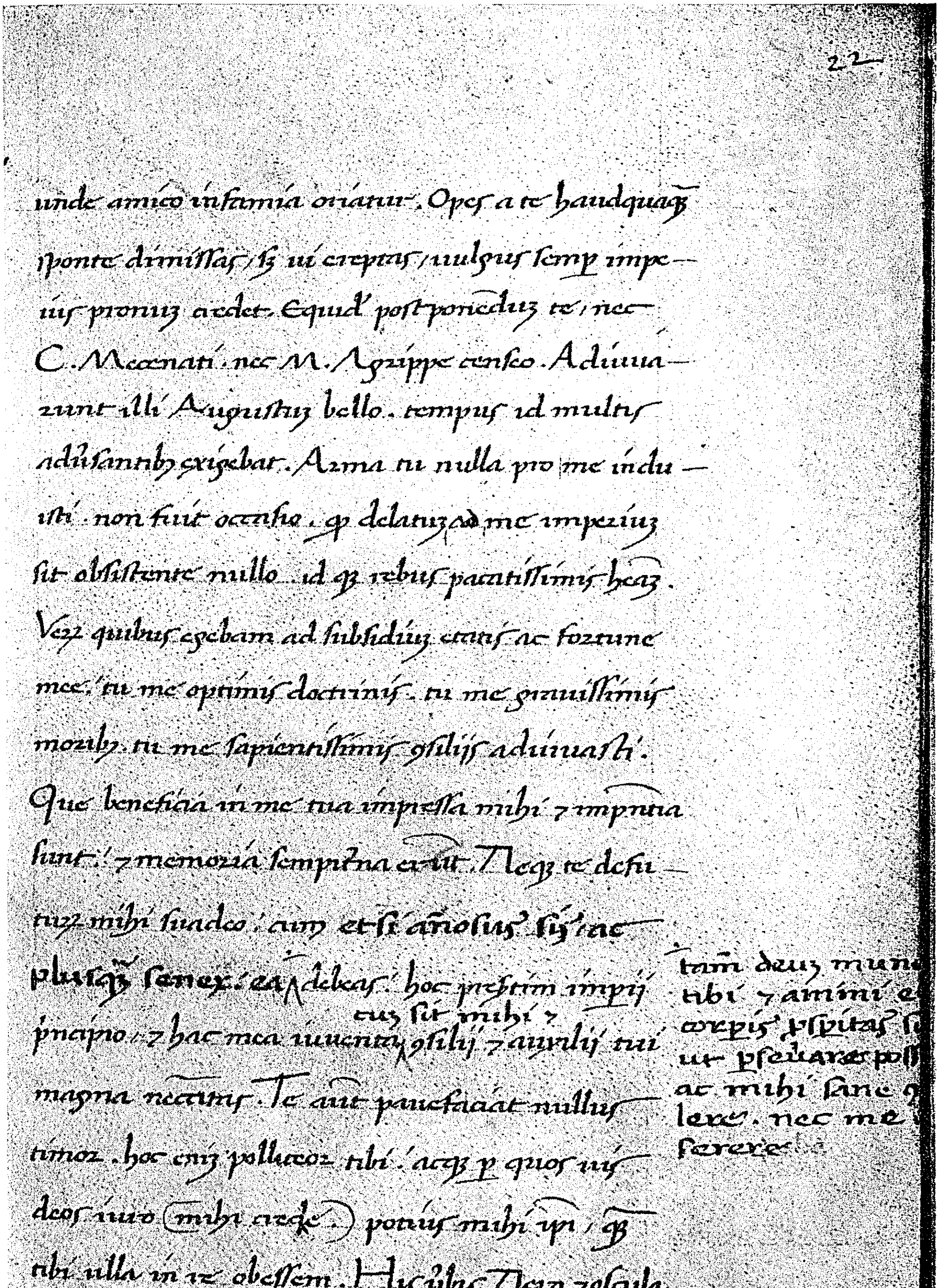

(*b*)

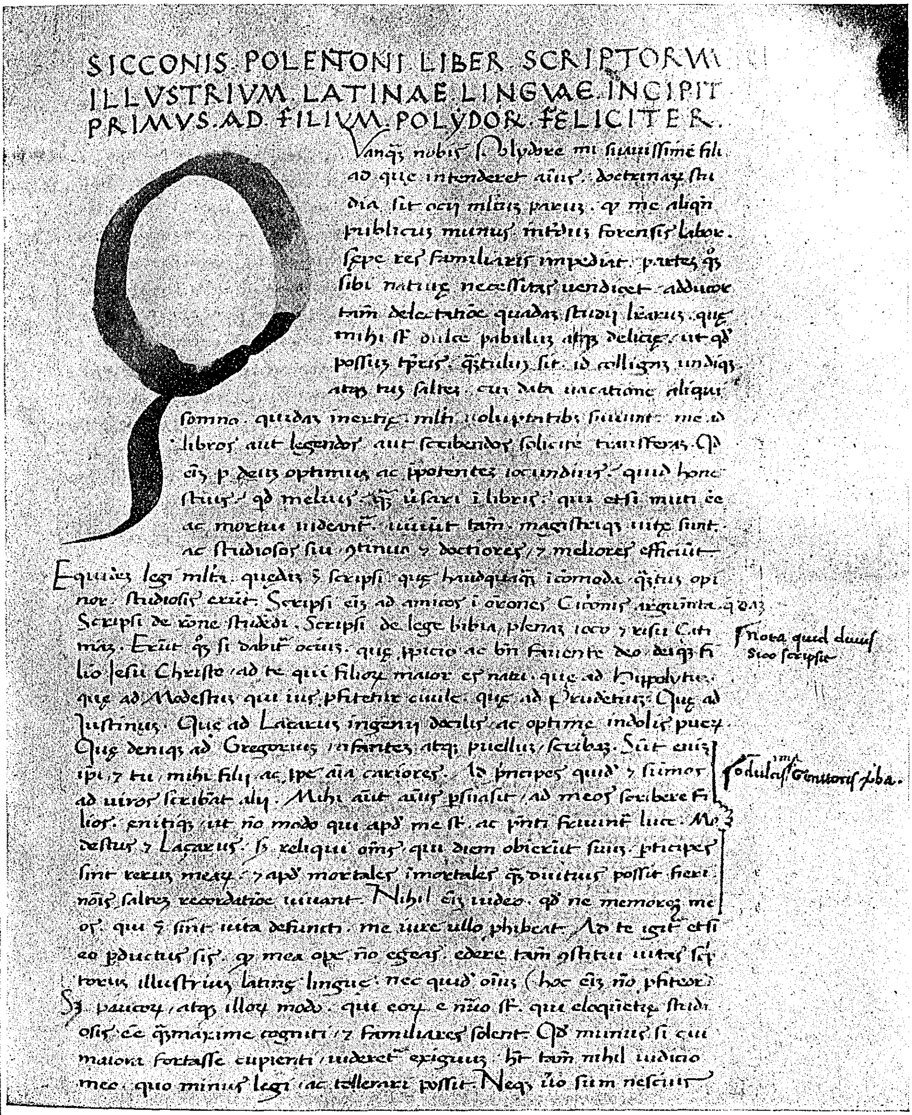

(*c*)

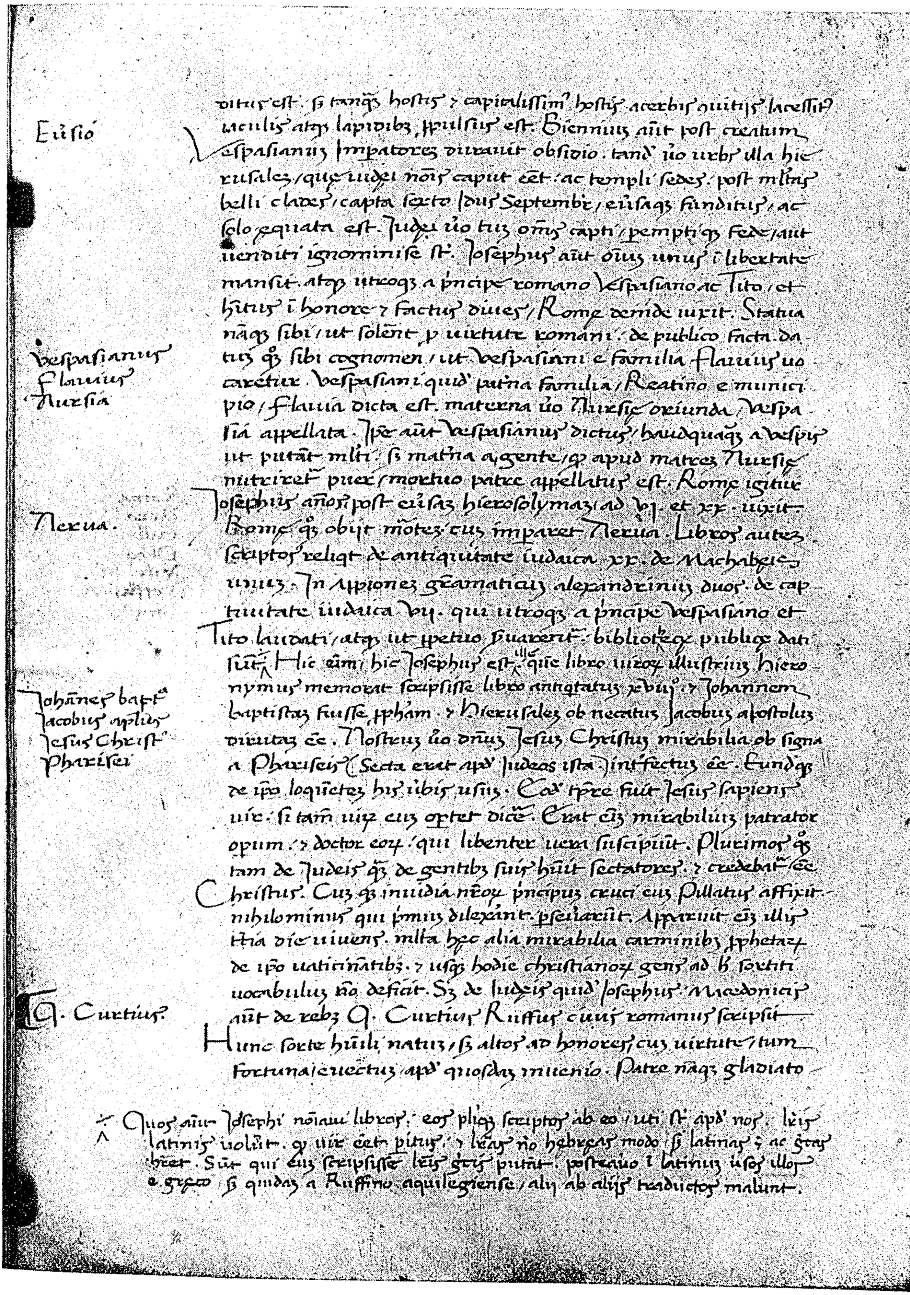
(*a*) Notarial signature of Sicco (document of Conte A. Medin, Padua). See p. IX, Note 2. – (*b*) Pal. lat. 1478, f. 161. See p. X. – (*c*) Pal. lat. 1478, f. 165 v. See p. XI.

Pal. lat. 888, f. 72. See p. XIX.

SICCONIS POLENTONI LIBER SCRIPTORVM
ILLVSTRIVM LATINAE LINGVAE INCIPIT
PRIMVS AD FILIVM POLYDORV FELICITER.

Ottob. lat. 1915, f. 3. See p. XX.

Eũsió

ditus est. sꝫ tanqꝫ hostis ⁊ capitalissim⁹ hostis acerbis ↄuitijs lacessit⁹ uerulis atqꝫ lapidibꝫ ꝑulsus est. Biennium aũt post creatum Vespasianũ ĩpatorẽ durauit obsidio. tand' ũo urbs illa hierusalẽ, que iudei nõis caput eẽt, ac templi sedes, post mltis belli clades, capta sexto idus Septembr, eiusqꝫ funditus, ac solo equata est. Judei ũo tũ oẽs capti, peremptiqꝫ fede, aut uenditi ignominise st. Josephus aũt oĩũ unus ĩ libertate mansit. atqꝫ utroqꝫ a pñcipe romano Vespasiano ac Tito, et hitus ĩ honore ⁊ factus diues, Rome deinde uixit. Statua nãqꝫ sibi, ut solẽt p uirtute romani, de publico facta data ẽ. qꝫ sibi cognomen, ut Vespasiani e familia flauius ũo caretur. Vespasiani quid' patria familia, Reatino e municipio, flauia dicta est. materna ũo Nursie oriunda, Vespasiã appellata. Ipse aũt Vespasianus dictus, haudquaqꝫ a Vespis ut putãt mlti. sꝫ matria agente, qꝫ apud matrẽ Nursie nutriret puer, mortuo patre appellatus est. Rome igitur Josephus años post eũsaz hierosolymaz, ad vj. et xx. uixit. Rome qꝫ obijt mortẽ eius imparet Nerua. Libros autẽ scriptos reliqt de antiquitate iudaica xx. de Machabeis unũ. In Appionẽ gramaticũ alexandrinũ duos. de captiuitate iudaica vij. qui utroqꝫ a pñcipe Vespasiano et Tito laudati, atqꝫ ut ꝑcio fuauerit, bibliotece publice dati sũt. Hic eñi hic Josephus est, ille qui libro uirorũ illustriũ hieronymus memorat scripsisse libro antiqtatũ xviij. ⁊ Johannem baptistaz fuisse ꝓpham. ⁊ Hierusalẽ ob necatus Jacobus apostolus dirutaz eẽ. Nostrũ ũo dñũ Jesus Christũ mirabilia ob signa a Phariseis (Secta erat apd' judeos ista) interfectũ eẽ. Eundeqꝫ de ipo loquẽtẽ his ũbis usus. Eod' tpre fuit Jesus sapiens uir. si tam uiꝝ eũ opter dicẽ. Erat eñ mirabiliũ patrator opum. ⁊ doctor eorũ qui libenter uera suscipiũt. Plurimos qꝫ tam de Judeis qꝫ de gentibꝫ suis hũit sectatores. ⁊ credebat' eẽ Christus. Cuz qꝫ inuidia nrõꝝ pñcipuz cruci eũ Pillatus affixit nihilominus qui pmũ dilexãnt. ꝑseuarũt. Apparuit eñ illis tñã die uiuens. mlta hec alia mirabilia carminibꝫ ꝓphetaꝝ de ipo uaticinãtibꝫ. ⁊ usqꝫ hodie christianoꝝ gens ab h' sortiti uocabuluz nõ defiat. Sꝫ de Judeis quid' Josephus. Macedonicas aũt de rebꝫ Q. Curtius Ruffus ciuis romanus scripsit. Hunc sorte hũili natũ, sꝫ altos ad honores, cuz uirtute, tum fortuna, euectũ apd' quosdaz inuenio. Patre nãqꝫ gladiato

Vespasianus
Flauius
Nursiá

Nerua.

Johãnes bapt^a^
Jacobus aplus
Jesus Christ'
Pharisei

Q. Curtius.

Quos aũt Josephi noiauĩ libros, eos pliqꝫ scriptos ab eo, uti st apd' nos, lrĩs latinis uolũt. qꝫ uir eẽt peritus, ⁊ lrãs nõ hebreas modo sꝫ latinas ⁊ ac grecas hẽret. Sũt qui eũ scripsisse lrĩs grecis putãt. postea uo ĩ latinũ usos illos e greco sꝫ quidaz a Ruffino aquilegiense, alij ab alijs traductos malunt.

Ottob. lat. 1915, f. 58 v. See p. XX.

ERRATA

Page XIII, fourth line from bottom of text, "at the end of book II": for "II" read "III".

Page 20, line 21, first series of notes: for "Hoc non inveni" read "Cf. Cic. *De Or.* I. 9 et praef. nostram p. XIII".

PAPERS AND MONOGRAPHS OF THE AMERICAN ACADEMY IN ROME

Vol. I, 1919. The Cults of Campania, 403 pp., R. M. PETERSON.

Vol. II, 1923. The Local Cults of Etruria, 258 pp., Lily R. TAYLOR.

Vol. III, 1924. Roman Buildings of the Republic, 150 pp., TENNEY FRANK.

Vol. IV, 1925. Italic Hut Urns and Hut Urn Cemeteries, 204 pp., 10 plates, W. R. BRYAN.

Vol. V, 1925. The Faliscans in Prehistoric Times, 162 pp., 13 plates, L. A. HOLLAND.

Vol. VI, 1928. Sicconis Polentoni Scriptorum Illustrium Latinae Linguae Libri XVIII, ed. by B. L. ULLMAN.

(*For* Memoirs, *see other side.*)

MEMOIRS
OF THE AMERICAN ACADEMY IN ROME

Vol. I, 1917, 172 pp., and 55 plates:
- The Reorganization of the Roman Priesthoods; J. B. CARTER.
- The Vatican Livy and the Script of Tours; E. K. RAND and G. HOWE.
- The Aqua Trajana and the Mills on the Janiculum; A. W. VAN BUREN, with G. P. STEVENS.
- Ancient Granulated Jewelry; C. DENSMORE CURTIS.
- Bartolomeo Caporali; STANLEY LOTHROP. — Etc.

Vol. II, 1918, 101 pp., and 72 plates:
- Terracotta Arulae; E. DOUGLAS VAN BUREN.
- The Gallic Fire and Roman Archives; L. C. ROBERTS.
- Archaeology of Forum at Pompeii; A. W. VAN BUREN.
- Pietro Cavallini; STANLEY LOTHROP.

Vol. III, 1919, 102 pp., 91 plates:
- The Bernardini Tomb; C. DENSMORE CURTIS.
- Praxias; E. DOUGLAS VAN BUREN.

Vol. IV, 1924, 180 pp., 64 plates:
- Stucco Reliefs; E. L. WADSWORTH.
- The Casino of the Semicircular Colonnades at Hadrian's Villa; Jas. H. CHILLMAN Jr.
- Roman Entasis; GORHAM P. STEVENS.
- A Restoration of the Temple of Zeus at Olympia; J. K. SMITH.
- The Date of the Arch of Constantine; ALICE WALTON.

Vol. V, 1925, 130 pp., 66 plates:
- The Barberini Tomb; C. DENSMORE CURTIS.
- The Temple of Concord; H. F. REBERT and H. MARCEAU.
- The Earlier Temples of Castor; TENNEY FRANK, with drawings by GORHAM PHILLIPS STEVENS.
- Further Studies in Pompeian Archaeology; ALBERT W. VAN BUREN.
- The Sacra Via of Nero; E. B. VAN DEMAN, with restorations by A. G. CLAY.

Vol. VI, 1927, 162 pp., 58 plates:
- Casino at Hadrian's Villa (Frontispiece).
- The Tomba del Triclinio; PRENTICE DUELL.
- The Maenads; LILLIAN B. LAWLER.
- The Garrett MS of Marcanova; H. V. M. DENNIS 3d.
- Illustrations of MSS of Marcanova; E. B. LAWRENCE.
- Apollonios Nestoros; RHYS CARPENTER.
- The Aqua Alsietina; A. W. VAN BUREN and G. P. STEVENS.
- A Lease from the Estate of Apollonius; W. L. WESTERMANN.

DG 12
.A46
v.6
American Academy
in Rome.
Papers and
monographs.